

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

SÜRYANİ İLAHİYATÇI İBNÜ'L-İBRÎ'NİN
(BAR HEBRAEUS) ESERLERİNDE
İSLAM VE MÜSLÜMANLAR

Doktora Tezi

ABDULLAH DİLEK

İSTANBUL 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

SÜRYANİ İLAHİYATÇI İBNÜ'L-İBRÎ'NİN
(BAR HEBRAEUS) ESERLERİNDE
İSLAM VE MÜSLÜMANLAR

Doktora Tezi

ABDULLAH DİLEK

Danışman: PROF.DR. İSMAİL TAŞPINAR

İSTANBUL 2023

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı:	Abdullah Dilek
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Tez Danışmanı:	Prof.Dr. İsmail Taşpınar
Tez Türü ve Tarihi:	Doktora - 03.01.2023
Anahtar Kelimeler:	İbnü'l-İbrî, Bar 'Ebroyô, Bar Hebraeus, İslam, Müslümanlar, Kur'ân, Hz. Muhammed, Süryani Rönesansı, Süryani Edebiyatı, 13. Yüzyıl, Yakubiler

ÖZET

SÜRYANİ İLAHİYATÇI İBNÜ'L-İBRÎ'NİN (BAR HEBRAEUS) ESERLERİNDE İSLAM VE MÜSLÜMANLAR

Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği bünyesinde yer alan Doğu Mafiryânlığı görevini üstlenenen teolog ve tarihçi İbnü'l-İbrî'nin (Bar Hebraeus, ö. 1286) eserleri, 13. yüzyıldan günümüze kadar araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Süryani literatürünün son ve en parlak ismi olarak kabul edilen İbnü'l-İbrî ilahiyat, hukuk, felsefe, edebiyat, bilim ve tıp alanlarında eser kaleme almıştır. Ansiklopedist bir bilge olarak, ilmî ve edebî türlerde olağanüstü çalışmalara sahip, idarecilik vasfı olan bir din adamıdır. Kendisi Süryani edebiyatında görülen Süryani Rönesansı'nın önde gelen temsilcisidir. İbnü'l-İbrî dinî ve tarihî konuları ele alan eserlerinde İslam ve müslümanlar hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. Bu çalışmada İbnü'l-İbrî'nin İslam ve müslüman algısı incelenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Abdullah Dilek

Field: Philosophy and Religious Sciences

Programme: Philosophy and Religious Sciences

Supervisor: Prof.Dr. İsmail Taşpınar

Degree Awarded and Date: PhD - 03.01.2023

Keywords: Bar ‘Ebroyô, Ibn al-‘Ibrî, Bar Hebraeus, Islam, Muslims, Qur’ân, Prophet Muhammad, Syriac Renaissance, Syriac Literature, 13th Century, Jacobites

ABSTRACT

ISLAM AND MUSLIMS IN THE WORKS OF SYRIAC THEOLOGIAN BAR ‘EBROYÔ (IBN AL-‘IBRÎ / BAR HEBRAEUS)

The works of theologian and historian Bar ‘Ebroyô (Ibn al-‘Ibrî / Bar Hebraeus), who undertook the task of the Maphrianate of the East affiliated to the Syriac Orthodox Patriarchate of Antioch and All the East, attracted the attention of researchers from the 13th century to the present day. Considered as the last and most brilliant name of Syriac literature, Bar ‘Ebroyô wrote works in the fields of theology, law, philosophy, literature, science and medicine. In addition, as an encyclopedist polymath, he is a religious man who has prodigious outputs in scientific and literary genres with an administrative aspect. Also he is foremost representative of Syriac Renaissance that emerged in Syriac literature. Bar ‘Ebroyô also made explanations about Islam and muslims in his works dealing with religious and historical issues. In this study, the perception of Islam and muslims from the eyes of Bar ‘Ebroyô was examined.

ÖNSÖZ

İslamî ilimler literatüründe *ilmu'l-milel ve'n-nihal* türüne ait temel kaynaklarda Kitâb-ı Mukaddes, Hristiyanlık, İnciller ve hristiyanlar hakkında ciddi bilgiler yer almaktadır. Bunun yanında erken dönem Hristiyanlık ve Doğu Hristiyanlığı'nın kadim mezheplerinden biri olan Süryani Ortodokslar'ın (*Sûryoyê* [ܣܘܪܝܝܐ]) kabul ettiği bazı temel inanç ve kristoloji (*mesihbilim*) meseleleri, İslamî kaynaklarda “Yakubiler”¹ başlığı altında yer almaktadır. Yakubiler ve Yakubilik hakkında verilen bu bilgilerde Süryani, Kıptî, Ermeni ve Habeş Ortodoks kiliseleri tarafından benimsenen ortak itikadî esaslar zikredilmektedir. Bu kiliseler günümüzde Doğu Hristiyanlığı'nın kabul görmüş terminolojisindeki adlandırılmasıyla “Oryantal Ortodoks Kiliseler”² geleneğini oluşturmaktadır.³ İslam bilginleri tarafından yazılan eserlerde Süryani Ortodoks Kilisesi'nin itikadî ve kısmen de kristolojik esasları dışında; kilisenin litürjisi (Ar. *tukûs* [طقوس]), tarihî, sosyal, ekonomik ve kültürel meseleleri özelindeki bilgiler ise son derece sınırlıdır.

Öte yandan, Süryani Ortodoks müelliflere ait kaynaklarda İslam ve müslümanlar hakkında geniş ölçüde bilgiler yer almaktadır. Hz. Muhammed İslam tebliğine başlamadan önce, tarihçi ve ilahiyatçı vasfıyla Süryani Ortodoks bilginler; dünya tarihi, din tarihi ve kilise tarihi konularında tarih kitapları (vekayinameler/kronikler) kaleme almıştır. İslam'ın zuhurundan sonra ise bu eserlerde nitelik ve nicelik bakımından bir artış gözlemlenmektedir. Zamanla bu eserlerin birçok nüshası elden ele dolaşmıştır. Öyle ki artık bu eserler hem Doğu'da hem de Batı'da tarih çalışmalarına referans olmuştur.

¹ Yakubiler veya Yakubilik: *Ya'kûbiyye/Ye'âkibe* [يعقوبية/يعاقبة].

² “Oryantal Ortodoks Kiliseler: İng. *Oriental Orthodox Churches*; Ar. *el-Kenâ'isü'l-Ursûzuksiyyetü'l-Meşrikiyye* [الكنائس الأرثوذكسية المشرقية].

³ *Oryantal Ortodoks Kiliseler* ismindeki “oryantal” ifadesinin “doğu” olarak tercüme edilmesi karışıklığa yol açmaktadır. Zira Rum Ortodoksluğa mensup kiliselerin oluşturduğu inanç topluluğu “Doğu Ortodoks Kiliseleri” (İng. *Eastern Orthodox Churches*, Ar. *el-Kenâ'isü'l-Ursûzuksiyyetü'l-Şarkıyye* [الكنائس الأرثوذكسية الشرقية]) olarak adlandırılmaktadır. Nitekim bu ayırım Arapça tasnife yansımış; “oryantal” için *el-Meşrikiyye* [المشرقية], “doğu” için *eş-Şarkıyye* [الشرقية] karşılığı kullanılmıştır.

Antakya Hristiyanlığı ve Süryaniler'in dinî geleneğine dayanan Doğu Süryani (*Nestûrî*), Mârûnî ve Melkit kiliselerine mensup müellifler, Süryanice ve Arapça dillerinde tarih eserleri telif etmiştir. Burada özel olarak işaret edilmelidir ki; yine bu geleneğin devamı olan Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensup müelliflerin kaleme aldığı, kıymetli bilgiler barındıran eserler günümüze ulaşmıştır. İslam öncesi dönemde Sütuncu Yeşu (ö. 506'dan sonra),⁴ ondan sonra da Efesli Yuhanna (ö. 589)⁵ tarafından vekayinameler kaleme alınmıştır. İslam'ın zuhurundan sonra ise Süryani Ortodoks yazarlarca kaleme alınan anonim eserlerin ve parçalar halindeki metinlerin yanında, müstakil kitaplar da günümüze ulaşmıştır.

⁴ Sütuncü Yeşu: Ar. el-Kiss Yeşû‘ el-‘Amûdî [القِسْ يَشُوعُ العمودي]; Sür. Kaşîşô Yeşû‘ Estûnorô [كاشيشو يَشُوعُ استُنورو], tah. 5-6.yüzyıl.

İbrî'dir (ö. 1286).¹¹ Onun Süryanice vekayinamesi, Arapça tarih çalışması ve edebî türden eserleri Süryani Ortodoks literatürünün zirve eserleri olarak kabul edilmektedir.

Süryani literatürünün son parlak ismi olarak kabul edilen, Doğu'daki şöhretiyle İbnü'l-İbrî, Batılı yazarların adlandırmasıyla Bar Hebraeus, "Süryaniler ve Doğu hristiyanları" arasında pek çok alanda telif ettiği kitap ve tercümeleriyle yeri doldurulamayan *ansiklopedist bir âlim* ve *din adamı* olmuştur. Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensup bir din adamı olmasına rağmen yazdığı eserler sayesinde Süryani geleneğinden gelen diğer mezhepler ile genel olarak hristiyan yazarlar tarafından dikkate alınan saygın bir yazar olmuştur. İbnü'l-İbrî, İslam tarihini konu alan eserleri ve bu eserlerinde ortaya koyduğu düşünceleriyle de araştırmacıların dikkatini çekmiştir.

Türkiye'de İslam dışındaki dinlerin mensupları hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, müslümanların diğer din mensuplarıyla ilişkisini ve etkileşimini anlatan eserlerin; genelde tek taraflı ve sınırlandırılmamış, çerçevesi tam olarak çizilmemiş, ilmî anlayıştan uzak görüşler ortaya koyduğu görülmektedir.¹² Bu araştırmanın esas amacı ve çerçevesi ise, Batılı araştırmacılar tarafından önemsenen bir tarihçi ve ilahiyatçı olan İbnü'l-İbrî'nin eserlerinde, İslam ve müslümanlara dair tasavvuru ortaya koymaktır. İbnü'l-İbrî'nin, hristiyan okuyucuya hitap ettiği eserlerde polemik dilini kullandığı; genel okura ve özellikle de müslümanlara hitaben yazdığı eserlerde ise İslam'a dair objektif açıklamalarda bulunduğu, bu çalışmanın başlıca tespitlerindendir.

İbnü'l-İbrî ve eserleri etrafında 13. yüzyıl Süryani literatürü ve İslam konusunda bazı temel sorulara cevap aranacaktır:

¹¹ İbnü'l-İbrî: Sür. Bar 'Ebroyô [ܐܒܪܝܐ]; İng. Bar Hebraeus veya Barhebraeus, 1225/1226-1286.

¹² "İslam ülkelerinde/hilafetinde/toplumlarında/dünyasında (veya herhangi bir İslam hanedanı döneminde) hristiyanlar, yahudiler, gayri müslimler" gibi başlıklar ile hazırlanan *-bir kısım-* tezlerde ve yayımlanan çalışmalarda, maalesef "bir mesele" merkezinde "eser, kişi" ve "şehir, yer" sınırı; bir başka ifade ile "zaman ve zemin" sınırı olmadığından (ya da muğlak ve müphem olduğundan), bu eserler içerisinde ansiklopedik düzeyde bilgilerin tekrar edildiği göze çarpmaktadır. Adeta okuyucu "terminoloji sorunu ve bilgi yığını" ile baş başa bırakılmaktadır. Bu ve benzeri hatalardan kaçınmak için bu çalışmada sırasıyla; Doğu Hristiyanlığı mensubu yazarlar, ardından Doğu/Batı Süryani Kiliseleri'ne ait yazarların eserleri, buradan da özellikle Süryani Ortodoks bilginlerin görüşleri giriş mahiyetinde incelenecektir. Nihayetinde ise İbnü'l-İbrî ve eserleri merkeze alınarak onun İslam ve müslümanlar hakkındaki görüşleri etraflıca ele alınacaktır.

a) İbnü'l-İbrî'nin Süryani literatürü içindeki konumu nedir? Kökenleri Antakya'ya dayanan Süryani Ortodoks Kilisesi, ilk hristiyan cemaatlerden biridir. Bu kilise Antakya'ya mensubiyetini ve Süryani litürjisini günümüze kadar devam ettirmiştir. İşte 13. yüzyılda yaşayan İbnü'l-İbrî'nin, kadim kiliselerden biri olan Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi ve bu kiliseye mensup yazarlar arasındaki konumunun tespit edilmesi faydalı olacaktır.

b) İbnü'l-İbrî'ye atfedilen eserlerin hangileri ona aittir? Süryani literatürünün zirve şahsiyeti İbnü'l-İbrî, farklı alanlarda birçok eser kaleme almış ve bu eserler Süryani geleneğinde temel bir referans olarak kabul edilmiştir. Ne var ki bu eserlerin bazıları günümüze ulaşmamış, ulaşanların da ciddi bir kısmının ilmî neşirleri henüz yapılmamıştır. Ayrıca İbnü'l-İbrî'nin herhangi bir eserinin orijinal adı, yazıldığı asıl dili, yazma veya matbu olup olmadığı bilgisi kimi yazarlar tarafından birbirine karıştırılmıştır. Bu nedenle hangi eserlerin ona ait olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

c) Süryani metinler günümüzde İslam üzerine yapılan çalışmalara nasıl yansımıştır? Oryantalist yazarlar İslam'ın kökenine, müslümanların ilk uygulamalarına ait değerlendirmelerde Süryani metinlerini ve bunların yanında hristiyan yazarlara ait metinleri nasıl kullanmıştır? 20. yüzyılda revizyonistler olarak bilinen yazarlar, İslam'ı tanıtırken İbnü'l-İbrî öncesi Süryani metinleri öne çıkarmış ve bu metinlerden yola çıkarak İslam'ı yeniden tasvir etmeye çalışmışlardır. Revizyonistlerin iddialarının mahiyeti ve onların Süryani kaynaklarını nasıl kullandığının ortaya konulması; İbnü'l-İbrî gibi velûd bir yazarın İslam algısının daha gerçekçi bir şekilde anlaşılıp değerlendirilmesi açısından önceliklidir.

d) İslam ve müslümanlara ilişkin Süryani literatüründeki temel kavramlar nelerdir? İbnü'l-İbrî İslam ve müslümanlardan bahsederken hangi sıfatları kullanmıştır? İbnü'l-İbrî'nin İslam aleyhinde yazdığı bölümlerde nasıl bir müslüman - hristiyan polemigi ortaya çıkmıştır? İbnü'l-İbrî Süryanice ve Arapça yazdığı metinlerde farklı bir dil kullanmış mıdır? Bu sorular çerçevesinde İbnü'l-İbrî'nin İslam'ı ve müslüman inançlarını nasıl anladığının belirlenmesi hedeflenmektedir.

e) İbnü'l-İbrî'nin eserleri esas alınarak diğer Doğu Hristiyanları'na mensup yazarların nasıl bir Hz. Peygamber ve İslam tasavvuruna sahip olduğu ortaya konabilir mi? Ayrıca bu soru biraz daha daraltılarak şu şekilde sorulabilir: İbnü'l-İbrî'nin İslam hakkındaki görüşleri incelendiğinde Süryaniler'in genel İslam algısı ortaya konabilir mi? Bu sorulara cevap verilmesi Doğu hristiyan yazarların eserlerinin nasıl çalışılacağı ve bunları çalışmanın ne tür bilimsel kazanımlar sağlayacağı açısından değerlidir.

Çalışmaya kaynaklık eden literatürün birincil kaynakları Arapça ve Süryanice; ikincil kaynakları ise Arapça, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Latince dillerindedir. Ayrıca, sınırlı sayıda İsveççe [*Svenska*] ve Hintçe [*Malayalam lehçesi*] yazılmış eserler de bulunmaktadır. Bu vesileyle; Latince ve Grekçe ifadelerin doğru kullanımı ile Fransızca çalışmalardan istifade etme hususlarında destek ve zamanını esirgemeyen danışman hocama teşekkür borçlu olduğumu ifade etmek isterim.

Genel olarak Doğu hristiyan yazarlar ve özel olarak İbnü'l-İbrî'nin eserlerinin içerikleri ile bu eserlerdeki İslam ve müslüman algısının muhtevası konusunda yeni bilgiler ve görüşler ortaya koyduğumuz bu mütevazı çalışma, birçok kıymetli insanın teşvik ve yardımlarıyla tamamlanabilmiştir. Katkısı olan aileme, hocalarıma ve dostlarıma müteşekkirim. Bunlar arasında hassaten tez danışman hocam, muhterem (*malfonô myakrô* [مَلْفُونَا مَيَاكْرُو]) Prof.Dr. İsmail Taşpınar'ın ayrı ve özel bir yeri bulunmaktadır. Kendilerine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Gayret bizden, takdir ve tevfik Allah'tandır.

Fatih/İstanbul
03.01.2023 Salı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
LİSTELER (HARİTA - TABLO - RESİM - ÖRNEK - KRONOLOJİ - METİN)	15
TRANSKRİPSİYON - TRANSLİTERASYON.....	16
İBNÜ'L-İBRÎ'NİN ESERLERİNİN LİSTESİ	22
GİRİŞ	25
I. KONUNUN ÖNEMİ VE KAPSAMI	26
II. METOT VE KAYNAK.....	30
BİRİNCİ BÖLÜM.....	45
SÜRYANİ EDEBİYATININ GELİŞİMİ VE İSLAMÎ DÖNEMDE SÜRYANİ ORTODOKSLAR... 45	
I. SÜRYANİ EDEBİYATININ İLK EVRESİ: GELİŞME DÖNEMİ (4-7. YÜZYIL)	48
A. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi	52
B. Emevîler Dönemi	64
II. SÜRYANİ EDEBİYATININ İKİNCİ EVRESİ: ALTIN DÖNEM (8-13. YÜZYIL)	66
A. Abbâsîler Dönemi	67
B. Süryani Rönesansı ve İbnü'l-İbrî Dönemi (11-13. Yüzyıl)	78
III. SÜRYANİ EDEBİYATININ ÜÇÜNCÜ EVRESİ: GERİLEME DÖNEMİ (13. YÜZYIL SONRASI).....	95
İKİNCİ BÖLÜM	103
İBNÜ'L-İBRÎ:	103
ÖĞRENCİ, RAHİP, PİSKOPOS, MAFİRYÂN VE MÜELLİF.....	103
I. HAYATI	104
A. Doğumu ve Ailesi	106
B. Eğitimi ve Hocaları	113
C. Gubos Metropolitliği (1246 - 1247)	116
D. Lâkabîn (1247-1253) ve Halep Metropolitliği (1253-1264).....	117
E. Doğu/Tikrît Mafiryânlığı (1264-1286) ve Vefatı.....	118
II. ESERLERİ.....	123
A. Teolojiye Dair Eserleri	125
B. Hukuka Dair Eseri	142
C. Felsefe - Mantık - Psikolojiye Dair Eserleri	144
D. Tarihe Dair Eserleri.....	156
E. Âdâb ve Şiire Dair Eserleri.....	168
F. Mektup Türünde Eseri	171
G. Gramere Dair Eserleri	172
H. Bilime Dair Eserleri	175
İ. Rüya Tabirine Dair Eseri	179
J. Tıbbâ Dair Eserleri	179

K. Litürjiye Dair Eserleri	186
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	193
İBNÜ'L-İBRÎ'YE KAYNAKLIK EDEN METİNLER:	193
İSLAM VE DOĞU HİRİSTİYANLARI	193
I. İBNÜ'L-İBRÎ ÖNCESİ HİRİSTİYAN YAZARLARIN İSLAM TASVİRİ.....	194
A. İslam'ın Erken Döneminde Müslümanlarla İlgili İlk Değerlendirmeler.....	194
B. Revizyonistlerin Dayanağı Olarak İslam Dışı Kaynaklar ve Süryani Metinler	195
C. Müslüman - Hristiyan Etkileşiminin İlk Yansımaları: Grekçe Metinler	204
D. Kiptîce Metin	211
E. İslam ve Müslümanlar Hakkında Doğu Süryani Yazılar	213
F. İslam ve Müslümanlar Hakkında Çağdaş Bir Süryani Tanıklık.....	219
II. İBNÜ'L-İBRÎ ÖNCESİ METİNLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ	223
A. İbnü'l-İbrî Öncesi Metinler	223
B. İbnü'l-İbrî Öncesi Metinlerin Değerlendirilmesi	225
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	233
ALGI VE GERÇEK:	233
İBNÜ'L-İBRÎ'DE İSLAMÎ KAVRAM VE DEĞERLER	233
I. İSLAM VE MÜSLÜMANLAR İLE İLGİLİ TANIMLAMALAR.....	234
A. <i>Sarkoyê</i> [سركو] (Sarasinler).....	238
B. <i>Hagroyê</i> [هagro] (Hâceroğulları) - <i>İşmo 'iloyê</i> [işmo 'iloy] (İsmâiloğulları)	239
C. <i>Tayoyê</i> [تayo] (Taylılar - Araplar) - <i>Arâboyê</i> [arâbo] (Araplar)	241
D. <i>Müslimîn</i> [مؤمن] / <i>Maşlmonê</i> [maşlmon] (Müslümanlar).....	242
E. <i>Mülükü'l-'Arabi'l-Müslimîn</i> [ملوك العرب المسلمين] (Müslüman Araplar'ın Krallığı).....	243
II. HZ. MUHAMMED İLE İLGİLİ ANLATILAR	244
A. <i>Sâhibü's-Şerî'ati'l-İslâmiyye</i> [صاحب الشريعة الإسلامية] (İslamî Şeriatın Sahibi).....	244
1. Hz. Muhammed'in Çocukluğu.....	245
2. Rahip Bahîrâ Hikâyesi.....	246
3. Bedir Gazvesi.....	247
4. Hendek Gazvesi	248
5. Müseylimetülkezzâb [مسيلمة الكذاب] (Yalancı Peygamber Müseylime)	249
6. Hz. Muhammed'in Mûcizeleri	249
7. Değerlendirme	251
III. MÜSLÜMANLARIN TESLİSİ İNKÂRI	257
A. Müslümanlar, Filozoflar, Yahudiler ve Sabbellianistler'in Teslis Eleştirisi	257
1. Birinci İtiraz ve Cevabı: Uknûmun Varlığı.....	258
2. İkinci İtiraz ve Cevabı: Kelime ve Ruh.....	258
3. Üçüncü İtiraz ve Cevabı: Uknûmlar ve Varlık.....	259

4. Dördüncü İtiraz ve Cevabı: Uknûmlar ve Cevher	259
5. Beşinci İtiraz ve Cevabı: Uknûmların Mürekkeb veya Basit Olması	260
6. Altıncı İtiraz ve Cevabı: Uknûmların Ezeliliği	261
7. Yedinci İtiraz ve Cevabı: Allah'ın Bilgisinin Mahiyeti	262
8. Sekizinci İtiraz ve Cevabı: Allah'ın Bilgisinin Vasıtaya İhtiyaç Duyması	262
B. Teslîs Eleştirileri ve İbnü'l-İbrî'nin Cevaplarının Değerlendirilmesi	263
IV. MÜSLÜMANLARIN İSÂ MESÎH'İN ULÛHÎYYETİNE ELEŞTİRİLERİ	264
A. Müslümanların Ulûhiyyet-Peygamberlik Mukayesesi	264
1. Birinci İtiraz ve Cevabı: Teslîs-Tevhid Mukayesesi	264
2. İkinci İtiraz ve Cevabı: Teslîs ve Monoteizm (Çoktanrıcılık)	265
3. Üçüncü İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Ulûhiyyeti	266
4. Dördüncü İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Aynı Anda Hem Tanrı Hem İnsan Olması	266
5. Beşinci İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Tanrı Oğlu Olarak Doğumu	267
6. Altıncı İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Oğul Olması	267
7. Yedinci İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Kral Olması	268
8. Sekizinci İtiraz ve Cevabı: Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin Delilleri	271
9. Müslümanların Bir Müracaatı ve İbnü'l-İbrî'nin Cevabı: Kutsal Metinlerin Tercümesi ve Tahrifi	275
B. Müslümanların Eleştirileri ve İbnü'l-İbrî'nin Cevaplarının Değerlendirilmesi	277
SONUÇ	279
BİBLİYOGRAFYA	283
A. İbnü'l-İbrî'nin Eserleri	283
B. Ansiklopediler - Kitaplar - Tezler	292
C. Kitap Bölümleri - Makaleler - Ansiklopedi Maddeleri	307
D. Dijital Kaynaklar	323
EKLER	327
1. HARİTALAR	327
Harita 1. Ortadoğu'da Hristiyanlık (500-1200)	327
Harita 2. İslâmî Dönemde Süryani Hristiyanlığı	328
Harita 3. Süryani Ortodokslar'a Ait Merkezler (1150-1280)	329
Harita 4. İbnü'l-İbrî'nin Yaşamında Öne Çıkan Dokuz Merkez	330
2. TABLOLAR	331
Tablo 1. Nabatice, Aramice ve Süryanice Alfabeler	331
Tablo 2. Günümüzdeki İsimleriyle Süryani Geleneğinin Devamı Olan Kiliseler	332
Tablo 3. Özel İsim Tablosu	333
3. ESERLERDEN ÖRNEKLER	334
Örnek 1. <i>Mnorat Kûdşê</i> 'nin Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] Yazmasında Takımyıldızları Tablosu	334
Örnek 2. <i>Ktobô d-Hûdoyê</i> 'nin 1290 Tarihli En Eski Yazması, Kerala/Güney Hindistan	335
Örnek 3. <i>Ktobô d-Hudoyê</i> 'nin 17. Yüzyıl Tarihli Arapça Tercümesi	336
Örnek 4. <i>Ktobô Svod Sûfiyâ</i> 'nın Arapça Tercümesinde İbnü'l-İbrî'ye Övgü	337
Örnek 5. <i>Ktobô da-Gramatikî ba-Mşûhtô Afrêmoitô</i> Yazmasında İbnü'l-İbrî'ye Övgü	338

4. RESİMLER	339
Resim 2. Hz. Peygamber’in Adı “Muhammed” (ﻣﻮﻫﻤﺪ) ifadesinin Geçtiği En Eski Kaynak	339
Resim 3. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim).....	340
Resim 4. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim).....	341
Resim 5. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim, Farklı Perspektiften).....	342
Resim 6. Nasîrüddin-i Tûsî’nin <i>Tahrîru Kitâbi Arşimidis fi’l-Küre</i> ’sinde İbnü’l-İbrî’nin Temellük Kaydı	343
Resim 7. Süryani Ortodoks Takvimi’nde İbnü’l-İbrî Günü (30 Temmuz).....	344
Resim 8. İbnü’l-İbrî’nin Mezarının Bulunduğu Mor Matay Manastırı, Gravür, Musul/İrak.....	345
Resim 9. İbnü’l-İbrî’nin Mezarı, Mor Matay Manastırı, Musul/İrak.....	346
Resim 10. İbnü’l-İbrî’nin Mezarının Kitabesi (Eski Görünüm), Mor Matay Manastırı, Musul/İrak.....	347
Resim 11. İbnü’l-İbrî’nin Mezarının Kitabesi (Metin), Mor Matay Manastırı, Musul/İrak	348
5. KRONOLOJİLER	349
Kronoloji 1. İbnü’l-İbrî’nin Hayatı	349
Kronoloji 2. İbnü’l-İbrî’nin Eserleri.....	351
6. METİN	353
Metin 1. İbnü’l-İbrî Yılı, Patriklik Menşûru (1986).....	353

LİSTELER (HARİTA - TABLO - RESİM - ÖRNEK - KRONOLOJİ - METİN)

1. HARİTALAR

Harita 1. Ortadoğu’da Hristiyanlık (500-1200)	327
Harita 2. İslamî Dönemde Süryani Hristiyanlığı	328
Harita 3. Süryani Ortodokslar’a Ait Merkezler (1150-1280).....	329
Harita 4. İbnü’l-İbrî’nin Yaşamında Öne Çıkan Dokuz Merkez.....	330

2. TABLOLAR

Tablo 1. Nabatice, Aramice ve Süryanice Alfabeler.....	331
Tablo 2. Günümüzdeki İsimleriyle Süryani Geleneğinin Devamı Olan Kiliseler.....	332
Tablo 3. Özel İsim Tablosu	333

3. ESERLERDEN ÖRNEKLER

Örnek 1. <i>Mnorat Kûdşê</i> ’nin Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] Yazmasında Takımyıldızları Tablosu.....	334
Örnek 2. <i>Ktobô d-Hûdoyê</i> ’nin 1290 Tarihli En Eski Yazması, Kerala/Güney Hindistan	335
Örnek 3. <i>Ktobô d-Hudoyê</i> ’nin 17. Yüzyıl Tarihli Arapça Tercümesi	336
Örnek 4. <i>Ktobô Svod Sûfiyâ</i> ’nın Arapça Tercümesinde İbnü’l-İbrî’ye Övgü	337
Örnek 5. <i>Ktobô da-Gramatiki ba-Mşûhtô Afrêmoitô</i> Yazmasında İbnü’l-İbrî’ye Övgü	338

4. RESİMLER

Resim 1. Hz. Peygamber’in Adı “Muhammed” (ﷺ) ifadesinin Geçtiği En Eski Kaynak	221
Resim 2. Hz. Peygamber’in Adı “Muhammed” (ﷺ) ifadesinin Geçtiği En Eski Kaynak	339
Resim 3. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim)	340
Resim 4. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim)	341
Resim 5. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim, Farklı Perspektiften)	342
Resim 6. Nasîrüddin-i Tûsî’nin <i>Tahrîru Kitâbi Arşimidis fi’l-Küre</i> ’sinde İbnü’l-İbrî’nin Temellük Kaydı.....	343
Resim 7. Süryani Ortodoks Takvimi’nde İbnü’l-İbrî Günü (30 Temmuz)	344
Resim 8. İbnü’l-İbrî’nin Mezarının Bulunduğu Mor Matay Manastırı, Gravür, Musul/Irak	345
Resim 9. İbnü’l-İbrî’nin Mezarı, Mor Matay Manastırı, Musul/Irak	346
Resim 10. İbnü’l-İbrî’nin Mezarının Kitabesi (Eski Görünüm), Mor Matay Manastırı, Musul/Irak	347
Resim 11. İbnü’l-İbrî’nin Mezarının Kitabesi (Metin), Mor Matay Manastırı, Musul/Irak	348

5. KRONOLOJİLER

Kronoloji 1. İbnü’l-İbrî’nin Hayatı	349
Kronoloji 2. İbnü’l-İbrî’nin Eserleri	351

6. METİN

Metin 1. İbnü’l-İbrî Yılı, Patriklik Menşûru (1986)	353

I. TRANSKRİPŞİYON HAKKINDA NOT

II. TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

SESSİZLER (HARFLER)			SESSİZLER (HARFLER - HAREKELER)			
SESSİZ HARFLER			SESLİ HARFLER - HAREKELER			
Süryani Alfabesi	Arap Alfabesi	Transkripsiyon Alfabesi	Süryani Alfabesi	Transkripsiyon Alfabesi	Arap Alfabesi	Transkripsiyon Alfabesi
ܐ	ا، ء	ʾ	ܐ	Ô ô	آ	Â â
ܒ	ب	B b	ܐ	Î î	ؤ	Û û
ܓ	ج	G g	ܐ	Û û	ي	Î î
ܕ	د	D d	ܐ	Ê ê	ا	A a
ܚ	ه	H h	ܐ	Ê ê	ـ	U u
ܘ	و	V v	ܐ	A a	ـ	Î i
ܙ	ز	Z z	ܐ	O o		
ܚ	ح	H h	ܐ	E e		
ܬ	ط	T t	ܐ	Î i		
ܝ	ي	Y y	ܐ	U u		
ܟ	ك	K k				
ܠ	ل	L l				
ܡ	م	M m				
ܢ	ن	N n				
ܣ	س	S s				
ܥ	ع	ʿ				
ܦ	ف	F f				
ܨ	ص	S s				
ܩ	ق	K k				
ܩ	ر	R r				
ܩ	ش	Ş ş				
ܩ	ت	T t				

KISALTMALAR (GENEL - ÖZEL - BİBLİYOGRAFYA)

I. GENEL KISALTMALAR VE SEMBOLLER

Ar.	Arapça	mür.	mürâca‘a
b.	bin/ibn/bar (oğlu)	nr.	numara
bk.	bakınız	nşr.	neşreden (tahkik eden)
bs.	basım/baskı/tab‘	nşr. ve trc.	neşir (tahkik) ve tercüme eden
c.	cilt (dergiler için sene, bk. sn.)	ö.	ölümü
Copt.	Copta (Kiptîce)	patr.	patriklik yılları
çev.	çeviri/çeviren	s.	sayfa / sayfa sayısı
d.	doğumu	sn.	yıl/sene (bk. c.)
ed.	editör/editörler	sad.	sadeleştiren
ed. in ch.	editor in chief (baş editör)	salt.	saltanatı /saltanat yılları
exc. ed.	executive editor (genel yayın yönetmeni)	Sür.	Süryanice
der. ve çev.	derleyen ve çeviren	sy.	sayı
Er.	Ermenice	takd.	takdîm
Far.	Farsça	[ty]	tarih yok
fot.	fotoğraflar	tah.	tahmini/yaklaşık
Fr.	Fransızca	trc.	tercüme, tercüme eden
Gr.	Grekçe	Tür.	Türkçe
İbr.	İbrânîce	vd.	ve devamı
İng.	İngilizce	v.dğr.	ve diğerleri, diğer nâşirler (editörler)
İtal.	İtalyanca	vr.	varak
İsk. tak.	İskender takvimi (Yunan yılı. Takvimin başlangıcı; m.ö. 312 Ekim’inin ilk pazartesi günü)	vs.	vesaire
krş.	karşılaştırınız	[yy]	yayın yeri yok
Lat.	Latince	yay. haz.	yayına hazırlayan
m.	milâdî	()	“parantez”; veya, açıklama, yorum
m.ö.	milâttan önce	[]	“köşeli parantez”; orijinal metinde olmayan açıklama
m.s.	milâttan sonra	...	“üç nokta”; atlanan kısım
md.	maddesi	?	“soru işareti”; belirsiz, muhtemelen, belki
		/	“eğik çizgi”; ve, veya, şiirler için satır sonu, Arapça için tekil-çoğul

II. ÖZEL KISALTMALAR

AJSL	<i>The American Journal of Semitic Languages and Literatures</i>
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
BL Add.	British Library, Additional Manuscripts
BL Or.	British Library, Oriental Manuscripts
CE	<i>The Coptic Encyclopedia</i>
CMRBH	<i>Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History</i>
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
DİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
E.M.E.	Éditions Modulaires Européennes
EEOC	<i>Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity</i>
EJ	<i>Encyclopaedia Judaica</i>
ER	<i>Encyclopedia of Religion</i>
ERE	<i>Encyclopedia of Religion and Ethics</i>
GEDSH	<i>Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage</i>
İA	<i>İslâm Ansiklopedisi</i>
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
JE	<i>The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day</i>
TDV İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜSBE	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
KURAMER	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi
MIDEO	<i>Mélanges de l'Institut Dominicain d'Études Orientales du Caire</i>
NEÜSBE	Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
NCE	<i>New Catholic Encyclopedia</i>
OMÜSBE	On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SEERI	St. Ephrem Ecumenical Research Institute
SCM	Student Christian Movement
TTK	Türk Tarih Kurumu
UÜSBE	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ZDMG	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>

III. BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

**Abû'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*,
(Doğrul):**

Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, Süryancadan İngilizceye çev. Ernest Alfred Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 1-2, TTK Yayınları, Ankara 1945-1950.

Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*, (Bedjan):

Mor Grîgôriyôs Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Maktbonût Zabnê (Chronicon Syriacum)*, nşr. Paul Bedjan, Maisonneuve, Paris [Paris] 1890.

Bar 'Ebroyô, *Maktbonût Zabnê men Rîşô da-Brîtô 'damô la-Şnat 1285 m.*, (Çiçek):

Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô Mşabhonô d-Madnhô d-metdalal Bar 'Ebroyô, *Maktbonût Zabnê men Rîşô da-Brîtô 'damô la-Şnat 1285 m.*, nşr. Julius Yeşu Çiçek, Bar Hebraeus Verlag, Losser 1987.

Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Hûdoyê*, (Bedjan):

Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Hûdoyê (Nomocanon)*, nşr. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898.

Bar 'Ebroyô, *Hûdoyê Metul Konûnê 'İdtonoyê u Nomûsê 'Olomonoyê*, (Çiçek):

Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô Mşabhô d-Madnhô d-'İdtô d-Sûryoytô Trîsat Şûbhô d-Antiyûk d-hûyô Bar 'Ebroyô, *Hûdoyê Metul Konûnê 'İdtonoyê u Nomûsê 'Olomonoyê*, nşr. Julius Yeşu Çiçek, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1986.

Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê: Chronicon Syriacum*, (Bruns - Kirsch):

Mor Grîgôriyôs Bar 'Ebroyô (Gregorii Abulpharagii sive Bar - Hebraei), *Ktobô d-Maktbonût Zabnê: Chronicon Syriacum*, nşr. ve trc. Paulus Iacobus Bruns - Georgius Guilielmus Kirsch, c. 1-2, Adamus Fridericus Boehmum, Lipsiae [Leipzig] 1789.

Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge):

Gregory Abû'l-Faraj Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj 1225-1286 the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus Being the First Part of His Political History of the World*, nşr. ve trc. Ernest Alfred Wallis Budge, c. 1-2, Oxford University Press, London 1932.

Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle*, (Wilmshurst):

Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle: An English Translation*, (Süryanice-İngilizce paralel metin) nşr. ve trc. David Wilmshurst, Gorgias Press, New Jersey 2016.

Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Eklesyastîkî: Chronicon Ecclesiasticum*, (Abbeloos - Lamy):

Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Eklesyastîkî: Chronicon Ecclesiasticum*, nşr. ve trc. Joannes Baptista Abbeloos - Thomas Josephus Lamy, c. 1-3, Peters, Lovanii [Leuven] 1872-1877.

Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (Yaltkaya):

Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, trc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul Maarif Vekâleti, İstanbul 1941.

İbnü'l-İbrî, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, (Îvâs, Bağdat 1974):

Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, trc. (hakkâkahu ve 'arrabehu) Zekkâ Îvâs, Matbû'âtü Mecma'i'l-Luğatî's-Süryâniyye - Matba'atü'l-Edîb el-Bağdâdiyye, Bağdâd 1974.

İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî):

Ğrîğûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, nşr. Antûn Sâlhânî el-Yesû'î, el-Matba'atü'l-Kâsûlîkiyye li'l-Âbâ'i'l-Yesû'îyyîn fî Beyrut, Beyrut 1890.

İbnü'l-İbrî, *et-Târîhu'l-Kenesî*, (Şem'ûn):

İbnü'l-İbrî, *et-Târîhu'l-Kenesî*, trc. Salîbâ Şem'ûn, c. 1-2, Dârü'l-Meşriki's-Sekâfiyye, Dahûk 2012.

İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-Zamân*, (Ermele):

Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-Zamân*, trc. İshak Ermele (İshâq Armaleh), takd. Cân Mûrîs Fiyeh (Jean-Maurice Fiey), Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986.

İbnü'l-İbrî, “*Târîhu'z-Zamân*”, (Ermele) *el-Meşrik*:

İbnü'l-İbrî, “*Târîhu'z-Zamân*”, trc. İshak Ermele (İshâq Armaleh), *el-Meşrik*, c. 43, 1949, s. 463-502; c. 45, 1951, s. 25-70, 181-199, 351-364, 517-532; c. 46, 1952, s. 7-28, 385-400, 514-554; c. 47, 1953, s. 3-25, 423-470; c. 48, 1954, s. 418-457; c. 49, 1955, s. 736-749; c. 50, 1956, s. 3-16, 129-152, 257-274, 385-414.

İBNÜ'L-İBRÎ'NİN ESERLERİNİN LİSTESİ

A. Teoloji

1. *Avsar Rozê* [اوسار روزي]
2. *Mnorat Kûdşê* [مناورات كودش]
3. *Ktobô d-Zalgê* [کتوبا د زالگه]
4. *Mavd'ônûtô* [مصدقونوتو]
5. *Ktobô d-Îtîkûn* [کتوبا د ایتیکون]
6. *Ktobô d-Yavnô* [کتوبا د یافنو]
7. *Ktobô d-Fûşokô d-Îrote'ôs* [کتوبا د فوشوکو د ایتروته اوس]
8. *Ktobô d-Talyût Havnô* [کتوبا د تالیوت هافنو]

B. Hukuk

9. *Hûdoyê* [هودی]

C. Felsefe - Mantık - Psikoloji

10. *Ktobô Hêvat Hekmtô* [کتوبا ههوات ههکمتو]
11. *Ktobô d-Tegrat Tegrotô* [کتوبا د تهرات تهرتو]
12. *Ktobô Svod Sûfiyâ* [کتوبا سبود سوفييا]
13. *Ktobô d-Bobotô* [کتوبا د بوبوتو]
14. *Ktobô d-Remzê da-M'ironovotô d-Bar Sînâ* [کتوبا د رهمزه دا مایرونووتو د بار سینا]
15. *Ktobô d-Hêvat Rozê* [کتوبا ههوات روزي]
16. *Makâle Muhtasara fi 'n-Nefsi 'l-Beşeriyye* [مقاله مختصرة في النفس البشرية]
17. *Muhtasar fi 'İlmi 'n-Nefsi 'l-İnsânîyye* [مختصر في علم النفس الإنسانية]
18. *Mîmrô Şenoyô* [ممره شينوي]

D. Tarih

19. *Ktobô d-Maktbonût Zabnê* [کتوبا ماکتبونوت زابنه]
20. *Muhtasaru Târîhi 'd-Düvel* [مختصر تاریخ الدول]

E. Âdâb - Şiir

21. *Ktobô d-Mûshotô* [کتوبا موشوتو]
22. *Ktobô d-Tûnoyê Mgahkonê* [کتوبا تونوي مگاهکونه]

F. Mektup

23. “Katolikos I. Denha'ya Mektup”

G. Gramer

24. *Ktobô da-Gramatikî ba-Mşûhtô Afrêmoymotô* [کتوبا دا گراماتیکی با مشوتو افریمویموتو]
25. *Ktobô d-Semhê* [کتوبا سهمه]
26. *Ktobô d-Balsûsîtô* [کتوبا د بالسوسیتو]

H. Bilim

27. *Ktobô d-Sulokô Havnonoyô* [کتوبا د سولوکو هافنونوي]
28. *Kitâbü 'z-Zici 'l-Kebîr* [کتاب الزیج الکبیر]
29. *Tefsîru Kitâbi Uklîdis fi 'l-Mesâha* - Şerhu Kitâbi 'l-Mecistî li-Batlamyûs el-Kalûzî [شرح کتاب المجسطی لبطليموس القلوزي] - Şerhu Kitâbi 'l-Mecistî li-Batlamyûs el-Kalûzî [شرح کتاب المجسطی لبطليموس القلوزي]

İ. Rûya Tabiri

30. *Ktobô d-Fûşok Helmê* [کتوبا د فوشوک هلمه]

J. Tıp

31. *Ktobô d-Diyôskôridis* [کتوبا د دیوسکوریدس]
32. *Müntehabü Kitâbi Câmi 'i 'l-Müfredât li-Ahmed b. Muhammed el-Gâfîkî* [منتخب کتاب جامع المفردات لأحمد بن محمد الغافقي]
33. *Şerhu Fusûli Abukrât* [شرح فصول أبوقراط]
34. *Telhîsu 'l-Mesâ 'ili 't-Tıbbiye li-Huneyn* [تلخیص المسائل الطبية لحنين]
35. *Kitâbu Menâfi 'i A 'dâ 'i 'l-Cesed* [کتاب منافع أعضاء الجسد]
36. *Ktobô d-Kânûnô Rabô d-Abû 'Alî* [کتوبا د کانونو رابو د ابو علی]
37. *Ktobô Rabô b-Arikôtô d-Kaneş beh Kulhûn Re 'yonê Osyoyê* [کتوبا رابو باریکوتو د کانهش به کولحون ره یونه اوسوی]
38. *Ktobô d-Fûşokô d-Şuvölê d-Hûnayn Osyô* [کتوبا د فوشوکو د شுவوله د هوناین اوسو]

K. Litürji

39. “Mor Yakub Anaforası'nın Muhtasarı”
40. “Vaftiz Ayin Metninin Tashihi ve İhtisarı”
41. “Epifani'de Su Takdisi Ayin Metni Üzerine Ta'lik”
42. *Tercâmü 'Îdu's-Sa' 'ânîn* [ترجم عيد السعائين]
43. *Mersiye Tukâlu 'ala 'l-Kabr ve Hüve Mimar 'ala 't-Tevbe* [مرثیه تقال علی القبر وهو ميمر علی التوبه]
44. “Dua”
45. “Evharistiya Hitâm Duası”
46. *Ahbâru ve İhtilâfû 'l-Memâlik elletî Tecrâ ve Tetimmü fi Âhiri 'z-Zamân* [أخبار واختلاف الممالك التي تجرا وتتم في آخر الزمان]

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE KAPSAMI

II. METOT VE KAYNAK

A. Metot ve Terminoloji

- 1. İbnü'l-İbrî'ye Ait Asıl Metinlerin Esas Alınması**
- 2. Kavramlar ve Bunların Bağlamının Dikkate Alınması**
- 3. Süryanice Kavramların Kullanımı**

B. Kaynaklar

GİRİŞ

“Süryaniler; kendilerine has bir özellik olarak vefânın/sadâkatin yanında; ilim ve marifetin değerine inanmış, bir anlamda bunlarla ikiz olmuş bir toplumdur. Nitekim bu durum onların Allah, insanlar ve vatan ile kurdukları bağı güzelleştirmelerine sebep olmuştur.”

“فالسريان مؤمنٌ وتوأمٌ للعلم والمعرفة إلى جانب الوفاء الذي يزينه في علاقته مع الله والناس والوطن.”¹⁴

Corc Salibâ (d. 1945)

“To many westerners Islam represents the East – the outside civilization to their own. For the West Islam is always problematic. It is often looked upon with curiosity, concern, contempt, or fear. Islam is a competitor. And it has been a focus of conflict and war from the Arab conquests of the seventh century, thorough the Crusaders and the Ottoman Turkish invasions of Europe, down to Islamic terrorism today.”¹⁵

“Birçok Batılı için İslam Doğu’yu temsil ediyor. İslam kendilerinin sahip olduğu medeniyetin dışındadır. Batı için İslam her zaman sorundur. Genellikle İslam’a merak, endişe, hor görme veya korku ile bakıldı. İslam bir rakiptir. İslam, yedinci yüzyılın Arap fetihlerinden başlayarak, Haçlılar ve Osmanlı Türkleri’nin Avrupa’yı istilalarının tamamında, günümüzdeki İslamî terörizme gelinceye kadar bir şiddet ve savaş odağı olmuştur.”

Ira Marvin Lapidus (d. 1933)

¹⁴ Cebelilübnan Metropoliti Corc Salibâ’nın (Sâvufilûs Corc Salibâ [ثاوفيلوس جورج صليبا]; Theophilos George Saliba) bu ifadeleri için bk. Corc Salibâ, *Fûrsô Rişoyô da-Svodô Sûryoyô: Mu‘allimu’l-Lüġati’s-Sûryâniyye: Way of Teacing Syriac*, 2. bs., Matba’atu Tûma, Cebelilübnan 2007, s. 18.

¹⁵ California Üniversitesi, Berkeley’de tarih hocası olan Ira Marvin Lapidus’a ait olan bu ifadelerin yayımlanmış -orijinal metindeki vurguları tam yansıtmayan- bir tercümesi şu şekildedir: “Batılıların çoğu için İslam, Doğu’ya ait, kendilerinin dışında bir uygarlık demek. Batı her zaman İslamı çözümü belli olmayan bir sorun ve ona meydan okuyan bir rakip olarak gördü. Ona çoğu kez merak, kaygı, hor görme ya da korkuyla baktı. 7. yüzyıldaki Arap fetihleri, Haçlı Seferleri, Osmanlı Türklerinin Avrupa’ya yaptıkları akınlar ve günümüzdeki bazı terör olayları İslam’ın bir çatışma ve savaş odağı olarak algılanmasına neden oldu.” Bk. Ira Marvin Lapidus, “Foreword”, *The Cambridge illustrated history of the Islamic world*, ed. Francis Robinson, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. vii. Alıntının tercümesi için bk. *Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 9 (maalesef, bu eserin orijinali ile tercümesi mukayese edildiğinde, esere renk/farklılık katan bazı kısımların [resimler, okuma parçaları ve haritaların] atlandığı ve tercümeye dahil edilmediği, ilk bakışta fark edilir. Tercümede atlanan ve gözardı edilen yerlere örnek olarak bk. İngilizce orijinal metin s. xv, xix, xxii, xxiii, 1, 6, 9, 11, 19, 25, 26, 30, 44, 47, 50, 52, 57, 59, 66, 3, 84, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 101 [tercümede farklı bir resme yer verilmiş], 103, 110, 123).

I. KONUNUN ÖNEMİ VE KAPSAMI

20. ve 21. yüzyılın meşhur Süryani Ortodoks yazarlarından biri olan Corc Salîbâ, Süryaniler'in mânevîyât-maddîyât (*marifet-vatan*) ile olan ilişkisini sadakat ve samimiyetle (*vefâ*) ifade ediyor. Bir anlamda 1400 yılı bulan “İslam - Süryani etkileşimi”ni bu ifadelerle özetliyor. Zira gerçekten de Süryani bilginlerin ve yazarların eserlerinde müslümanlara yönelik bu vefânın izlerini görmek mümkündür. Büyük ihtimalle İslam hâkimiyetinden önce, Roma-Sâsânî devletleri arasında sıkışan Doğu Süryanileri (Nestûrîler / Doğu Kilisesi)¹⁶ ve Batı Süryanileri (Yakubiler / Süryani Ortodokslar)¹⁷ varlıklarını kaybetme noktasındaydı. Mezopotamya, Suriye, Irak ve İran'da hüküm süren İslam devletleri döneminde Süryâniler'in devlet nezdinde saygın bir topluluk olarak kabul gördükleri, kendi inancını yaşama ve diğer mezheplere karşı savunma anlamında özgür bir dönem yaşadıkları kendileri tarafından da kabul edilmekteir.

Öte yandan çağdaş bir tarihçi olan Ira Marvin Lapidus, Doğu ve Batı'nın karşılaşmasını ortaya koyarken üç unsuru -İslam fetihleri, Haçlılar, Osmanlı yayılması- öne çıkarmaktadır. 7. yüzyıl sonrası “İslam fetihleri” ile 11. yüzyıl sonrası “Haçlılar”; hristiyanların ve Batı'nın İslam idrak ve tasvirindeki temel iki süreci göstermektedir.

¹⁶ Günümüzde “Doğu Kilisesi” (Doğu Süryani Kilisesi ve “Nestûrîler”) adında bir cemaat ve mezhep bulunmamaktadır. Bu hristiyan mezhebi günümüzde “Doğu Asuri Kilisesi” (*Kenîsetü 'l-Meşriki 'l-Âşûriyye* [كنيسة المشرق الآشورية], merkezi Irak/Erbil [Katolikos III. Ava Rû'îl, 2021-devam]) ile 1964 yılında kilise içi takvim ihtilafından sonra kurulan “Kadim Doğu Kilisesi” (*Kenîsetü 'l-Meşriki 'l-Kadime* [كنيسة المشرق القديمة], merkezi Bağdat/Irak [Katolikos III. Ya'kûb Daniel, 2022- devam]) kollarıyla temsil edilmektedir. Ayrıca Doğu Kilisesi'nden 16. yüzyılda ayrılarak kurulan “Keldânî Katolik Kilisesi” (*el-Kenîsetü 'l-Keldâniyyeti 'l-Kâsûlikîyye* [الكنيسة الكلدانية الكاثوليكية] merkezi Bağdad/Irak [Patrik Luvîs I. Rûfâ'îl Sâko, 2013-devam]) bu geleneğin Katolikleşen kolu niteliğindedir. Bk. Ekler: Tablo 2. Günümüzdeki İsimleriyle Süryani Geleneğinin Devamı Olan Kiliseler.

¹⁷ Günümüzde “Yakubiler” (veya Batı Süryani Kilisesi) adında bir cemaat ve mezhep bulunmamaktadır. Bu hristiyan mezhebi günümüzde “Süryani Ortodoks Kilisesi” (*el-Kenîsetü 's-Süryâniyyetü 'l-Ursûzuksiyye* [الكنيسة السريانية الأرثوذكسية], merkezi Şam/Suriye [Patrik II. Afrâm Kerîm, 2014-devam]) tarafından temsil edilmektedir. Ayrıca Batı Süryani Kilisesi'nden 18. yüzyılda ayrılarak kurulan “Süryani Katolik Kilisesi” (*el-Kenîsetü 's-Süryâniyyetü 'l-Kâsûlikîyye* [الكنيسة السريانية الكاثوليكية], merkezi Dar'ûn - Harissa/Lübnan [Patrik III. Yûsuf Yûnân, 2006-devam]) bu kilisenin Katolikleşen kolunu temsil etmektedir. Bk. Ekler: Tablo 2. Günümüzdeki İsimleriyle Süryani Geleneğinin Devamı Olan Kiliseler.

Bir anlamda “Batı için İslam nedir?” denildiğinde; İslam fetihleri ve buna cevap olarak görülen Haçlılar, ilk olarak akla gelmektedir. Bu çalışmanın merkezinde yer alan İbnü’l-İbrî (ö. 1286)¹⁸ ve eserlerindeki İslam algısı, işte bu iki olay arasındaki altı asırlık süreçte İslam ve müslümanlara dair Süryani literatürünün muhtasarı mesabesindedir.

İbnü’l-İbrî gibi çok yönlü (*polymath*) bir bilgeyi çalışmak hem tarihî hem de mukâyeseli usule başvurmayı gerektirmektedir. İbnü’l-İbrî’nin yaşadığı devir olan 13. yüzyılda; Abbâsî Devleti’nin varlığının sona erişine şahit olunmuştur. Ayrıca Haçlı yıkımları yanında Moğollar’ın yarattığı istîlâ tüm şehirlerde görülmüştür. Âdetâ tüm Doğu coğrafyasının ahengini yıkmaya, Doğu’nun birikimini yok etmeye sebep olacak şekilde afetler birbirini izlemiştir. Beyrutlu Amin Maalouf’un tespitine göre bu dönemdeki hadiseler, bir yandan Doğu’nun içine kapanmasına sebep olmuş, öte yandan ise Doğu’nun üstünlüğünün Batı’ya geçmesini sağlamıştır.¹⁹

Maalouf’un bu ifadelerinin arkasında başka derin anlamlar da yatmaktadır. Zira Haçlılar’ın gelişine kadar Alman, Fransız ve İngilizler’in İslam ile müslümanlara dair algıları, ön yargıya dayanmaktadır. Nitekim müslümanlar ve genel olarak Araplar “barbar” ve “putperest” olarak görülmekte, “Sarasinler” olarak adlandırılmaktadır.²⁰

¹⁸ İbnü’l-İbrî [ابن العبري]; Sür. Bar ‘Ebroÿô [ܐܒܪܗܡ]; Lat. Bar Hebraeus.

¹⁹ Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Telos Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 339: “Haçlı Seferleri, Batı Avrupa için aynı anda hem ekonomik, hem de kültürel gerçek bir devrimin başlatıcısı olmuştur. Bu kutsal savaşlar Doğu’da uzun bir gerileme ve karanlık dönemine doğru açılmışlardır. Her bir yandan saldırıya uğrayan Müslüman dünyası kendi üzerine kapanmıştır.” Maalouf bu ifadelerinin devamında, 13. yüzyıldan günümüze 800 yıllık “İslam-Hristiyanlık”, “Doğu-Batı” ve “Arap Doğu - Latin [Frenk] Batı” rekabetinde Haçlılar’ın etkisinin görüldüğünü ifade etmektedir. Nitekim günümüz modern dönemde dahî Arap Doğu’nun kendini Batılılar karşısındaki siyasî konumlandırmasında bu etkinin izleri görülebilmektedir.

²⁰ Sarasinler (Gr. *Sarakenos*; Lat. *Sar[r]acene*; İng. *Saracenes*) ifadesinin kökeni ve anlamı hakkında değişik tezler ve iddialar ileri sürülmüştür. Bunlar arasında en çok kabul gören görüşe göre aslı Grekçe olan bu ifade “Sarakene” veya “Saraka” olarak bilinen bir yer adından veyahut “Savârîka” denilen Arap kabile adından gelmektedir. Sarasin ifadesi Arabistan halkı için kullanılan “çadır halkı, göçebeler, bedevîler” anlamındaki *Scenitai* ifadesini semantik olarak çağrıştırmaktadır. Milâdî 1. yüzyıl ile 5. yüzyıl arasında “bedevî/barbar” anlamıyla Palmira’da (*Tedmür*) ikamet eden Araplar’ı kapsamakta ve Arap Yarımadası’nın dışında Roma sınırlarında yaşayan Araplar’ın bu adla zikredildiği tahmin edilmektedir. Bilindiği üzere milâdî 3. yüzyılda Üzeyne b. Hayrân b. Vehbüllât (Odenathus/Odenatus) kumandasında Tedmür’de Arap kabilelerinden oluşan kısa dönemli bir Arap Krallığı (260-273) hüküm sürmüştür. Nitekim Ortaçağ’a gelindiğinde bu ifade “bedevî Araplar” tanımlamasından “putperest Araplar (Allahsız Barbarlar)” ithamına hamledilerek, zamanla Hristiyan dışı tüm gruplar için kullanılır olmuştur. Sarasinler ifadesi hakkındaki

Batı’da telif edilen “şanson” (*chanson*) denilen manzum menâkıbnâme türündeki edebî metinlerde Hz. Muhammed ile İslam, ağır hakaretlerle tasvir edilmektedir.²¹ Haçlılar’a kadar yazılan Latince kaleme alınmış tarih kitapları, Haçlılar’ın savaşlarını “Hz. Muhammed’e tapan putperestlerle mücadele” sloganı altında meşrulaştırarak, İsb Mesîh’i katleden putperestlere karşı Hristiyanlığın kutsal şehirlerini ele geçirmeyi en esaslı gaye haline getirmiştir.²²

İşte İbnü’l-İbrî böyle bir iklimde Rum prensliklerinin yönetiminde olan Malatya’da Fırat nehri kenarında doğacak, onun hem uzun hem de dolambaçlı hayat hikâyesi buradan başlayacaktır. İbnü’l-İbrî’nin 1225/1226-1286 arasında yaşadığı yıllar, Süryani tarihinde “Süryani Rönesansı”²³ denilen 11. ve 13. yüzyıllar arasındaki döneme

tartışmalar ve kelimenin farklı tarihlerdeki dönüşümü için bk. Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi’nin Batı Düşüncesi’ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 89; Cengiz Tomar, “Sarasinler”, *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 116; İrfân Şehîd (İrfan Shahîd), *Rûmâ ve’l-‘Arab: Mukaddime fî Dirâseti’l-‘Alâkât beyne Bîzanta ve’l-‘Arab*, trc. Kâsım Muhammed Süveydan, Daru Kîvân li’t-Tibâ’ati ve’n-Neşr, Dîmaşk 2008, s. 205-228 (eserin aslı için bk. İrfan Shahîd, *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1984, s. 123-141).

²¹ Örnek olarak bk. *Chanson d’Antioch (The Chanson d’Antioche: An Old French Account of the First Crusade*, trc. Susan B. Edgington - Carol Sweetenham, Ashgate Publishing, Farnham 2011); *Chansons de Geste (Jehan de Lanson: Chanson de Geste of the 13th Century*, ed. John Vernon Myers, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1965); *Chanson de Roland (The Song of Roland: An Analytical Edition*, trc. Gerard J. Brault, c. 1-2 Pennsylvania State University Press, University Park - London 1978). Ayrıca bunlardan *Chanson de Geste*’nin içerdiği yanlış bilgilerin değerlendirilmesi için bk. Karlığa, *İslam Düşüncesi’nin Batı Düşüncesi’ne Etkileri*, s. 108-114.

²² Cengiz Tomar, “Haçlılar Çağında Doğu-Batı Etkileşimi”, *XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslâm-Türk Medeniyeti ve Avrupa Uluslararası Sempozyum*, TDV İSAM, İstanbul 2006, s. 331-332.

“Öte yandan Koptlar [Kıptîler] açısından haçlı seferleri, doğu Hristiyan toplumlarının başına gelen en büyük felaketlerden biri oldu.” Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 112.

“Öte yandan Latinler de Doğu Hristiyan Monofizitlerini sapkından da beter, toplum dışı ve hizipçi olarak görüyordu. Koptlar [Kıptîler], Yakubiler [Süryani Ortodokslar] ve Ermeniler hep bu kategoriye giriyordu.” Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 113.

²³ “Süryani Rönesansı” ifadesinin kapsamı ve bu konu hakkındaki tartışmalar için bk. Herman G. B. Teule, “Renaissance, Syriac”, *GEDSH*, s. 350-351; ayrıca krş. Gabriel Rabo, “Haymonûtô d-‘İdtô Sûryoytô Trîsat Şûbhô l-fût Mor Diyûnûsiyûs Ya’kûb bar Salîbî (Dionysius Jacob Bar Şalibi’s Confession of the Syrian Orthodox Faith)”, *Hekamtho: Syrian Orthodox Theological Journal*, c. 1, sy. 1, (Kerala) 2015, s. 20-21; Aaron Michael Butts, “Syriac Language”, *GEDSH*, s. 390; Hidemi Takahashi, “Melitene”, *GEDSH*, s. 283; Hidemi Takahashi, “Barsawmo, Dayro d-Mor”, *GEDSH*, s. 60; Sebastian Paul Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, 2. bs. (genişletilmiş ve gözden geçirilmiş), SEERI, Kerala 2008, s. 117, 126; Herman Teule, “The Interaction of Syriac Christianity and the Muslim World in the Period of the Syriac Renaissance”, *Syriac Churches Encountering*

denk gelmektedir. Zira Süryani dili ve edebiyatı açısından kayda değer eserler en son bu dönemde kaleme alınmıştır. 14. yüzyıl ve sonrasında üretilen eserler öncekilerin gölgesinde kalmıştır. İşte bu rönesansın son temsilcilerinden biri olan İbnü'l-İbrî, Süryani Ortodoks Kilisesi mensubu olarak hem kilise içerisinde hassas bir dönemde üstlendiği rol icabı, hem de hristiyanlığa ve farklı bilimlere dair telif ettiği eserlerle meşhur olmuştur.²⁴ Süryanice ve Arapça yazdığı eserler teoloji, felsefe, ahlâk ve tıp gibi geniş bir sahaya yayılmıştır. Bu nedenle Süryani Ortodokslar tarafından “13. yüzyılın ansiklopedisti”,²⁵ “Doğu’nun ve Batı’nın ışığı”, “ulu bilge” ve “kutsal baba” gibi mübalağalı unvanlarla nitelenmiştir.²⁶ Süryani Ortodoks Kilisesi’nin tüm tarihi boyunca edebî, dinî, tarihî ve felsefî eserleriyle “en önde gelen isim” olarak kabul görmüştür.²⁷

Ortaçağ boyunca genelde hristiyanlar, özelde ise Doğu hristiyanları arasında oluşan İslam ile müslüman algısını ortaya koymak için, Süryani Ortodoks Kilisesi içerisinde etkili olan İbnü'l-İbrî’nin düşünce ve eserleri dikkate alınması gereken bir önemi haizdir. Böylelikle bu araştırmada bazı temel sorular hususen göz önüne alınacaktır: Özellikle; İslam dinine ait inanç ve ibadet esasları nasıl tasvir edilmiştir? Müslümanların uygulamaları İslam dininden bağımsız olarak mı değerlendirilmiştir;

Islam: Past Experiences and Future Perspectives, ed. Dietmar Werner Winkler, Gorgias Press, New Jersey 2010, s. 112-113.

²⁴ İbnü'l-İbrî’nin diğer Süryani ilim adamları arasındaki yeri Mehmet Şerafettin Yaltkaya tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

“Yazmış olduğu eserleri bazısı arapça; çoğu süryancadır. Bunların sayısı otuz birdir. Kitaplarında; zamanındaki malûmatın her şubesinden bahisler vardır. Yunanca eserleri ilk defa kendi dillerine çevirerek *Araplara yol açmış olan Süryanî âlimlerden son asırda süryanca eser yazmış olan en mühim şahsiyet İbnülibrî’dir*” (vurgular bize ait). Bk. Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (Yaltkaya) mütercimim önsözü, s. 2.

²⁵ *Dâ’iretü Me’ârifü'l-Karni’s-Sâlis ‘Aşer* (دائرة معارف القرن الثالث عشر) sıfatı için bk. Cân Mûrîs Fieyh (Jean-Maurice Fieyh), *el-Kiddisûne’s-Süryân*, trc. Cûzeyf Hureyş, mür. Rây Cebr Mu’avvad (Ray Jabre Mouawad), el-Ma’hedü'l-Almânî li'l-Ebhâsi’s-Şarkıyye fî Beyrût, Beyrut 2005, s. 207. İvâs bu unvanın, İbnü'l-İbrî’nin eserlerini beğenen oryantalistler tarafından verildiğini belirtmektedir. Bk. İbnü'l-İbrî, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi’n-Nüssâk*, (İvâs, Bağdat 1974), s. 7.

²⁶ İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, *el-Lü’lû’ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, yay. haz. Yûhannâ İbrâhîm, 6. bs., Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1996, s. 414 (ayrıca krş. Efrem I. Barsavm, *Saçılmış İnciler: Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, çev. Zeki Demir, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2005, s. 418-419).

²⁷ “Süryânî edebiyatı hem Nestûrîler hem Ya’kûbîler tarafından devam ettirilmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî (Bar İbrâyâ / Bar Hebraus) Ya’kûbîler içinde en önde gelen isimdir.” Mehmet Sadık Gür, “Süryânîce”, *DİA*, c. 36, İstanbul 2010, s. 175.

yoksa bir hristiyan din adamının gözünden karşıt/rakip bir dinin mensupları olarak mı kaydedilmiştir? Aynı devletin sınırları içerisinde beraber yaşadıkları müslümanların Bizans ülkesindeki ilerleyişi ve fetihleri nasıl karşılanmıştır? İslam ve müslümanların ortaya çıkışı, onun tarih anlayışı içerisinde bir kıyamet işareti olarak mı yoksa hristiyanların kendi elleriyle yaptıklarının sonucu olarak mı görülmüştür? Araştırma boyunca bu ve benzeri meselelerin müslüman-Süryani ilişkisindeki rolü dikkatlice değerlendirilecek ve bu sorulara cevaplar aranacaktır.

II. METOT VE KAYNAK

A. Metot ve Terminoloji

Bu çalışmada, İbnü'l-İbrî'ye ait asıl metinler esas alınacaktır. Kavramların oluşumu ve bunların bağlamı dikkate alınacaktır. Süryanice kavramların kullanımında ise Batı Süryani telaffuzu veya meşhur olmuş Arapça/İngilizce karşılıkları esas alınacaktır.

Esas alınan bir diğer metot ise genelde Doğu Hristiyanlığı özelde ise Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi'ni ele alan literatürde İbnü'l-İbrî ile ilgili bilgilerin eleştirel bir süzgeçten geçirilerek taranmasıdır.

1. İbnü'l-İbrî'ye Ait Asıl Metinlerin Esas Alınması

İbnü'l-İbrî'nin eserleri bu çalışmanın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. İbnü'l-İbrî'nin Süryanice ve Arapça olarak yazdığı eserlerin ilk yazıldığı dil hangisi ise onun merkeze konulması burada en temel metot olarak uygulanmıştır. Çalışma boyunca İbnü'l-İbrî'nin konuyu ilgilendiren bütün eserlerinin *günümüze ulaşan* ve *matbu olan* orijinal metinleri kullanılmaya özen gösterilmiştir. Konuyla ilgili ikincil derecede olan diğer kaynakların da asıl metinlerine başvurulmuştur. Ancak orijinal metnin basılmamış veya ulaşılamıyor olduğu durumlar başta olmak üzere gerekli görülen yerlerde Arapça ve İngilizce tercümelerden yararlanılmıştır.

2. Kavramlar ve Bunların Bağlamının Dikkate Alınması

İbnü'l-İbrî'nin birçok eseri orijinal hali ve tercümeleriyle günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerde bazen birbiriyle uyumlu olmayan ifadeler rastlanmaktadır. Öyle ki İbnü'l-İbrî farklı eserlerinde, aynı konuda birbirine zıt gibi duran değerlendirmelerde bulunabilmektedir. Bunun temel sebebi, Abbâsî dönemi sonu ile Moğol/İlhanlı dönemi başlangıcı gibi siyasî istikrarın olmadığı bir dönemde İbnü'l-İbrî'nin yaşamış olmasıdır. Gerçekte İbnü'l-İbrî eserlerini farklı zaman dilimlerinde ve farklı kişilere hitaben yazmıştır. Bir anlamda İbnü'l-İbrî için kavramsal bağlam eserlerinin yazıldığı döneme farklılık arz etmektedir. Ayrıca 13. yüzyıldaki Süryani Ortodokslar açısından kilise içi patrik ihtilafları ve metropolitler arası kampaşmalar da dikkate alındığında, bu durumun ciddiyeti daha da iyi anlaşılmaktadır. Bu çalışmada kullanılan İbnü'l-İbrî'nin eserleri, yazılış amaçları ve muhatap kitleleri göz önüne alınarak değerlendirildikten sonra, İbnü'l-İbrî öncesi tarih eserleri Süryani literatürü ile yorumlanarak sunulacaktır.

3. Süryanice Kavramların Kullanımı

Süryaniler'in hristiyan olarak tarih sahnesine çıkmasının ardından (2-3. yüzyıl), Süryani müellifler dinî ve edebî literatürde telifatta bulunurken kronolojik olarak Süryanice, Grekçe, Farsça ve Arapça'yı esas almıştır. Modern dönemde sayıca artan Süryanilerle ilgili çalışmaların, orijinal dillerde yazılmış kaynaklara nüfuz edecek ilmî seviyede olmaması nedeniyle; kavramların kullanım ve yazımıyla ilgili ciddi farklılıklar görülmektedir.

Özellikle Doğu ve Batı Süryanileri'nin kullandığı lehçe farkları da buna eklenince şeklen uyumsuzluklar göze çarpmaktadır. Zira Batı Süryani bir yazarın kullandığı herhangi bir kavramın, Doğu Süryani telaffuzuyla transkribe edilmesiyle karşılaşılmaktadır. Benzer şekilde Doğu Süryani bir yazarın kullandığı herhangi bir kavramın Batı Süryani telaffuzuyla yazılması imlâ aşamasında ciddi bir karmaşa ve

uyumsuzluk ortaya çıkarmaktadır.²⁸ Öte yandan, bazı çalışmalarda Süryanice kavramlar, bazen İngilizce transkripsiyonları esas alınarak, bazen de Süryanice veya Arapça telaffuzları esas alınarak yazılmaktadır. Süryani Ortodoks Patrikliği tarafından yayımlanan kitaplarda ise Süryaniler'in Süryanice-Arapça geleneğine has yazım usulü takip edilmektedir.²⁹ Özetle bu araştırmada, Süryanice kavramlar Batı Süryani telaffuzları veya meşhur olmuş Arapça/İngilizce karşılıkları esas alınarak kullanılacaktır.³⁰

Terminoloji ve literatür taraması sırasında sıklıkla başvurulmuş ansiklopedik bir kaynak olan *GEDSH (Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage)* burada özel olarak zikredilmesi gereken bir başvuru eseridir.³¹ New Jersey'deki *Beth Mardutho: The Syriac Institute* tarafından 2011 yılında yayımlanan bu eser, Süryaniler üzerine çalışan 76 akademisyenin katkısıyla dört kişilik editör heyeti (Sebastian Paul Brock, Aaron Michael Butts, George Anton Kiraz, Lucas Van Rompay) tarafından hazırlanmıştır.

GEDSH ile benzer ve kısmen aynı yazar kadrosuna sahip olan *Saklı İnci: Süryani Ortodoks Kilisesi ve Antik Arami Mirası* isimli çalışma da zikre değer bir kaynaktır. Sebastian Paul Brock ve David G. K. Taylor'un editörlüğünü üstlendiği bu çalışma, antik Arami mirası ve onun günümüz mirasçılarından olan Süryani Ortodoks Kilisesi'nin farklı yönlerine orijinal bir bakış sunmaktadır. Esasında bu eser, aynı isimdeki üç bölümlük belgesel film çalışmasına eşlik eden metin olarak hazırlanmıştır. Çalışma "TransWorld Film Italia" tarafından *The Hidden Pearl: The Syrian Orthodox*

²⁸ İbnü'l-İbrî'nin ve eserlerinin adının Latin harfleriyle yazımında bu fark göze çarpmaktadır: Bar 'Ebroyô (Batı Süryani telaffuzu) ve Bar 'Ebrayâ (Doğu Süryani telaffuzu) farklılığı buna örnektir.

²⁹ Süryanice *Afrêm* (ܐܦܪܝܡ) isminin Arapça *Afrâm* (أفرام) şeklinde kullanılması gibi.

³⁰ İbnü'l-İbrî'nin adı Süryanice telaffuzuyla *Bar 'Ebroyô*, Latin dillerinde ise *Bar Hebraeus* (bazen tek kelime olarak *Barhebraeus*) olarak bilinmektedir. Doğu'da meşhur olan "İbnü'l-İbrî" adlandırması ise Süryanice adının Arapça'ya tercümesidir. Bu çalışmada meşhur olan Arapça İbnü'l-İbrî kullanımı standart bir referans olarak dikkate alınmıştır. Bibliyografya ve referanslarda görüldüğü gibi yabancı dillerdeki çalışmalarda farklı kullanımlarla karşılaşılmaktadır.

³¹ *GEDSH (Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage)*, ed. Sebastian Paul Brock - Aaron Michael Butts - George Anton Kiraz - Lucas Van Rompay, Gorgias Press, New Jersey 2011.

Church and Its Ancient Aramaic Heritage başlığı ile 2001 yılında Roma’da üç cilt olarak yayımlanmıştır.³²

Eserin ciltleri şu başlıkları taşımaktadır: Birinci cilt, *The Ancient Aramaic Heritage*;³³ ikinci cilt, *The Heirs of the Ancient Aramaic Heritage*;³⁴ üçüncü cilt ise, *At the Turn of the Third Millennium: the Syrian Orthodox Witness*.³⁵ Eserin konuları ciltlere göre şu şekilde tanımlanabilir:

Birinci ciltte, m.ö. birinci 1000 yıl boyunca Arami mirası genel çerçevesiyle tanıtılmaya çalışılmaktadır. Özellikle Arami geleneğinin Ortadoğu ile olan ilgisi öne çıkarılmaktadır. İkinci ciltte, m.ö. 1500’lerden itibaren antik Arami mirasın geçmişte ve günümüzdeki temsilcileri ele alınmaktadır. Burada özellikle Süryani mirasına dikkat çekilmektedir. Üçüncü ciltte ise, 20. yüzyılda Aramice’nin vârisi olan Süryani dili ve Süryanice çalışmalar ile Süryani Ortodoks Kilisesi’nin geleneği tanıtılmıştır.³⁶

³² *The Hidden Pearl: The Syrian Orthodox Church and Its Ancient Aramaic Heritage*, ed. Sebastian Paul Brock, fot. Riccardo Grassetti, c. 1-3, TransWorld Film Italia, Roma 2001.

Eserin tercümesi için bk. *Saklı İnci: Süryani Ortodoks Kilisesi ve Antik Arami Mirası*, ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, c. 1-3, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2006.

Eser hakkında tanıtım ile bibliyografik ekleme ve düzeltme notlarını içeren bir çalışma için bk. Sebastian Paul Brock, “Some Basic Annotation to *The Hidden Pearl: The Syrian Orthodox Church And Its Ancient Aramaic Heritage*, I-III (Rome, 2001)”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 5, sy. 1, 2002, s. 63-112.

³³ Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası*, c. 1, ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2006.

³⁴ Eva Balicka-Witakowski - Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor - Witold Witakowski, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası’nın Varisleri*, c. 2, , ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2006.

³⁵ Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor [Witold Witakowski], *Saklı İnci: Üçüncü Bin Yılın Başında; Süryani Ortodoks Kilisesi Tanıklığı*, c. 3, ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2006. Brock makalesinde üçüncü cildi hazırlayan isimler için “by S.P. Brock and W. Witakowski” bilgisini vermektedir. Türkçe tercümede üçüncü cildin künyesinde yanlış bilgi verildiğinden köşeli parantez içerisinde doğrusu verilmiştir. Bk. Brock, “Some Basic Annotation to *The Hidden Pearl: The Syrian Orthodox Church And Its Ancient Aramaic Heritage*, I-III (Rome, 2001)”, s. 64.

³⁶ Ayrıca bir tanıtım örneği için bk. Brock - Taylor, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası*, c. 1, s. 7.

Bunların dışında gerektiğinde Doğu Hristiyanlığı ve dinler tarihi ile ilgili bilgilerin bulunduğu; *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity (EEOC)*,³⁷ *The Coptic Encyclopedia (CE)*,³⁸ *Encyclopedia of Religion (ER)*,³⁹ *New Catholic Encyclopedia (NCE)*⁴⁰ *The Jewish Encyclopedia (JE)*⁴¹ ve *Encyclopaedia Judaica (EJ)*⁴² gibi temel referans çalışmalarına başvurulmuştur.⁴³

Bu çalışmanın hazırlığı ve yazımı esnasında bir mesele olarak addedilen bir konuya işaret etmekte fayda vardır. Geç Antikçağ (m.s. 200-800) ve Erken Ortaçağ (m.s. 650-850) dönemlerini merkeze alan bu tez çalışmasında imlâ ve üslûp farkına dair sorunlar da dikkate alınmıştır. Bu meseleyi aşmak için heyet usulüyle telif edilen veya derlenen çalışmalar merkeze alınmış ve böylece iç tutarlılığı olan bir yol takip edilmeye çalışılmıştır. Süryanice isim, kavram/mefhûm ve ıstılahların Arapça ve Türkçe'ye aktarılması sırasında, yazıldığı türde kıymetli bir çalışma olan, Süryani Ortodoks patriklerinden -resmî adıyla- Morân Mor İgnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm'ın⁴⁴ *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye* adlı eserindeki kullanımlardan yararlanılmış; ayrıca bu eserin tercümeleri de dikkate alınmıştır.⁴⁵

³⁷ *EEOC (The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity)*, ed. John Anthony McGuckin, c. 1-2, Wiley-Blackwell, Malden - Oxford 2010.

³⁸ *CE (The Coptic Encyclopedia)*, ed. in ch. Aziz Suryal Atiya, c. 1-8, Macmillan Publishing Company, New York 1991.

³⁹ *ER (Encyclopedia of Religion)*, ed. in ch. Lindsay Jones, c. 1-15, Macmillan Reference USA, New York 2005.

⁴⁰ *NCE (New Catholic Encyclopedia)*, ed. Thomas Carson - Joann Cerrito, c. 1-15, 2. bs., Thomson Gale - Catholic University of America, Detroit - Washington 2003.

⁴¹ *JE (The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day)*, ed. Isidore Singer, c. 1-12, Funk and Wagnalls Company, New York - London 1901-1905.

⁴² *EJ (Encyclopaedia Judaica)*, ed. in ch. Fred Skolnik, exc. ed. Michael Berenbaum, c. 1-22, 2. bs., Macmillan Reference USA - Keter Publishing House, Detroit - Jerusalem 2007.

⁴³ Atıf yapılan diğer ansiklopedik ve bibliyografik çalışmalar, ilk geçtikleri yerde tam künye olarak zikredilmiştir.

⁴⁴ Kısa adıyla I. Afrâm Barsavm (1887-1957).

⁴⁵ İgnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye* [كتاب اللؤلؤ المنثور في تاريخ العلوم والأدب السريانية], yay. haz. Yûhannâ İbrâhîm, 6. bs., Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1996.

Süryani literatürü tarihine katkısından dolayı bu eser (i) Arapça kaleme alınmasının ardından (ii) Süryanice, (iii) İngilizce, (iv) Fransızca, (v) Türkçe ve (vi) Almanca dillerine tercüme edilmiştir. Bu

çalışmada Süryanice terimlerin Türkçe karşılıklarını ifade etmek için *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr*'un Arapça orijinalinin yanında -gerektiğinde- tercümeleri de dikkate alınmıştır.

Eserin dillere göre baskıları şu şekildedir:

1. Arapça Aslı: 20. yüzyıldaki Süryani Ortodoks patriklerinden Afrâm el-Evvel Barsavm (1887-1957, patr. 1933-1957) tarafından Arapça olarak hazırlanıp birçok defa (1. bs., Matba'atü's-Selâme, Humus 1943; 2. bs., Halep 1956; 3. bs., Matbû'âtü Mecma'î'l-Luğati's-Süryâniyye, Bağdat 1977; 4. bs., Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1987; 5. bs., Dârü'r-Ruhâ, Halep 1987; 6. bs., Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1996) basılmıştır [bu çalışmada kullanılan baskı: İgnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, 1. bs., Matba'atü's-Selâme, Humus 1943].

2. Süryanice Tercümesi: Bu eser ilk olarak Yûhannâ Dolabani (Sür. Yûhanon Dûlabânî, 1885-1969) tarafından (20'den fazla Süryani bilginin yaşamı ve çalışmaları yeni başlıklar altında ilave edilerek) *Ktobô d-Berûlê Bdîrê d-'al Mardût Yûlfonê Süryoyê Hdîrê* [ܟܬܒܐ ܕܒܪܘܠܐ ܕܒܕܝܪܐ ܕܥܠ ܡܪܕܘܬ ܝܘܠܦܢܐ ܣܘܪܝܝܐ ܗܕܝܪܐ] (1. bs., Matba'tô d-'laymê, Kamışlı 1967; 2. bs., Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1991) adıyla Arapça'dan Süryanice'ye tercüme edilmiştir [bu çalışmada kullanılan baskı: İgnâtiyûs Afrâm Kadmo-yô Barsavm, *Ktobô d-Berûlê Bdîrê d-'al Mardût Yûlfonê Süryoyê Hdîrê*, trc. Yûhanon Dûlabânî, Matba'tô d-'laymê, Kamışlı 1967] (esas alınan eserin birinci baskısında yazar adı "İgnâtiyûs Afrâm Kadmo-yô" şeklinde geçmektedir. Künye bilgisinin, müellifin diğer eserleri ile uyumlu olması için, müellif adına "Barsavm" ifadesi eklenmiştir).

3. İngilizce Tercümesi: Eserin ikinci tercümesi Matti Moosa (Mattâ Mûsâ İshak ö. 2014) tarafından Halep 1956 baskısı esas alınarak önce *History of Syriac Literature and Science* (Passeggiata Press, Pueblo/Colorado 2000) adıyla; sonrasında ise *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Sciences* (Gorgias Press, New Jersey 2003) başlığıyla İngilizce'ye yapılmıştır [bu çalışmada kullanılan baskı: Ignatius Aphram I Barsoum, *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Sciences*, trc. Matti Moosa (Mattâ Mûsâ), Gorgias Press, New Jersey 2003].

4. Fransızca Tercümesi: Cîrâr Trûppû'nun (Gérard Troupeau), 1960'lı yıllarda eseri Fransızca'ya tercüme ettiği bazı kaynaklarda belirtilmiştir. Bizzat eserin müellifi tarafından teşvik edildiği söylenen bu tercümenin matbu hale geldiğine dair somut bir bilgi bulunmamaktadır.

5. Türkçe Tercümesi: Zeki Demir tarafından, Yûhannâ Dolabani'nin Arapça'dan Süryanice'ye tercümesi (2. bs., Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1991) esas alınarak *Saçılmış İnciler: Süryanilerin Yazınsal Tarihi* (İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2005) adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir [bu çalışmada kullanılan atıf bilgisi: Efrem I. Barsavm, *Saçılmış İnciler: Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, çev. Zeki Demir, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2005].

6. Almanca Tercümesi: Eser son olarak 2012 yılında Almanca'ya Georg Toro (Corc Toro) - Amill Gorgis tarafından *Geschichte der Syrischen Wissenschaften und Literatur* (Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012) tercüme edilmiştir [künye: Ignatios Aphrem I Barşaum, *Geschichte der Syrischen Wissenschaften und Literatur*, trc. Georg Toro (Corc Toro) - Amill Gorgis, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012].

Özetle, yukardaki tercüme ve baskılar dikkate alındığında bu kitap, kendi alanında ciddi bir boşluğu doldurması sonucunda haklı bir ilgi ve şöhrete ulaşmıştır. Ayrıca Süryani Ortodokslar'ın dünyada yayıldığı coğrafyalar ve buna bağlı olarak kullandıkları dillerin de bu tercümelere yansıdığı görülmektedir. Eserin baskılarındaki bilgiler tercümeden tercüme fark edilebileceği için bu çalışmada Arapça orijinal ilk baskı [İgnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, 1. bs., Matba'atü's-Selâme, Humus 1943] esas alınmış; ayrıca gerektiğinde Halep Metropoliti Yûhannâ İbrâhîm[in takdîmini de kapsayan ve onun] tarafından yayına hazırlanan orijinal Arapça son baskı ile karşılaştırma yapılmıştır [İgnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, yay. haz. Yûhannâ İbrâhîm, 6. bs., Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1996].

Aynı şekilde kavramların tespiti konusunda ortak ve tutarlı bir terminoloji oluşturmak için *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage (GEDSH)* başlıklı referans kaynağından istifade edildiğini zikretmek gerekir. *Kitâb-ı Mukaddes*'e yapılan atıflarda, *Kitabı Mukaddes Şirketi* tarafından hazırlanan -güncel- çeviri kullanılmıştır.⁴⁶

İmparator, patrik ve piskopos isimlerinden sonra verilen tarihler, bunların görev yaptıkları aralıkları göstermektedir. Ayrıca dil ve imlâ açısından genellikle *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde (*DİA*) esas alınan yazım kuralları benimsenmiştir.⁴⁷

Yine son olarak çalışma içinde yer alan iktibaslarda belli bir usul takip edilmiştir. Bölüm başlarında konuyu özetleyen veya ilgili bölüme mukaddime bâbında alıntılar, müellif tarafından yazılmış asıl halleri dikkate alınarak, birebir veya şerhli tercümeleri vinyet⁴⁸ halinde verilmiştir. Ayrıca aynı usul İbnü'l-İbrî'nin eserlerinden yapılan alıntılarda da devam ettirilmiştir. Alıntılanan metinlere açıklama kabilinden mülâhazalar ise köşeli parantez “[...]” ile gösterilmiştir. Kaynak olarak kullanılan herhangi bir müellifin eserinin, birden fazla dile veya bazen aynı dile birden fazla tercümesinin olması durumu da ciddi bir meseledir. Zira bu çalışmanın esasını oluşturan klasik eserlerin çoğu için bu durum vâkidir. Bu durumlarda öncelikle asıl esere başvurulmuş, tercümelerde istifade edilen bir malûmâtın bulunması veya buna işaret edilmesi gereken durumlarda ise, eserin aslıyla beraber tercümesi de dipnotta zikredilmiştir. Ayrıca isminin aslı Sâmi dillerinde (Arami/Süryani, İbrâni, Arabî) kayıtlı bir müellifin adının Batı dilleri için Latin alfabesine yapılan aktarımı ile Türkçe'ye

⁴⁶ *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003.

⁴⁷ Yazım ve dil konusunda *DİA*'dan ayrılan yerler temelde şu şekildedir: Süryanice isim, ıstılah ve kelimelerin yazımı; -Türkçe dışı- özel isimlerin yazımı; Arapça kitap adlarının transkripsiyon/transliterasyonu; Arapça kitap adlarının yazımı. *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, c. 1-44, Ek 1-2, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara/İstanbul 1988-2013 (*DİA* referanslarında, tekrardan kaçınmak için, yayınevi adı [Türkiye Diyanet Vakfı] zikredilmeksizin; cilt, yayım yeri, yayım tarihi ve sayfa numarasına işaret edilmiştir).

⁴⁸ Vinyet (Fr. *Vignette*) ifadesi yanında birçok ıstılahı öğrenme ve ilmî meseleyi aşma sürecinde düşüncelerinden müstefid olduğum, aziz dostlarım Davud Yıldız ve Muhammed Seyyid Şen'e müteşekkirim.

aktarımı arasındaki karışıklığı ortadan kaldırmak için, gerektiğinde birden fazla telaffuz, parantez içinde “(...)” verilmeye çalışılmıştır.

B. Kaynaklar

Bu çalışmanın birincil kaynakları İbnü'l-İbrî tarafından yazılan eserlerdir. İbnü'l-İbrî, eserlerinde çoğunlukla kendi kilise ve aile dili olan Süryanice'yi kullanmıştır. Yine kendisi Süryanice yazdığı bazı eserlerini Arapça'ya çevirmiştir. Bazen de eserlerini doğrudan Arapça yazmayı tercih etmiştir. Bu tercihlerinde etkili olan etkenin eserin içeriği ve okuyucu kitlesi olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer etken de İbnü'l-İbrî'nin hitap ettiği Süryani Ortodoks Kilisesi mensupları ile yaşadığı toplumun ilmi seviyesi olmuştur.

Öte yandan çalışmanın ikincil kaynakları arasında İbnü'l-İbrî'nin eserleri - özellikle de tarihe dair çalışmaları- üzerine yapılmış olan klasik ve modern literatür yer almaktadır. İbnü'l-İbrî'nin eserleri hakkında doğru bir fikir elde etmek için bu çalışmanın ikinci bölümü İbnü'l-İbrî'nin eserlerine ve bu eserler üzerine yapılan çalışmaların tespitine ayrılmıştır.⁴⁹

İbnü'l-İbrî'nin eserleri ile ilgili Türkçe'de yapılan çalışmalar 1941 yılına kadar gitmektedir. Cumhuriyet döneminin ikinci Diyanet İşleri başkanı olmanın yanında telif, tercüme ve tahkik türünde birçok çalışma gerçekleştiren Mehmet Şerafettin Yaltkaya (1880-1947), İbnü'l-İbrî'nin *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel* isimli eserini Arapça'dan Türkçe'ye *kısmen* tercüme etmiştir.⁵⁰

⁴⁹ Bu alanda Mart 2002 tarihinde University of Frankfurt'ta Hidemi Takahashi tarafından tamamlanan “Aristotelian Meteorology in Syriac. Barhebraeus, *Butyrum Sapientiae*, Books of Minerals an Meteorology. Edition, Translation and Commentary” başlıklı doktora tezinin (bunun ana bölümünün baskısı için bk. Hidemi Takahashi, *Aristotelian Meteorology in Syriac: Barhebraeus, Butyrum Sapientiae, Books of Minerology and Meteorolgy*, Brill, Leiden 2004) ikinci bölümü olan şu eser kayda değer bir başvuru kaynağı olmuştur: Hidemi Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, Gorgias Press, New Jersey 2005, s. v.

⁵⁰ İbnü'l-İbrî'nin tarihçiler arasında meşhur olan bu eseri *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* adıyla bilinmektedir. Eserin adının -doğru yazımıyla- *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel* [مختصر تاريخ الدول] olması

İbnü'l-İbrî'nin eserlerine dair ikinci çalışma ise, orijinali Süryanice olan *Ktobô d-Maktbonût Zabnê* (Zamanların Tarihi Kitabı) isimli vekayinamenin *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* (Dünya Tarihi) başlıklı birinci bölümü hakkındadır. Gazeteci ve mütercim vasıflarıyla öne çıkan Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) bu vekayinamenin Süryanice'den

daha anlamlıdır. Batı'da erken sayılacak bir tarih olan 1663 yılında; bu eserin orijinal Arapça metni yayımlanmış ve *Historia Compendiosa Dynastiarum* (Hanedanların Muhstasar Tarihi) adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir. İbnü'l-İbrî *Muhtasarü Târihi'd-Düvel*'i Arapça olarak kaleme alırken aslında daha önce Süryanice yazdığı vekayianamesini yeniden oluşturmuştur. Şöyle ki, İbnü'l-İbrî *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin (Zamanların Tarihi Kitabı) birinci bölümü olan *Maktbonût Zabnê d-'Olmô*'yu (Dünya Tarihi) özetleyip yeni bölümler ekleyerek *Muhtasarü Târihi'd-Düvel*'i telif etmiştir. İşte İbnü'l-İbrî'nin Arapça kaleme aldığı bu eserin “Moğollar” ile ilgili bölümünü, Mehmet Şerafettin Yaltkaya 1941 yılında tercüme etmiştir. Eserin ilk baskısı 1941 yılında “Türk tarihi kaynakları: no. 1” serisi/dizisi üst başlığıyla “İstanbul Maarif Vekâleti Yayını” olarak İstanbul'da yapılmıştır (tam künye için bk. Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi muhtasarüddüvel*, trc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul Maarif Vekâleti, İstanbul 1941).

Eserin önemi hakkında şu *takdim* yazısı tercümenin başına eklenmiştir: “Arap ve İran dillerinde yazılmış Türk Tarihini ilgilendiren eski eserlerin türkçeye tercüme ettirilerek neşri faydalı görülmüş ve bu eserlerden en lüzumluları İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Profesörlerince tesbit olunmuştur. Türk Tarih Kurumunun tetkik ve tasvibinden de geçmiş olan bu listeye dahil edilen eserlerin tercümesi yapılanlarından basım işi ilk biteni ve müverrih Ebülferec - İbnülibrî tarafından yazılmış olan bu cildin içinde Türk Tarihi üzerinde çalışmak isteyenlerin umumî istifadesine arz edilmiş bulunuyor.” Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (Yaltkaya) yayıncının takdimi, s. III. Ayrıca bu yayının yapılma sebebi ve *psikolojisine* dair *kıymetli tahliller* için bk. İsmail Kara, “Yaltkaya, Mehmet Şerafettin”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 309-310:

“Yaltkaya'nın Diyanet İşleri başkanlığının özellikle son yılları Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrası şartlara uyarlandığı, tek parti idaresinin ve katı laiklik politikalarının tâdil ve tashihe tâbi tutulduğu bir döneme rastlamasına rağmen aktif ve başarılı sayılmaz. Siyasete pek yatkın olmayan mizacı ve ilmî çalışmalarla örülmüş şahsiyeti kadar yaşlılık ve hastalıkları da onu kurumda beklenen atılımları yapmaktan alıkoymuş gibidir. Bununla beraber II. Meşrutiyet devrinden itibaren giderek canlanan ve kuvvetlenen milliyetçi temayüllerine ve Cumhuriyet ideolojisinin açık veya örtülü taleplerine paralel giden yahut doğrudan teklifleri karşılamaya yönelik bazı araştırmalar ve tercümelemler yapmıştır. Kitap halinde neşredilen *Baypars Tarihi* ve *Târihu muhtasari'd-düvel* tercümeleriyle ... gibi makaleleri, “Türk filozofu İbn Sînâ” vurgulu çalışmalara aktif biçimde katılması ve nihayet II. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu “Eski Türk An'anelerinin Bazı Dinî Müesseseler Üzerine Tesiri” başlıklı tebliği bu ilişkilerin ve eğilimlerin açık göstergeleridir. 1932'de kararlı bir siyaset hareket şeklinde yeniden ortaya çıkan Türkçe ibadet tartışmalarında yumuşak ve esas itibarıyla uyumlu bir tavır takınmış, bu meyanda kırk altı sûrenin Türkçe tercümesini yapmış, ayrıca 1934 yılında Yusuf Hikmet Bayur imzasıyla kendisine ve İsmail Hakkı İzmirli'ye yapılan başvuru üzerine Kur'an'ın Türkçe tercümesinin namazda okunabileceğine dair bir metin kaleme almıştır. Kendisini yakından tanıyan Hilmi Ziya Ülken'in onu “sarıklı bir Türkçü, uyanık ve milliyetçi bir bilgin” diye nitelemesi bu çabalarıyla ilgili olmalıdır.”

İngilizce'ye Ernest Alfred Wallis Budge (1857-1934) tarafından yapılan tercümesini, 1945 yılında İngilizce'den Türkçe'ye tercüme etmiştir.⁵¹

Hem Yaltkaya hem de Doğrul İbnü'l-İbrî'nin tarihe dair çalışmalarını önemsemiş; fakat eserlerin tamamına veya orijinal diline tam anlamıyla vâkıf olamamışlardır. Bu nedenle İbnü'l-İbrî'nin ilgiye mazhar olan eserleri; tüm eserin incelenmek ve asıl metinden tercüme edilmek yerine kısmî tercüme veya İngilizce'den Türkçe'ye tercüme şeklinde yayımlanmıştır. Kanaatimizce 20. yüzyılın ilk yarısında diğer dillerdeki tercüme ve edisyonlarla karşılaştırıldığında, İbnü'l-İbrî'nin bu eserlerinin Türkçe tercümelerinin düzeyinin, ilmî seviyenin altında kaldığı söylenebilir.

İbnü'l-İbrî ile ilgili zikredilebilecek son çalışma ise, onun eserlerinden bazı kısımların tercüme edilmesiyle oluşturulan *Doğu'nun Işığı Abu'l Faraç* başlıklı antoloji çalışmasıdır.⁵² İshak Tanoğlu ile Sara Tanoğlu'nun hazırladığı bu derleme türündeki

⁵¹ İbnü'l-İbrî'nin *Ktobô d-Maktbonût Zabnê* [ܟܬܒܐ ܕܡܚܬܒܢܘܬ ܙܒܢܐ] (Zamanların Tarihi Kitabı) adıyla Süryanice yazdığı vekayinamenin birinci bölümü olan *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* [ܡܚܬܒܢܘܬ ܙܒܢܐ ܕܐܠܡܐ] (Dünya Tarihi) Ernest Alfred Wallis Budge tarafından *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj 1225-1286 the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus Being the First Part of His Political History of the World* adıyla 1932 yılında, Londra'da İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Ömer Rıza Doğrul bu eseri İngilizce tercümesinden Türkçe'ye *Abu'l Farac Tarihi* adıyla 1945-1950 yıllarında iki cilt olarak tercüme etmiştir. Bu bilgi iç kapakta (s. II) şu şekilde yer almaktadır: “Bu eser, 1932 de İngiltere’de Oxford Üniversitesi Basimevinde basılmış olan nüshadan müellifin Muhtasar-üd-Düvel adlı arapça eseriyle de karşılaştırılarak türkçeye çevrilmiştir.” Bk. Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, Süryancadan İngilizce'ye çev. Ernest Alfred Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 1-2, TTK Yayınları, Ankara 1945-1950 (yeniden basım: 2. bs. 1987, 3. bs. 1999).

Takahashi Doğrul'un bu tercümesinden; “Budge’un tercümesinin yanlış tercümesi” şeklinde söz etmektedir: “... tr. D. Ömer Rıza, *Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). Abû'l-Farac Tarihi*, TTKY 2/2 (Ankara 1945–50, rep. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1987) 576 (= [mis-]translation of tr. Budge) ...” Bk. Hidemi Takahashi, “Simeon of Qal’a Rumaita, Patriarch Philoxenus Nemrod and Bar ‘Ebroyo”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 4, sy. 1, 2001 [basım 2010], s. 48, dipnot 3.

⁵² Kendisi bir diş hekimi olan İshak Tanoğlu ile ihtisası işletme olan [kızı] Sara Tanoğlu tarafından hazırlanan bu eser için bk. *Doğu'nun Işığı Abu'l Faraç*, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Anadolu Ofset (İstanbul), Elazığ 2010. Bu derleme çalışmasına İbnü'l-İbrî'nin eserlerinden kısmî tercümelerle katkıda bulunan isimler şunlardır: Sara Tanoğlu, Gabriel Akkurt, Gabriel Akyüz, Yakup Atuş, Cercis Alkan, Ömer Rıza Doğrul, Melki Ürek, Yusuf Beğtaş, Bünyamin Er, Şimon Taştekin, Aho Hadodo.

eser; İbnü'l-İbrî'nin çalışmalarının içeriği hakkında genel bir çerçeve çizmek, ayrıca Süryani cemaatine Süryani tarihinin en meşhur müelliflerinden birini tanıtmak üzere hazırlanmıştır.⁵³

İbnü'l-İbrî'nin eserleri ile ilgili Türkçe dışında Süryanice, Arapça ve Latince gibi klasik dillerin yanında Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi modern dillerdeki literatür,⁵⁴ hem akademik hem popüler alanı içine alacak şekilde geniş bir sahaya yayılmıştır.⁵⁵ Mesela İbnü'l-İbrî'nin vefatının 700. yılı olması hasebiyle Süryani Ortodoks Patrikliği tarafından 17 Mart 1986 yılında yayımlanan *Patriklik Menşûru* (belge, ferman) ile 1986 yılı, *İbnü'l-İbrî Yılı* ilan edilmiştir.⁵⁶ Bunun üzerine, Süryani

Ayrıca aynı yazarlar (İshak Tanoğlu, Sara Tanoğlu) tarafından hazırlanan bir diğer kitap içinde İbnü'l-İbrî'nin sözlerinden bazı alıntılar yer almaktadır. Bu eser için bk. *Süryani Büyüklerinden İnciler*, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Çağ Ofset, Elazığ 2010, s. 74-90.

⁵³ Türkçe'de İbnü'l-İbrî ile ilgili kaleme alınan müstakil eserler dışında Mehmet Nesim Doru tarafından üç kitap bölümü ve İngilizce bir makale kaleme alınmıştır. Kitap bölümleri için bk. Mehmet Nesim Doru, *Süryanilerde Felsefe*, Yaba Yayınları, İstanbul 2012, s. 149-173; Mehmet Nesim Doru, "Ebu'l-Farac İbn İbri (Bar Hebraeus) (1226-1286)", *Süryaniler ve Süryanilik*, haz. Ahmet Taşgün - Eyyüp Tanrıverdi - Canan Seyfeli, Orient Yayınları, Ankara 2005, c. 4, s. 219-234; Mehmet Nesim Doru, *Doğu'dan Batı'ya Köprü Süryaniler: Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007, s. 153 vd. Makale için bk. Mehmet Nesim Doru, "The Influence of Islamic Philosophy on Bar Hebraeus (Abu'l-Faraj Ibn Al-İbrî)", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, c. 21, sy. 2, 2017, s. 913-946.

⁵⁴ İbnü'l-İbrî'nin eserlerine ait yazma halde olan nüshalar, tercümeler ve muhtasarlar gibi farklı türlerin Doğu'nun ve Batı'nın birçok kütüphanesine dağılmış olduğunu ifade etmek gerekir. İbnü'l-İbrî'nin eserlerinin tek tek ele alınıp incelendiği ikinci bölümde, gerektiğinde bu nüshalara işaret edilecektir.

⁵⁵ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 123-145. Takahashi, İbnü'l-İbrî'nin biyografisi ile eserlerinin bibliyografyasını ortaya koyduğu bu çalışmada kaynak niteliğindeki çalışmaları çeşitli tasniflerle sıralamıştır. Buna göre üç farklı başlık altında toparlanabilen eserlerin listesi şu şekildedir:

1. *Birincil kaynaklar*: I. İbnü'l-İbrî'nin kendi çalışmaları s. 123; II. İbnü'l-İbrî'nin vezinli biyografisi s. 123-125; III. Modern öncesi eserlerde daha ileri referanslar s. 125; VI. İbnü'l-İbrî'nin eserlerine dair listeler s. 125-127; V. İbnü'l-İbrî ile ilişkilendirilen yazmalar s. 127-128; VI. Yazmalardaki daha ileri biyografik malzemeler s. 128-130; VII. Yazıtlar s. 130-131; VIII. Kalıntılar s. 131.

2. *İkincil Literatür* s. 131-145.

3. *Farklı türden çeşitli kaynaklar* s. 145.

⁵⁶ *Süryani Ortodoks Patrikliği* tarafından yayımlanan *menşûr* için bk. *Bar - Hebraeus, 1286-1986*, 5 - 6. *Juli 1986*, nşr. Julius Yeşû' Çiçek, St. Ephrem Klooster, Bar Hebraeus Verlag, [Lösser] 1986. Bu *menşûr*ün metninin farklı çalışmalardaki yayımı için bk. "Menşûr Batriyarkî", *el-Mecelletü'l-Batriyarkıyye*, sn. 24, sy. 54, (Nîsân) 1986, s. 195-200; İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 3, *Menşûrâtü Deyr Mor Ya'kûb el-Baradâ'i*, Atşâne 2000, s. 113-118. *Menşûr*ün tam metni için bk. Ekler: Metin 1. İbnü'l-İbrî Yılı, Patriklik Menşûru (1986).

Ortodoks cemaatinin bulunduğu birçok şehirde İbnü'l-İbrî adına kültürel ve ilmî faaliyetler düzenlenmiştir. Bu münasebetle onun fikirleri, eserleri ve Süryaniler'e katkısı gibi konuları içeren ilmî ve popüler bazı yayınlar gerçekleştirilmiştir.⁵⁷ Bu vesileyle İbnü'l-İbrî'nin bazı eserleri yeniden neşredilmiştir.⁵⁸ Bu nedenle İbnü'l-İbrî hakkındaki bütün çalışmaları bir araya getirip sıralamak mümkün olmasa da kayda değer çalışmalardan söz etmek mümkündür. Bu çalışmalara metin içerisinde İbnü'l-İbrî'nin ilgili eseri ve söz konusu eserindeki görüşü bağlamında değinilecektir.

⁵⁷ *İbnü'l-İbrî Yılı* münasebetiyle yapılan yayınlara misâlen (a) *Halep Abraşiyyesi*'nin faaliyeti için bk. *el-'Allâme Ğrîğûriyûs Yûhannâ İbnü'l-İbrî, 1286-1986*, Menşûrâtü Merkezi't-Terbiyeti'd-Dîniyye - Matrâniyyetü's-Süryânü'l-Ursûzuks bi-Haleb, Halep 1986.

(b) *Musul Abraşiyyesi*, (c) *Bağdat ve Basra Abraşiyyesi* ve (d) *Mor Matay Manastırı Abraşiyyesi* ortak faaliyetleri için bk. *İbnü'l-İbrî, Zikrâ ve 'İbra: el-Yûbilü'l-Mi'evîyyü's-Sâbi' li-Vefâti'l-'Allâme İbnü'l-İbrî fi'l-'Irâk*, haz. (i'dâd ve tensik) Salîbâ Şem'ûn, Matba'atu Şefîk, Bağdâd 1987.

(e) *Lübnan Üniversitesi*'nde (Beyrut) düzenlenen program metinleri için bk. *Dirâsât fi'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye: İbnü'l-İbrî fi'l-Mi'evîyyeti's-Sâbi'a li-Vefâtihi*, Külliyyetü't-Terbiye fi'l-Câmî'ati'l-Lübnâniyye - Meclisü Kenâ'isi's-Şarkî'l-Evsat, c. 15, sy. 23, Beyrut 1988; *Ebü'l-Ferec Ğrîğûriyûs İbnü'l-İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ'l-Fransiyye) Bûlus el-Feğğâlî (Boulos Feghali), Menşûrâtü'r-Râbitati'l-Kehnûtiye - Mü'essesetü Dekkâş li't-Tibâ'a, Kisrevân 2003.

⁵⁸ Neşredilen eserlerin listesi için bk. Bûlus el-Feğğâlî (Boulos Feghali), "Mukaddime", *Ebü'l-Ferec Ğrîğûriyûs İbnü'l-İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ'l-Fransiyye) Bûlus el-Feğğâlî (Boulos Feghali), Menşûrâtü'r-Râbitati'l-Kehnûtiye - Mü'essesetü Dekkâş li't-Tibâ'a, Kisrevân 2003, s. 7-9.

BİRİNCİ BÖLÜM

**SÜRYANİ EDEBİYATININ GELİŞİMİ VE İSLAMÎ DÖNEMDE SÜRYANİ
ORTODOKSLAR**

I. SÜRYANİ EDEBİYATININ İLK EVRESİ: GELİŞME DÖNEMİ (4-7. YÜZYIL)

A. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi

B. Emevîler Dönemi

II. SÜRYANİ EDEBİYATININ İKİNCİ EVRESİ: ALTIN DÖNEM (8-13. YÜZYIL)

A. Abbâsîler Dönemi

B. Süryani Rönesansı ve İbnü'l-İbrî Dönemi (11-13. Yüzyıl)

**III. SÜRYANİ EDEBİYATININ ÜÇÜNCÜ EVRESİ: GERİLEME DÖNEMİ
(13. YÜZYIL SONRASI)**

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜRYANİ EDEBİYATININ GELİŞİMİ VE İSLAMÎ DÖNEMDE SÜRYANİ ORTODOKSLAR

“In spite of elements of decline in so many aspects of Syrian life and literature; the Jacobite church must have continued to thrive under Arab rule sufficiently for its community to produce men like Michael the Syrian, Dionysius bar Şalibi, and Bar Hebræus. Indeed it is quite conceivable that the Jacobite church enjoyed one of its best periods of prosperity under Muslim rule towards the end of the twelfth and the beginning of the thirteenth centuries. On the authority of Bar Hebræus, the august historian of that age, the Jacobite patriarchs then ruled over twenty metropolitans and about a hundred bishops in dioceses spread over Syria, Anatolia, upper Mesopotamia and other regions of the western parts of the Middle East, while the maphrianate of Tekrit included eighteen episcopal dioceses in lower Mesopotamia-Persia and lands eastwards. The Jacobites were gaining ground, and in, stances [instances] of peaceful conversion to their creed from amongst the Nestorians were not infrequent.”⁵⁹

“Süryani edebiyatının ve yaşamının pek çok cephesinde görülen gerileme unsurlarına rağmen, Yakubi [Süryani Ortodoks] Kilisesi Arap [müslüman] yönetimi altında topluluğunun içinden Süryani Mihoyel [ö. 1199], Dionisios bar Salibi [ö. 1171] ve Bar Hebraeus [İbnü'l-İbrî, ö. 1286] gibi insanları yetiştirecek kadar, gelişimini sürdürmüş olmalıdır. Gerçekten de Yakubi Kilisesi'nin 12. yüzyılın sonları ve 13. yüzyılın başlarına doğru müslüman yönetimi altında en iyi refah dönemlerinden birini yaşamış olması oldukça makuldur. Bu çağın etkili ve güvenilir tarihçisi Bar Hebraeus'a göre, Yakubi patrikleri; o dönemde Suriye, Anadolu, Yukarı Mezopotamya (*Irâk-ı Arab*) ile Ortadoğu'nun batı kesimindeki diğer bölgelerine yayılmış diyakozluklarda bulunan yirmiden fazla metropoliti ve yüz kadar piskoposu yönetiyordu. Onlar aynı zamanda Tikrît Mafıryânlığı, Aşağı Mezopotamya-Pers (*Irâk-ı Acem*) ve daha doğudaki bölgelere dağılmış on sekiz piskoposluk bölgesinin de hâkimiydi. Yakubiler zemin kazanırken, Nestüriler arasında barışçıl bir şekilde Yakubiliğe geçenlerin sayısı hiç de az değildi.”

Aziz Suryal Atiya (1898-1988)

⁵⁹ Doğu-Batı ilişkilerinin yanı sıra Haçlılar ve Doğu Hristiyanlığı üzerine çalışmalarıyla tanınan Aziz Suryal Atiya'nın (Azîz Sûryâl Atiyye [عزيز سوريال عطية]) bu ifadeleri için bk. Aziz Suryal Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Kraus Reprint, New York 1991, s. 209. Alıntılanan kısmın daha önce yayımlanmış bir tercümesi için bk. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 235. Bu tercüme yer verilirken özel isim ve terimlerin yazılışı tashih edilmiş; metin yeniden oluşturulmuştur. Krş. Azîz Sûryâl Atiyye, *Târîhu'l-Mesîhiyyeti'-ş-Şarkıyye*, trc. İshak Ubeyd, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kahire 2005, s. 253-254; Azîz Sûryâl Atiyye, *es-Sûryân fi't-Târih Faslu min Kitâbi Târîhu'l-Kenîseti'-ş-Şarkıyye*, trc. Hannâ İsâ Tûmâ, takd. Yûhannâ İbrâhîm, Dâru Mârdîn - Dâru'r-Ruhâ, Halep 2000, s. 85-86.

İslam'ın Mekke ve Medine'nin ardından önce Arabistan Yarımadası'na, ardından Sâsânîler ve Doğu Roma'nın topraklarına yayılması Ortaçağ boyunca sürmüştür. Buralarda yerleşik olarak yaşayan Süryaniler ile müslümanlar arasında etkileşim olmuştur.⁶⁰ Tarihî dönem ve coğrafi avantaj açısından müslümanlara en yakın gruplardan birinin Doğu ve Batı Süryanileri (diğerlerinin Habeş, Rum ve Kıptîler) olduğu söylenebilir. Süryani kiliselerine mensup tarih yazarları, dünyanın yaratılışı ve Hz. İsa'dan sonraki olaylar hakkında birçok eser kaleme almıştır. Süryani yazarların tarih kitalarının büyük bir kısmı milâdî 2. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren döneme dair olayları kaydetmektedir.⁶¹ Bu zaman dilimine dair olayların kaydedildiği kitaplar genel olarak 4. yüzyıl sonrasında kaleme alınmış ve günümüze kısmî veya tam haliyle

⁶⁰ Süryaniler'in kaynakları üzerinden bir okuma ile "İslam'ı nasıl gördükleri" bazı çalışmalara konu olmuştur. Bu konuda kaynak olabilecek çalışmalar için bk. Michael Philip Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, University Pennsylvania Press, Philadelphia 2015; Michael Philip Penn, *When Christians First Met Muslims: A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*, University of California Press, Oakland 2015; Robert Gerard Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton 1997; Jan J. van Ginkel, "The Perception and Presentation of the Arab Conquest in Syriac Historiography: How did the Changing Social Position of the Syrian Orthodox Community Influence the Account of their Historiographers?", *The Encounter of Eastern Christianity With Early Islam*, ed. Emmanouela Grypeou - Mark N. Swanson - David Thomas, Brill, Leiden 2006, s. 171-184.

⁶¹ Ephrem-İsa Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, trc. Mustafa Aslan, Doz Yayınları, İstanbul 2009, s. 19. İslam'dan önce yazılan vekayinamelere örnek olarak, milâdî 6. yüzyılın ortalarında, 540/550 tarihlerinde, kaleme alınıp bugüne ulaşan "Edessa Vekayinamesi" zikredilebilir. Tam adı "Tüb Taş'yotô d-Sû'ronê ayk da-b-Fosikotô" [ܬܘܒ ܬܐܫܝܘܬܐ ܕܫܘܪܢܐ ܐܝܟ ܕܒܝܬ ܦܘܨܝܩܘܬܐ] (Olayların Kısa Bir Tarihi) şeklindedir. Bu vekayiname, m.ö. 133/132 yılından başlayarak m.s. 540/550 yılına kadar; Edessa (Ürhoy, Ruhâ, Urfa) ve onun etrafında yer alan Amid (Amed), Nsib (Nsibis/Nusaybin), Tella (Viranşehir) ve Harran gibi yakın şehirlerden, bir anlamda Süryaniler'in yoğun olarak yaşadıkları bölgeler ve buralardaki olaylardan söz etmektedir. Bk. Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 39-54; Lucas Van Rompay, "Chronicle of Edessa", *GEDSH*, s. 97-98. *Edessa Vekayinamesi*'nin Süryanice orijinal metninin neşri için bk. "Tüb Taş'yotô d-Sû'ronê ayk da-b-Fosikotô", *Chronica Minora*, c. 1 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Ignatius Guidi, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1903, s. 1-13. Ayrıca Süryanice metnin Latince tercümesiyle paralel notlandırılmış neşri için bk. "Taş'yotô d-Sû'ronê ayk da-b-Fosikotô (Chronicon Edessenum)", *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 1 (Tomus Primus de Scriptoribus Syris Orthodoxis), nşr. ve trc. Joseph Simonius Assemanus, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Romae [Roma] 1719, s. 387-429; Süryanice metnin Almanca tercümesi ile beraber neşri için bk. Ludwig Hallier, "Untersuchungen über die Edessenische Chronik", *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, c. 9, sy. 1, Leipzig 1892, s. 1-147 [Süryanice metin için bk. "Tüb Taş'yotô d-Sû'ronê ayk da-b-Fosikotô (Die Edessenische Chronik)", s. 145-157].

ulaşmıştır. İşte bu evre, yani 4. ve 13. yüzyıllar arası dönem Süryani edebiyatının aşamalarının görüldüğü zaman dilimini ifade etmektedir.

Mezopotamya ve Suriye’de doğal bir sürecin devamı olarak gerçekleşen olayları kaleme alan Süryani tarihçiler, İslam ve müslümanlara dair şahit olduklarını da kayda geçirmişlerdir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra müslümanların milâdî 7. yüzyılda Emevî Devleti’ni ardından da 8. yüzyılda Abbâsî Devleti’ni kurması Süryaniler için yeni bir imkân oluşturdu. Buna göre Doğu ve Batı Süryanileri’nin yaşadığı coğrafyada tek bir imparatorluk hâkim olmuş, böylece mezhepleri farklı olsa da daha bütüncül bir Süryani topluluk doğal olarak ortaya çıkmıştır. Milâdî 7. yüzyıldan itibaren Süryani tarihçilerin İslam’a dair kayıtları, hem komşularına hem de siyasî ve idarî açıdan hâkimlerine, öte yandan başka bir din mensubu olan müslümanlara yönelik bir bakışı yansıtmaktadır. Süryani tarihçilerin, hem evrensel seviyede seküler (*dünyevî*) hem yerel manada dinî-mezhebî bir çerçevede yazdıkları bu vekayinamelerin kapsadığı tarihsel dönem, İslam’ın hâkim olmasından Ortaçağ sonlarına yani 13. ve 14. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Burada konumuz açısından İbnü’l-İbrî’nin eserlerini, bakış açısını ve kilise içindeki konumunu anlamak için, onun Süryani Rönesansı olarak kabul edilen dönemdeki yeri belirtilmelidir. Bunun için burada, Süryani edebiyatının İbnü’l-İbrî’ye gelinceye kadar gelişim evreleri ve bu gelişimin paralelinde görülen Süryani Ortodokslar ile müslümanların ilişkilerini genel hatlarıyla ortaya koymak faydalı olacaktır.

İslam’ın zuhurundan önce ilk ürünlerini veren Süryani edebiyatı, Süryani tarihinin gelişimi dikkate alınarak farklı şekillerde tasnif edilmiştir. I. Afrâm Barsavm Süryani edebiyatını üç döneme ayırarak tasnif ederken, Sebastian Paul Brock ise beş dönem şeklinde tasnif etmiştir. Bu çalışmada ele alınacak konunun anlaşılmasına daha uygun düşeceği için Süryani edebiyatının üçlü tasnifi dikkate alınmıştır.⁶²

⁶² Bu çalışmada 13. yüzyılda yaşayan İbnü’l-İbrî ve onun eserleri merkeze alındığı için, Süryani edebiyatının “gelişmesi, altın dönemi ve gerilmesi” şeklindeki üçlü tasnif takip edilmiştir. Zira bu tasnifte Süryani edebiyatının altın döneminin son yazarı İbnü’l-İbrî ve onun eserleri kabul

Barsavm'a göre Süryani edebiyatı ana hatlarıyla üç döneme ayrılabilir.⁶³ Milâdî 4-7. yüzyıllar arasındaki birinci evre “gelişme dönemi” olarak kabul edilebilir.

7-13. yüzyıllar arasındaki ikinci evre “gelişme dönemi” veya “altın dönem” olarak tanımlanmıştır.⁶⁴ Bilhassa bu zaman diliminin son üç yüz yılı, yani 11-13. yüzyıllar arası dönem “Süryani Rönesansı” olarak ayrıca ele alınmıştır. İbnü'l-İbrî de Süryani Rönesansı olarak adlandırılan dönemde, yani 13. yüzyılın sonunda yer almaktadır.

13. yüzyıl ve sonrası ise “gerileme dönemi” şeklinde adlandırılmıştır. Zira bu dönem ve sonrasında, günümüze yani 21. yüzyıla gelinceye kadar ortaya konulan bilimsel, dinî ve edebî üretimin 13. yüzyıl ve öncesinde yaşayan yazarların çalışmalarına dayandığı veya onların gölgesinde kaldığı kabul edilmektedir.

I. SÜRYANİ EDEBİYATININ İLK EVRESİ: GELİŞME DÖNEMİ (4-7. YÜZYIL)

Süryani edebiyatının oluşumu milâdî ilk yüzyıllara kadar götürülebilir. Zira Süryani edebiyatı dinî bir edebiyat olduğu için doğrudan Hristiyanlık'la alakalıdır. Süryani edebiyatı, erken dönem Hristiyanlığı'nın Antakya ve Urfa'nın ardından

edilmektedir. Bunun yanında 13. yüzyıl sonrası gerileme döneminde İbnü'l-İbrî seviyesinde bir yazarın görülmediği kabul edilmektedir. Bu yönlerden düşünüldüğünde Barsavm'ın üçlü tasnifinin burada işlenmesi daha uygun düşmektedir. Ayrıntılar için bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 188-189. Süryani edebiyatının üç dönem olarak tasnifi için bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 187-190.

⁶³ Farklı bir tasnifle iki bin yıla yayılan Süryani edebiyatının, tafsilatlı olarak beş döneme ayrılması mümkündür. Buna göre: **a)** En erken dönem: 1-3. yüzyıllar. **b)** Bir altın çağ: 4-7. yüzyıllar. **c)** Bir takviye zamanı: 8-13. yüzyıllar. **d)** Gerileme ve düzelme: 14-19. yüzyıllar. **e)** Yeni dönemler: 20. yüzyıl ve devamı. Bu beş dönemin özellikleri için bk. Balicka-Witakowski - Brock - Taylor - Witakowski, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası'nın Varisleri*, c. 2, s. 98. Ayrıca bu dönemlerin tasnifi ve özellikleri için krş. Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, s. 3-6.

⁶⁴ Filîb dî Tarrâzî'ye göre Süryaniler'in altın dönemi 4. yüzyılda başlayıp 7. yüzyıla kadar, hatta daha da ileri götürülerek 8. ve 9. yüzyıla kadar uzamaktadır. Bu dönemden sonra bir durağanlığın görüldüğü Süryani edebiyatı 12. ve 13. yüzyılda tekrar canlandı, altın çağın işaretleri ortaya çıktı. En son İbnü'l-İbrî'nin vefatıyla altın çağ sona erdi. Altın çağ içinde görülen ilim, mimarlık ve sanat alanlarındaki üretim için bk. Filîb dî Tarrâzî, *'Asru's-Süryân ez-Zehebî: Bahs 'İlmî Târîhî Eserî*, yay. haz. Cûzeyf Şabû, Halep 1979, s. 9-15.

Ayrıca bk. Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, s. 3: “Of these six periods, B-D (4th-13th cent.) provide the most extensive and most important literature.”

Mezopotamya’da yayılmasıyla ilk ürünlerini vermiştir. 2. yüzyıldan sonra 3. yüzyılın başlarına kadar, Antakya Kilisesi’nin misyon çalışmaları sonucunda Süryaniler’in yaşadığı Mezopotamya bölgesinde Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönem Süryaniler’in dinî edebiyatı açısından da önem arz etmektedir. Çünkü Süryani bilginler bu dönemle birlikte Eski Ahid ve Yeni Ahid üzerine çalışmalar yapmaya başlar.⁶⁵

İslam öncesi dönem, 7. yüzyıl öncesi Süryani Ortodoks Kilisesi için bağımsızlığını sağlama, ayrıca Süryani edebiyatı açısından da bir kuruluş zamanı olarak görülebilir. Zira Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi ancak Urfa piskoposu Yakub Burd’ono (Barada’î ö. 578)⁶⁶ gibi öncüler sayesinde,⁶⁷ kendisini Antakya Rum Ortodoks Patrikliği’nden ayırabilmiştir. Böylece Süryani Ortodokslar; İskenderiye Kıptî Ortodoks Kilisesi ile Ermeni Ortodoks Kilisesi yanında ayrı bir inanç grubu (*Oryantal Ortodoks Kiliseler*) içerisinde yer almıştır. Süryani Ortodoks Kilisesi için bu dönemi önemli kılan hususların başında, Sâsânîler’in 611-629 yılları arasında Filistin ve Mısır’a kadar hâkim olmasıyla Bizanslılar’ın⁶⁸ Süryani Ortodokslar üzerindeki etkisinin kısmî olarak azalmasıdır. Bunun ardından ise Süryani Ortodoks Kilisesi, müslümanların dinî

⁶⁵ Süryani edebiyatının ortaya çıkması, gelişmesi ve çevre edebiyatları içindeki yeri için bk. Brock-Taylor, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası*, c. 1, s. 15-16; 38-39; Balicka-Witakowski - Brock - Taylor - Witakowski, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası’nın Varisleri*, c. 2, s. 39-40; 98-102.

⁶⁶ Yakub Burd’ono: Sür. Ya’kûb Bûrd’onô [ܝܥܩܘܒ ܒܘܪܕܘܢܐ] / Ya’kûb Bûrd’oyô [ܝܥܩܘܒ ܒܘܪܕܘܢܐ]; Ar. Ya’kûb el-Barâda’î [يعقوب البرادعي]. Yakub Burd’ono hakkında müstakil bir çalışma için bk. Asanâsyûs Corc (Athanasius George), *Ya’kûb el-Barâda’î - mine’l-Âbâ’i’s-Süryân*, Metâbi’ Kûnkûrd, [Dublin] 1999.

⁶⁷ Süryani Ortodoks Kilisesi’nin bağımsız bir kilise olarak teşkilatlanmasında hayatî derecede katkılar sağladıkları için 6. yüzyılda yaşayan bazı şahsiyetlere ortaya koydukları çabayı ifade eden sıfatlar yakıştırılmıştır. Menbec (*Hierapolis*) Piskoposu Filüksinos’a (ö. 523), “Süryaniler’in koruyucusu” (*Milâzû’s-Süryân*); Antakya Piskoposu Severus Rabo’ya (ö. 538) “Süryaniler’in tacı” (*Tâcü’s-Süryân*); Kraliçe Theodora’ya (ö. 548) “Süryaniler’in dayanağı” (*Senedü’s-Süryân*) ve Urfa Piskoposu Yakub Burd’ono’ya (ö. 578) “Süryaniler’in şerefine kurucusu” (*Bânî Mecdi’s-Süryân*) unvanı verilmiştir. Bk. İshak Sâkâ, “Nüşû’ü’l-Kenâ’isi’l-Meşrikiyye ve Turâsihâ: (el-Karnü’l-Hâmîs - el-Karnü’s-Sâdis) el-Kenâ’isü’s-Süryâniyyeti’t-Turâs: I. es-Süryân”, *el-Mesîhiyye ‘abra Târihihâ fi’l-Meşrik*, haz. Habîb Bedr, Su’âd Selîm, Cûzeyf Ebû Nehrâ, Meclisü Kenâ’isi’ş-Şarkî’l-Evsat, Beyrut 2001, s. 238-240; krş. Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fi Târihi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 226, 238.

⁶⁸ Ansiklopedik eserlerde ve yaygın literatürde Doğu Roma İmparatorluğu’nu Batı Roma İmparatorluğu’ndan ayırmak için 16. yüzyıldan beri “Bizans” ismi kullanılmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada 7. yüzyıl ve sonrasındaki tarihsel dönem ile ilgili olarak, Doğu Roma İmparatorluğu yerine “Bizans” terimi kullanılacaktır.

ve siyasî bir güç olarak ortaya çıkmasıyla Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde daha rahat hareket edebilme fırsatı yakalayarak bağımsızlığını güçlendirmiştir.⁶⁹

Müslümanların ilk temsilcileri olan Araplar'ın, Süryaniler ile tarihî irtibatlarının seyri ayrı bir inceleme konusudur. Milattan önce 4. yüzyılın sonlarından itibaren Nabatîler'in hem Arami hem de Arap sayılması Süryaniler ile Araplar'ın ortak bir topluluğa dayandırılması, Hristiyanlık'tan önceki Süryani-Arap ilişkisinin alaka boyutunu göstermektedir.⁷⁰ İslam'dan önce bir kısım Arap kabile ve krallıklarının Hristiyanlığı benimsediği, bunlardan bir kısmının Süryani Ortodokslar'ın temsil ettiği inanç olan “tek tabiatçılığı” (miafizitizm)⁷¹ kabul ettiği bilinen bir vâkiadır. Buradan yola çıkarak günümüz Arap Hristiyanlığı'nın kökeni; “Yakubi Hristiyanlığı” benimseyen Arap Krallığı Gassânîler (200-636) ile ilişkilendirilmektedir.⁷² Yine Arap

⁶⁹ Burada “Süryani edebiyatının gelişim evreleri” ve “İbnü'l-İbrî'nin Süryani edebiyatındaki yeri” esas alınarak sunulan bilgiler, bir başka ifade ile “İslam'ın doğuşu ve İbnü'l-İbrî'ye kadar geçen dönemde müslüman - Süryani ilişkileri” ile ilgili bu kısım; tarafımızdan yapılan yüksek lisans tezinde “Süryani Ortodoks Patrikliği'nin gelişimi ve kurumsallaşması” çerçevesinde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Dilek, *Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, İÜSBE, İstanbul 2013, s. 52-68; 70-82.

⁷⁰ Nabatîler'in Aramiler ve Araplar ile alakası ve farklı görüşlerin delilleri hakkında bk. M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, sad. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 64-65, 71, 75. Ayrıca Tedmür Devleti (260-272) dönemindeki Araplar'ın Aramiler ile ilişkisi için bk. s. 77; Ahmet Ağırakça, “Nabatîler”, *DİA*, c. 32, İstanbul 2006, s. 257. Nabatîler'in İslam öncesi câhiliye Arap inancına etkisi için bk. Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında -Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar-*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 67-80.

⁷¹ Tek tabiatçılık: Ar. *Ya'kûbiyye* [يعقوبية]; Gr. *mia fysis*, Tr. *miafizitizm*.

⁷² Suriye, Irak ve civarındaki bölgelerde yaşayan Gassânîler ve diğer Arap kabileleri arasında Hristiyanlığın yayılması m.s. 4. yüzyılın sonlarında imparator Anastasius (491-518) dönemine rastlamaktadır. Doğu Roma İmparatoru Anastasius, siyasette hâkim olduğu dönemde miafizit hristiyanlara yakın durmuştur. Bu nedenle miafizitliğin yayıldığı coğrafyalardan biri de Araplar'ın yaşadığı bölgeler olmuştur. Bundan sonra I. Justinianus döneminde (527-565) ise Gassânîler'in reisi II. Hâris b. Cebele (529-569) Suriye'deki Arap kabilelerini etrafında toplamıştı. Gassaniler, “Roma için Sasânîler'e karşı” sınırdaki bölgeleri koruma görevini üstlenmişlerdi. Böylece Gassânîler Hristiyanlığı benimsemenin yanında Doğu Roma İmparatorluğu'nun vasal devleti konumunda olmuştur. II. Hâris, I. Justinianus tarafından “Araplar'ın Kralı” kabul edilmişti. II. Hâris'e, büyük bir ihtimalle ordusuyla Romalılar'a yardım ettiğinden dolayı 529 yılında Roma İmparatorluğu'nda imparatorlardan sonra en büyük unvan olan “büyük emîr” (*phylarkhos*) unvanı verildi ve Petra genel valiliğine tayin edildi. Ayrıca Gassânî emîri, Roma imparatoru tarafından yüksek bir şeref unvanı olan *patrikios* ile (Ar. *bitrik* [بطريق]) onurlandırılmıştır. Neticede emîr, kayserin vasalı olan bir kral sıfatıyla taç giymiştir. Böylece kayser, Gassânîler'in ve Kuzeybatı Arabistan'daki bütün halkın en

hristiyanlarından Irak'ta Hîre şehrini merkez edinen Lahmîler'in de (tah. 300-602) Nestûrîliği (Doğu Süryani Kilisesi) kabul ettiği kaydedilmektedir.⁷³

Süryani Ortodoks Kilisesi'nin ve Süryani edebiyatının 7. yüzyıldaki gelişimi, Emevîler ile Abbâsîler'in Suriye, Irak ve Mezopotamya'daki hâkimiyetinin yükselmesine uygun bir seyir izlemiştir.⁷⁴ Çünkü Abbâsîler'in 10. yüzyıldan sonra zayıflaması, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin de güçlenip gelişmesini olumsuz etkilemiştir. Süryani Ortodoks Kilisesi'nin önceki dönemlerine nazaran dikkat çeken bir hususu ise İslam hâkimiyeti ile Süryani Ortodoks patriklerin ve Süryani Ortodoks dinî hiyerarşinin kendisine meşrû bir zemin elde etmesidir. İslam'dan önceki evrede Doğu Roma ve Sâsânî krallarının idaresini tanımadığı patrikler, İslam idaresi ile halifelerden aldıkları fermanlarla otoritelerini resmîleştirerek kendi yönetimlerine resmî bir destek sağlamışlardır. Öte yandan İslam hâkimiyeti -tarihçiler ve Süryani patrikler tarafından yapılan tasniflere göre- "Süryani edebiyatının birinci altın dönemi" olarak vurgulanan m.s. 4. yüzyıl ile m.s. 7. yüzyıl arasındaki dönemin son kısmına denk gelmektedir.⁷⁵ Süryani edebiyatı açısından m.s. 7. yüzyılda farklı ilim dallarında Grekçe yazılan eserlerin Süryanice vasıtasıyla Arapça'ya tercüme edildiği ve Kitâb-ı Mukaddes için de Süryanice çevirilerin yapıldığı tespit edilmiştir.⁷⁶

yüksek hükümdarı olarak kabul edilmişti. Ayrıntılar ve karşılaştırmalar için bk. Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 90-92; Işın Demirkent, "Kayser", *DİA*, c. 23, İstanbul 2002, s. 94; Ahmet Ağırakça, "Gassânîler", *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 397; Sebastian Paul Brock, "Ya'qub Burd'oyo", *GEDSH*, s. 431; David Thomas, "Arab Christianity", *The Blackwell Company to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Blackwell Publishing, Malden 2007, s. 2-3. Hz. Peygamber döneminde müslümanlar ile Gassânî Arap hristiyanları arasındaki ilişkiler ve bu dönemde iki topluluk arasında gerçekleşen Mûte savaşı için bk. Ağırakça, "Gassânîler", s. 398; Hüseyin Algül, "Mute", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 386.

⁷³ İshak Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, el-Mektebetü's-Süryâniyye, Halep 2006, s. 158; Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", *DİA*, c. 24, İstanbul 2003, s. 55; İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel İvâs, *Buhûs Târihiyye Diniyye Edebiyye*, c. 1, Menşûrâtü Deyr Mor Ya'kûb el-Baradâ'i, Atşâne 1998, s. 31; Hüseyin Ali ed-Dâkûkî, "Hîre", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 123; Brock, "Ya'qub Burd'oyo", s. 431-432.

⁷⁴ Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 128.

⁷⁵ Butts, "Syriac Language", s. 390; Tarrâzî, *Asru's-Süryân ez-Zehebî: Bahs 'İlmî Târihi Eserî*, s. 9-10.

⁷⁶ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 188-189.

A. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi

Müslümanların siyasî ilerleyişinin başladığı milâdî 7. yüzyıl ortalarına doğru, Süryani Ortodoks Kilisesi'ne bağlı cemaatin çoğunluğu başta Malatya, Urfa, Halep ve Tur Abdin merkezleri olmak üzere Suriye ve Mezopotamya'da yaşamaktadır.⁷⁷ 610'lu yılların başında, Suriye ve Mezopotamya'da önce Sâsânîler'in, onların ardından müslümanların hâkimiyeti görülmüştür. Böylece Süryani Ortodoks Kilisesi, Bizans siyasîlerinin ve (Antakya ve İstanbul merkezli) Rum Ortodoks Kilisesi'nin etkisinden kurtulmaya başlamıştır. Geçmişe nazaran Süryaniler'in yaşadığı coğrafyada siyasî hâkimiyet, hristiyan mezheplerin herhangi biriyle doğrudan bağlantısı olmayan müslümanlara geçmiştir. Süryani Ortodoks Kilisesi patrikleri ve piskoposları işte böyle bir anda, Süryaniler'in dinî geleneğini ve Süryani cemaatinin dinî açıdan idaresini bağımsız olarak yönetme imkânı yakalamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Rûm sûresinin başında da işaret edildiği gibi Bizanslılar ve Sâsânîler arasında 602-628 tarihleri arasında süren savaşlarda, Suriye ve Mezopotamya'daki siyasî iktidar el değişir.⁷⁸ Süryaniler'in yaşadığı coğrafyada görülen bu idarî ve siyasî değişim tabii olarak Süryani Ortodoks Kilisesi'ni de etkisi altına alır. Özellikle Süryaniler'in başta Rumlar olmak üzere diğer mezheplerle olan ilişkilerindeki seyrinde değişimler ortaya çıkar. Kadıköy (*Khalkedon*) Konsili (451) taraftarlarının baskısını sürekli üzerinde hisseden Süryani Ortodokslar, Sâsânîler'in 611-629 yılları süresinde Suriye, Mezopotamya ve Mısır'da yükselen iktidarı boyunca bu baskıdan uzaklaşmıştır. Süryani Ortodoks Kilisesi mensupları Sâsânî İmparatorluğu'nun 20 yıla yakın iktidarında, kendilerine has olan *miafizit*⁷⁹ kristolojilerini ve teolojilerini yaşama ve savunma fırsatı bulmuştur.⁸⁰

⁷⁷ Donald Attwater, *The Dissident Eastern Churches*, The Bruce Publishing Company, Milwaukee 1937, s. 269-270.

⁷⁸ er-Rûm 30/1-4.

⁷⁹ Süryani Ortodoks Kilisesi'nin benimsediği kristoloji Doğu Hristiyanlığı ve dinler tarihi terminolojisinde "monofizit" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama Süryani, Kıptî ve Ermeni Ortodokslar'ı dışlayan Latin ve Rum kiliseleri tarafından yaygınlaştırılmıştır. Neticede Aziz Suryal Atiya (ö. 1988) gibi Doğu Hristiyanlığı'na mensup yazarlar tarafından da devam ettirilmiştir. Öte yandan; 20. yüzyıldan itibaren bazı araştırmacılar ve Süryani Ortodoks yazarlar bunu "miafizitizm" (*miaphysites/meaphysitism*) şeklinde isimlendirmektedir (miafizitizm ve miafizitler terimlerinin

İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Süryani Ortodoks Patriği olarak I. Athanasios Gammolo görev yapmaktadır (594/595-631). Süryani Ortodokslar ile aynı itikadı taşıyan miafizit Kıptîler'in Süryanilerle diyalogu bir süre önce bozulmuş bir durumdaydı.⁸¹ I. Athanasios Gammolo ilk iş olarak bu diyalogu yeniden sağlayarak 36 yıllık bir ayrılığı bitirmiş oldu. Öte yandan önceki tarihlerde Süryani Ortodokslar'a ait olan birçok dinî yapıya siyasîlerin desteğini alan başka mezhep mensupları el koymuştu. Gammolo döneminde Kadıköy Konsili taraftarı (genellikle Rum Ortodoks olan) piskoposların idaresinde olan bu türden bazı manastır ve kiliseler Süryani Ortodoks Kilisesi'ne iade edildi.⁸² Yine bu dönemde Bizans tarafında hareketli bir dönem yaşanıyordu. Bizans İmparatoru Herakleios 622-629 yılları arasında Sâsânîler'le bir mücadeleye girmişti. Herakleios'un amacı Sâsânîler'in hâkim olduğu Mısır ve Suriye gibi yerleri geri kazanmaktı. Herakleios siyasî egemenliğini kolaylaştırmak için kiliseler arası dinî birliği sağlamayı önceledi. Suriye ve Mısır'da çoğunluk olan miafizit Antakya Süryani Ortodokslar ve İskenderiye Kıptî Ortodokslar ile diyofizit (İstanbul,

kullanımı için bk. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 69-70, dipnot 1; s. 179, dipnot 1; ayrıca krş. Sebastian Paul Brock, "Ecumenical dialogue", *GEDSH*, s. 135). Buna göre "miafizitizm" ilk olarak İskenderiye İlahiyat Okulu'nun ilahiyatçıları arasında meşhur olmuş, "İsâ Mesih'teki insanî tabiatın ilâhî tabiat içinde yok olduğu ve onda sadece tek ilâhî tabiatın bulunduğu" şeklinde ifade edilmektedir. Miafizitizmin tartışıldığı ve öne çıktığı dönem ise 431 yılındaki Efes Konsili ve sonrasındaki teolojik tartışmaların olduğu zamanlardır. Nitekim İstanbul Patriği Nestoryus (ö. 450) ve diyofizit kristolojisi, ilk olarak Efes Konsili'nde aforoz edilmiş; bunun üzerine İskenderiye Patriği Cyrill'in (ö. 444) dillendirdiği miafizit kristoloji savunulmuştur. Tartışmalar için bk. Brian A. Daley, "Christian Councils", *ER*, c. 3, s. 2040; P. T. Camelot, "Ephesus, Council of", *NCE*, c. 5, s. 273-274.

⁸⁰ Cîrâr Trûppû (Gérard Troupeau), "el-Mesîhiyye fi'l-'Ukûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ (610-660)", *el-Mesîhiyye 'abra Târihihâ fi'l-Meşrik*, haz. Habîb Bedr, Su'âd Selîm, Cûzeyf Ebû Nehrâ, Meclisü Kenâ'isi'ş-Şarkî'l-Evsat, Beyrut 2001, s. 449; Heleen Mure van-der Berg, "Syriac Churches", *The Blackwell Company to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Blackwell Publishing, Malden 2007, s. 251.

⁸¹ Süryani ve Kıptî Ortodoks din adamları arasında 36 yıl süren ihtilafın sebebi *tritheism* denilen "baba, oğul ve Kutsal Ruh'un ayrı birer varlık olması" görüşüdür. Zira Süryani Ortodoks Patriği Kallinikoslu III. Petrus (ö. 591) tritheism inancını benimsemiş; çağdaşı olan İskenderiye Kıptî Patriği Damian (ö. 605) ise teslîs içinde Tanrı'nın birliğini savunan eserler kaleme almıştır. Bunun sonucunda iki kilise arasında ayrılık oluşmuştur. Kallinikoslu III. Petrus 591 yılında, Damian'ın da 605 yılında ölmüştür. İki kilise arasındaki bu ihtilaf Süryani Patriği I. Athanasios Gammolo ile İskenderiye Patriği Anastasius (ö. 616) döneminde 610/616 yıllarında çözülerek iki kilise arasındaki ayrılık son bulmuştur. Bk. Hanna [Yûhannâ] Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriel Akyüz, İstanbul 2006, s. 38-39, 41; Jack Tannous, "Athanasios I Gamolo", *GEDSH*, s. 45.

⁸² Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 41.

İskenderiye, Antakya ve Kudüs) Rum Ortodoks Kiliseleri arasında birlik sağlamaya çalıştı.⁸³

Herakleios ile Süryani Ortodoks Patriği I. Athanasios Gammolo ve patriğin maiyetindeki piskoposlar arasında Menbec'te (*Hierapolis*) kristolojik ve teolojik ayrılıkları gidermek için 629/630 yılında 12 günlük bir görüşme gerçekleşti.⁸⁴ Herakleios daha önceki Bizans krallarının yaptığı gibi Kadıköy Konsili kararlarını kabul ettirmek istedi. Bu talep Süryani Ortodokslar tarafından reddedilince hem birlik düşüncesi başarılı olamadı hem de Bizans devletinin Süryani Ortodokslar'a yönelik baskısı devam etti.⁸⁵

Bizans İmparatorluğu'nun Süryani Ortodoks Kilisesi'ne yönelik baskı politikasından dolayı Süryani Ortodokslar Sâsânîler'in idaresinde olan bölgelere doğru yayılmaya çalışır. Sâsânîler Mısır, Mezopotamya ve Suriye'de siyasî hâkimiyeti elinde

⁸³ Îvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 136-137.

⁸⁴ Herakleios ve Süryani Ortodoks din adamları arasında gerçekleşen bu görüşme için bk. Andreas Juckel, "Tumo of Harqel", *GEDSH*, s. 418; krş. Tannous, "Athanasios I Gamolo", s. 45-46.

⁸⁵ Herakleios'un Doğu Roma, yani Bizans imparatoru olmasıyla birlikte devletin yönetiminde birçok alanda yenilikler yapıldı. Roma İmparatorluğu'nda uzun zamandan beri resmî dil Latinceydi. Herakleios Latince'nin yerine resmî dili Grekçe yaptı. 629 yılı itibarıyla Bizans İmparatoru olarak Herakleios Latince unvanları terk ederek Grekçe "kral/hükümdar" anlamındaki *Basileos* adını kullandı. Bunun yanında siyasî, sosyal ve kültürel hayat içerisinde Rum Ortodoks Kilisesi'nin yetkileri artırıldı. Neredeyse kamu hayatı kilisenin idaresine bırakıldı. Rum Ortodoks patriğinin devlet yönetimindeki gücü arttı. İstanbul'da daha önce kapatılmış olan bir yüksek eğitim okulu Herakleios tarafından yeniden açıldı. Bu okulun programı İstanbul Rum Ortodoks Patriği I. Sergios (Sergius, patr. 610-638) tarafından hazırlandığı için burası kilisenin etkisine girmiş oldu. Bu dönemde öne çıkan bir diğer olay ise siyasî gücünü yeniden kurmayı hedefleyen, Sâsânîler'in ele geçirdiği yerleri geri almaya çalışan Herakleios'un devletin resmî dini olan Hristiyanlık'tan güç almak için kiliseler arası ittifak çalışmaları yapmasıdır. Doğu hristiyanlarının önemli bir nüfusuna sahip olan Kıptî ve Süryani Ortodoks kiliseleri 451 yılından beri ayrı bir inanç grubunu temsil ediyorlardı. İşte Herakleios 638 yılında ilan ettiği "iman açıklaması" (*ekthesis*) metninde *monothelism* (İsâ Mesîh'in insanî ve ilâhî tabiatının yanında tek bir iradeye/enerjiye sahip olduğu) formülü ile birlik arayışına girmiştir. Bu formüle Doğu Kiliseleri'nden, daha önceden Kadıköy Konsili'ni kabul etmiş olan Mârûnî Kilisesi katıldı. Bu bağlamda Herakleios her bölgeye yeni yetkilerle yeni patrikler görevlendirmiş; Mısır'a atanan Mukavkıs da dinî görevlerin yanında idârî, askerî ve mâlî bir idareci hüviyetiyle Mısır genel valisi olarak görev yapmıştır. Bk. Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 211; Işın Demirkent, "İstanbul", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 208; Nadir Özkuyumcu, "Mukavkıs", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 137; İsmail Taşpınar, "Mârûnîler", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 71; G. Owens, "Monothelism", *NCE*, c. 11, s. 816-817; Trüppû (Troupeau), "el-Mesîhiyye fi'l-'Ukûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ (610-660)", s. 451; Tannous, "Athanasios I Gamolo", s. 45.

bulundurduğu sırada Süryani Patriği I. Athanasios Gammolo kilisesinin dinî hiyerarşisini yeniden düzenleme fırsatı bulur. Tıkrîtlı Marutha (629-649) olarak meşhur olan bir piskopos ilk kez Gammolo tarafından Tıkrît (Eski Musul)⁸⁶ şehrine atanır. Marutha günümüze kadar varlığı devam eden Mor Matay Manastırı'nda görev yapmıştır. Ayrıca Marutha Sâsânî İmparatorluğu'ndaki tüm Süryani Ortodokslar'ın idaresini de üstlenir.⁸⁷ Böylece Marutha, Süryani Ortodokslar arasında daha sonra "Tıkrît Mafiryânlığı"⁸⁸ olarak bilinecek makamın ilk piskoposu olarak atanmış olur.

⁸⁶ Tıkrît (veya Tekrît) Mezopotamya'nın tarihî şehirlerinden biri olup Dicle nehri kenarına kurulmuştur. Günümüzde Bağdat ve Musul arasında yer almaktadır. Süryaniler tarafından "Tikris" denilmektedir. Bk. Mustafa Demirci, "Tıkrît", *DİA*, c. Ek 2, İstanbul 2016, s. 605-606. Uzun yıllar Sâsânîler'in elinde bulunan şehir, 6. yüzyılda kısa bir dönem Bizans'ın eline geçmiştir. Tıkrît'teki Hristiyanlığın kökeni 5. yüzyılın sonunda şehirdeki Doğu Süryani varlığına kadar dayanır. 6. yüzyılın ortalarından itibaren Süryani Ortodokslar da nüfus açısından şehirde güçlenmeye başlamışlardır. Şehirde genellikle Süryani Ortodoks Kilisesi'ne ait manastır ve kiliseler mevcuttur. Bu Hristiyan miras günümüze kadar varlığını korumuştur. Bk. Amir Harrak, "Tagrit", *GEDSH*, s. 395-396.

⁸⁷ Tannous, "Athanasios I Gamolo", s. 45-46; Trüppû (Troupeau), "el-Mesîhiyye fî'l-'Ukûdî'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ (610-660)", s. 451; Sebastian Paul Brock, "Marutha of Tagrit", *GEDSH*, s. 273-274.

⁸⁸ Süryanice "meyve veren, verimli olan" anlamına gelen "mafiryân" (Sür. *mafryonô* [ܡܦܪܝܢܐ]; Ar. *mafiryân* [مَفْرِيَّان]) kelimesi, mecazî olarak din adamları için "kutsayan" anlamında kullanılmaktadır. Diğer Doğu Kiliseleri'nde (Gürcü Kilisesi, Doğu [Süryani] Kilisesi gibi) kullanılan "katolikos" unvanıyla eş anlamlıdır. Süryani Ortodoks Kilisesi'ne has olan bu rütbe, kilise hiyerarşisinde idarî olarak patrikten sonra ikinci derecede olan metropolitlik makamıdır. Tıkrît ve Musul şehrinde ikamet eden mafiryân, Sâsânî İmparatorluğu içerisinde yaşayan Süryani Ortodokslar'ın idaresinden sorumluydu. Sonradan Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de mafiryânlık, Irak ve İran coğrafyasında bulunan Süryani Ortodokslar'ın idaresi için devam eden hiyerarşik bir görev olmuştur. Bk. George Anton Kiraz, "Maphrian", *GEDSH*, s. 264, Süryanice "meyve veren, verimli olan" anlamına gelen mafiryân kelimesi, mecazî olarak din adamları için "kutsayan/kutsayıcı" anlamında kullanılmaktadır.

Bu ifade birbirinden farklı telaffuz ve şekillerle Türkçe'de kullanılmıştır. Örnek kullanımlar için bk. "mafrian" (Abû'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, [Doğrul] c. 2, s. 286); "mafrien" (Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 278, 279); "mafıryan, mafıryanlık" (Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 206, dipnot 42; s. 247, dipnot 149; s. 248; Zeki Demir, *Süryani Kilisesi ve Kilisenin Kutsal Yedi Gizi*, 3. bs., Resim Matbaacılık, İstanbul 2002, s. 78; Zeki Demir, *Süryani Ortodoks Kilisesi Gelenekleri ve Yedi Gizi*, 3. bs., Anadolu Ofset, İstanbul 216, s. 154-155; Nihat Durak, *Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011, s. 277-278); "Şark mafriyanı" (Bîrsel Küçüksipahioğlu, "Ninevâ", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 137); "Tıkrît ve Şark mefriyânı", "Tıkrît'in monofizit mefriyânları" (Özaydın, "İbnü'l-İbrî", s. 93); "mefreyan" (Ebülferec - İbnü'lîbrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, [Yaltkaya] mütercimim önsözü, s. 2, dipnot 1).

Öte yandan mafiryânın Arapçası'nın "mafiryân" (مَفْرِيَّان), Süryanicesi'nin de "mafryonô (*mfryn*)" (ܡܦܪܝܢܐ) "[maphryono (mpryn)]" olduğu "harekeleri belirtilerek" zikredilmiştir (bk. Kiraz, "Maphrian", s. 264).

Süryani Patriği Gammolo'nun çabaları sonucunda günümüze kadar Süryani Ortodoks nüfusun yaşadığı ve Süryaniler açısından tarihte öne çıkan Süryani bölgeleri olan Musul,⁸⁹ Tikrît ve Tur Abdin'de⁹⁰ Süryani Ortodoks yapı güçlenerek yayılır.⁹¹

Mezopotamya, Suriye ve Irak coğrafyası, İslam fetihlerinin başlangıç tarihi olan 632 yılında, iki büyük devlet olan Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında paylaşılmıştı. Mezopotamya'nın batısında Bizans hâkimiyeti mevcutken; bölgenin doğusunda üstünlük kuran Sâsânîler olur. 636 yılına gelindiğinde peş peşe kazanılan fetihlerle müslümanlar, öncelikle Antakya şehrinde ve Suriye'de, takvimler 640 yılını gösterdiğinde ise Mezopotamya'nın tamamında yönetimi ele geçirir. Böylece Süryani Ortodoks nüfusa ev sahipliği yapan coğrafyanın tamamı, müslüman idaresinde yer alır. Bu noktadan itibaren Bizans'tan coğrafî olarak da ayrılma imkânı bulan Süryani Ortodoks Kilisesi, kendi anlayış ve geleneğini yaşatma sadedinde ciddi bir serbestliğe kavuşur.⁹²

Müslümanların Suriye ve Mezopotamya topraklarına ayak basması, Süryani Ortodokslar tarafından genel hatları ile iyi karşılanmıştır. Bu tavrın temel sebebi ise Bizans yönetiminin, Hıristiyan ortak paydasını paylaşmasına rağmen diğer mezhepleri sindirmeye yönelik hareketleridir.⁹³ Nitekim İslam fetihlerinden önce Antakya Süryani Ortodoks Patrikliği, Bizans İmparatorluğu nezdinde gayri meşrû telakki edilmekteydi. Çünkü miafizit akideye sahip olan Süryani Ortodoks Kilisesi ile Kıptî Ortodoks Kilisesi, Bizans İmparatorluğu tarafından tanınmamıştır. Süryani ve Kıptî Ortodokslar, Roma İmparatorluğu tarafından resmî din haline getirilen Hıristiyanlığın inancının devlet eliyle belirlendiği Kadıköy Konsili'ni tanımamıştır. Bu sürecin bir yansıması

Bu ifadenin Süryanice'de kullanımı için bk. Barsavm, *Ktobô d-Berûlê Bdîrê d-'al Mardût Yûlfonê Sûryoyê Hdîrê*, s. 519, 535. Arapça'da kullanımı için bk. Sâkâ, *Kenîsetî es-Sûryâniyye*, s. 236, dipnot 1 (ayrıca mafiryân patrik ilişkisi için bk. s. 238); İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 21, dipnot 3; s. 24.

⁸⁹ Musul'daki Süryani Ortodoks miras için bk. Amir Harrak, "Mosul", *GEDSH*, s. 294-295.

⁹⁰ Tur Abdin'de Süryani Ortodoks miras için bk. Andrew N. Palmer, "Tur Abdin", *GEDSH*, s. 418-420.

⁹¹ Attwater, *The Dissident Eastern Churches*, s. 269.

⁹² B. J. Kidd, *The Churches of Eastern Christendom from A. D. 451 to Present Time*, Faith Press, London 1927, s. 437; Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 509.

⁹³ Süryani Ortodokslar'ın müslümanların fetihlerini kendileri için bir kurtuluş olarak gördükleri için bk. Trûppû (Troupeau), "el-Mesîhiyye fi'l-'Ukûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ (610-660)", s. 461-462.

olarak Bizans yöneticileri miafizit din adamlarının bulunduğu yerlerde, Kadıköy Konsili taraftarı piskoposların görevlendirilmesini sağlamıştır.⁹⁴ Sonuç olarak Süryani Ortodoks Kilisesi ciddi bir meşruiyet mücadelesi verir. İşte müslümanları Süryaniler için bir anlamda kurtarıcı mesabesine taşıyan adım Suriye, İran ve Mezopotamya fetihleriyle gerçekleşir.

İslam devletlerinin yönetiminde gayri müslimlerin Bizans ile Sâsânî dönemlerine kıyasla dinî ve hukukî zeminden hareketle kültürel kimliklerini muhafaza ettikleri, rahatlıkla söylenebilir. Bir başka ifadeyle din olarak İslam'ı tanımayanlar, müslüman bir devletin siyasî/idârî gücünü kabul ederek; varlıklarını korumayı başarmışlardır. Suriye ve Mezopotamya'nın yeni hâkimi olan müslümanlar, Süryani Ortodokslar'ı da diğer hristiyanlar gibi *Ehl-i Kitap* kabul etmiştir. Buna göre *Ehl-i Kitap* statüsünde değerlendirilen Süryani Ortodokslar hem kanun önünde bir müslüman ile aynı haklara sahip olmuş hem de dinlerini eksiksiz yaşama ve yaşatma hürriyetine kavuşmuşlardır.⁹⁵

İslam devletlerinin hristiyanların yaşadığı coğrafyayı idaresi altına almasıyla burada yaşayan dinî gruplar özellikle de hristiyanlar mezhep bazında herhangi bir ayrımcılığa tâbi tutulmamışlardır. Zira Müslümanlar, her mezhebi kendi akidesi üzere kabul etmiş ve mezhebî ihtilaflarla ilgilenmektense, tamamına *zimmî* (korunma hakkına

⁹⁴ Müslümanların fetihleri sonucunda Suriye, İran ve Irak coğrafyası tek bir devletin yönetimi altına girmiştir. İslam öncesi tarihlerde Sâsânî - Roma/Bizans arasında bir çekişme alanı olan bu coğrafyadaki yeni yönetim; hristiyanlar özellikle de Süryaniler açısından yeni şartlar doğurmuştur. Bu şartlar Doğu ve Batı Süryanileri'nin devlet açısından tanınma sorununu ortadan kaldırmıştır. Ayrıca farklı mezhep isimleri arasında ayrılmış halde olan Süryaniler'in (tarihteki adlandırmalarıyla Nestûrî, Yakubi ve Mârûnî) dinî özgürler bağlamında yeni hakların sahibi oldukları bir toplumda bulunmalarını sağlamıştır. Ayrıntılar için bk. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 193. Efrem İsa Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, çev. Mustafa Arslan, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 94.

⁹⁵ İslam devleti içerisinde birlikte yaşayan müslüman ve gayri müslimlerin hukuki konumları kısaca şu şekilde anlatılmaktadır: “İnançla ilgisi bulunan bazı istisnalar dışında genel kural, müslümanlarla zimmîlerin aynı hak ve görevlere sahip olmalarıdır. Fukahanın çeşitli konularla ilgili değerlendirmeleri de bunu göstermektedir... Müslüman hukukçularının çoğunluğu, İslâm toplumunun varlık ve güvenliğini tehlikeye düşürmemek şartıyla İslâm devletinin gayri müslimlerden gelen zimmet akdi teklifini kabul etmesinin zorunlu olduğu görüşündedir.” Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 420. Ayrıca gayri müslimlerin müslümanlarla aynı haklara sahip olduğu konular ve vatandaşlık konumları için bk. Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 84-85; Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *DİA*, c. 10, İstanbul 1994, s. 518.

sahip olanlar)⁹⁶ statüsü vermiş, bir de *cizye* (baş vergisi)⁹⁷ ödemekle sorumlu tutmuştur. Esas kural müslümanlar ile zimmîlerin hak ve sorumluluklarının eşit olmasıdır. Öte yandan inanca taalluk eden bazı hususlardaki uygulamalar zaman zaman bu kuralın dışında kalmıştır denebilir.⁹⁸ Hak ve sorumluluklardaki eşitliğin en büyük göstergelerinden biri; muhtelif kamu görevlendirmelerinde farklı mezheplerden pek çok gayri müslimin yer almasıdır.⁹⁹

Müslüman yönetiminden önceki dönem ile mukayese edildiğinde Süryani Ortodokslar, zimmî konumuyla istedikleri inancı benimseme hakkına sahip olmuştur. Neticede dinî özgürlüğün olduğu daha istikrarlı bir safhaya girmişlerdir. Dolayısıyla Süryani Ortodoks Kilisesi'nde dinî hiyerarşinin gelişimi, müslüman idaresinin sürdüğü dönem ile izah edilir. Çünkü bundan önce Kadıköy Konsili taraftarı piskopos ve

⁹⁶ Zimmî, “ödemeye mecbur olunan borç, alçak, himaye, sahip çıkma, ahid” anlamlarına gelmektedir. Hukuken, “kendisine güvence verilen kişi” demektir. Bu hukuki statü, Tevbe sûresi 10. ayette geçmektedir. Zimmîler bir sözleşme uyarınca İslam ülkesinin (*dârüislâm*) müslümanlarla beraber mensubu olan gayri müslimleri (diğer dinlerin mensuplarını) ifade etmektedir. İslam fetihleriyle beraber gayri müslimlere yönelik uygulamalar için bk. Mustafa Fayda, “Zimmî”, *DİA*, c. 44, İstanbul 2013, s. 432-433.

⁹⁷ Cizye “kişi başına vergi” anlamına gelmektedir. Bu ifade Tevbe sûresinin 29. âyetinde gayri müslimlerle ilgili olarak kullanılmıştır. Cizye askerlikten muafiyet karşılığında sadece erkeklerden alınan bir vergidir. İslam ülkesinde toprak vergisi olarak alınan “haraç” ise dinî ayırım gözetilmeksizin tüm vatandaşlardan toplanmaktadır. Özel bir uygulama olarak zikredilmeye değer bir durum ise Hulefâ-yi Râşidîn zamanında mabed gelirleriyle geçimini sağlayan din adamlarından, manastırlarda kendini ibadete vermiş münzevi rahiplerden, çocuklardan, kadınlardan, fakirlerden ve sonradan müslüman olanlardan cizye alınmadığını ifade etmek gerekir. Öte yandan manastır yaşamı yerine şehirde yaşayan ve bir meşguliyeti olduğu varsayılan din adamlarından (*papaz, kâhin, kıssîs*) cizye alınmaktadır. Ayrıca bu verginin gereğinin yerine getirilmesi mümkün olmadığında iadesi yoluna başvurulmaktadır. Uygulamalar ve örnekler için bk. Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 42-45; Mustafa Fayda, “Hz. Ömer”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, Sivas 2018, s. 38; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, “Cizye” md., s. 83. Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 84-85.

⁹⁸ Hz. Ömer kendi zamanında yaygınlaşan fetihlerle İslam devletinde yaşamaya başlayan gayri müslimlerin uyacakları bazı esaslar belirlemiştir. Bunlar, “gayri müslimlerin bellerine zünnar takmaları, başlarına çizgili kalensüve giymeleri” gibi şartlardan oluşmaktadır. Giyim kuşam ile ilgili bu hususlardan gayenin aynı toplum içerisinde beraber yaşayan müslümanlarla zimmîlerin (gayri müslimlerin) birbirinden ayırt edilmesidir. Bk. Mustafa Fayda, “Ömer”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 50-51.

⁹⁹ Fayda, “Zimmî”, 432; Vikont Filip de Terazi, *Doğu ve Batı Süryanileri'nin Altın Çağları*, çev. Murat Kara, Nsibin Yayınevi, Södertälje 1994, s. 18; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2006, s. 196; İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 151.

siyasîler ile başları dertte olan Süryani Ortodokslar, artık baskı ve sürgünden kurtulup eskiye nispetle çok daha müreffeh yaşamaya başlamışlardır. Bunun Kıptî Kilisesi mensubu Mısırlı bir yazar olan Aziz Suryal Atiya tarafından ifadesi şu şekildedir: “Müslümanların yönetimi altındaki Yakubiler (*Jacobites*) [Süryani Ortodokslar], Bizanslı dindaşları zamanında hiçbir zaman sahip olamadıkları bir dinî özgürlüğü, elde ettiler.”¹⁰⁰ Aynı durum 1980-2014 yılları arasında Süryani Ortodoks Patrikliği yapan I. Zekkâ İvâs (ö. 2014)¹⁰¹ tarafından şu şekilde anlatılmıştır: “Süryaniler dinî akidelerini, elçisel (havârilere dayanan) Antakya patrikliklerini, kiliselerini, manastırlarını, geleneklerini ve litürjilerini (*taks*)¹⁰² Arap müslümanların yardımı sayesinde korumuşlardır.”¹⁰³

Hiz. Ömer ikinci halife olarak idarede olduğunda müslümanlar el-Cezîre’de (Yukarı Mezopotamya)¹⁰⁴ fetihler gerçekleştirmiştir. Bu fetihlerin olduğu 639 ve 640

¹⁰⁰ “The Jacobites under Muslim rule attained a degree of religious enfranchisement they had never had with their Byzantine co-religionists.” Atiya’nın kayda değer bu ifadeleri için bk. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 193.

¹⁰¹ I. Zekkâ İvâs: Ar. İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel ‘İvâs [إغناطيوس زكا الأول عيواص].

¹⁰² Litürji ifadesi, Hristiyan geleneğinde, genel anlamda kilisede yapılan tüm ayin/ibadetler; özel olarak da evharistiya için kullanılır. Süryani Ortodokslar, büyük çoğunluğu Süryanice olarak tedvin edilen bir kısmı da Grekçe’den tercüme edilen litürjilerini, İsa Mesîh’in kardeşi Yakub’a (Sür. Mor Ya’kûb; Lat. Iacobus, ö. 62/69) dayandırmaktadır. Ayrıntılar için bk. Sebastian Paul Brock, “Liturgy”, *GEDSH*, s. 248-250.

¹⁰³ İvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 137. Aynı yazar Süryaniler’in müslümanlarla karşılaşmasını şu şekilde özetlemektedir: “Hem Bizanslılar hem de Sâsânîler’in [*Furs*; Farşlılar] hükmü altında yaşayan Süryaniler, müslüman Araplar’ı özgürlüğü getiren fâtihler olarak karşılamıştır. Bunun aksine müslüman Arapları işgalciler [*ğuzât*] olarak görmemiştir. Bu dönemde Süryaniler, Bizans ve Sâsânîler’in yaşattığı dayatma ve zorlamalardan da kurtulma yolunda büyük bir umut taşımıştır. Süryaniler’in kurtulacağı bu dayatmalar Bizans ve Sâsânîler’in sadece dinî baskısını (*mihnetihimi’ d-dîniyye*) değil; omuzlarına yüklenen ağır vergileri de kapsamaktaydı. İşte bunun üzerine Süryaniler şunu ifade ettiler: *Bizi zalim Bizanslılar’ın hâkimiyetinden kurtarıp, âdil müslümanların hâkimiyetinde kılan Allah’a şükürler olsun*” (İvâs tarafından vurgulanan kısım: “نحمد الله الذي خلصنا من حكم البيزنطيين الظالمين وجعلنا تحت حكم العرب المسلمين العادلين”). Bk. İvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 138. Süryani Ortodokslar’ın müslüman yönetiminde birarada yaşama tecrübeleri Haçlılar’a kadar devam etmiştir. Haçlılar zamanında -bazı şehirlerde kısmen- kesintiye uğrayan bu sürecin sonucunda Süryani Ortodoks Patriği I. Mihoyel Rabo’dan yapılan bir alıntıda; Haçlılar’ın Urfa’yı ele geçirdiklerinde Süryaniler’e uyguladıkları şiddet ve katliamdan sonra müslümanların tekrar hâkimiyet kurması üzerine Süryaniler’in müslümanları sevinçle karşıladığı ve onlara kurtarıcı gözüyle baktığı ifade edilmektedir. Bk. Ğrîğûriyûs Circis Şâhîn, *es-Süryân: Asâle ve Cüzûr ev Nehc Vesîm fî Târîhi’ l-Ümmeti’ s-Süryâniyyeti’ l-Kavîm*, yay. haz. Yûhannâ İbrâhîm, 6. bs., Dâru Mârdîn, Halep 1997, s. 47-48.

¹⁰⁴ el-Cezîre bölgesi için bk. Şeşen, “Cezîre”, s. 509-511.

manastır inşalarına müdahale edilmeyecektir. Keza bayramlarını ifa hususunda ve cenaze merasimlerinde de serbest olacaklardır. Ayrıca papazların ve rahiplerin vergiden muafiyeti sağlanacaktır.¹¹¹

Aynı dönemde benzer şekilde Tıkrî'tin de müslüman fatihlere teslim edildiği görülmektedir. Şehri kendilerine açan isim Tıkrî't Mafiryânı Marutha'dır (ö. 649).¹¹² Mafiryân Marutha'nın asıl vazifesi Doğu Süryani Kilisesi'nin tahakküm kurmayı başardığı bölgelerde bulunan Süryani Ortodoks cemaatinin dinî işlerini idare ve tanzimdir. Bundan dolayı *Tıkrî't Mafiryânlığı*'nın yetki alanı geniş bir coğrafyaya yayılır. Mafiryânlığın bu yetkisini Kûfe yakınlarındaki Hîre şehrinden başlatıp İran bölgesine hatta onun da ötesine götürmek mümkündür. Mafiryânın bu geniş yetkileriyle İslam öncesi dönemde Sâsânî temellükünde bulunan bu topraklardaki Süryani Ortodokslar'ı iyi bir şekilde organize etmek hedeflenmişti. Marutha'nın ihdas ettiği 12 adet metropolitlik de Tıkrî't Mafiryânlığı makamına bağlı olarak çalışmaktadır. Marutha bu amaçla Süryani Ortodokslara hizmet edecek birçok manastır ve kilise inşaatı gerçekleştirir.¹¹³

Hiz. Peygamber'in İslam fetihleri sonucunda müslümanların idaresine geçen yahudilere ve hristiyanlara iyi davranılmasını emreden söz-fiil-takrirleri (*sünnet*) mûcibince davranan ilk halifeler bu konuda oldukça hassas hareket ederek Ehl-i Kitap'ı rencide etmemeye dikkat etmişlerdir. Hulefâ-yi Râşidîn'in yönetimde olduğu 632-661 yılları arasında Süryaniler'in pozisyonu düşünüldüğünde, müslüman idarecilerin kendilerine duydukları güvenin yanında onlara saygı dahî gösterdikleri bir vâkıdır.¹¹⁴ Buna örnek olarak şunu zikretmek gerekir: Kudüs'ü ziyareti esnasında Hiz. Ömer'in şehir halkından Süryani olanlara hayatlarını güven içinde idame etmelerini sağlayan bir

¹¹¹ Anlaşmanın ayrıntıları için bk. Sebastian Paul Brock, "North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkâyê's *Ris Melles*", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 9, 1987, s. 57.

¹¹² Harrak, "Tagrit", s. 395.

¹¹³ Süryani yazarların bu olaylara şahitlikleri için bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 280-281; Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 195.

¹¹⁴ Karlğa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 85; İvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 150.

emanname verdiği söylenir.¹¹⁵ Ayrıca belirtilmesi gereken bir başka husus, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin dayanağı konumunda olan pa,tri,rik ve piskoposların İslam fetihlerinin karşısında değil bilakis yanında yer almalarıdır. Bunun temel sebebi ise kendilerini yaşadıkları bölge, taşıdıkları kültür ve paylaştıkları soy anlamında Araplar'a çok yakın hissetmeleridir.¹¹⁶ Bu vesileyle bölge halkından Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensup bir kesimin asker olarak zaman zaman müslümanların saflarında yer alarak, Bizans ve Sâsânîler'e karşı savaştığını belirtmek gerekir. Yine Sâsânîler'e karşı müslüman saflarını destekleyen Süryani Ortodoks inancı taşıyan topluluklara örnek olarak; Fırat'ın batısında Hîre ve Enbâr arasındaki Diyârırebîa'da¹¹⁷ yaşayan hıristiyan Arap kabilelerinden Benî Tağlib,¹¹⁸ Akil, Tenûh¹¹⁹ ve Rebia (*Benî Rebîa*)¹²⁰ zikredilebilir.¹²¹

Her ne kadar Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Süryani-müslüman ilişki ve anlayışlarının genel olarak problemsiz olduğu ifade edilse de bunun bir istisnası olarak “Hz. Ömer'in Şartları” (*eş-Şürûtü'l-Ömeriyye*) zikredilir. Bu şartlar, İslamî herhangi bir kurala dayanmaksızın sırf gayri müslim tebaa, müslümanlardan fark edilebilsin diye

¹¹⁵ İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 151.

¹¹⁶ Bu ilişkilere somut bir örnek olarak Hz. Ömer için kullanılan “fârûk” lakabı hatırlanabilir. Süryani yazarlara göre Süryanice kurtarıcı anlamındaki “fârûk” (Sür. *forûkô* [فروكو]) sıfatı Hz. Ömer'e Süryaniler tarafından verilmiştir. Bk. Abrohom Nûro, *Cevletî fî Abraşîyyati'l-Kenîseti's-Süryâniyye fî Sûriye ve Lübnân, Dârü'r-Râ'id*, Beyrut 1967, s. 26; İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 150; Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 100-101.

¹¹⁷ Diyârırebîa olarak adlandırılan coğrafya “Arap yarımadasının kuzeyinde Musul'dan Fırat havzasına kadar uzanan Musul, Nusaybin, Sincar ve Cizre gibi yerleşim yerlerinin bulunduğu bölgeyi ifade etmektedir. Bu bölge Rebîa'nın büyük kollarından Vâil, Bekr ve Tağlib'in yurduydı.” İrfan Aycan, “Rebia (Benî Rebîa)”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 498.

¹¹⁸ Benî Teğlib; Arabistan'ın Tihâme (Kızıldeniz sahili) bölgesinden göç ederek Irak ve Suriye'nin yanı sıra el-Cezîre bölgesindeki *Diyârırebîa*'ya, hassaten Musul, Sincar ve Nusaybin çevresine yerleşmiş bir Arap kabilesidir. Bk. Casim Avcı, “Tağlib (Benî Tağlib)”, *DİA*, c. 39, İstanbul 2010, s. 374-375.

¹¹⁹ Tenûh; el-Cezîre coğrafyasında Sâsânî ve Bizans devletleri arasında yer alan tampon bölgede yerleşmiş Hıristiyanlığı benimsemiş bir Arap kabilesidir. 10. yüzyıla kadar müslümanlara karşı Bizans müttefiki olarak kalmıştır. Bk. Elnure Azizova, “Tenûh”, *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, s. 468-469.

¹²⁰ Rebîa'nın kollarından *Bekir*, *Tağlib*, *Nemv* ve *Abdülkays*'ın hıristiyan olduğu ifade edilmektedir. Bk. Aycan, “Rebia (Benî Rebîa)”, s. 499.

¹²¹ İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 148; Fîlîb dî Tarrâzî, *Hazâinu'l-Kütübi'l-'Arabiyye fî'l-Hâfikayn*, Menşûrâtü Vizâreti't-Terbiyeti'l-Vataniyye ve'l-Fünûnu'l-Cemîle, Beyrut 1947, c. 1, s. 29-31.

“zaman içinde” ve bir bakıma “kendi tabiatında” oluşmuştur.¹²² Fakat Süryani Ortodoks yazarlar, bu kurallardan bir kısmını öne çıkararak bunların kabul edilemez olduğunu, zira Süryani (ve doğal olarak hristiyan) nüfusu aşağılayıcı nitelikte önermeler içerdiğini söylemişlerdir.¹²³

Her ne kadar günümüze ulaştığına dair kesin bilgi bulunmasa da, İncil’in Süryanice’den Arapça’ya tercümesi, Süryani Ortodoks Kilisesi adına bu tarihte yapılan en kıymetli çalışmalardan biridir. Arapça literatüre kazandırılan ilk İncil çevirisi; 641 yılında el-Cezîre valiliğini üstlenen Emîr ‘Umeyr b. Sa’d b. ‘Ubeyd’in emriyle Süryani Ortodoks Patriği Yûhannâ Ebû’s-Sedarât’ın uhdesine verilmiştir. Böylece hristiyan Arap kabilelerinden Benî Akil, Tenûh ve Benî Tay¹²⁴ vasıtasıyla bu çalışma gerçekleştirilmiştir.¹²⁵

¹²² *eş-Şurûtu’l-Ömeriyye* olarak aktarılan metinlerde gayri müslimlerin aleyhinde bazı şartlar yer almaktadır. Hz. Peygamber döneminden beri uygulanagelen pratiklerin aksine Emevîler ve Abbâsîler zamanında ve farklı zamanlarda değişen uygulamaları yansıtan bu şartların bazı kısımlarının sonradan ilave edildiği düşünülmektedir. İçeriği sorunlu görülen bu maddeler içerisinde şunlar yer almaktadır. Bu metne göre gayri müslimler; “mâbedlerinden harap olanları, özellikle de müslüman mahallelerinde bulunanları tamir etmeyecekleri, müslümanların kiliselerine girmelerine engel olmayacakları, seyahat eden her müslümanı evlerinde üç gün barındıracakları, çocuklarına Kur’ân okutmayacakları, kimseyi dinlerine davet etmeyecekleri, müslümanları daima hürmetle karşılayacakları, müslümanların konuştuğu dille konuşmayacakları, onların künyelerini almayacakları, eyerli hayvanlara binmeyecekleri, mühürlerini Arapça kazdırmayacakları, alkollü içki satmayacakları, bellerine zünnar takacakları ve aynı kıyafeti her yerde koruyacakları, müslümanların evlerinin içine bakmayacakları” gibi şartlar altında yaşamak zorunda kalmıştır. *eş-Şurûtu’l-Ömeriyye* adlı bu belgede görüldüğü üzere çoğu kuralın zimmîlerin aleyhine olduğu görülmektedir. Buradaki şartlar ile Hz. Ömer’in fethedilen yerlerdeki gayri müslim ahali ile yaptığı antlaşma metinlerindeki şartlar karşılaştırıldığında, zamanla zimmîlere karşı sertleşen hukukî anlayışın bu metne sonradan ilave edilen yeni maddeler neticesinde tüm şartların Hz. Ömer’e izafe edildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca *eş-Şurûtu’l-Ömeriyye* bazen “Ahidnâme-i Ömer” diye de isimlendirilmektedir. Büyük bir ihtimalle bu belge Abdurrahman b. Ganm tarafından rivayet edilen ve Suriye veya el-Cezîre bölgesinde yaşayan hristiyanlar tarafından Hz. Ömer’e yazılmış bir mektuptur. Bu şartlar için bk. Mustafa Fayda, “*eş-Şurûtu’l-Ömeriyye*”, *DİA*, c. 39, İstanbul 2010, s. 274; Fayda, “Ömer”, s. 50-51. Ayrıca bu şartların mahiyeti ve gerçekten Hz. Ömer tarafından ortaya konulup konulmadığı hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bk. İsmail Taşpınar, *Tarihin Aynasında Dinler ve Mezhepler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2018, s. 231-233.

¹²³ Bu şartların hristiyan yazarlarca değerlendirmesi için bk. İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 151.

¹²⁴ Tay ya da Benî Tay (Benû Tayy [بنو طي]), Kahtânîler’e mensup ana yurdu Güney Arabistan’da yer alan Yemen ile Tihâme (Arabistan Yarımadası’nda Kızıldeniz sahilindeki dar kıyı ovası) arasında kalan bir kabiledir. Tay kabilesi tarih içinde *Gavs* ve *Cedîle* kollarına ayrılmaktadır. Bu iki kabile arasında çıkan Fesâd savaşının ardından mağlup olan Cedîle kolu Suriye’ye yerleşmiştir. Daha

Hulefâ-yi Râşidîn hükmü altındaki geniş topraklarda öteden beri yaşayan halkı, kendi geleneklerini yaşama ve yaşatma konusunda anlayışla karşı. Zaten bunun bir tezahürü olarak çoğunluğunu Süryaniler'in oluşturduğu Suriye ve Mezopotamya'da İslam'a olan saygı korunmuştur. Süryaniler de eş zamanlı olarak kendi din ve dünya işleri yürütür. Aynı şekilde küçümsenmeyecek bir serbestliğe kavuşan Süryani Ortodoks patrikleri de kilise içi meseleleri ve özellikle de hukuka taalluk eden olayları, her türlü baskıdan uzak olarak çekinmeksizin yargılayabilme fırsatına kavuşurlar.¹²⁶

B. Emevîler Dönemi

Emevîler döneminde Süryani Ortodokslar'ın durumuna bakıldığında Süryani Ortodoks Kilisesi mensuplarının devlet görevlerinde istihdam edildiği görülmektedir. Örneğin maliye divanları kurulurken Bizans sistemi esas alınmıştır. Bu nedenle de Bizans devlet sistemine ve Bizans'ta kullanılan dile hâkim olan Süryani bilgin ve siyaset erbabının, Dimaşk'ta yer alan Emevî devlet merkezinde görev aldığı görülmektedir. Öte yandan Emevî sarayında bürokrasi ve sultanların tabipliği görevlerini üstlenen Süryani Ortodokslar'dan söz edilmektedir. Bunlara ilaveten vergi toplama gibi hassas görevlerde bulunan Süryani Ortodokslar'ın olduğu bilinmektedir.¹²⁷

sonra Gavs kolu da Irak sınırını, Cedîle kolu da Suriye çölünü kendine yurt edinmiştir. Daha önce Fesl adlı puta tapan Tay kabilesinin büyük bir kısmı Suriye ve Irak'ta Hristiyanlığı benimsemiştir. İslam'ın çıkışıyla sonraki yıllarda kabilenin büyük kısmı müslüman olurken, *Sa'lebe* kolunun uzun yıllar Hristiyanlık üzere kaldığı, nitekim Haçlı savaşları sırasında Suriye'de müslümanlara karşı Haçlılar'a yardım ettiği kaydedilmektedir. Ayrıca Tay kabilesi mensupları arasında az sayıda Yahudiliği benimseyen Araplar da olmuştur. Bk. Adem Apak, "Tay (Benî Tay)", *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, s. 187-188. Süryani yazarlar önce Araplar'ı daha sonra da İslam ve müslümanları ifade etmek üzere *Tayoyê* (Taylılar, Tay'a mensup olanlar) kavramını yaygın biçimde kullanmıştır. Muhtemelen bu kullanım, Benî Tay kabilesi mensubu Araplar'ın; Süryaniler'e komşu bölgelerde yaşamalarından kaynaklanmış olmalıdır.

¹²⁵ Süryanice'den Arapça'ya bu (ilk) İncil çevirisinin günümüze ulaşmadığı tahmin edilmektedir. Bk. Teule, "Yuhanon of the Sedre", s. 447.

¹²⁶ Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 137-138.

¹²⁷ Samîr Abduh, *es-Sûriyyûn ve'l-Hadâratü's-Süryâniyye*, Dimaşk, Dârü'l-Hasâd, 1998, s. 27-28; Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, s. 126; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 126-127; İvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 150. Süryani Ortodokslar'ın da dahil olduğu zimmîler (*ehlü'z-zimme*) sınıfı Emevîler döneminde devletin himaye karşılığında cizye ödemekte ve askerlikten muaf olmaktadır. Bunun yanında can, mal ve dinin

Süryani Ortodoks Kilisesi için mânevî bir yere sahip olan Antakya şehrinde, Emevîler döneminde benzeri görülmeyen bir olay vuku bulur. Yaklaşık iki asırdan sonra Süryani Ortodoks patriklerinden I. Eliya (709-724) Antakya'yı ziyaret ederek burada yeni bir kilisenin açılışını yapar. Her ne kadar I. Eliya, Rumlar'ın muhalefetinden dolayı Antakya'da kalamasa da; Süryani Ortodoks Patriği'nin İslamî dönemde gerçekleşen bu ziyareti sembolik bir değere sahiptir.¹²⁸

Emevîler dönemindeki gelişmelere genel olarak bakıldığında; özellikle Süryani Ortodokslar'ın bazı yönlerden avantajlı olduğu fark edilir. Bu avantajların başında Süryani patriklerinin meşrutiyetini sağlayan ferman uygulamasından söz etmek gerekir. Meselâ Süryani Ortodoks Patriği III. Yûhanon İvannis (739-755) bu şekilde tanınmıştır. Emevîler'in son halifesi olan II. Mervan b. Muhammed (744-750) patriği Dimaşk civarındaki Havran'da¹²⁹ ziyaret eder, bu esnada kendisine bir ferman verir. İşte bu ferman ile patriğin, Süryani Ortodoks cemaat üzerindeki yetkisi ilan edilmiş olunuyordu. Fermanın verdiği mesajlardan ilki; her bir kilisedeki hukukî yetki ilgili kilisenin patriğine aittir. Bir diğer ve önemli mesaj ise fermanın resmî belge hüviyetiyle

korunması gibi temel hakları da elde etmişlerdir. Böylece hristiyanların ibadethaneleri koruma altına alınmakta din değiştirme konusunda İslam'a geçmeleri yönünde baskı ile karşılaşmamaktadırlar. Ayrıca hukuken kendi liderleri tarafından yargılama hakkına sahip olan zimmîler bir anlamda önceki tarihlerdeki tecrübeye göre ayrıcalıklı bir statü elde etmişlerdir. Nitekim bunun sonucu olarak müslümanların Suriye, Irak, Filistin ve Mısır'ı fethi sırasında buralarda yaşayan Süryani topluluklarından Yakubi ve Nestûrî hristiyanlarının müslümanlarla beraber Bizans'a karşı mücadele ettiği kaydedilmiştir. Emevî hilafeti devrinde zimmîler Ömer b. Abdülaziz'in dönemi dışında sarayda görev almışlardır. Nitekim Emevîler'in kurucusu Muâviye döneminde Hristiyanlığa mensup maliyeci ve hâkimler devlette görev almışlardır. Ayrıca zimmîler ile müslümanlar aynı mahallelerde yaşayarak sırf gayri müslim oldukları için ciddi bir baskıyla karşılaşmamışlardır. Emevîler döneminde hristiyanların yaşamı hakkında genel bir çerçeve için bk. İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, c. 11, İstanbul 1993, s. 101 vd.

¹²⁸ Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 182; Takahashi, "Antioch", s. 22; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 46; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 307-308.

¹²⁹ Milâttan önce 1500'lerde genelde İbrânîler'in yaşadığı Havran'a daha sonra (m.ö. 80'lerin ortalarından m.s. 106'ya kadar) Nabatîler yerleşti. Milâttan sonra 106 yılından sonra Roma İmparatorluğu'nun hâkim olduğu dönemde Asurîler, Araplar ve Müsevîler'in yaşadığı yerleşim birimleri oluştu. Ayrıca Yemen'den gelen "tek tabiatçı" (miafizit) -kuvvetle muhtemelen Süryani Ortodoks kilisesi mensubu- hristiyanlar da Havran'a yerleşti. Miafizit hristiyanlardan Gassânîler, Sâsânîler'e karşı Bizans'ın doğu sınırını korumayı (*vasal devlet*) görev edinmişti. İslam öncesi dönemde Havran halkının çoğunluğunun hristiyan Araplar'dan teşekkül ettiği bilinmektedir. Havran'daki nüfus ve din mensuplarının hareketliliği için bk. Şit Tufan Buzpınar, "Havran", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 540.

Süryani Ortodoks patriğin elinde bulunması ve bunun verdiği mânevî güçtür. Bundan evvel müslüman yönetiminden önce Bizans İmparatorluğu, Süryani Ortodoks patrikleri tanımıyordu. Halifeler tarafından ferman verme geleneği Abbâsîler devrinde de sürdürülmüştür. Uygulamanın en son aldığı hale göre; Süryani Ortodoks patrikler kilise içinde seçilirse de göreve başlayabilmeleri ancak halifeden alacakları ferman ile mümkündür. Bu ferman geleneğinin olumlu etkilerinden biri de kilise içi otorite çekişmelerini önlediği söylenebilir.¹³⁰

Her ne kadar müslüman topraklarında kilise inşasına (sıfırdan) izin verilmediği ve bu yasaktan ötürü “onarım” adı altında bazı yenilenme faaliyetlerinin (gizlice) sürdürüldüğü söylene de Mor Gabriel Manastırı rahibi, ilerleyen süreçte Harran piskoposu olarak sahneye çıkan, Mor Şem‘ûn ez-Zeytûnî’nin (*Mor Şem‘ûn d-Zeyte*) özellikle Tur Abdin ve Nusaybin’de birçok manastır ve kilise inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu kilise yapımları Emevîler dönemine rastlamaktadır.¹³¹

II. SÜRYANİ EDEBİYATININ İKİNCİ EVRESİ: ALTIN DÖNEM (8-13. YÜZYIL)

Süryani edebiyatının ikinci evresi olan 8. ve 13. yüzyıllar arası dönem en iyi edebî ve ilmî eserlerin üretildiği dönem olarak kabul edilmektedir. Bunun için araştırmacılar tarafından bu dönem Süryani edebiyatının gelişimi olarak kabul edilmesinin yanında “altın dönem” ve “Süryani Rönesansı” dönemi olarak da bilinmektedir.¹³²

¹³⁰ Esed Rustum, *Kenisetü Medinetillâhi Antâkiyyeti’l-‘Uzmâ 634-1453*, c. 1-3, Menşûrâtü’l-Mektebeti’l-Bûlusiyye, Beyrut 1988, c. 2, s. 122; Yiğit, “Emevîler”, s. 100-102.

¹³¹ Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 314; Andrew Palmer, “The 1600-year History of the Monastery of Qartmin (Mor Gabriel)”, *Lebendiges Kulturerbe: Living Cultural Heritage: Canlı Kültür Mirası: Turabdin, Wo die Sprache Jesu Gesprochen Wird: Where Jesus’ Language is Spoken: İsa Mesih Dilinin Konuşulduğu Yer*, Hans Hollerweger, İngilizce’ye çev. Andrew Palmer, Türkçe’ye çev. Sevil Gülçur, Freunde des Turabdin, Linz 1999, s. 43.

¹³² Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 188-199; Tarrâzî, *‘Asru’s-Süryân ez-Zehebî Bahs ‘İlmî Târîhi Eseri*, s. 9-10; Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, s. 3-4, 44.

Süryani edebiyatının altın dönemi Süryaniler'in, Arapça ve Süryanice dillerinde ileri seviyede ürettiği eserleri barındırırken aslında bu dönemde İslam kültür ve medeniyetinin de zirve dönemini yaşadığı kabul edilmektedir. Bu dönemin en göze çarpan özelliği Süryani mütercimlerin Arapça ilimlere katkı sunmasının yanında Süryani Hristiyanlığı açısından dinî ve tarihî metinlerin, ayrıca hacimli eserlerin kaleme alınmış olmasıdır. Süryani edebiyatı açısından bu dönemin görülmesinin esas sebebinin, Abbâsî Devleti'nin yarattığı siyasî istikrar ve dinî açıdan çok kültürlülük ortamı olduğu söylenmelidir.

A. Abbâsîler Dönemi

750 yılına gelindiğinde Emevîler'in yerini Abbâsîler'in almasıyla hilafet merkezi Şam'dan Bağdat'a taşınmıştır. Bunun neticesinde Süryani Ortodoks Kilisesi başkente uzak düşmüştür. Hilafet merkezinin Şam olduğu Emevîler devrinde bölge civarındaki hristiyan nüfusun büyük bir çoğunluğunu Süryani Ortodokslar oluşturuyordu. 762 yılına gelindiğinde Bağdat'ın inşası ile başkent buraya taşındığında dengeler değişir. Sonuçta Abbâsî Devleti kendisine siyasî üs olarak Sâsânîler'in eski topraklarını seçer. Değişen dengenin ciddi bir göstergesi ise bu yeni hilafet toprağında güçlü olan hristiyanların Doğu Süryani Kilisesi Hristiyanları olduğu görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak hristiyanların güçlü mezhebi konumuna, Abbâsî sarayı ile Bağdat çevresinde baskın olan ve Doğu Süryaniler olarak bilinen Nestûrî Kilisesi yükselecektir. Saraya yakın olan hristiyan isimlerin çoğu Nestûrî inancı taşıyanlardır. Dolayısıyla Abbâsî sarayında görev almayı başarabilen Süryaniler'in büyük bir kısmı Doğu Süryani Kilisesi mensularıdır.

Bütün bunların neticesi olarak başkent Bağdat'ta, Süryani Ortodoks Patrikliği, Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu kadar etkili olamamıştır. Doğu Süryaniler'i öne çıkaran tek sebebin hilafetin Bağdat'a taşınması gösterilemez. Bir diğer ve önemli etken ise önceleri Medâin'de (*Seleucia-Ctesiphon*) bulunan katolikosluğun Bağdat'a taşınmasıdır. Bağdat'a yerleşen ilk patrik, Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu I. Timothoes'dir (780-823). Bundan sonra Bağdat'ta tek güç ve söz sahibi haline gelen

Hristiyan dinî lideri Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu olarak göze çarpar. Bu dönemde Antakya Süryani Ortodoks Patriği de Bağdat'ta ikamet etmek istese de bu talebi Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu'nun muhalefeti ile karşılaşmıştır. Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu kilisenin nüfuzunu kullanarak halifenin de kendi kararını onaylamasını sağlamıştır. Neticede Süryani Ortodoks Patrikliği'nin nakli gerçekleşmemiştir. Yine de Bağdat bazı Süryani Ortodoks kiliselerine ev sahipliği yapmıştır. Süryani Ortodokslar'a ait olan Tikrît Mafiryânlığı (659-1860), Doğu Süryani Kilisesi'nin yoğun olarak bulunduğu Irak coğrafyasında kendine yer bulabilmiştir.¹³³ Süryani Ortodoks nüfusun Bağdat'taki artışı 8. yüzyılın sonunda gerçekleşir. Buna göre başkentte Süryani Ortodoks piskoposluğunun kurulması 818'i bulmuştur. Bu bilgiler doğrultusunda Bağdat'ta Süryani Ortodokslar'a ait pek çok kilise bulunmaktaysa da en meşhur olanı Mor Tuma Kilisesi'dir.¹³⁴

Abbâsî halifeliğinin ilk dönemleri, Süryani Ortodoks Patrikliği için zor günler olarak tanımlanabilir. Zira merkezden ciddi bir kopuş vardır. Bunun ağır neticelerinden biri olarak patriklik Mezopotamya'daki manastırlarda ikamet etmiş, bir anlamda buna mecbur kalmıştır. Siyasî erkin Emevîler'den Abbâsîler'e intikali beraberinde oluşan iktidar değişimi Suriye ve Mezopotamya menşeli Süryani Ortodoks Patrikliği'ni yaralamıştır. Nitekim bunun uzantısı olarak; Süryani Ortodoks patrikleri neredeyse yüz yıla yakın bir dönem (755-850) gayri meşru patrikler ile muhalif patrikler gibi yeni bir iç mesele ile uğraşmışlardır. Bu durum 755-758 yılları arasındaki patriklik seçimlerinde göze çarpmaktadır.

755 yılında Süryani Patriği III. Yûhanon İvannis'in ölümüyle Abbâsî halifesinin isteği doğrultusunda önce Harran Piskoposu İshak (755-756), onun da ölümüyle Meyyâfârikin piskoposu Athanasios Sandaloyo (756-758) kısa süre patriklik yapar. Süryani Ortodoks hiyerarşisinde meşru görülmeyen bu patriklerin yerine yeni dinî lider seçmek için 758 yılında düzenlenen sinod Menbec'te gerçekleşir. Bu sinodda Circis el-

¹³³ Samîr Abduh, *es-Süryân: el-Mesîhiyyûn - el-Müslimûn*, Menşûrâtü Dâri 'Ala'addin, Dımaşk 2000, s. 64; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 441; Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 80; Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 86.

¹³⁴ Hidemi Takahashi, "Baghdad", *GEDSH*, s. 50.

Ba‘altani (Giwargis, 758-789) patrik olarak seçilir. Fakat Mezopotamya’daki piskoposlar bu duruma itiraz ederler ve yeni bir patrik seçerler. Bu alternatif isim Kallinikos (*Rakka*) piskoposu Yûhannâ’dır. 762’ye gelindiğinde bu iki başlılık Yûhannâ’nın vefatı sebebiyle son bulmuş gibi görünse de ikinci bir sinod vaziyetin hiç de beklendiği gibi olmadığını gösterir. Mezopotamya piskoposları için 765’te Suruç’ta toplanan sinod meşru kabul edilmiştir. Karar neticesinde ölen patriğin halefi olarak Daralı Davud belirlenir. Bu yeni süreçte Circis el-Ba‘altani’yi bekleyen en büyük sürpriz onun Halife Ebû Ca‘fer el-Mansûr’a (ö. 775) rüşvet aldığı yolunda şikâyet edilmesi ve hapse atılmasıdır. Şikâyetçi olan Daralı Davud’dan başkası değildir. Neticede Süryani Ortodoks Kilisesi’ndeki otorite boşluğunun bir başka deyişle başsızlığın doğal bir sonucu olarak Süryani Ortodokslar’ın ciddi bir nüfusa sahip olduğu Diyarbakır şehrinde, her patriğin kendine bağlı bir piskopos atama yoluna gidilir. Neticede bir şehirde karşıt üç-dört piskoposun aynı cemaat üzerinde idarî yetki kurmaya çalıştığı bir dönem olur.¹³⁵

Muhammed el-Mehdi hilafete gelince (775-785), bütün mahkûmlara af çıkarır. Bağdat’ta hüküm giyen isimlerden biri de 9 yıldır mahkûm bulunan Süryani Ortodoks Patriği Circis el-Ba‘altani’dir. Onun serbest bırakılması makam ve unvanını kullanmamak şartına bağlanır. Böylece 775 yılında kısmî de olsa hürriyetine kavuşur. Hapisten çıkar çıkmaz soluğu Süryani Ortodoks Mafiryânlığı’nın bulunduğu Tikrît şehrinde alır. Fakat burada ikamet etmeyip önce Musul üzerinden Mezopotamya’ya (*Bêt Nahrîn* [ܬܝܬܪܝܢ]) geçer, ardından Antakya’ya ulaşır. 9 yıldır ayrı kaldığı Süryani Ortodoks cemaatinin durumunu bizzat gözlemler. Hapisten çıkışının üzerinden iki yıl geçtikten sonra 777 yılında Circis, halife tarafından patrik olarak atanır. İlk iş olarak patrik Circis, yokluğundan fırsatla Daralı Davud tarafından atanan piskoposları azlederek yerlerine 10 yeni piskopos tayin eder. 785 yılında olduğunda Circis, *Kafar Nabu*’da (Suruç’un köylerinden biri) bir sinod düzenler. 22 kararın yürürlüğe girmesi patriğin, Kafar Nabu’da yazdığı daha çok disiplin ve düzene dair maddeleri içeren genel mektubuyla olur. Bu arada Circis el-Ba‘altani’nin idaresinde kilise inşası ve onarımı ile ilgili yasağın delindiği görülmektedir. Mesela 770 yılında Diyarbakır’daki büyük

¹³⁵ Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 184; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 143-145.

kilisenin (Meryem Ana Kilisesi) adeta yeniden inşa edilir.¹³⁶ Malatya’da Mor Barsavmo Manastırı’nda medfun bulunan Circis el-Ba’altani 789 yılında vefat eder.¹³⁷

Patrik Tikrîtlî Kuryakos (793-817) dönemine gelindiğinde de aynı sıkıntılar devam eder. Süryani Ortodokslar otoriteden kaynaklanan boşluğu ve ihtilafı yeniden tecrübe eder. Toplamda beş sinod düzenleyen Patrik Kuryakos bununla kilise içinde yeniden birliği sağlamak ister. Sinodlar tarih sırasına göre: 794’te Bêt Batin, 797’de Kınneşrin, 808’de Bêt Gubrin, 813’te Harran ve 817’de Musul şehrinde gerçekleşir. Ayrıca rahip ve papazlarda gözlemlediği gevşemeyi toparlamak, tekrar disiplini sağlamak adına bir takım yeni kurallar vaz eder. Fakat bütün bu çabalarına rağmen patrik Kuryakos, Gubo Baroyo Manastırı¹³⁸ rahipleri ile anlaşmazlıklar yaşar. Akabinde Gubo Baroyo Manastırı rahipleri kendileri için Kartmin Manastırı’ndan İbrahim’i (Abiram, ö. 837) patrik olarak seçer. Neticede Süryani Ortodoks hiyerarşisi yeniden karşıt patrik meselesiyle yüz yüze gelir.¹³⁹

Tikrîtlî Kuryakos zamanından devralınan bu ihtilaf ve çekişme şiddetini Süryani Ortodoks Patriği Tel Mahreli Dionisios (patr. 818-845) döneminde de korur. Meselâ bir rahip olmasına rağmen Kınneşrin Manastırı’nda yetişen Dionisios, piskoposların takdiriyle patrikliğe layık bulunur. Üç gün gibi kısa bir zaman diliminde sırasıyla önce *şemmas* (diakon), sonra kâhin ve nihayet patrik olarak takdis edilir. Dionisios, 820 yılında Bağdat’a gelerek halife Abdullah el-Me’mûn’un (salt. 813-833) elinden patriklik fermanını almayı başarır. Halifeden ferman alması dolayısıyla meşru olan patriğe rağmen, Gubo Baroyo Manastırı rahipleri ile bunların karşıt Patriği İbrahim, kendi piskoposlarını atamakla kalmaz; ayrıca litürjiye dair yeni ve aykırı görüşler serdederler. Bu farklı yaklaşımları “göksel ekmeği kırıyoruz”¹⁴⁰ şeklinde formüle edilir. Bu rahipler

¹³⁶ Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 142.

¹³⁷ Witold Witakowski, “Giwargis of B’eltan”, *GEDSH*, s. 178; Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 322-323.

¹³⁸ Gubo Baroyo Manastırı: Ar. *Deyrû’l-Cübbi’l-Hâricî el-Berrânî* [دير الحب الخارجي البراني].

¹³⁹ Witold Witakowski, “Quryaqos”, *GEDSH*, s. 347; Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 329-331.

¹⁴⁰ Bu ifade “panem caelestem frangimus” şeklinde formüle edilmektedir. Bunun, Doğu Süryani Kilisesi’nin bir eğilimi olduğu ve mezhep ayrımına sebep olmasından çekinildiğinden dolayı bundan vazgeçildiği aktarılmaktadır. Bk. Witakowski, “Quryaqos”, s. 347; Witold Witakowski, “Dionysios of Tel Mahre”, *GEDSH*, s. 127. Ayrıca bu konuyu inceleyen müstakil bir çalışma için Hânî Fâyiz

öne sürdükleri bu anlayışın, Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensup bütün piskoposlar tarafından kabul görmesini temenni eder. Patrik Dionisios'un müdahalesi nedeniyle karşıt Patrik İbrahim, kendisini Abbâsî hilafetine bir türlü kabul ettiremez. 837'de karşıt Patrik İbrahim ölmüşse de Süryani Ortodoks Kilisesi benzeri ihtilaflardan kurtulamamış nitekim kendisinden sonra kardeşi Şem'un karşıt patrik olmuştur.¹⁴¹

Meşru Patrik Tel Mahreli Dionisios döneminde Tikrît Mafiryânı Basil ile piskoposların yol açtığı problemlerle karşılaşılır. Hristiyanlara yönelik şiddetin baş göstermesi, bunun sonucunda Harran ve Urfa'daki bazı kiliselerin yıkılması Basil'in Tikrît bölgesindeki müslümanlarla sürtüşmesinin eseridir. Hadiseler üzerine 824/825 yılında Patrik Dionisios, Urfa piskoposu olan kardeşi Theodosios ile Mısır'a gider. Amaç Urfa'da yıkılan kiliselerin yeniden inşa edilmesi hususunda Mısır Valisi Emîr Abdullah b. Tâhir (ö. 844)¹⁴² ile görüşmektir. Görüşme başarı ile neticelenir ve Dionisios Emîr Abdullah'tan yıkımın durdurulması, yıkılmış olanların ise yeniden yapılması kararını ihtiva eden fermanı alır.

Dionisios Mısır'da bulunduğu süre zarfında, İskenderiye Kıptî Patriği ile de bir buluşma gerçekleştirir. Bu buluşmanın tarihi değer ve önemi; Patrik III. Petrus'tan (ö. 591) 234 yıl sonra bir Süryani Ortodoks patriğinin (Tel Mahreli Dionisios, ö. 845) İskenderiye'yi ziyareti ve hassaten buradaki Kıptî Ortodoks Kilisesi'ni taltifidir. Dionisios'un görevi boyunca 99 piskopos takdis ettiği söylenir. Düzenlediği pek çok sinoda ek olarak; 818'de Kallinikos, 828'de Esfulos Manastırı ve 834 yılında Tikrît olmak üzere üç sinod daha zikredebilir.¹⁴³

Lebîb, "el-Kısmetü's-Süryâniyyetü beyne't-Türâsi's-Süryânî ve't-Taksi'l-Kıbtî", *el-Mecelletü'l-Batriyarkıyye*, sn. 46, sy. 271-272-273, (Kânûnu's-Sânî - Şubât) 2008, s. 89-108.

¹⁴¹ Witold Witkowski, "Dionysios of Tel Mahre", *GEDSH*, s. 127; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 53-54.

¹⁴² Abdullah b. Tâhir'in halife Me'mûn tarafından el-Cezîre ile birlikte Şam ve Mısır valiliğine tayin hakkında bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", *DİA*, c. 1, İstanbul 1988, s. 137.

¹⁴³ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 338-341; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 55. Ayrıca belirtilmesi gerekir ki Josephus Simonius Assemani'nin (İtal. Giuseppe Simone Assemani; Ar. Yûsuf b. Sem'ân es-Sem'ânî, 1687-1768) yaptığı yanlış bir niteleme sonucunda Dionisios vekayiname yazarı olarak kabul edilmiştir. Yapılan son araştırmalarda ise bu vekayinamenin anonim "Zuknin Kroniği" olduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılar için bk. Amir Harraq, "Zuqnin, Chronicle of", *GEDSH*, s. 450.

Bir başka husus, patrik Dionisios'un müslüman idarecilerle ilişkilerinin son derece güçlü olmasıdır. Buna örnek olarak yetki alanı dışında kalan Mısır'da dahi sınırlı da olsa söz sahibi olmuş, aracılık yapmıştır. Kıptî hristiyanlardan Başmûrî adı verilen grup,¹⁴⁴ kendilerine kötü muamele ettiği gerekçesiyle müslüman valiye isyan eder. Halife Me'mûn'un ricası üzerine aracılık vazifesini üstlenen patrik Dionisios, Aşağı Nil bölgesindeki isyancıların öldürülmesi fermanına engel olabilmış ve sürgün cezası ile yetinilmesini sağlamıştır.¹⁴⁵

"Hekim Romanos" diye şöhret bulan Tikrîtlî Theodosios (887-896) bu dönemde Dionisios'a benzer şekilde Süryani patrikleri silsilesinin önemli isimlerinden biri olmuştur. Kendisi yetkiyi devralana kadar patriklik makamı dört yıl boş kalır. Bu uzun boşluğun sebebi patrik I. İğnâtiyûs'un (ö. 883) ölümüdür. Theodosios, Mor Gabriel Manastırı'nda eğitim görür. Yeni patrik Theodosios'un özellikle Grekçe'ye ciddi vukûfiyeti vardır. Ayrıca İbnü'l-İbrî de, tıp eğitimi alıp bu sahada bir kitap telif ettiği söylenen Theodosios'un bu eserinden söz eder.¹⁴⁶

956-986 yılları arasında Süryani Ortodoks Patriği olan VII. Yûhanon da-Sriğteh,¹⁴⁷ Bizans İmparatoru II. Nikephoros Phokas'tan (salt. 963-969) bir davet aldı. Phokas, Abbâsîler'den henüz aldığı bölgelerden biri olan Malatya'da kendi üstünlüğünü tanıyan kendine bağlı bir nüfus bulundurmak niyetindeydi. Böylece Süryani Ortodoks Patriği ve bir kısım Süryani Ortodoks cemaat Malatya'ya yerleşti. 10. yüzyıldan sonra Süryani Ortodoks cemaatin yoğun olarak yaşadığı şehirlerden birinin Malatya olduğu kabul edilmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Dionisios'un bu olaya katkısı için bk. Witakowski, "Dionysios of Tel Mahre", s. 127-128. Mısırdaki Buşmur denilen bölgede çıkan isyanlardan dolayı "Başmûrî isyanı" olarak adlandırılmıştır. Bu olay Mısır'da "Kıptî milliyetçiliği" çerçevesinde de değerlendirilmiştir. Bk. Mounir Megally, "Bashmuric Revolts", *CE*, c. 2, s. 349-351. Ayrıca Başmûrî lehçesi Kıptîce'nin *Feyyûmî* denilen lehçesinin bir diğer adıdır.

¹⁴⁵ Corc Rahmet - Süheyl Kâşâ, *es-Süryân A 'midetü'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, Dâru Sâ'iri'l-Meşrik li'n-Neşr ve't-Tevzi', Cedîdetü'l-Metn - Nehru'l-Mevt 2018, s. 204.

¹⁴⁶ Lucas Van Rompay, "Theodosios", *GEDSH*, s. 406-407.

¹⁴⁷ VII. Yûhanon da-Sriğteh Fırat nehri üzerinde bulunan *Ter'îl Manastırı*'nda yetişmiş (Andreas Juckel, "Tumo of Harqel", *GEDSH*, s. 418), Süryani Ortodoks patriklerindendir. Bk. Takahashi, "Barsawmo, Dayro d-Mor", s. 60; Takahashi, "Melitene", s. 283.

¹⁴⁸ Yousif, *Süryani Vakânüvisler*, s. 169; Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 188.

Malatya'ya yerleşen Süryani Ortodoks cemaatin en büyük sorunu 5. yüzyıldaki Kadıköy Konsili'nden beri Mezopotamya ve Antakya gibi şehirlerde beraber yaşadıkları Rum Ortodokslar'dır. Zira iman esasları açısından birbirini kabul etmeyen bu iki topluluğun bir arada yaşaması durumunda güçlü olan grup (genel olarak da Bizans imparatorlarının desteğini alan Rum Ortodokslar) diğerini baskı altına alarak kendi inancını dayatma yoluna gitmektedirler. İşte daha önce örneklerine rastlanan bu durum 10. yüzyılda tekrar görüldü. Malatya'da yaşamaya başlayan Süryani Ortodoks nüfusun etkinliği özellikle de Süryani Ortodoks patriğinin eylemleri Rum Ortodokslar tarafından rahatsızlıkla karşılandı.

Bizans İmparatoru Phokas'ın talebiyle Malatya'ya yerleşen Süryani Patriği da-Sriğteh'nin şehirdeki Süryani Ortodokslar için imar ettiği dinî yapılar hakkındaki şikâyet üzerine patrik ve yanındaki dört piskopos 969'ta başkent İstanbul'a ge(tiril)di. Bu buluşmada Rum Ortodoks ile Süryani Ortodoks din adamları arasında tarihten devam edegelen kristolojik/teolojik ihtilaflar gündeme geldi. Rum Ortodokslar'ın hâmisi konumunda olan İmparator Phokas, Süryani Ortodoks heyeti inanç konusunda Rum Ortodokslar'a tâbi olmaya yani Kadıköy Konsili kararlarını kabule zorlandı. Ya da aksi durumda (İstanbul'da) sürgün (pratikte ise hapis) cezasıyla karşı karşıya bıraktı. Neticede Phokas'ın teklifini kabul etmeyen Süryani Ortodoks heyeti hapisteye tutuldu. Ancak Phokas'ın 969 yılında bu olaydan dört ay sonra ölümüyle Süryani Ortodoks Patriği da-Sriğteh ve yanındaki piskoposlar serbest kalarak Malatya'ya dönme imkânı bulabildi.¹⁴⁹

Süryani Ortodoks Kilisesi 10. yüzyılda nihayet patrik-karşıt patrik ihtilaflarına son vermiştir. Özellikle Tikrît hristiyanlarının Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensup yazar ve ilahiyatçılar yetiştirmesiyle parladığı, bu meyandaki başarılarının “altın dönem” şeklinde tanımlandığı, literatüre böyle girdiği görülmektedir. Bununla beraber 10. yüzyılın Süryani Ortodokslar için talihsiz sayılabilecek hadiselerinden biri; merkezlerini Bağdat'a taşımak teklifini tekrar dillendirdikleri 912/913 yılında, geçmişteki tecrübelerine benzer şekilde Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu'nun halife

¹⁴⁹ Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 188; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 61.

yanındaki nüfuzunu kullanarak bu teklifi geri çevirmesidir. Engel olan isim III. İbrahim Abraza'dır (905-936). Benzer şekilde 1003/1004 tarihinde bu kez Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu V. Yûhanon (1000-1011), halife ile olan bağlantısını kullanarak resmî bir ferman/karar çıkartmayı başarmış ve Bağdat'ı ziyarete gelen Süryani Ortodoks Mafiryânı İğnâtiyûs bar Kiki'nin (991-1016) şehirde uzun süre kalmasına mani olmuştur. Tıkrît hristiyanlarını "altın dönem" başlığıyla öne çıkaran, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin ciddi düşünür ve ilahiyatçılar yetiştirmesiyle tebellür eden dönem, şu isimlerle bilinmektedir: Habîb b. Hıdma Ebû Râ'ita et-Tıkrîti (ö. 828),¹⁵⁰ Tıkrîtlî Antûn (ö. 840-850)¹⁵¹ ve Yahyâ b. Adî (ö. 974).¹⁵²

Doğu Süryani Kilisesi ile Süryani Ortodoks Kilisesi'nin o günün bilimsel çalışma dili olan Arapça'ya dolayısıyla İslamî literatüre yaptığı katkılar, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin gelişimine, yükselişine dair yukarıda ifade edilenlerin bir başka örnek ve delili olarak ortaya konmalıdır. Zira bu dönemde *nehda* (uyanış/rönesans) adı altında oluşan bir birikim ile karşı karşıyayız. Bu birikim temelde Süryani yazar ve ilahiyatçıların İslam bilim anlayışına verdiği destek sayesinde, Arapça dinî ve felsefî edebiyatın vücut bulmasında etkisini göstermiştir. Bunun ilk bakışta dikkati çeken ürünü Grekçe felsefî ve ilmî eserlerin Arapça'ya tercümesinin Süryanice kanalıyla gerçekleştirilmesidir.¹⁵³

¹⁵⁰ Barsavm, *el-Lû'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 332 (nr. 147).

¹⁵¹ Barsavm, *el-Lû'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 336 (nr. 151); John William Watt, "Antun of Tagrit", *GEDSH*, s. 23.

¹⁵² Takahashi, "Baghdad", s. 51; Yousif, *Süryani Vakâniyisler*, s. 441; Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 80; Harrak, "Tagrit", s. 395; Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, s. 116-118. İbnü'l-İbrî, Yahyâ b. Adî'yi "mezhebi Yakubi [Süryani Ortodoks] olan bir hristiyan" (وكان نصرانيا يعقوبي النحلة) olarak zikreder. Bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 297. Felsefeci, ilahiyatçı ve mütercim özellikleri ile öne çıkan Yahyâ b. Adî, Süryani yazarlar tarafından önemsenmiş ve Süryani olduğuna dikkat çekilmiştir. Fakat yapılan başka çalışmalarda Yahyâ b. Adî'nin, Süryaniler'in çoğunlukta olduğu Tıkrît'te doğması, daha sonra Bağdat'ta Süryani bilginlerinin yanında yetişmesi, Süryanice'den tercümeler yapması ve mezhep olarak Batı Süryani (Süryani Ortodoks) Kilisesi'ne mensup olmasına rağmen; kendisi Süryani olmaktan ziyade "Arap asıllı Hristiyan" şeklinde zikredilmiştir. Mehmet Nesim Doru, "Yahyâ b. Adî", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, 237.

¹⁵³ Burada izlenen tercüme yöntemlerine ve sorunlarına dair bk. Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 206-207: "Bilindiği gibi, üçüncü asırdan itibaren Grek Felsefesi ile Yeniplatoncu felsefeyi Hristiyanlık'la uzlaştırmayı deneyen Sûriye'li birçok bilgin bazı Grekçe

Tercüme faaliyetleriyle başta İslam biliminin payandalarından biri olan Grekçe, ardından Süryanice ve Arapça entelektüel anlamda ciddi bir hareketliliğe, heyecana kapılmış, neticede merkez Bağdat olmak üzere Abbâsî coğrafyasında bulunan medrese ve manastırlar adeta birer tercüme bürosu gibi işlemiştir. Bu ilmî ve fikrî çaba başkentte 8. yüzyılın sonundan 11. yüzyılın ortalarına kadar canlılığını korumuştur. Tercüme hareketinde Abbâsîler'in erken döneminden bu yana Süryanice konuşan Hristiyanlar hassaten etkili olmuştur. Bu bilgi transfer ve teşekkülünde öğretmen - öğrenci ilişkisine benzer şekilde Süryani-müslüman-Süryani (Ebû Bîşr Mattâ b. Yûnus¹⁵⁴ - Ebû Nasr el-Farabi - Yahyâ b. Adî) sıralaması usul olarak yerleşmiştir.¹⁵⁵

Aslen İslam'ın zuhurundan önce Yunan düşünürlerinden Aristo, Eflatun, Pisagor, Öklid, Arşimet, Hipokrat, Galen (*Câlînûs/Galenos*, ö. 200 [?]) gibi dev isimlerin eserleri; yine benzer şekilde İskenderiye eksenli Helenistik döneme matuf serhler yoluyla Süryanice'ye kazandırılmaya başlanmıştı. Söz konusu olan bu *nehda*

eserleri Süryanice'ye çevirmişti. Daha sonra Sûriye ve Irak İslam topraklarına katılınca ve eski kültürlerle temas sonucu bu kültürlerin Arapça'ya aktarılması düşünüldüncü bu bölgede yaşamakta olan Hristiyanlar etkin rol üstlendiler. Bu mütercimler, çoğunluğu Hristiyan teolojisi ile uzlaştırılmış olan Grek düşünürleri'nin görüşlerini müslümanlara sevdirmek için, Monoteist görünüm vermeye özellikle dikkat ettiler. Böylece Grek düşüncesi'nin çok tanrıcı anlayışının ürünü olan Baş Tanrı Zeus, İslam'ın tevhîd inancını simgeleyen Allah; yarı-tanrılar, melek-ilah olarak çevrilirken; bilge kişiler, peygamber olarak nakledildiler. Hatta Tevhîd inancından hiç bahsetmeyen insanlar muvahhid olarak tanıtıldılar.”

Ayrıca bu konu hakkında Mısırlı filozof Abdurrahman Bedevî'nin tespitleri de kayda değerdir. Bk. Abdurrahman Badawi, “Helenleştirilenlerin Yolu: Yunan Felsefesinin İslâm Medeniyetine Nakli”, çev. Osman Baş, *İslâm Kültürü (Çeşitli Konuları ile): İslâm'da Kültür ve Bilgi*, c. 5, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 440-441, 444-445; Timothy J. Becker, “Islam, Orthodoxy and”, *EEOC*, c. 1, s. 342.

¹⁵⁴ Tam adı “Ebû Bîşr Mattâ b. Yûnus el-Kunnâî'dir (Yûnânî)” (ö. 328/940) olarak kaydedilmiştir. Süryani yazarlar kendisini “Süryani bir bilgin” olarak takdim ederken yapılan çalışmalarda “Yunanî” nisbesinden ötürü “Rum” olduğu tespit edilmiştir. Geçmişte Nestûrî olarak adlandırılan Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup Süryani bilginlerindendir. Bk. Tahsin Görgün, “Mettâ b. Yûnus”, *DİA*, c. 29, Ankara 2004, s. 417-418. Muhtemelen, Süryani bilginlerinden ders alması, gerisinde Süryanice tercümeler bırakması ve özellikle Doğu Süryani (Nestûrî) mezhebine mensubiyeti onun Süryani olduğu kanaatini oluşturmuştur.

¹⁵⁵ Abbâsîler döneminde tercümelere önem verilmesi üzerine Bağdat ve çevresinde yoğun bir Süryani bilgin sayısının katkıda bulunmak üzere bulunduğu söz konusudur: “VI. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başında Bağdat'ta çok sayıda bilim adamı ile elli kadar Süryani tercüman vardı.” Ayrıntılar için bk. Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, s. 117; Başka bir değerlendirme için bk. İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 153; Griffith, “Islam, Syriac Interactions with”, *GEDSH*, s. 221-222.

vâkıası işte bu “hazır” metinlerin Arapça’ya aktarımını ifade eder. Bu eserlerin bir kısmının anadilinin bir anlamda Süryanice olduğu kabul edilirse, İslam biliminin teşekkülünde Grekçe’den başka Süryani dilinin de azımsanamayacak bir katkısının olduğunu söylemek gerekir.¹⁵⁶

Tercüme girişiminin ilk zamanlarında doğrudan Süryani çeviriler kullanılırken bir başka metot olarak Grekçe eserler önce Süryani ardından Arap diline aktarılıyordu. Daha sonra tercüme hareketinde kazanılan tecrübe ve gösterilen çaba doğrudan Yunanca’dan Arapça’ya çeviri yapabilen ehil isimler çıkardı. Fakat Yunanca’dan Süryanice’ye tercümelerin tamamen bittiği de söylenemez. Bu çeviri hareketi zaman içinde kaçınılmaz olarak Yunan düşüncesinin İslam’a, İslam kültürüne nüfuzu ile sonuçlanacaktı. Meselâ Süryani gelenek ve kültürü ile kâim olan İskenderiye, Antakya, Nusaybin, Edessa, Harran, Kınnesrîn¹⁵⁷ ve Cündişapur gibi bazı okullarda Yunan bilim anlayışı ve düşünce yapısı ders müfredatlarında yerini almaya başlamış, çok geçmeden bu durum yaygınlık kazanmıştır. Bu medreselerde uygulanan politika sonucunda yalnızca Yunan değil Mezopotamya, Asur, Babil, Fenike, Hint, Mısır, Roma ve İran medeniyetlerinin de sahip olduğu edebî ve ilmî gelenek müslümanlar tarafından keşfedildi. Medreselerde yazı dilinin iki ana unsuru olarak Yunanca ve Süryanice’nin hâkim olduğu öne sürülebilir. Ancak Abbâsîler’in tercüme dili yelpazesi epey geniş olduğundan Pehlevîce, Nabatîce ve Sanskritçe’yi de içine alacak vaziyettedir.¹⁵⁸

Sonuç olarak; İslam topraklarının sakinleri olan Süryaniler’in yetiştirdiği bilim adamı ve ilahiyatçılar, Abbâsî hilafetinde gerçekleşen ilmî faaliyetlere, kitapların vaz edildiği kendi dilinden aktarımlara ortaya koyarak, ilmî literatürün gelişimi ve yeni teliflerle zenginleştirilmesi noktasında büyük bir gayret ile çalışmışlardır. Onlar, bir anlamda artık ana dili Süryanice olan temel felsefe eser ve bunların üzerine gerçekleştirdikleri şerhleri Arapça’ya ve İslam dünyasına bağışlamaktan geri

¹⁵⁶ Hayes, *Doğu-Batı Asur/Süryanilerinin Kurduğu Urfa Akademisi*, s. 331-332.

¹⁵⁷ Kınnesrîn: Sür. Kinnişrîn/Kenneşrîn [ܟܢܢܝܫܪܝܢ]; Lat. *Canestrine*.

¹⁵⁸ Mustafa Demirci, *Beytü’l-Hikme, Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 29.

durmamışlardır. Bu gayretlerin, İslam düşünce ve felsefesine doğrudan değilse bile dolaylı olarak yaptığı katkılar yadsınamaz bir gerçektir.¹⁵⁹

Haçlı ve Moğol saldırıları İbnü'l-İbrî'nin yaşadığı dönemde gerçekleşmiş ve beş asırdan beri devam edegelen Abbâsî Devleti sona ermiştir. Bu türden tarihte benzerine az rastlanan durumların görülmesi bu devirle ilgili birçok eserin yazılmasına sebep olmuştur. Bu eserlerde İslam ile müslümanlardan başka, bölgedeki diğer mezhep ve dinî gruplarla ilgili eserler de telif edilmiştir.

Haçlılar'ın bölgeye etkisi ilk etapta Bilâdüşşâm'da¹⁶⁰ bulunan devletlerin siyasî formunu etkilemiştir. Bunun yanında dinî grup, *taife* (çoğulu *tavâ'if*) ve *millet* (çoğulu *milel*) yapılarını da yeni bir sürece itmiştir. Bu sürecin sonucunda yaşanan değişimlerden Haçlılar'ın hâkim olmaya çalıştığı coğrafyada yaşayan hristiyan

¹⁵⁹ Süryani [hassaten Süryani Ortodoks] yazarların katkısı olumlu ve olumsuz yönleriyle hala ortaya konmuş değildir. Bu konuda olumlu katkıların değerlendirildiği bir çalışmada şu ifadeler yer almaktadır:

“Bu çalışmalar sonucunda Süryânîler, Abbâsî saraylarında büyük iltifatlara mazhar oldular. Diğer azınlıklar arasında onlara ayrı bir imtiyâz tanınıyor ve dinî inançlarından dolayı asla muâheze edilmiyorlardı. Süryânîler, özellikle hekimlik sayesinde bu ayrıcalıklı konuma ulaştıkları için, hekimliğin sırlarını kendilerinden başka kimselere öğretmemeye özen gösteriyorlardı. Bu tercüme faaliyetleri kısa bir süre sonra Müslüman bilginler de katılmaya başladılar. Grekçe bilmeseler de Süryani mütercimlerin çevrilerini düzeltiyor ve yeniden daha doğru tercümelerin yapılması için çaba sarfediyorlardı.” Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 222.

Aynı çalışmada bu katkının zaafı ise şu şekilde özetlenmiştir:

“Süryânî mütercimlerin çoğunluğu, ne Arapça'yı iyi biliyorlardı, ne de Grekçe'yi. Hatta felsefî bilgileri de çok zayıftı. Binâenaleyh onlar, iyi bilmedikleri bir dilden, iyi bilmedikleri bir dile, iyi bilmedikleri bir konuda çeviriler yapıyorlardı. Bu sebeple de -daha önce belirttiğimiz gibi- çoğunlukla müslümanlara hoş görünecek eserleri ve konuları seçiyorlardı.

Bu tercümelerin neticesinde İslam dünyası'nda tanınan Grek düşünürleri bazen asıllarına uygun, bazen uygun değildi. Bir filozofun fikirleri çoğunlukla başka bir filozofa mal ediliyordu. Hattâ bir müellife yazmadığı eserler izâfe ediliyordu. Kısaca, Grek filozofları müslümanlar tarafından ana hatlarıyla tanınıyor, fakat detaylar çok bulanık gözüküyordu.” Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 222-223.

¹⁶⁰ Bilâdüşşâm günümüzde Suriye merkezli olarak etrafında Lübnan, Ürdün ve Filistin'in yer aldığı tarihi bir bölgedir. Ayrıca burasının Irak'ı (bazı tasniflere göre de antik Mısır'ı) da içine alana kısmı hakkında *el-Hilâlü'l-Hasîb* (Bereketli Hilâl / Münbit Hilâl) tanımlaması da kullanılmaktadır. Bu bölgeyi kısmî olarak karşılayan diğer ifadeler ise *el-Cezîre* (Kuzey Mezopotamya) ve *Bêt Nahrîn* (Mezopotamya) ifadeleridir. Bilâdüşşâm için bk. Cengiz Tomar, “Suriye”, *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 546.

mezhepleri de etkilenmiştir.¹⁶¹ Bunun yanında, Şîî-Sünnî mezhepleri arasındaki ilişkiler de yeniden şekillenmiştir.¹⁶² Haçlılar'ın hem Doğuda hem de Batı'da çok katmanlı değişimlere yol açması nedeniyle günümüzde, yani 20. ve 21. yüzyılda dahi hala bu konu ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır.¹⁶³

B. Süryani Rönesansı ve İbnü'l-İbrî Dönemi (11-13. Yüzyıl)

İbnü'l-İbrî'nin mensubu olduğu Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi açısından 11. yüzyıl ve sonrasındaki döneme bakıldığında bu dönemde genel olarak kilisenin eski

¹⁶¹ Afrâm 'Îsâ Yûsuf, *el-Hamelâtu's-Salîbiyye kemâ Yurviha'l-Müerrihune's-Süryân*, trc. Fahrî el-'Abbâsî, Dârü't-Talî'a li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Beyrut 2010 [Fransızca'dan tercüme edilen kitabın orijinali: Ephrem-Isa Yousif, *Les Syriaques racontent les Croisades*, Editions L'Harmattan, Paris 2006].

¹⁶² Muhammed b. el-Muhtâr eş-Şankitî, *Eserü'l-Hurûbi's-Salîbiyye 'alâ 'Alâkâti's-Sünniyeti'-ş-Şî'iyye*, 1. bs., eş-Şebeketü'l-'Arabiyye li'l-Ebhâs ve'n-Neşr, Beyrut 2016 (*Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şîî İlişkileri*, çev. İdris Çakmak, 2. bs., Mana Yayınları İstanbul 2016 [Kitabın Türkçe tercümesi İngilizce olarak hazırlanan doktora tezinden yapılmıştır: *The Crusades' Impact on Sunni Shi'a Relations*]).

¹⁶³ Nitekim halen bazı üniversitelerin bünyesinde "Haçlı Araştırmaları Merkezi" gibi kurumların bulunması bu konuya verilen önemi göstermektedir (örneğin; *Cardiff Centre for the Crusades* [Cardiff Haçlılar Merkezi] Cardiff Üniversitesi'ne bağlı bir birim olarak Haçlılar ile ilgili çalışmalarda öne çıkmaktadır). Bu konu için başka bir örnek olarak Aziz Suryal Atiya'nın Haçlılar ile ilgili çalışmaları zikredilebilir: *The Crusade of Nicopolis* (Methuen, London 1934); *The Crusade in the Later Middle Ages* (London 1938; New York 1965); *The Crusade, Historiography and Bibliography* (Indiana University Press, Bloomington 1962); *Crusade, Commerce and Culture* (Bloomington 1962). Yine İngilizce yayımlanan *Haçlılar Ansiklopedisi* de kayda değer bir örnektir (*The Crusades: An Encyclopedia*, ed. Alan V. Murray, c. 1-4, California 2006). Ayrıca 20. yüzyıl yazarlarından Lübnanlı tarihçi Kamal Salîbî'nin (Kemâl Süleymân Salîbî, 1919-2011) Haçlılar ile ilgili çalışmalarından biri *Maronite Historians of Medieval Lebanon* (Beyrut 1959, 1991) başlığını taşımaktadır. Salîbî'nin bu çalışması; Cebrâil b. el-Kılâ'î (1447-1516), Marûnî Patriği İstefân ed-Düveyhî (1630-1704) ve Tannûs eş-Şidyâk (ö. 1794-1859) gibi Lübnanlı Mârûnî tarihçilerin eserlerinde Haçlı ve Memlük döneminin tasvirini inceleyen doktora tezine dayanmaktadır. Salîbî'nin Haçlılar'a dair başka bir eseri *Syria under Islam, Empire on Trial, 634-1097* (Delmar 1977; Beyrut 2009) başlığını taşımaktadır. Salîbî'nin, müslümanların Bilâdüşşâm'ı fethettiği 7. yüzyıldan I. Haçlı Seferi'nin başladığı döneme kadar olan siyasî tarihi, bilhassa Arapça kaynakları esas alarak kaleme aldığı bu eseri, bu konuda İngilizce yayımlanmış bütüncül bir çalışma olup Arapça'ya da tercüme edilmiştir (*Bilâdü's-Şâm fi'l-'Uşûri'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ 634-1097*, trc. Kemâl Havlî, hakkakahû: Antuan B. Nevfel, Müessesetü Nevfel, Beyrut 2011). Salîbî ve eserleri için bk. Cengiz Tomar, "Salîbî, Kemal Süleyman", *DİA*, c. Ek 2, İstanbul 2016, s. 462-463. Ayrıca Haçlılar'ın Süryaniler açısından bir değerlendirmesi için bk. Matti Moosa (Mattâ Mûsâ), "The Crusades: An Eastern Perspective, With Emphasis on Syriac Sources", *The Muslim World*, sy. 93, 2003, s. 263.

gücünü kaybettiği görülmektedir. Zira kilise siyasî, kültürel ve dinî sebeplerle bu yüzyıl itibarıyla önce zayıflamaya başlamış daha sonra da gerilemiştir.¹⁶⁴ Öte yandan Doğu ve Batı Süryanileri (bu dönemdeki tanımlamayla Nestûrîler ve Yakubiler) arasında 11. ve 13. yüzyıl arasında bazı önemli yazarlar ve eserler ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 19. yüzyıldan itibaren, Alman yazar Carl Anton Baumstark (1872 - 1948) gibi bazı oryantalist araştırmacılar, “11-13. yüzyıl arası dönemi” *Süryani Rönesansı* olarak ayrı bir şekilde değerlendirmiştir.¹⁶⁵ Son araştırmalarda ise bir kısım uzmanlar tarafından Süryani Rönesansı tam olarak “1026-1318” yılları arasında kalan döneme tarihlendirilmiştir.¹⁶⁶

Duygusal bir bakıştan uzak, tarafsız bir gözle bu döneme bakıldığında “rönesans” yakıştırmasının abartıya kaçacağı söylenebilir. Zira bu dönemdeki üretim ve

¹⁶⁴ Süryani Ortodoks Kilisesi’nin gelişmesi, Süryani edebiyatında ilerleme görülmesine paralel bir şekilde olmuştur. Süryani edebiyatının en verimli dönemi olarak kabul edilen 4. ve 8. yüzyıllar arasındaki evre -bazı araştırmacılar tarafından- “altın dönem” (*el-karnü ’z-zehebî / el-’asru ’z-zehebî*) olarak kabul vasfedilmiştir (bk. Barsavm, *el-Lü ’lü ’ü ’l-Mensûr fî Târîhi ’l-’Ulûm ve ’l-Âdâbi ’s-Süryânîyye*, s. 187; Tarrâzî, *’Asru ’s-Süryân ez-Zehebî Bahs ’İlmî Târîhi Eserî*, s. 9-10). Burada şu hususa da dikkat çekilebilir; Süryani edebiyatının altın dönemine rastgelen tarihler [özellikle 8.-14. yüzyıllar arası] *müslümanların altın çağı* olarak tanımlanmıştır. Bu durumda “altın dönem” Süryaniler’in İslâmî devirdeki gelişmesi/toparlanması olarak da anlaşılabilir. Nitekim Süryani Ortodoks Kilisesi bu dönemde hem müntesiplerinin sayısı hem yayıldığı coğrafya hem de din adamları tarafından yazılan eserler açılarından daha güçlü olduğu ileri sürülmüştür. Bunun aksine 14. yüzyıl ve sonrasında ise Süryani Ortodokslar’ın bu etkisini kaybettiği doğal olarak da Süryani edebiyatı açısından da verimin azaldığı görülmektedir. Süryani yazılı edebiyatının dönemleri ve her dönemin ayırt edici özellikleri için bk. Barsavm, *el-Lü ’lü ’ü ’l-Mensûr fî Târîhi ’l-’Ulûm ve ’l-Âdâbi ’s-Süryânîyye*, s. 187-190; krş. Gotthelf Bergsträsser, *Sâmî Dilleri Tarihi*, haz. Hulusi Kılıç - Eyyüp Tanrıverdi, Anka Yayınları, İstanbul 2006, s. 84-85; Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, s. 3-6.

¹⁶⁵ Meselâ bk. Anton Baumstark, *Geschichte der Syrischen Literatur mit Ausschluß der Christlich-Palästinensischen Texte*, A. Marcus und E. Webers Verlag, Bonn 1922, s. 285 vd. Dönemin özellikleri için bk. Teule, “Renaissance, Syriac”, s. 350-351; Rabo, “Haymonûtô d-’İdtô Sûryoytô Trîsat Şûbhô l-fût Mor Diyûnûsiyûs Ya’kûb bar Şalîbî (Dionysius Jacob Bar Şalibi’s Confession of the Syrian Orthodox Faith)”, s. 20-21; Butts, “Syriac Language”, s. 390; Takahashi, “Melitene”, s. 283; Takahashi, “Barsawmo, Dayro d-Mor”, s. 60; Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, s. 117, 126; Teule, “The Interaction of Syriac Christianity and the Muslim World in the Period of the Syriac Renaissance”, s. 112-113.

¹⁶⁶ Süryani Rönesansı, muhtemelelen 1026 tarihi Nusaybinli İliyâ (975-1046) ile başlamakta, 1318 tarihi ise Doğu Süryani yazar Abdişû’ bar Brihâ (ö. 1318) ile sona ermektedir (bu iki yazar için bk. Jeff W. Childers, “’Abdisho’ bar Brikha”, *GEDSH*, s. 3-4; Herman G. B. Teule, “Eliya of Nisibis”, *GEDSH*, s. 143). Ayrıca Süryani Rönesansı ile ilgili olarak tam zaman aralığı olan “1026-1318” tarihinin zikredildiği bir çalışma için bk. Bert Jacobs, “Preliminary Considerations on Dionysius Bar Şalîbî’s Islamic Sources”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 21, sy. 2, 2018, s. 258-359.

canlanma uzun süreli ve kalıcı olmamıştır. Hem de bir süre sonra Süryani Ortodoks Kilisesi'ndeki edebî ve dinî çalışmalar neredeyse bitme noktasına gelmiştir.¹⁶⁷ Kanaatimizce belki bu dönemi daha iyi adlandırmak için; "İslam bilim ve kültürünün Süryani yazarlar üzerinde etkin olduğu dönem" ifadesini kullanmak daha isabetli olabilir. Bir diğer ifade ile "İslam ve Süryaniliğin etkileşim dönemi" şeklinde de başlıklandırılabilir.

Abbâsîler'in gücünü kaybetmesiyle hilafetin hâkim olduğu coğrafyada irili ufaklı birden fazla kısa süreli devletin varlığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Irak, Suriye ve el-Cezîre'deki şehirlerde sürekli olarak iktidar el değiştirmektedir. Nitekim Haçlılar'ın kurduğu şehir devletleri bunun bir göstergesidir. Yine bu dönemde görülen Moğol saldırıları ile ardından görülen Timur'un seferleri Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı coğrafyanın istikrarsız bir döneme sürüklenmesine neden olmuştur.

Bu dönemde yani 11. yüzyılın başından itibaren Süryani Ortodokslar'ın derinden yaşadığı en önemli problemlerin başında Bizans'ın Suriye'nin bir kısmı ile Antakya şehrine hâkim olmasıdır. Bizans İmparatorluğunda 867-1065 yıllarında (Ermeni kökenli) Makedonya hanedanının iktidarda olduğu dönemde Anadolu'da daha önce kaybettiği yerleri kazanarak doğu sınırını Fırat nehrine kadar ulaştırmıştır.¹⁶⁸ Nitekim sırasıyla Malatya (934), Antakya (969), Urfa ve Samsat (974-975) şehirleri Bizanslılar'ın eline geçmiştir. Özellikle Bizans imparatorları tarafından -meselâ II. Nikephoros Phokas (salt. 963-969)- teşvik edilmesi durumunda dışarıdan bu bölgelere Süryani Ortodoks nüfusun göç ettiği kaydedilmektedir.¹⁶⁹

11. yüzyıl aynı zamanda Selçuklular'ın Süryani Ortodoks Kilisesi'nin bulunduğu bölgelerde yönetimi ele aldığı tarihtir. Sultan Melikşah (salt. 1072-1092) Bizans'ın

¹⁶⁷ Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 200: "In reality, the tenth, eleventh and twelfth centuries might aptly be described as the age of decline of Syrian Christianity and the fall of Syriac literature." Ayrıca krş. Butts, "Syriac Language", s. 390; Teule, "Renaissance, Syriac", s. 350-351.

¹⁶⁸ Demirkent, "Kayser", s. 95; Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 235.

¹⁶⁹ Batılılar'ca Nikephoros II Phocas adıyla bilinen Bizans İmparatoru, Kadıköy Konsili yanlısı hristiyanları (muhtemelen Rum Ortodoks Kilisesi mensuplarını) ele geçirdiği şehirlere yerleştiremeyince Süryani Patriği VII. Yûhanon da-Sriğteh'i maiyetiyle beraber Malatya'ya çağırıştır. Bunun üzerine ciddi bir Süryani Ortodoks nüfus Malatya civarına yerleşmiştir. Bk. Takahashi, "Melitene", s. 283; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 166-167.

elinde bulunan Urfa ve Samsat şehirlerine (1086/1087) hâkim olmuştur. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşlan (salt. 1092-1107) da Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı bölgelerde yönetime geçmiştir. Hristiyanlığın Mezopotamya'da yayıldığı ilk dönemlerden beri hem Doğu hem de Batı Süryanileri için en önde gelen şehirlerden olan Urfa'da, 1098'de I. Baudouin (salt. 1100-1118) tarafından Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1144) kurulmuştur. Aynı şekilde 1098-1268 arasında yaklaşık iki yüz yıl sürecek şekilde, Süryani Ortodokslar için mânevî değeri olan Antakya'da Haçlılar tarafından Antakya Prinkepsliği kurulmuştur. Özetle 12. yüzyılın başında el-Cezîre bölgesinde yedi beylik ve iki Haçlı kontluğunun bulunması Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı bölgelerdeki istikrarsızlığın göstergesi olarak siyasî tabloyu göstermektedir.¹⁷⁰

Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı el-Cezîre coğrafyası 1182-1185 yıllarından itibaren Eyyûbîler Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Eyyûbîler'in ardından 1258 yılından sonra Moğollar bölgeyi ele geçirmeye çalışmış ve Moğollar'ın vârisi olan İlhanlılar Yukarı Mezopotamya'da egemen olmuştur. Bu yüzyıl İlhanlılar ve Memlûkler arasındaki rekabet ortamında şehirler el değiştirir durumda kalmıştır. Sonraki tarihlerdeki Timur'un Mezopotamya ve Anadolu'ya gelişiyle birçok beylik kurulmuş ardından da İran'da Safevîler ve Mısır'da Memlûkler tampon bölge olarak Süryani Ortodokslar'ın bulunduğu Irak, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da hâkim olmaya çalışmışlardır.¹⁷¹

Küresel boyutta birçok devletin, yerel olarak da birden fazla beyliğin kısa süreli dönemlerle hâkim olmaya çalıştığı Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı Irak, Suriye ve el-Cezîre bölgesi, 11. ve 12. yüzyıl içerisinde gerçekten de kaotik bir ortama girmiştir. Süryani Ortodoks Kilisesi ruhanileri olan dinî hiyerarşideki piskoposlar hem kendi içerisindeki ihtilafları gidermeye çalışmış, hem de cemaatinin bulunduğu bölgedeki güç sahipleriyle irtibat kurmak durumunda kalmıştır. Bütün bunların yanında dinî idare merkezi olan patriklik merkezinin Bizans-Abbâsî sınırında hem tampon bölge olması hem de savaşların ve işgallerin yaşandığı bölgelerin başında olan Malatya'da olması

¹⁷⁰ Şeşen, "Cezîre", s. 510-511.

¹⁷¹ Şeşen, "Cezîre", s. 511.

Süryani Ortodoks Kilisesi'nin hem cemaatini hem de kurumsal yapısını derinden etkilemiştir.

İbnü'l-İbrî'nin yaşadığı 13. yüzyıldaki Süryani Ortodokslar'ın içinde bulunduğu konumun kökenleri daha gerilere gitmektedir. Zira 13. yüzyıldaki Moğol istilâsına gelinceye kadar Haçlı saldırılarının yarattığı kaos, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da yoğunlaşan Süryani Ortodokslar'ı derinden etkilemiş dinî ve idarî kurumlarını yerinden etmiştir. Bu nedenle İbnü'l-İbrî'nin yetiştiği, yaşadığı, idareci olduğu ve nihayetinde ilmî ürünlerini verdiği dönemi resmedebilmek için, öncesinde, 10. ve 11. yüzyıldan başlayarak Süryani Ortodoks Kilisesi'ni merkeze alarak başta Ermeni Ortodoks, Rum Ortodoks ve müslümanlar gibi dinî gruplar olmak üzere Latinler ve Haçlılar gibi dinî-siyasî gruplar arasındaki sosyal ve siyasî etkileşimden söz etmek gerekecektir.

Süryani Ortodokslar'ın bulunduğu Suriye ve Yukarı Mezopotamya coğrafyası, 10. ve 11. yüzyılda Abbâsîler'in zayıflaması nedeniyle birden fazla devlet tarafından yönetilmektedir. Bu dönemde Süryani Ortodoks dinî hiyerarşisinin Malatya'da bulunan Mor Barsavmo Manastırı¹⁷² ile Omid'de (Amid/Amed, Diyarbakır) yer alan Meryem Ana Kilisesi'nde¹⁷³ dönem dönem yer aldığı görülmektedir.¹⁷⁴ Nitekim patrikliğin 5. yüzyıldan karşılaştığı sorunun devamı niteliğindedir.

Süryani Ortodoks patrikleri 11. ve 13. yüzyıllar arasında genelde Mor Barsavmo Manastırı'nı merkez olarak kullanma yoluna gitmişlerdir. 5. yüzyılda Malatya'da yaşamış olan rahip Barsavmo (ö. 458) adına yapılan Mor Barsavmo Manastırı Malatya'nın yakınında yer almakta; 8. yüzyılın sonuna doğru böyle bir manastırın varlığı söz konusu olmaktadır. Bu manastır, özellikle 11.-13. yüzyıllar arasında Süryani Ortodoks patriklerinin merkez edindiği bir yer olması nedeniyle önem kazanmıştır. I. Mihoyel Rabo gibi hem tarihçi hem de patrik olan isimler yine bu manastırla bilinir olmuştur. Rum Ortodokslar'ın baskısından dolayı bazen Süryani Ortodoks patrikleri

¹⁷² Mor Barsavmo Manastırı: Sür. *Dayrô d-Mor Barsavmô* [ܡܢܐܣܬܝܪܐ ܕܡܘܪ ܒܪܨܒܡܐ].

¹⁷³ Meryem Ana Kilisesi: Sür. *Îdtô d-Yoldat Alohô* [ܬܝܬܐ ܕܝܘܠܕܐ ܕܐܠܘܗܐ].

¹⁷⁴ Hidemi Takahashi, "Amid", *GEDSH*, s. 18.

buradan uzaklaşarak daha emin bir bölge olan Amîd'e (Diyarbakır) yerleşmek zorunda kalmışlardır.¹⁷⁵

11. yüzyılda Mor Barsavmo Manastırı ve daha başka dinî kurumlar Malatya ve civarında Süryani Ortodokslar için din adamlarının yetiştiği merkezlerin başında gelmektedir. 1092-1102 yılları arasında İskenderiye Kıptî Patrikliği görevinde bulunan Tınnışlı Mîhâ'il (IV. Mîhâ'il / II. Hâ'il) Kıptî bir piskopos olarak Malatya'yı ziyaret edip buradaki Süryani Ortodoks din adamları ile görüşmüştür. Onun kaydına göre Süryani Ortodoks patriğinin idaresinde Malatya bölgesinde 60'a yakın kilise bulunmakta ve şehri çevredeki devletlere karşı koruyan 60 bin civarında savaşa hazır silahlı hristiyan burada yaşamaktadır.¹⁷⁶ Bu asırda Mor Barsavmo Manastırı VII. Yûhanon bar Abdun (patr. 1004-1030) ve X. Yûhanon bar Şuşan (patr. 1064-1073) gibi patriklik yapan din adamları yetiştirmiştir. Ayrıca *muhîtu'l-hikme* lakabıyla anılan Ebû Yûhannâ (ö. 1003), Münzevi Mârûn adlı din adamının öğrencisi olarak şöhret kazanmıştır. Ebû Yûhannâ Eski Ahid kitaplarından Hz. Süleymân'a izafe edilen Vaiz kitabına şerh yazmış ayrıca felsefî ilimlerle ilgilenmiştir.¹⁷⁷

Bizans imparatorunun isteği üzerine Malatya ve civarında yoğunlaşan Süryani Ortodokslar aleyhinde Rum Ortodokslar'ın bu dönemde baskısı, farklı şekillerde tezahür etmektedir. Daha önce Patrik VII. Yûhanon da-Sriğteh'in (ö. 986) başına gelenin bir benzeri VII. Yûhanon bar Abdun (ö. 1031) için de gerçekleşti. Rum Ortodoks Metropolit Nikifor (Nikephoros), Süryani Ortodoks Patriği Yûhannâ bar Abdun'un çabalarıyla bazı Rum Ortodokslar'ın Süryani Ortodoks mezhebine girdiğini idarecilere şikâyet etti. Şikâyetlerin ardından Yûhannâ bar Abdun bazı din adamlarıyla beraber İstanbul'a gönderildi. Burada iki muhalif kilise olan Rumlarla Süryaniler arasındaki kadim kristolojik meseleler ve ihtilaflı başka konular gündeme gelerek üzerlerinde tartışmalar yaşandı. Süryani Ortodoks Kilisesi mensubu dinî temsilcilerin Kadıköy

¹⁷⁵ Takahashi, "Barsawmo, Dayro d-Mor", s. 60-61; Witakowski, "Giwargis of B'eltan", s. 178; Barsavm, *el-Lû'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 509.

¹⁷⁶ Tınnışlı Mihoyel'in ziyareti için bk. Takahashi, "Melitene", s. 284.

¹⁷⁷ 11. yüzyılda yaşayan Süryani Ortodoks bilginler için bk. Barsavm, *el-Lû'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 364; ayrıca krş. Elbîr Ebûnâ (Albert Abouna), *Târîhu'l-Kenîseti's-Süryâniyyeti's-Şarkıyye: Min Mecî'i'l-İslâm hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-'Abbâsî*, c. 2, 2. bs., Dârül-Meşrik, Beyrut 2002, s. 215; Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 199-200.

Konsili kararlarına tâbi olmaması üzerine patrik, Rum Ortodokslar'a bağlı yerlerden biri olan Gavus Manastırı'na hapsedildi. 1031 tarihinde VII. Yûhanon bar Abdun sürgün edildiği bu manastırda vefat etti.¹⁷⁸

VII. Yûhanon bar Abdun'dan sonraki Süryani Ortodoks Patriği IV. Dionisios Yahya (patr. 1031-1042) oldu. Malatya'da yer alan Mor Barsavmo Manastırı'nda yeni bir Süryani Ortodoks patriğin seçilmesi üzerine burada bulunan Rum Ortodoks mezhebi mensupları idarecilere bu durumu bildirdiler. Rum Ortodokslar için önceki patriğin akıbeti gibi yeni Süryani Ortodoks Patriği'nin de İstanbul'a yargılanması ve hapsedilmesi lüzumu vardı. Bu durumu fark eden Süryani Ortodokslar emin bir yer arayışına girdi. Neticede Patrik IV. Dionisios'un Mervânîler beyliğinin başşehri konumundaki Diyarbakır'a yerleşmesine karar verildi. Böylece Süryani Ortodokslar'ın dinî merkezi Malatya'nın ardından Diyarbakır'daki Meryem Ana Manastırı oldu. Yine bu dönemde Süryani Ortodokslar'ın, Doğu Süryani Kilisesi mezhebine bağlı hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Irak'ın Tikrît ve Musul'dan daha kuzeyde olan el-Cezîre bölgesindeki Tur Abdin ve etrafına yerleşerek buradaki yoğunluklarını arttırdıkları kaydedilmektedir.¹⁷⁹

Süryani Ortodokslar 12. yüzyıla farklı bir yönetim altında girmişlerdir. Çünkü 11. yüzyılın sonlarında Bizans'ın Malatya ve civarında zayıflayarak bu bölgelerde Ermeni Prenslikleri'nin hâkim olması Mor Barsavmo Manastırı ve çevresinin Süryani Ortodokslar için yeniden öne çıkmasını sağlamıştır. 1080-1198 yıllarında Adana ve Malatya arasındaki bölge Kilikya Ermeni Prenslığı'nin hâkimiyeti altına girince Ermenilerle ortak itikat grubunu oluşturan Süryani Ortodokslar'ın burada daha rahat yaşaması mümkün olacaktır. Malatya şehri, Ermeni Prensi General Philaretos Brachamios (Filaretos salt. 1071-1087) tarafından 1074 yılında Bizans'tan alınmıştır.

¹⁷⁸ Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryânîyye*, s. 189; Witold Witakowski, "Syriac Historiographical Sources", *Byzantes and Crusaders in Non-Greek Sources (1025-1204)*, ed. Mary Whitby, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 255.

¹⁷⁹ Heleen Mure van-der Berg, "Mesopotamian Christianity", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, Oxford, 2011, s. 1485; Takahashi, "Amid", s. 18; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 66; Yousif, *Süryani Vakantivisler*, s. 172; Lucas Van Rompay, "Yuhanon X, Isho' bar Shushan", *GEDSH*, s. 443; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 64-65.

Aynı dönemde Urfa Haçlı Kontluğu ile Antakya Haçlı Prenskipliği'nin kurulması Süryani Ortodokslar için yeni bir idare altında yaşama dönemini getirmiştir.¹⁸⁰

Mor Barsavmo Manastırı, 1071'de yapılan Malazgirt savaşıyla Süryani Ortodokslar için bir kez daha önem kazanmış böylece 11. yüzyılın son çeyreğinde manastır haiz olduğu öneme yeniden kavuşmuştur. 1074'te Bizans'ın zayıflamasına paralel olarak Kilikya Ermeni Prensi Philerators'un Malatya'yı tahakkümü altına aldığına şahit olunmaktadır. Neticede bir asrı aşkın Bizans hâkimiyeti sona ererken onların boşluğunda sahneye çıkacak olan, aslen Antakya ile Urfa'da etkisi görülen Ermeni ve Haçlı krallıkları nüfuzunu Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı Yukarı Mezopotamya'ya, yani el-Cezîre'ye kadar genişletmiştir.

Takvimler 12 ile 13. yüzyılı gösterdiğinde Haçlılar, Bizans'ın geride bıraktığı boşluğu doldurarak Yukarı Mezopotamya'ya hâkim olmuş ve bunun bir tezahürü olarak Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1144) ile Antakya Prinkepsliği'ni (1098-1268) kurmuşlardır. Böylece Süryani Ortodokslar Haçlı yönetiminde hayatlarını sürdürmeye başlamıştır. Süryani Ortodoks Kilisesi'nin yoğun nüfuslu Urfa (Edessa), Samsat, Menbec, Tarsus, Antakya ve Kudüs metropolitlikleri ile Akka, Trablus, Kıbrıs, Maraş ve Suruç gibi metropolitliklerinin zaman içinde Haçlı hegemonyası altında kaldığı ayrıca belirtilmelidir. Haçlı yönetiminin sürdüğü bölgelerde Latin Katolik hristiyanların diğer gruplara nispeten hukukî anlamda bir imtiyaza sahip oldukları görülür. Buna rağmen Roma Katolik Kilisesi'nin temsilcisi olan Haçlılar, Hristiyanlık dışı kabul ettikleri Süryani Ortodoks Kilisesi'nin dinî hiyerarşisine ve metropolitliklerine idarî müdahalede bulunmamıştır. Bu durum Rum Ortodoks Kilisesi'nin yaşadığı tecrübenin aksinedir. Latinler'in rakibi durumunda olan bazı Rumlar'ın kiliseleri ellerinden alınmış din adamları sürülmüştür. Hiyerarşisi değişmeyen Süryani Ortodoks Kilisesi bağımsızlığını büyük ölçüde devam ettirerek kendi bekası menfaati doğrultusunda hareket etmeyi başarmıştır. Örneğin Süryani Ortodoks patrik ve piskoposlar, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos (1143-1180) ve Latinler'le olan ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Latinler ile Doğu hristiyanlarından bazı grupların görüşmesi ve bir noktada uzlaşıp birleşmesi 1141 yılında Kudüs'te toplanan konsil ile 1215'teki 4.

¹⁸⁰ Takahashi, "Barsawmo, Dayro d-Mor", s. 61.

Lateran Konsili sayesinde. Bu konsiller Doğu-Batı hristiyanları arasında görüşme, uzlaş, birleşme gibi sonuçlar doğurmuştur. Nitekim 1141 tarihli Kudüs toplantısı, ortak dinî ritüeller dışında teolojik tartışmalara yer vermiş; fakat Latin, Ermeni ve Süryani Ortodoks cemaati arasında keskin bir dogmatik ayrışma olmadığı algısını uyandırmıştır.¹⁸¹

Katolik Kilisesi'nin 1215'te Roma'da Lateran Sarayı'nda düzenlediği 4. Lateran Konsili ise diğer konsillerden farklı olarak Doğu hristiyanlarından da temsilcilerin hazır bulunduğu bir toplantıdır. Katolik Kilisesi'nin konsillerinde ve diğer uygulamalarında kullandığı dışlayıcı dil ve faaliyetler düşünüldüğünde, Haçlılar'ın Doğu'da bazı şehirlerde Latin hâkimiyeti sağladığı dönemde “katolikleştirme” amaçlı olsa da Katolikler'in Doğu hristiyanlarına yaklaşması, Hristiyanlık -bilhassa Katoliklik- tarihi açısından “özel” bir vâkiadır. Bu konsilde Katolik Kilisesi piskoposları yanında Yakın Doğu'nun Latin piskoposları, Ermeniler, Mârûnîler ve Rumlar gibi Katolik dışı dinî gruplardan katılım sağlanmıştır.¹⁸² Bu gelişmelerin yanında Süryani Ortodoks Kilisesi'nin çağrılmaması ise üzerinde düşünmeye değer bir konudur. Muhtemelen Mârûnîler'in aksine, Latinler'e itikadî ve siyasî anlamda uzak duran Süryani Ortodokslar görmezden gelindi.

Öte yandan, 13. yüzyıl boyunca Papalık, Süryani Ortodoks Kilisesi üzerinde diplomatik nüfuzunu ve misyon çalışmalarını arttırmıştır. Bazı Süryani Ortodoks piskopos ve başrahipler bireysel olarak Latinler ile yakın ilişkiler kurmuştur. Bu dönemde Roma Katolik Kilisesi tarafından öne sürülen iddia; bazı Süryani Ortodoks patrikleri ile metropolitlerinin Papalığın üstünlüğünü kabul ettikleri şeklindedir. Süryani cephesinde bu durum ne herhangi bir kaynak tarafından dile getirilmiş ne de o yıllarda bu iddiayı destekler nitelikte grupların bulunduğu dair bir çalışma ortaya konmuştur. Zira bu dönemde, Mârûnîler ve bazı Ermeniler'in aksine, Süryani Ortodokslar'dan herhangi bir topluluğun Roma'nın üstünlüğünü kabul ettiğini destekleyecek, Süryani menşeli herhangi bir çalışma veya kaynak bulunmamaktadır. Bu durumda şu

¹⁸¹ Bu dönemle ilgili geniş bilgi için bk. Dorothea Weltecke, “Crusades”, *GEDSH*, s. 107-108.

¹⁸² Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, trc. Mehmet Aydın, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 38-39;

söylenebilir; bu tarz yaklaşımlar Süryani Ortodokslar'ın süreç içindeki tutumunu yanlış değerlendirmekten kaynaklanmış olabilir.¹⁸³

Haçlılar'ın Süryani Ortodoks Kilisesi'ne verdiği zararlar kapsamında ilk planda Haçlı savaşlarının bizzat kendisi ve bunların doğurduğu sonuçlar zikredilebilir. Nitekim uzun soluklu düşünüldüğünde Haçlılar'la birlikte Mezopotamya ve Suriye'deki dinî gruplar arasındaki ayrışma keskinleşip, hristiyanların müslümanlar nezdindeki konumunun zedelendiği fark edilecektir. Nitekim Urfa Haçlı Kontluğu'nda bulunan Süryani Ortodokslar'ın, zaman zaman Latin idaresinde yer aldığı, gerektiğinde askeri girişimlere destek verdiği hatırlanmalıdır. Bu hususa son veren hadise, 1144 yılında Atabeg İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı alarak Haçlı Kontluğu'nu saf dışı bırakmasıdır. Latinler şehri tekrar kazanmak için uğraşsa da bu mümkün olmamıştır. Neticede Urfa'da bulunan hristiyanlar zorlu bir sürece girmiştir. Artık Haçlı zamanındaki maddî-mânevî imkânlar; Haçlılar sonrası yerini kölelik ve kendisinden emin olunamayan karanlık bir geleceğe bırakmıştır. Böyle bir atmosferde Latin idarecilerin birkaç kez Süryani Ortodokslar'ın kilise yönetimini belirlemeye çalıştıkları dikkat çekmektedir. Söz gelimi yetkisini kullanmaktan çekinmeyen bazı Latin kralları, Süryani Ortodoks Patriği'nin veya sinodunun almış olduğu kilise içini ilgilendiren birtakım kararları iptal etmiştir. Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Haçlılar'dan aldığı bir diğer darbe Urfa kontu II. Joscelin'in 1148'de Malatya'daki Mor Barsavmo Manastırı'nı tahrip etmesidir. Uzun sayılacak bir dönem boyunca Süryani Ortodoks Patrikliği'nin ikametgâhı olan bu manastırın, kutsal eşyalarının talan edilerek mülklerinin yağmalanması; Süryani Ortodoks Kilisesi'ni olumsuz etkilemiştir.¹⁸⁴

Bununla beraber Haçlılar ile Süryani Ortodoks Kilisesi'nin ilişkilerinin düzeldiği zamanlar da olmuş, Haçlı idaresinin Rum Ortodokslar'a menfî tavrı Süryani Ortodokslar tarafından iyi bir fırsata dönüştürülebilmiştir. Zira bu dönemde Latin din adamlarıyla Frank yöneticilerin müttefik olarak tercihi siyasî rakip durumundaki

¹⁸³ Mârûnîler'in yanı sıra Ermeniler'den bir grubun (Sis Katolikosluğu'nda 1294-1441 yılları arasında görev yapan on beş katolikosun) Katolikleştiği iddiası için bk. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 201, 333; Weltecke, "Crusades", s. 108.

¹⁸⁴ Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 200-202; Amir Harrak, "Edessa", *GEDSH*, s. 139; Terazi, *Doğu ve Batı Süryanileri'nin Altın Çağları*, s. 21; Takahashi, "Barsawmo, Dayro d-Mor", s. 60; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 208-209.

müslüman ve Rum Ortodokslardan ziyade; Kadıköy Konsili'ni kabul etmeyen hristiyanlardan yana olmuştur. Buna binaen Antakya Prinkepsliği döneminde bazı Süryani Ortodoks patrikler Antakya'ya yerleşmiştir. 1115 yılı civarında Antakya'da ikamete mecbur kılınan Süryani Ortodoks Patriği Athanasios Ebü'l-Ferec (1090-1129) bunlardan biridir. 1168-1169 yılları arasında bir diğer Süryani Patriği I. Mihoyel Rabo (1166-1199) Antakya'yı ziyaret etmiş ve havâri Petrus'un patriklik makamına çıkmıştır. 1246 yılına girmeden III. İğnâtiyûs Davud Sabâ (1222-1252) kendisine Antakya şehrine yakın şehir dışında bir mesken edinmiştir. 1253 senesine ulaşıldığında Antakya'ya gelerek burada "Severus Rabo'nun patriklik makamı"na çıkan isimle yani Yûhanon bar Ma'dani (1252-1263) ile karşılaşırız.¹⁸⁵

12. ile 13. yüzyılda, Süryani Ortodoks hristiyanlara ev sahipliği yapan Yukarı Mezopotamya'da Haçlılar'ın yanı sıra Selçuklu hâkimiyetinin söz konusu olduğu şehirler de mevcuttur. Nitekim Yukarı Mezopotamya 13. yüzyılda sırasıyla önce Eyyûbî-Anadolu Selçukluları akabinde ise Moğol-Memlûk rekabetine neden olmuştur. Süryani Ortodoks Patrikliği'nin bulunduğu Malatya, 1106'dan 1224 yılına kadar Anadolu Selçukluları ile Danişmendîler tarafından idare edilmektedir. Fakat Moğol istilası dengeleri değiştirmiş, 1224'te Yasavur Noyan'ın şehri zapt etmesiyle Malatya'da Selçuklu yönetimi sona ererek yerini 50 yıl sürecek olan İlhanlı dönemine bırakmıştır. Aynı yüzyıllarda bölgenin önemli noktalarından Diyarbakır ve Tur Abdin, İnalidler (1097-1183) ile Artuklular (1112-1409) tarafından ele geçirilmiş, Hasankeyf ise Eyyûbî (1183-1462) hâkimiyetine girmiştir. Verilen bilgiler ışığında bu dönem için siyasî anlamda bir istikrardan söz etmenin ne kadar güç olduğu ortadadır. Bilhassa 13. yüzyıldan sonra Tur Abdin, Süryani Ortodokslar'a çeşitli saldırı ve savaşlar dışında sürgün, kuraklık, salgın hastalıklar gibi pek çok sıkıntı getirmiştir.¹⁸⁶

12. ve 13. yüzyıllarda Süryani Ortodoks Patrikliği, mevki olarak çoğunlukla Malatya'daki Mor Barsavmo Manastırı'nı zaman zaman ise Diyarbakır'daki Meryem

¹⁸⁵ Antakya'daki din adamları için bk. Takahashi, "Antioch", s. 22; Terazi, *Doğu ve Batı Süryanileri'nin Altın Çağları*, s. 22.

¹⁸⁶ Bu dönem hakkında bk. Palmer, "The 1600-year History of the Monastery of Qartmin (Mor Gabriel)", s. 45; Gökner Gögebakan, "Malatya", *DİA*, c. 27, Ankara 2003, s. 469-470. Takahashi, "Amid", s. 18; Şeşen, "Cezîre", s. 511.

Ana Kilisesi'ni tercih etmiştir. Haçlı, Ermeni ve Selçuklu sınırları arasında kalan Mor Barsavmo Manastırı, bu kritik konumundan ötürü 1101 ile 1164'te ayrı ayrı güçlendirilmiş, böylece manastırın surları iki kez desteklenmiştir. Mor Barsavmo Manastırı'nda bir sinod yapıldığında dönem, VI. Athanasios bar Ketreh dönemine (1138-1166) tarihler ise 1155'e rastlıyordu. I. Mihoyel Rabo'nun patriklik yaptığı 1166 ile 1199 arasındaki yıllar ise manastırın altın dönemi olarak nitelendirilir. Kadıköy Konsili'ni kabul etmeyen ve bu yüzden Rum Ortodokslar'ın baskısına maruz kalan Süryani Ortodoks Patriği'nin ikamet için Malatya'yı tercih etmesi Süryani Ortodokslar açısından hayati bir anlam taşır. Nitekim onun ardından ciddi bir Süryani Ortodoks nüfusun bölgeye yerleşmesi; buradaki Süryani Ortodoks cemaatin maddî olarak kalkınmasına yardımcı olmuştur. Maddî anlamda gelen bu refah hiç şüphesiz "Süryani Rönesansı"nın tetikleyici unsurlarından biri olmuştur. Bu zenginlik ile "rönesans" arasındaki paralellik, 11-13. yüzyıllar arasında Süryani Ortodoks Kilisesi'nin hem kültürel varlığını hem dinî varlığını idame edip geliştirebilmesi noktasında doğrudan etkili olmuştur.¹⁸⁷

Süryani Rönesansı ile literatürde ciddi bir gelişim gösteren Süryani Ortodokslar, müslümanların kültürel ve dinî motifleriyle bilimsel yazım ve faaliyetlerini; Arapça üzerinden tevarüs etmiş ve içselleştirmiştir. Öyle ki bu tesir, kültür ve edebiyatı aşarak teoloji, din ilimleri ve şariat (*teşrî'*) sahasında dahi varlığını ispatlamıştır. Bunun bir uzantısı olarak Kadıköy Konsili taraftarı kiliseler, Doğu Süryani Kilisesi ve Süryani Ortodoks Kilisesi arasındaki geleneksel kristolojik farklılıklar, bu dönem yazarlarının çoğu tarafından tartışma konusu yapılmıştır. Zira bu dönemden önce kristolojik farklılıklardan dolayı kendi mezhebi dışındaki bir akımı Hıristiyanlık dışı görme eğilimi hâkimken bu zaman diliminde ise bu farklılıklar inanç meselesinden ziyade farklı bir ictihad olarak görülmüştür. Ancak şunu belirtmek gerekir ki entelektüeller kristolojik farklılıkları temel esaslara yönelik değil terminoloji odaklı gündeme getirmişlerdir.

¹⁸⁷ Süryani Ortodoks patriklerinin ikametgâhları için bk. Takahashi, "Melitene", s. 283; Takahashi, "Barsawmo, Dayro d-Mor", s. 60.

Ayrıca bu gelişme, Süryani müelliflerin Haçlılar'ın hâkimiyeti müddetince (Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu'da) Batılı hristiyanlarla kurdukları iletişimin delilidir.¹⁸⁸

VI. Athanasios bar Ketreh (1138-1166), I. Mihoyel Rabo (1166-1199) ve II. Mihoyel (1199-1215) gibi öne çıkan din adamları 12. ve 13. yüzyılda Mor Barsavmo Manastırı tarafından yetiştirilen Süryani Ortodoks patriklerindendir. Diyarbakırlı olmasına rağmen Malatya'da patrikliğe yükselen Athanasios bar Kamore'yi (1091-1129) yukarıdaki isimler arasında zikretmek gerekecektir. Yine aynı şekilde Rönesans olarak nitelendirilen bu dönemde öne çıkan isimler, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin tarihi boyunca yetiştirdiği zirve sayılan bilgin ve entelektüeller olarak kabul görmüştür. Diyarbakır Metropolitisi Dionisios bar Salibi (ö. 1171), Antakya Süryani Ortodoks Patriği I. Mihoyel Rabo (ö. 1199) ve Doğu Mafiryânı İbnü'l-İbrî (ö. 1286) yukarıdaki iddiayı haklı çıkaran, Süryani Ortodoks tarihine damgasını vurmuş simalardır.¹⁸⁹

Dionisios bar Salibi Malatya doğumludur. Maraş Metropolitisi olduğunda tarih 1148'dir. Fakat 1156 yılına gelindiğinde Ermeniler Maraş'ı ele geçirmiş böylece Dionisios bar Salibi Malatya'daki Kasliyud Manastırı'na sığınmıştır. Diyarbakır'da da metropolitlik yapmış (1164/1165) ve 1171 yılındaki vefatının ardından tamiratını bizzat üstlendiği Meryem Ana Kilisesi'ne defnedilmiştir. Dionisios bar Salibi, Eski ve Yeni Ahid'i ayrı ayrı tefsir etmiş, kendisini Kitab-ı Mukaddes çalışmalarına adamıştır. O bu tür teolojik eserleri dışında Ermeni, Rum Ortodoks, Doğu Süryani (*Nestûrî*) ve müslümanları hedef alan *reddiye* kabilinden teliflerde de bulunmuştur. Fakat kendisine şöhreti getiren en temel eser yazdığı tefsir olmuştur. Dionisios bar Salibi, *Kitâb-ı Mukaddes*'i baştan sona *tefsir* eden ilk Süryani Ortodoks yazar olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁹⁰

I. Mihoyel Rabo (1166-1199), Antakya Süryani Ortodoks Patrikleri'nin en seçkini olarak kabul görür. Bu şöhreti kendisine kazandıran *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*

¹⁸⁸ Süryani Ortodoks Kilisesi'nin entelektüel tarihi için kayda değer bir evre sayılan bu Rönesans ve etkileri hakkında bk. Teule, "Renaissance, Syriac", s. 350-351.

¹⁸⁹ Athanasios bar Kamore için bk. Takahashi, "Melitene", s. 283.

¹⁹⁰ Bar Salibi ve çalışmaları için bk. Sebastian Paul Brock, "Dionysios bar Salibi", *GEDSH*, s. 126-127; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 382-391; Yusuf, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, s. 201-202.

(Zamanların Tarihi Kitabı) adlı çalışmasıdır. Öne çıkmasındaki diğer sebepler; diplomaside gösterdiği cesaret, kanun ve kuralları sıkı bir şekilde uygulaması ve Süryani Ortodoks Kilisesi'nin dinî yönetiminde reforma gidilmesi için attığı adımlardır. I. Mihoyel 1126'da Malatya'da doğmuş ve Mor Barsavmo Manastırı'nda eğitim alarak burada başrahipliğe kadar yükselmiştir. Patrikliğinin ardından Diyarbakır'da bulunan patriklik makamını Mardin'deki Deyrulzafaran'a taşımıştır. Başta Ermeni ve Kıptî Ortodokslar olmak üzere onun otoritesini tüm Kadıköy Konsili karşıtı gruplar derinden hissetmiştir. I. Mihoyel, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'tan (1143-1180) aldığı yetkiyle Rum Ortodokslar'ı karşısına alarak Latin yönetimindeki Antakya'yı sık sık ziyaret etmekten geri durmamıştır.¹⁹¹

Süryani Ortodoks Patriği I. Mihoyel'in Antakya'da "havâri Petrus'un makamı"na çıkmasına müsaade edilmesi, Antakya'da bulunan Haçlı Prinkepsliği ile Antakya Latin Patriği'nin bölgedeki Rum Ortodoks Patrikliği'ne karşı Süryani Ortodoks Patrikliği'ni tercih etmesiyle açıklanabilir. I. Mihoyel 1168-1169 yıllarında Antakya'ya gelmiş ve burada kaldığı bir yıl müddetince piskopos takdisi yapmıştır. Dolayısıyla I. Mihoyel, Antakya'dan sürülen Severus Rabo'dan (ö. 518) sonra burada patrikliğinin yanı sıra piskopos takdisi yapan ilk Süryani Ortodoks Patriği olma özelliğine sahiptir. Katolikliği benimseyen Mârûnîler ve bazı Ermeniler'in aksine Vatikan'ın mezhep değişikliği için yaptığı baskılara direnen I. Mihoyel, bu tavrını koruyarak 1179'da Katolik Kilisesi'nin düzenlediği III. Lateran Konsili'ne davet edilmesine rağmen icabette bulunmamıştır.¹⁹²

I. Mihoyel patrikliğinin ikinci yarısında kilise içi hiyerarşi ihtilafları ile karşılaşmıştır. Örneğin patrik sekreterliği yapmış olan Theodoros bar Vahbun (ö. 1193) dört muhalif piskopos tarafından 1180'de Diyarbakır'da karşıt patrik olarak atanmıştır. Theodoros bar Vahbun'un patrikliği Haçlı yönetimindeki Latinler ile Ermeni Katolikosu IV. Gregory (1173-1193) tarafından tanınarak kendisine destek sağlanmıştır. II.

¹⁹¹ Meşhur ismiyle "Mor Mihoyel Rabo" resmî adıyla "I. Mihoyel Rabo" için bk. Dorothea Weltecke, "Michael I Rabo", *GEDSH*, s. 287; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 394-397.

¹⁹² Witakowski, "Syriac Historiographical Sources", s. 257; Takahashi, "Antioch", s. 21-22; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 80-81; Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 201.

Kılıcarslan (1155-1192) ile I. Mihoyel arasında gerçekleşen mutabakatı hesaba katmadan ifade edecek olursak; karşıt patrik meselesi Süryani Ortodoks Patriği I. Mihoyel için resmî olarak tanınmama ve protokol dışı görülme gibi bir duruma sebebiyet vermiştir. Nitekim hiyerarşi ihtilafından doğan bu problem karşıt patrik Theodoros'un vefatıyla ancak 1193 yılında çözüme kavuşabilmiştir. Bu tarihten sonra I. Mihoyel, başta Süryani Ortodoks Kilisesi akabinde kilise etrafında konuşlanan hristiyan topluluklar tarafından ihtilafsız olarak kabul görmüştür. I. Mihoyel 1199 yılında vefat edince Mor Barsavmo Manastırı bünyesinde inşası tamamlanan yeni bir kiliseye defnedilmiştir.¹⁹³

I. Mihoyel'in patrikliği sırasında kaleme aldığı dünya tarihi konulu *Ktobô d-Mkatbonut Zabne*, dünyanın yaratılışından başlayarak 1193 senesine kadar vuku bulan siyasî ve sosyal öneme sahip bulunan konuları incelediği meşhur eseridir. Bunu yaparken önceliği kilise tarihine verdiğini belirtmek gerekir. “Mihoyel vekayinamesi” şeklinde de isimlendirilen eser, Süryani Ortodoks yazarların ulaşabildiği nihaî vekayiname olarak kabul edilir. Eser, nesnel yaklaşımının yanı sıra kaynak kritiğinde takip ettiği metot ve kroniğin evrensel nitelendirilebilecek bir kapsama alanına sahip olmasına borçludur. *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin ayrıca belirtilmesi gereken bir diğer

¹⁹³ Patrik Bar Vahbun için bk. Hubert Kaufhold, “Theodoros bar Vahbun”, *GEDSH*, s. 406; Weltecke, “Michael I Rabo”, s. 288; Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 195; Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 394-397. Süryani Ortodoks tarihinde din devlet ilişkilerine verilen çarpıcı örneklerden biri olan Süryani Ortodoks Patriği I. Mihoyel Rabo ile *Selâcika-ı Rûm* (Selcûkiyân-ı Rûm / Anadolu Selçukluları) Sultanı II. Kılıcarslan'ın görüşmesi için bk. Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 194-195. Ayrıca Anadolu Selçuklu sultanları, zimmî statüsündeki topluluklara hürriyet sunup onların dinî ibadetlerini uygun ortamda ifa etmelerine imkân tanımıştır. Aristokrasi elinde ezilen Rum köylüleri ve zorla mezhebi değiştirilmeye çalışılan Ermeniler müslümanlara olumlu karşılamıştır. Selçuklular'ın gelişi bir rahatlama ortamı yaratmıştır. Örneğin I. Süleyman Şah, Antakya fethettikten sonra hristiyanlara can ve mal güvenliği vermiştir. Anadolu Selçuklu sultanları zimmîlerin dinî inançlardan dolayı tebaasına baskıyı yasaklamış huzurlarında hristiyan âlim ve din adamlarında yer vermiştir. Neticede I. Kılıcarslan vefatında hristiyanların (Muhtemelen özellikle Süryani Ortodokslar'ın) da yas tuttuğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Bu konu Sultan II. Kılıcarslan ve Malatya Süryani Patriği I. Mihoyel Rabo'nun dostluk derecesine varan yakınlığı kayda değerdir. II. Kılıcarslan da zimmî tebaaya çok geniş müsamaha gösterirdi. Malatya'ya uğradığında Patriği I. Mihoyel Rabo'ya samimi bir mektup yazmıştır. İlâveten din adamlarına has olan bir asâ ile bir miktar altını da hediye olarak yollamıştır. Daha sonraki tarihlerde sultan patriği davet ederek şahsen karşılamıştır. Haçı ve İncili'yle yanında hazır bulunmuştur. Süryani Ortodokslar kilisede sultan ve tebaası için dua ederken sultan da patriklik manastırı olan Mor Barsavmo (Barsûmâ) Manastırı'ndan vergi alınmayacağına dair bir ferman çıkartmıştır. Konu hakkında bk. Fayda, “Zimmî”, s. 433.

hususiyeti Süryani Ortodokslar'ı tarih içinde tuttukları yer ve oynadıkları rol açısından kültürel-etnik bir grup olarak incelemeye alması ve değerlendirmesidir. Bu tarih çalışmasında I. Mihoyel Süryani tarihini Tanrı'nın yeryüzü hakkındaki kurtuluş planı ile toplumsal hayatın içerisinde bir kilisenin müntesipleri olarak ortaya koymaktadır. Bununla beraber Süryani Ortodokslar'ı Tanrı'nın kurtuluş planı olarak görmekten de geri durmamıştır. Yapmış olduğu tarih, litürji ve teoloji çalışmalarıyla I. Mihoyel, ruhban sınıfına bilimsel açıdan tatmin edici bir kütüphane imkânı sağlamak istemiştir.¹⁹⁴

Süryani Ortodoks Patrikliği I. Mihoyel Rabo'nun ölümünün ardından yeniden hiyerarşi ihtilafına şahit oldu. Bu kez patrik olarak seçilen isim IX. Athanasios bar Salibi (1199-1207) idi. Bu görevlendirme karşısında kendini yeniden patrik seçtirmek adına epey ter döken I. Mihoyel Rabo'nun kardeşi Yeşu Seftono, uzun çabaları sonucunda kendisini "II. Mihoyel" (1199-1212) ismiyle patrik olarak kabul ettirdi. Neticede iki patriğin Süryani Ortodoks cemaat üzerinde idârî açıdan etkin olmaya çalıştığı bir durum ortaya çıktı. Böylece IX. Athanasios Suriye'deki Ermeni Krallığı ile Tur Abdin'de tanınmış, II. Mihoyel ise Tikrît, Musul, Nusaybin, Habur ve Mardin metropolitliklerinde kabul görmüştür. Her iki isim de nüfuz ve meşruiyet alanını genişletmek adına idarecilere cömert tekliflerde bulunmuştur. 1207 yılında IX. Athanasios'un ölümüyle yerine getirilen isim, XIV. Yûhanon Yeşu Kotubo'dur. Kilise içindeki ikilik patrik XIV. Yûhanon ile II. Mihoyel arasında kaldığı yerden devam etmiştir. Bu duruma nihayet veren hadise, II. Mihoyel'in 1215'te gerçekleşen ölümüdür.¹⁹⁵

13. yüzyılda en zor dönem, 1258 senesinde Abbâsî Devleti başkenti Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali ve şehir halkının büyük bir kısmının kılıçtan geçirilmesi vâkiasıdır. Abbâsî hilafetinin bu hazin sonu bölge ve civarını derinden etkilerken Süryani Ortodoks Kilisesi'nin bunun dışında kaldığını düşünmek mümkün değildir. Bu

¹⁹⁴ Tarihçilerin dikkatini çeken, I. Mihoyel Rabo'nun vekayiname çalışması için bk. Weltecke, "Michael I Rabo", s. 288. Ayrıca matbu eser için bk. Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioch (1166-1199)*, nşr ve trc. Jean-Baptiste Chabot, c. 1-4, Ernest Leroux, Paris 1899-1910.

¹⁹⁵ I. Mihoyel'in kardeşi ve sonrasında patrik olan "II. Mihoyel" (Genç/Küçük Mihoyel) için bk. Barsavm, *el-Lû'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 400; ayrıca krş. Witold Witakowski, "Michel II the Younger", *GEDSH*, s. 290.

yüzyılın ikinci yarısında Mezopotamya’da baş gösteren idarî kriz, Malatya ve etrafındaki Süryani Ortodokslar için maddî-mânevî güç kaybı anlamına gelirken Mezopotamya-Suriye sınırlarında barınan diğer Hristiyan kiliseleri için farklı bir manzara arz etmemiştir. Her ne kadar 13. yüzyıl sonunda Gazan Han (1295-1304) döneminde, Moğollar’ın devamı olan devletler din olarak İslam’ı benimsemişlerse de yukarıdaki tablo değişmemiştir çünkü Moğollar öncesi müslüman idaresinde olduğu gibi âdil bir idârî sistem kuramamışlardır. Süryani Ortodoks patriklerinin Mor Barsavmo Manastırı’nda ikameti tercih etmeleri 13. yüzyıla gelindiğinde azalmıştır. Örneğin III. İğnâtiyûs Davud Sabâ (1222-1252) Ermeni ve Haçlı bölgelerinde kalmayı uygun görmüştür. Bahsi geçen bölge Antakya ile Rum Kalesi (*Kal’a Rumoyto*) gibi yerleşim yerlerine tekabül etmektedir. III. İğnâtiyûs Haçlılar tarafından Antakya’da ağırlanmış üstelik 1246 yılına gelmeden önce şehrin dışında ikamet edeceği bir yer edinmiştir.¹⁹⁶

1252 yılı III. İğnâtiyûs Davud Sabâ’nın ölümüne tanıklık etmiştir. Onun ardından patrik olarak kendilerini takdim edenler, Dionisios Ancur (1252-1261) ve Tikrît Mafiryânı Yûhanon bar Ma’dani’dir (1252-1263). Fakat bar Ma’dani tüm piskoposlar tarafından tanınmamıştır; zira kendisinden birkaç ay önce Dionisios Ancur patrik olarak takdis edilmiştir. 1261 senesinde Dionisios Ancur’un vefatıyla Bar Ma’dani, Süryani Ortodoks Kilisesi’nin tamamında patrik olarak meşruiyet kazandı. Mafiryânlığı döneminde (1232-1253) Arap dili ve edebiyatı eğitimi almak için Bağdat’a gittiği bilgisine sahip olduğumuz Bar Ma’dani, bazı Süryani Ortodoks Patrikleri gibi Antakya’da bir süre ikamet ederek “Severus Rabo’nun patriklik makamı” olarak nitelenen kürsüye çıkmıştır. Süryani Rönesansı’nın yapı taşlarından biri olarak kabul edilen Bar Ma’dani, Arapça olarak bir litürji kitabı telif etmiş ve aynı dilde nesir olarak şiirsel (kafiyeli düzyazı) tarzında ahlâkî mektuplar kaleme almıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Takahashi, “Barsawmo, Dayro d-Mor” s. 60; Takahashi, “Melitene”, s. 283; Takahashi, “Antioch”, s. 22; İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 155-156; Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 98.

¹⁹⁷ Patrik Bar Ma’dani hakkında bk. Herman G. B. Teule, “Yuhanon bar Ma’dani”, *GEDSH*, s. 444; Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târihi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 409-410; Takahashi, “Antioch”, s. 22; Takahashi, “Baghdad”, s. 51.

Süryani Rönesansı'nın en büyük temsilcilerinden olan Gregoriyus Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî (ö. 1286) Süryani Ortodoks Kilisesi'nde Tıkrît Mafiryânı olarak görev yapmıştır. İbnü'l-İbrî; Haçlı, Memlûk ve Moğol hâkimiyetlerine tanık olurken Süryani Ortodoks patriklerinden dördünün dönemini teneffüs etmiştir. İbnü'l-İbrî, Malatya'da doğmuş, farklı şehirlerde aldığı eğitimin ardından rahipliği seçmiştir. 1244 yılında önce Malatya yakınındaki Gubos'a ardından Lakabin'e piskopos olarak atanmıştır. Süryani Ortodoks Kilisesi içinde yeni patriğin seçimi sırasındaki ihtilaflarından dolayı İbnü'l-İbrî, Halep piskoposu olarak atanmış, ancak göreve başlama fırsatı bulamamıştır. Bunun üzerine Mor Barsavmo Manastırı'na yerleşmiştir. Bir müddet Şam'da bulunmuş; Eyyûbîler'in hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'tan (1237-1260) aldığı destekle Halep'teki piskoposluk görevinin başına geçmiştir.¹⁹⁸ 1264 yılında "Tıkrît Mafiryânı" olan İbnü'l-İbrî, mafiryânlık beratını Hülâgû'nun oğlu Ahmet Teküder'den (1282-1284) almıştır. Görevi esnasında Bağdat, Musul, Tebriz ve Merâğa'ya ziyaretlerde bulunmuştur. İbnü'l-İbrî Hülâgû'ya bağlılığını ilan etmesinden ötürü Moğol idaresindeki topraklarda rahatça dolaşarak görevini sürdürebilmiştir. Ömrünün son yirmi yılının neredeyse tamamını Merâğa ve Tebriz'de geçirmiştir. Bu dönemde bilimsel eserler ortaya koymayı amaçladığı gibi, farklı mezheplere mensup hristiyanlara hizmet etmenin yollarını da aramıştır. Birçok şehirde kilise ve manastır yapımı yanında, Süryani cemaatin çeşitli ihtiyaçları için kurumlar inşa etmiştir. 30 Temmuz Salı günü 1286 yılında Merâğa'da hayatını kaybeden İbnü'l-İbrî, Musul'daki Mor Matay Manastırı'na defnedilmiştir.¹⁹⁹

III. SÜRYANİ EDEBİYATININ ÜÇÜNCÜ EVRESİ: GERİLEME DÖNEMİ (13. YÜZYIL SONRASI)

Süryani Ortodoks Kilisesi'nin hiyerarşi ihtilaflarıyla karşılaşması ve ciddi anlamda gerilemeye başlaması 14 ve 15. yüzyıllara rastlar. Kısa süren ve 11 ile 13.

¹⁹⁸ Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, s. 203-204; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 411-414.

¹⁹⁹ Hidemi Takahashi, "Bar 'Ebroyo Grigorios", *GEDSH*, s. 54-55; Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 204-205; Yousif, *Süryani Vakânüvisler*, s. 306-307; Îvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 155.

yüzyıllar arasındaki dönemi kapsayan Süryani Rönesansı 14. asırda adeta yok olmuştur.²⁰⁰ Bu yüzden 14. asır ve sonrasında kayda değer Süryani Ortodoks bilginlerinden söz etmek mümkün olmamıştır. Belki de “duraklama dönemi” şeklinde niteleyebileceğimiz bu manzara, Süryani Ortodokslar’ın yaşadığı coğrafyada savaş ve kargaşanın etkisini alabildiğine hissettirdiği zamanlardır. Nitekim Suriye ve Yukarı Mezopotamya Eyyûbîler ile Memlûkler’in hâkimiyetindeyken, Moğollar’ın halefi olan İlhanlı saldırılarından nasibini almıştır. Takip eden günlerde Karakoyunlular ve Akkoyunlular Mezopotamya’da boy göstermiş ve 1393 yılına gelindiğinde Timur (1336-1405) Suriye ve Mezopotamya’yı ele geçirerek bölgedeki şehirleri tahrip etmiştir. Bu hâkimiyet mücadeleleri, Süryani Ortodoks cemaatinin nüfusunu ciddi oranda azaltmıştır. 13. yüzyılda Moğol saldırısı Süryani Ortodokslar’ın kilise ve manastırlarına ne denli büyük zararlar vermişse aynı şekilde 14. yüzyıl sonundaki Timur’un seferleri neticesinde de kilise ve manastırlar yıkılarak Süryanice eserlerin büyük bir kısmının yok olmuştur.²⁰¹

Süryani Ortodoks Patrikliği’nin 11. ve 14. yüzyıllar arasındaki evresine bakıldığında, 11. yüzyıldan itibaren Süryani Ortodoks Kilisesi’nin zayıfladığı; 14. yüzyıldan sonra ise gerilediği dikkat çekmektedir. Nitekim bu gerileme kendini her alanda göstermiştir. Bu dönemde Süryani Ortodoks Kilisesi müntesiplerinin nüfusu

²⁰⁰ İbnü’l-İbrî öncesi dönemi ortaya koyarken Süryani Ortodoks Kilisesi’nin tarihî gelişiminin, tam olarak ortaya konulmadığını söylemek gerekir. Süryani Ortodokslar’ın kilise ve cemaatinin bilhassa 14. yüzyıl ve sonrası tarihi için bu eksiklik, daha da ciddi bir şekilde görülmektedir. Nitekim bu ihtiyaca yönelik bir çalışma; Süryani Ortodokslar’ın yaşadıkları coğrafya, hükmü altında bulundukları devletler ve bunlara bağlı olarak kullandıkları dillerde ürettikleri literatürü dikkate almayı gerekli kılmaktadır. Süryani Ortodoks tarihini özetleyen broşür formatında birçok çalışma bulunsa da hakikatte bunlar “giriş” mesabesinde olmaktan bile uzaktır. Maalesef elde bulunan çalışmalar dağınık dönemler üzerinden bir okuma yapma ya da orijinal dilinde yazılmış kaynaklar yerine ikincil -hatta bazen üçüncül- kaynaklar kullanılarak antoloji türünde, yer yer sübjektif hükümler içeren hamâsî ve tarafgir çalışmaların tekrarından ibarettir. Bu nedenle bu dönemin büyük bir kısmı hala karanlıktır. Bu sorunlara işaret eden, daha önce yayımlanmış, kayda değer iki çalışma için bk. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 171, dipnot 1; ayrıca krş. Seely Beggiani, “Syrian Christianity”, *The Blackwell Dictionary of Eastern Christianity*, ed. Ken Parry - David J. Melling - Dimitri Brady - Sidney H. Griffith - John F. Healey, Blackwell Publishing, Malden 1999, s. 469.

²⁰¹ Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 210; İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 156; Şeşen, “Cezîre”, s. 511; Berg, “Syriac Churches”, s. 254-255; Hasan Zâzâ, *es-Sâmiyyûn ve’l-Luğâtühüm: Ta’rîf bi’l-Karâbâtî’l-Lüğaviyye ve’l-Hadâriyye ‘inde’l-‘Arab*, Dârü’l-Kalem, Beyrut 1990, s. 101.

azalırken, edebî ve dinî alanlardaki Süryanice çalışmaların da çok gerilediği, olanların ise içerik bakımından öncekileri yakalamadığı görülmektedir.

İbnü'l-İbrî'nin İslam ve müslümanlara dair görüşleri hesaba katılarak yaşadığı dönem olan 13. yüzyıl merkeze alındığında, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin içinde bulunduğu durum hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekecektir. Buna göre 13. yüzyıla kadar büyük bilginler çıkartan Süryani Ortodokslar; 14. ve 15. yüzyıllar dahil olmak üzere sonraki asırlarda aynı gelişimi göstermekte neden problem yaşamıştır?

Tarih içinde Süryani Ortodoks Patrikliği'nin seyri dikkate alındığında kilisenin gelişimine ket vuran en temel faktörün kilise içi ve kilise dışından kaynaklanan istikrarsızlık ve değişim/dönüşüm olduğu görülecektir.

Abbâsî sarayındaki gelişmeler dış istikrarsızlığın sebepleri arasında başı çekmektedir. Halifelerin hıristiyan memurlara olan ilgi ve ihtiyacı, zaman içinde müslümanlardan oluşan eğitilmiş kadroyla yön değiştirmiştir. Bir diğer sebep, zayıflayan Abbâsî hilafetinin Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı coğrafyada oluşturduğu boşluktur. Bu tarihten itibaren bölge aralıksız olarak (Bizans, Haçlılar, Beylikler, Ermeniler arasında) siyasî çekişmelere sahne olmuş neticede istikrarı sağlayacak, herhangi bir devletin tam bir hâkimiyetinden söz etmek imkânsız hale gelmiştir.²⁰²

Moğollar'ın Bağdat'ı işgal ederek Abbâsî Devleti'ne son verdiği 13. yüzyıl, İslam tarihi ve medeniyeti açısından önce duraklamanın akabinde ise gerilemenin habercisi olmuştur. Hassaten Bağdat'ın yıkılıp, kütüphanelerin yok edilmesi yalnızca müslümanlara değil Irak ve Suriye'de bulunan tüm topluluklara inen bir darbe niteliğindedir. Bu manzaradan Süryani Ortodoks Kilisesi de olumsuz etkilenmiştir. Süryaniler'in, kütüphanelerinin büyük bir kısmı yok olurken kilise, manastır ve okulları yıkılmıştır.²⁰³

²⁰² Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 199-200.

²⁰³ İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 156; Berg, "Syriac Churches", s. 254-255; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, c. 1, İstanbul 1988, s. 37;

Süryani Ortodoks Kilisesi için söz konusu olan iç istikrarsızlık, dış istikrarsızlığa paralel şekilde değerlendirilebilir. Süryani Ortodoks Kilisesi'ni idare etmeye muktedir patrik ve piskoposların artık bulunmamaktadır. Nitekim 11. yüzyıldan itibaren Süryani Ortodoks Patrikliği içinde hiyerarşi ihtilafları çıkmış, bu ihtilaflar 16. yüzyıl ile takip eden yıllarda aynı cemaat üzerinde etkin ve yetkin olma mücadelesi veren üç patrikliğin doğmasıyla neticelenmiştir. Üçü de “Antakya Süryani Ortodoks Patriği” unvanını kullanan Kilikya, Mardin ve Tur Abdin patriklikleri, kiliseyi bölmemişse de 19. yüzyıla dek sürececek bir hiyerarşi ihtilafına, bir duraklama dönemine maruz bırakmıştır. Süryani Ortodoks Kilisesi'nin gerilemesine sebep olan bu iç istikrarsızlık, Süryani Rönesansı tabir edilen 11-13. yüzyıllar arası dönem hariç tutulacak olursa Süryani literatüründe, üretken entelektüel ve yazarların yetişmesine engel olmuştur. 13. yüzyıldan sonra felsefe ve bilimle ilgilenmekten vazgeçen Süryani Ortodokslar, kabuklarına çekilerek varlıklarını sürdürebilme amacı gütmüşlerdir. Fakat kendi içlerinde dinî ilimler, Kitâb-ı Mukaddes'e ilişkin eserler ve hristiyan edebiyatıyla meşgul olmaktan geri durmamışlardır.²⁰⁴

Süryani Ortodokslar ile müslümanların tarihleri boyunca en iyi ilişki kurdukları dönem İbnü'l-İbrî öncesine rastlar. Böyle bir sonuca ulaşmanın altında Süryani Kilisesi mensuplarının dinî, edebî, litürjik ve tarihî açılardan ortaya koyduğu birikim yatmaktadır. İbnü'l-İbrî'ye gelinceye dek ilk bakışta sayılabilecek; Tel Mahreli Dionisios (ö. 845), Yahyâ b. Adî (ö. 974), Dionisios Bar Salibi (ö. 1171) ve I. Mihoyel Rabo (ö. 1199) gibi isimler, Süryani tarihinde ilmî olarak eşine az rastlanan bilginler olarak dikkat çekmektedir.

Muhtemelen İbnü'l-İbrî gibi *cevâmi'u'l-ulûm* bir Süryani bilginin yetişmesinde İslamî dönem olan 13. yüzyıl öncesi 6 asırlık birikim, benzersiz bir kültürün taşıyıcısı mesabesinde. Bu birikim İbnü'l-İbrî'nin çalışmalarına yansımış, engin bir okyanus gibi ömrü vefa edinceye kadar ilmî eserler ortaya koymuştur.²⁰⁵

²⁰⁴ Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, s. 238; İvâs, *Buhûs Târihiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 157-158.

²⁰⁵ Justin M. Lasser, “Syrian Orthodox Churches”, *EEOC*, c. 2, s. 590.

İbnü'l-İbrî'nin, kendinden sonra kaleme alınan edebî ve felsefî eserler üzerindeki etkisi, yaşamının hemen ardından gelen nesillerde Süryanice edebî faaliyetindeki keskin düşüş nedeniyle oldukça sınırlıdır. Moğollar'ın hâkimiyeti başlangıçta Süryaniler arasında öncekine göre Hristiyanlığa daha yakın bir idarî sınıfın olacağı hissini doğurmuştur. Fakat İlhanlı hükümdarı Gazan Han'n 1295'te İslam'a geçmesi Süryanice dilinin ve kültürünün daha da marjinalleşmesine yol açmıştır. Öte yandan, İbnü'l-İbrî'nin eserleri, 13. yüzyıldaki Irak, Suriye ve Mezopotamya coğrafyasında oluşan entelektüel dünyanın kapsamlı bir resmini sunmaktadır. Kaleme aldığı eserleriyle Doğu Hristiyanları ve Süryaniler arasında etkisini günümüze kadar devam ettiren İbnü'l-İbrî hala birçok çalışmaya konu olmaktadır. Nitekim, İbnü'l-İbrî'nin çağının düşüncesini ifade etmek için güncellenmiş bir Süryanice kelime hazinesi sağlama çabaları, 19 ve 20. yüzyıllarda görülen Süryanice'nin edebî canlanmalarına ilham kaynağı olmuştur.²⁰⁶

²⁰⁶ Samuel Noble, "Abû l-Faraj ibn al-'İbrî (Barhebraeus)", *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*, ed. Henrik Lagerlund, Springer, Dordrecht 2011, s. 16.

İKİNCİ BÖLÜM
İBNÜ'L-İBRÎ:
ÖĞRENCİ, RAHİP, PİSKOPOS, MAFİRYÂN VE MÜELLİF

I. HAYATI

- A.** Doğumu ve Ailesi
- B.** Eğitimi ve Hocaları
- C.** Gubos Metropolitliği (1246 - 1247)
- D.** Lâkabîn (1247-1253) ve Halep Metropolitliği (1253-1264)
- E.** Doğu/Tikrît Mafiryânlığı (1264-1286) ve Vefatı

II. ESERLERİ

- A.** Teolojiye Dair Eserleri
- B.** Hukuka Dair Eseri
- C.** Felsefe - Mantık - Psikolojiye Dair Eserleri
- D.** Tarihe Dair Eserleri
- E.** Âdâb ve Şiire Dair Eserleri
- F.** Mektup Türünde Eseri
- G.** Gramere Dair Eserleri
- H.** Bilime Dair Eserleri
- İ.** Rüya Tabirine Dair Eseri
- J.** Tıbbâ Dair Eserleri
- K.** Litürjiye Dair Eserleri

İKİNCİ BÖLÜM
İBNÜ'L-İBRÎ:
ÖĞRENCİ, RAHİP, PİSKOPOS, MAFİRYÂN VE MÜELLİF

“Nasıl ki Bizans ve Haçlılar’a dair çeşitli müelliflerin yazmış olduğu eserler Arap tarihine ışık tutuyorsa, aynı şekilde Türkler’in, İranlılar’ın, Ermeniler’in, Süryaniler’in ve Süryaniler arasında da İbnü'l-İbrî'nin yazdığı eserler Arap tarihine ışık tutacak özelliktedir.”

“فإذا كان تاريخ البيزنطيين أو الصليبيين يلقي ضوءاً مفيداً، لأنه مختلف، علي تاريخ العرب، فهذا يصح أيضاً في شهادات الأتراك والإيرانيين والأرمن والسريان، وبين السريان، ابن العبري.”

Jean-Maurice Fiey (1914-1995)²⁰⁷

²⁰⁷ Cân Mûrîs Fiyeh (Jean-Maurice Fiey), “Ehemmiyyetü ve Hudûdü'l-Küttâbi'z-Zimmiyyîn min Ecli Târîhi's-Şark”, *Ebü'l-Ferec Ğrîġûriyûs İbnü'l-İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ'l-Fransiyye) Bûlus el-Fegġâlî (Boulos Feghali), Menşûrâtü'r-Râbitati'l-Kehnûtiye - Mü'essesetü Dekkâş li't-Tıbbâ'a, Kisrevân 2003, s. 46.

I. HAYATI

Meşhur adıyla İbnü'l-İbrî, tam adıyla Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Gregoriyus Yûhannâ İbnü'l-İbrî b. Tâciddîn Hârûn b. Tûmâ el-Malatî, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Mezopotamya'da²⁰⁸ yetiştirmiş olduğu en verimli yazarların başında gelmektedir.²⁰⁹ Batılılar arasında *Gregory Bar Hebraeus* adıyla meşhur olmuştur. Süryaniler'in adlandırması ile *Bar 'Ebroyô*, ardında bıraktığı telifât ile "Süryani Rönesansı" olarak adlandırılan dönemin son temsilcilerinden sayılmıştır.²¹⁰ Zira daha 8. ve 9. yüzyıllardan başlayarak Arapça'nın etkisi diğer dil ve kültürleri ciddi bir şekilde etkilemiş, dinî ve mezhebî cemaat ve topluluklar Arapça'yı ilmî ve dinî çalışmalarında kullanmaya başlamıştır. 13. yüzyıldan sonraki dönemlerde ise Süryani dili kullanım alanını Arapça'ya bırakmaya başlamıştır. Zaten İbnü'l-İbrî'nin vefatının üzerinden çok geçmeden, Süryanice neredeyse yaşayan bir dil olma durumundan çıkarak litürjide kullanılan bir kilise/din dili olarak varlığını devam ettirmiştir.²¹¹

Batılı araştırmacılar, İslam'ın Arabistan Yarımadası'nın ardından Suriye, Irak ve Mezopotamya gibi Süryaniler'in de yaşadığı coğrafyalarda yayılmasını; "İslam Süryani kültüründe doğdu" şeklinde özetlemektedirler.²¹² Nitekim -Süryaniler'in adlandırmasıyla- Bahîrâ olayı da bunun somut bir örneği olarak ciddi bir mesele olarak

²⁰⁸ Mezopotamya: Sür. Bêt Nahrîn [ܬܡܚܪܝܢ]; Ar. Beyne'n-Nehrâyn [بين النهرين], Bilâdü'r-Râfideyn [بلاد الرافدين].

²⁰⁹ İbnü'l-İbrî'nin hayatında dair bilgiler birçok eser dağınık olarak yer almaktadır. Ayrıntılı bir liste için bk. Takahashi, "Simeon of Qal'a Rumaita, Patriarch Philoxenus Nemrod and Bar 'Ebroyo", s. 45, dipnot 1.

²¹⁰ *Süryani Rönesansı* tanımlaması, 11-13. yüzyıllar arasında Süryani edebiyatında görülen çalışmalardan dolayı kullanılmaktadır. Tartışmalar için bk. Teule, "Renaissance, Syriac", s. 350-351. Brock'a göre bu yüzyıldaki çalışmalar hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Nitekim 11. ve 13. yüzyıl, Süryani dili açısından yeniden edebî bir canlanmanın görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemin dikkate değer bir özelliği bazı Süryani yazarların, müslüman bilginlerin yazdığı dinî/ahlâkî ve edebî eserleri kullanmasıdır. Bu nedenle, İbnü'l-İbrî *Ktobô d-Îtûkûn*'da Gazzâlî'nin *İhyâ* gibi etkili bir eserinden geniş ölçüde yararlanmışır. Bu yüzyıllarda üretilen birçok metin üzerinde ilmî çalışma yapılmadığı gibi; maalesef bunların yayını (edisyonu) da henüz tam olarak gerçekleştirilememiştir. Bk. Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, s. 117.

²¹¹ Griffith, "Islam, Syriac Interactions with", s. 222.

²¹² Bu yaklaşıma bir misal olarak bk. Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 129: "Nitekim çağdaş Hristiyan teologlarından Tor Andrea *"İslam'ın Kaynakları ve Hristiyanlık"* [*Les Origines de l'İslam et le Christianisme*] adlı eserinde; Kur'an'ın asıl kaynağının Süryânî Kilisesi metinlerinde aranması gerektiğini bildirmektedir."

farklı muhitlerde zikredilmektedir. Öte yandan İslamiyet'in Süryanilik ve Süryaniler üzerinden Hristiyanlık ile ilişkisi bazı yazarlarca abartılmıştır. Öyle ki bu yazarlar İslam'ı Hristiyanlığın bir mezhebi gibi görme eğilimi göstermişlerdir.²¹³ 21. yüzyılda bu iddiayı öne çıkartan birçok çalışmanın olduğunu ifade etmek gerekir.²¹⁴

İslamiyet ile ilgili adlandırmaların bir kısmı Süryani - İslam etkileşiminin başka bir boyutunu aksettirmektedir. Bu adlandırmalardan biri "İsmâiloğulları", bir diğeri "Hâceroğulları" şeklindedir. Bu iki isimlendirmenin yanında Süryaniler, "Araplar" anlamında *Tayoyê* (هتتا)²¹⁵ nitelemesini de kullanmaktadırlar. Ayrıca "müslümanlar" ile "Hanifler" ifadelerinin de kullanıldığı bilinmektedir.

²¹³ "Bahîrâ, Hristiyanlar tarafından İslâm'ı kötölemek için Müslümanlar tarafından da *Delailü'n-nübüvve* (peygamberliğin alametleri) bağlamında ele alınmıştır" ifadeleri için bk. İrfan Shahid, "İslam ve Doğu Hristiyanları", çev. Zekiye Dönmez, *Dini Araştırmalar*, c. 20, sy. 51, 2017, s. 191.

²¹⁴ Bu iddialar; "Kur'ân-ı Kerîm, Arami dilinde nazil olmuş, aslı Aramice bir metindir" şeklinde özetlenebilir. Bu türden iddialar, 20. yüzyıldaki Süryani araştırmacılar arasında aslen Osmanlı Irakı'nın Zaho şehrinden olan Keldânî Kilisesi mensubu Alphonse Mingana'nın (Ar. Hurmiz Mingana [ܡܝܢܓܢܐ ܚܪܡܝܝܐ], 1878-1937) çalışmalarına kadar geri götürülebilir (bk. "An Ancient Syriac Translation Of The Kur'ân Exhibiting New Verses and Variants", *John Rylands Library Bulletin*, c. 9, sy. 1, 1929). Nitekim, Christoph Luxenberg müstear ismini kullanan biri tarafından yazılan *Die Syro-Aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache* (Hans Schiler Publishers, Berlin 2000) başlıklı apolojetik ve provakatif çalışma Almanca yazılmış ardından İngilizce'ye tercüme edilmiştir (*The Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*, Verlag Hans Schiler, Berlin 2007). Benzer iddiayı *The Qur'an: Misinterpreted, Mistranslated, and Misread; The Aramaic Language of the Qur'an* (Adibooks, Lowell 2006) adlı eserinde Gabriel Sawma dile getirmektedir. Gabriel Sawma'nın kendini 2016-2020 yılları arasında Amerikan Başkanı Donald Trump'ın (2017-2021) Ortadoğu danışmanı (*ed-Duktûr Ġâbriyel Savma* [Gabriel Sawma], *müsteşârü hamleti Trâmb li'ş-şüûni Şarkî'l-Avsat; Former Member of President Trump's Advisory Board*) olarak tanıttığını belirtmek bu iddiaları dile getiren şahsın ne kadar bilimsel davrandığını göstermesi açısından açık bir misal teşkil eder (bk. Hudeyl 'Uveys, "Müsteşâr Trâmb li er-Riyâd": el-İttifâkû'n-Nevevî me'a Îrân kad Yülğâ bi'l-Kâmil. Savmâ: el-'Alâkâtü'l-Hâliciyye - el-Emrikîyye ilâ Tehassün.. Ve İrsâlu Kuvveti Selâmin 'Arabiyyetin ilâ Sûriye Metrûhun", *er-Riyâd: Şüûn Düveliyye*, sn. 54, sy. 17758, 5.2.2017, s. 1; <https://www.tasnimnews.com/ar/news/2017/02/05/1318515/مستشار-ترامب-الاتفاق-النووي-مع-إيران-قد-يلغي>; <http://www.elnashra.com/news/show/1074650/مديرا-التحالف-الاميركي-الشرق-أوسطي-لدعم-ترامب-غابر>; <https://www.linkedin.com/in/gabrielsawma>; <https://angryarab.blogspot.com/2017/02/is-gabriel-sawma-middle-east-advisor-to.html?m=0> [30.12.2022]).

²¹⁵ Bu isim muhtemelen Arabistan'ın kuzeyinde özellikle de Ecâ ve Selmâ sıra dağlarında yaşayan *Tayy'* (طَيِّء) kabilesine dayanmaktadır. *Benî Tay* İslam fetihleri sırasında Irak, Suriye, Bizans ve Bilâdî Fâris (Ahvâz) topraklarına dağılmıştır. Bk. Apak, "Tay (Benî Tay)", s. 187-188. Tay kabilesinin yaşadığı geniş alana nisbetle tüm Arapları ve bir zaman sonra da müslümanları adlandırmak üzere "Taylılar" (Sür. *Tayoyê* [هتتا]) ismi kullanılmıştır.

Bu bağlamda “Süryaniler’in İslam’a bakışları müspet midir, menfi midir?”, “Süryaniler’in İslam ve müslümanlara bakışını belirleyen etki neydi?”, “Süryaniler’in İslam’a bakışı sabit miydi?” soruları ve sorunları gündeme gelmektedir. Böyle sorulara verilebilecek cevaptan önce bu sorunun dayandığı zemini belirlemek adına “ne zaman ve hangi Süryaniler’in kastedildiği konusuna açıklık getirmek gerekir. Bu çalışmada İbnü’l-İbrî’nin düşüncesi ve eserleri incelenirken İslam ve Süryaniler arasındaki alaka çerçevesi dikkate alınacak ve kaynakların el verdiği ölçüde bu sorulara açıklık getirilmeye çalışılacaktır.”²¹⁶

A. Doğumu ve Ailesi

Milâdî 1225/1226 (h. 622; İsk. tak. 1537)²¹⁷ yılında Malatya’nın²¹⁸ (13. yüzyıldaki ismiyle *Melitene*, şimdi “Eski Malatya” şehir merkezi, bugün Battalgazi ilçesi) ‘Ebro köyünde²¹⁹ (Sür. ‘Ebhrô/‘Ebhrâ [ܐܒܪܐ])²²⁰ doğan İbnü’l-İbrî, Süryani

²¹⁶ İbnü’l-İbrî’nin kökeni, hayatı ve ölümü söz konusu olduğunda, kaynaklarda ihtilaf konusu olan bir kaç mesele vardır. Bunlar; “İbnü’l-İbrî’nin adının kaynağı”, “İbnü’l-İbrî’nin ailesinin kökeninin yahudi olup olmadığı”, “İbnü’l-İbrî’nin kendi adını nasıl kaydettiği” ve son olarak da “İbnü’l-İbrî’nin ölürken müslüman olup olmadığı” hususlarıdır. Müstakil bir(er) çalışmayı gerektiren bu konular, burada konu gereği kısaca zikredilerek meseleye işaret edilmiş, etraflıca inceleme ise daha ileri çalışmalara bırakılmıştır. Bk. Jean Fathi-Chelhod, “L’Origine du Nom Bar ‘Ebroyo : une Vieille Histoire D’homonymes”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 4, sy. 1, 2001 [basım 2010], s. 7-43; krş. Jean Fathi, “Les Notices d’Ibn Hallikân sur l’Épitéme des Dynasties de Barhebraeus”, *Parole de l’Orient*, c. 44, 2018, s. 158-199.

²¹⁷ 1226 tarihinin doğru olması durumunda bu tarih, İbnü’l-İbrî’nin doğduğu yıl Thomas Aquinas’un (Akinolu Thomas 1225-1274) doğumundan bir sene sonra, Cengiz Han’ın (1155-1227) vefatından bir sene önceye denk gelmektedir. Bu tarih İbnü’l-İbrî’nin yaşadığı dönemde Doğu’da ve Batı’da kimlerle çağdaş olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 3.

²¹⁸ Bazı araştırmacılar 13. yüzyılda Malatya’yı Ermeniler’e (Kilikya Ermeni Krallığı, 1080/1198-1375/1424) bağlı bir şehir (*kâ’idetü Ermîniyya es-Suğrâ*) olarak kaydetmektedir. Bk. İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) nâşirin mukaddimesi (Tercemetü Mü’ellifi’t-Târîh), s. cim [ç].

²¹⁹ İshak Tanoğlu İbnü’l-İbrî’nin Malatya yerine Elazığlı “hemşehrisi” olduğunu iddia etmektedir: “Abu-l Farac’ın [İbnü’l-İbrî’nin] doğmuş olduğu köy Ebro süryanice geçiş anlamındadır. Burası tarih boyunca Malatya’dan Elazığ’a geçiş bölgesidir. Ebro’nun bugünkü karşılığı olan Kadıköy Karakaya Baraj gölü nedeniyle sular altında kalmıştır ve buraya yeni bir (yakın zamanda) Kadıköy kurulmuştur. Bölgenin Osmanlı dönemindeki bir adı İzolidir. Bu bölgede 6000 senelik yerleşim yerleri mevcuttur. Bölge M.Ö. 1000 ve M.S. 1200 yıllarına kadar çok önemli ve yoğun bir Süryani

Ortodoks Kilisesi içerisinde patriklik makamından sonra hiyerarşik açıdan ikinci derecede önemi haiz olan mafiryânlık görevini deruhte etmiştir. İbnü'l-İbrî hayatının son yirmi yılında (1264-1286), Moğollar'ın hâkimiyet kurduğu coğrafyada Doğu Mafiryânı (*Mafiryânü'l-Meşrik* [مفريان المشرق]; *Mafryonô d-Madnhô* [ܡܦܪܝܢܐ ܕܡܕܢܗܐ]) olarak görev yapmıştır.

İbnü'l-İbrî'nin hayatına dair ayrıntılar hem kendi döneminde hem de kendisinden sonra gelen yazarlarca kaleme alınmıştır. Farklı eserlere dağılmış halde olan bu bilgiler Doğulu ve Batılı araştırmacılarca derlenip toparlanmaya çalışılmıştır. Bu bilgilerin bir kısmı İbnü'l-İbrî'nin kendisi tarafından kaleme alınan tarih eserlerinin içerisinde kısmen yer almaktadır.²²¹ Özellikle İbnü'l-İbrî'nin eserlerinde yer alan kendi yaşamı ve dönemine ait bilgiler ayrı bir öneme haizdir. Neticede İbnü'l-İbrî'nin kendi hayatını ve çalışmalarını zikretmesi birinci ağızdan bilgiler olması açısından dikkat çekmektedir. Bu anlamda öne çıkan ilk kaynak kendisine ait olan *Ktobô d-Eklesyastîkî*'de (Kilise Tarihi), 1264 yılı sonrası mafiryânlık dönemi anlatılmaktadır.

İbnü'l-İbrî'nin mafiryânlık döneminin ve eserlerinin kayıtlı olduğu bölüm vefatından sonra kaleme alınmıştır. İbnü'l-İbrî'nin vefatından sonra kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safî (ö. 1307) mafiryân olarak ağabeyinin görevini devralır. III. Barsavmo Safî, İbnü'l-İbrî'nin vekayinamesini devam ettirerek 1286 yılından kendi vefat tarihi olan 1307 yılına kadar uzatır. Doğal olarak III. Barsavmo Safî, kilise tarihi kısmını yazarken Tikrît Mafiryânı İbnü'l-İbrî'nin de hayatını ve eserlerini *Ktobô d-*

bölgesidir. Bol Süryani cemaatinin var olduğu, Kilise ve manastırlar bölgesidir. Öyle ki 969 yılında Barid Manastırı'nda Patrik 7. Yuhanna'nın kurmuş olduğu Süryani Patrikhanesi Ebro'dan Harput'a uzanan antik yol üzerinde kuş uçuşu 40 km mesafesindedir. Tarih boyunca Ebro'nun ya da Abu-l Faraç'ın Malatyalı olarak değerlendirilmesinin nedeni bölgenin coğrafi nedenler dolayısıyla Malatya ile daha yakın temas içinde olmasıdır. Yoksa tarih boyunca bölge yani Fıratın doğu kavisi ayrı bir bölge olmuştur ve bu bölgenin bugünkü adı Elazığ'dır. Kadıköy (Ebro'nun) kışlık yerleşim merkezidir ve bugün sular altında kalmayan yeri Kuşsarayı'dır ve biz de Ebro olarak burayı belirledik. Sonuç olarak Abu-l Faraç'ın Elazığ Mor Circis kilisesindeki karakalem resmi (kitabın kapak resmi) 100 yıl sonra şu gerçeği günışığına çıkarmıştır. Mafiryân Loozor gibi Mafiryân Abul Faraç da Ebrolu (Kuşsaraylı)-Baskil-Elazığlıdır. Hoş geldin saygıdeğer hemşerimiz.” Bk. *Doğu'nun Işığında Abu'l Faraç*, s. 35.

²²⁰ Witakowski, “Syriac Historiographical Sources”, s. 264.

²²¹ İbnü'l-İbrî'nin hayatı ve eserleri hakkında son yüzyılda Batılı araştırmacılarca yapılan -günümüze kıyasla- erken tarihli çalışmalara misâlen bk. Baumstark, *Geschichte der Syrischen Literatur mit Ausschluss der Christlich-Palästinensischen Texte*, s. 312-320.

Eklesyastiki'ye eklemiş olur. Neticede İbnü'l-İbrî'nin hayatına dair birinci elden, bir kaynak ortaya çıkmış olur.²²²

III. Barsavmo Safî'nin yazdıkları yanında, dönemi açısından erken sayılabilecek bir diğer kaynak ise İbnü'l-İbrî'nin hayatına dair ikinci çağdaş kayıt olan Cizre Metropolit Cibrâ'îl b. Yûhannâ el-Bartellî'nin (Cizreli Dioskoros, ö. tah. 1300) telif ettiği çalışmadır. Hem İbnü'l-İbrî hem de III. Barsavmo Safî ile çağdaş olan Cizreli Dioskoros, *Mîmrô 'al Kadîşô Grîgôriyôs Mafrîyonô d-hu Bar 'Ebroyô* (Aziz Mafiryân Mor Gregoriyus Bar Ebroyô Üzerine Şiir) adlı manzum eseri kaleme almıştır. Cizreli Dioskoros'un bu döneme dair tanıklığının bir önemi ise kendisinin bizzat İbnü'l-İbrî tarafından Cizre'ye metropolit olarak atanmasıdır. Böylece Cizreli Dioskoros, hem İbnü'l-İbrî'ye hem de kardeşi III. Barsavmo Safî'ye bağlı bir metropolit olarak görev yapmıştır.²²³

Günümüze ulaşan birçok eseri, vefatından hemen sonrası gibi erken bir dönemde kaleme alınmış -biri manzum, biri mensur- iki biyografi çalışması olmasına rağmen; İbnü'l-İbrî'nin hayatı ile ilgili bazı konular hala tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Kanaatimizce bunun muhtemel sebebi; İbnü'l-İbrî gibi velût bir şahsın birçok dini inanç mensubunun onu kendilerine *mal etmek* istemeleri veya onu çekemeyenlerin kendisini *ötekileştirmek* istemesidir. Henüz aydınlığa kavuşmamış meselelerin başında ise İbnü'l-İbrî'nin adı, doğum yeri ve kökeni gibi konular gelmektedir. Kaynaklardan tespit edilebildiğine göre İbnü'l-İbrî'nin tam adı Süryanice, Arapça, Latince, İngilizce ve Türkçe çalışmalarda şu şekilde geçmektedir:

²²² Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle: An English Translation*, (Süryanice-İngilizce paralel metin) nşr. ve trc. David Wilmshurst, Gorgias Press, New Jersey 2016, s. 455-475 (Gregoriyus III. Barsavmo Safî hakkında bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 435-436; Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 270-271; Hidemi Takahashi, "Barsawmo, Grigorios Safî", *GEDSH*, s. 61; Hidemi Takahashi, "A Mimro on Maphrian Gregory Barsawmo Şafî Bar 'Ebroyo by Dioscorus Gabriel of Bartelli, Bishop of Gozarto d-Qardu", *Syriac Renaissance*, ed. Herman Teule - Carmen Fotescu Tauwinkl - Bas ter Haar Romeny - Jan Jan Ginkel, Peeters, Leuven 2010, s. 151-194).

²²³ Diyôskûrôs Gabrôyel d-Gozartô, *Mîmrô 'al Kadîşô Grîgôriyôs Mafrîyonô d-hu Bar 'Ebroyô*, nşr. Julius Yeşû' Çiçek, St. Ephrem the Syrian Monastert, [Losser] 1985 (Cizreli Dioskoros hakkında bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 434; Sebastian Paul Brock - Hidemi Takahashi, "Diosqoros of Gozarto", *GEDSH*, s. 129).

iddiaya göre Hârûn daha sonra “irtidad” ederek,²³⁰ Hristiyanlığı kabul etmiş ve Süryani Ortodoks Kilisesi’ne intisab etmiştir.²³¹

“Görünen o ki, soyadı dışında, Gregory’nin yahudi kökenine dair herhangi bir işaret göstermiyor; (otuz bir adet olan) eserleri bile Süryanice, Arapça ve belki de Yunanca ustası olmasına rağmen, İbranice çalıştığına dair hiçbir kanıt vermez. Bunun aksine, vekayinamesinin başında Nûh, Yakub gibi Kitâb-ı Mukaddes’teki isimlerin Süryani kökenli olduğunu belirtir. Yahudi doktrinlerini tamamen göz ardı etmese de, çalışmalarının Yahudi etkisi altında yürütüldüğünü gösteren hiçbir şey yoktur.”²³²

Bu iddianın karşısında Süryani Ortodoks yazarlar, İbnü’l-İbrî’nin yahudi asıllı olmasını bir “iftira” olarak değerlendirmişlerdir.²³³ Onlara göre dört delile dayanarak İbnü’l-İbrî’nin yahudi kökenli olması imkânsızdır.²³⁴

Birincisi, İbnü’l-İbrî’nin kendi anlatımlarında kendisinin yahudi soyundan geldiğine dair herhangi bir işaret yoktur. İkincisi, Cizreli Dioskoros İbnü’l-İbrî’nin soylu bir aileden geldiğine işaret ederek babasının diyakoz olduğunu zikretmiştir.

(Budge) mütercimim girişi, c. 1, s. xv (15); Rubens Duval, *Syriac Literature*, trc. Olivier Holmey, Gorgias Press, New Jersey 2013, s. 359.

²³⁰ İfade şu şekilde zikredilmiştir: “He was the son of an apostate Jewish physician, Aaron (hence the appellation Son of the Hebrew), and knew Hebrew.” Bk. Eliyahu Ashtor, “Bar Hebraeus (or Bar ‘Ebhrya or Ibn al-‘Ibri), Johanan”, *EJ*, c. 4, s. 151; ayrıca krş. Carl Brokelman, “İbnül’ibrî”, *İA*, c. 52, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 861.

²³¹ Barsavm, *el-Lü’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 413; Francis Xavier Murphy, “Bar-Hebraeus (Gregorius Ibn a-Ibri)”, *NCE*, c. 2, s. 82.

²³² Yahudi yazarların gözünden İbnü’l-İbrî’nin nasıl görüldüğünü tasvir eden metin için bk. Max Seligsohn - Richard Gottheil, “Gregory Bar Hebraeus (“son of a Hebrew”)”, Abu Al-Faraj Ibn Harun”, *JE*, c. 6, s. 91: “It does not appear that, beyond his surname, Gregory showed any traces of his Jewish origin; even his works (thirty-one) give no proof that, though master of Syriac, Arabic, and perhaps of Greek, he had ever studied Hebrew. On the contrary, in the beginning of his chronicle he ascribes to such Biblical names as Noah, Jacob, etc., a Syriac origin. Nor is there anything to show that his studies were pursued under Jewish influence, though he did not entirely ignore Jewish doctrines.” [<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/6877> (23.06.2022)].

²³³ İbnü’l-İbrî’nin yahudi kökenli olduğu iddiası ile ilgili olarak I. Zekkâ İvâs şunu ifade etmektedir: “Bazıları allâme Mafıryân İbnü’l-İbrî’nin babasının yahudi olduğunu iddia etmiştir. Aynı şekilde İbnü’l-İbrî’nin bir lakabı da *Ebü’l-Ferec* olduğu için bazıları onun *Ferec* adından bir oğlu olduğunu sanmıştır. Oysaki ne İbnü’l-İbrî’nin ne de [Ahudemeh’in de adı ve kökeni hakkında da iftira sayılacak nispetlerde bulunulduğu için] Ahudemeh’in ve onlarla aynı konumda olan başkalarının bir günahı vardır. Bunların tek kusuru Süryani Ortodoks Kilisesi’ne mensup babalardan/bilginlerden (*âbâ* [آباء]) olmalarıdır. Garazkârlar bu bilginlerin nurunu zulmet olarak görmektedirler.” İvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 181, dipnot 2.

²³⁴ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 8.

Üçüncüsü, İbnü'l-İbrî'nin babasının adı olan “Hârûn” ismi, yahudiler arasında olduğu kadar, hristiyanlar arasında da yaygın bir kullanıma sahiptir. Dördüncü ve son olarak, “İbnü'l-İbrî” adındaki “İbrî” nisbesi “İbrani” anlamında değildir. “İbrî” Malatya’da Fırat kenarındaki “İbra” köyüdür.²³⁵ Nitekim bu konuya açıklık getirmek üzere İbnü'l-İbrî’den şu şiir aktarılmıştır.²³⁶

“Rab [İsâ Mesîh], kendisini Samirî olarak
adlandırmışsa;

”أَبُوهُ يُدْعَى سَمِيرِي كَمَا دُعِيَ:

Seni, Bar ‘Ebroyô (İbrânî oğlu) olarak
çağrılarını ayıplama.

لَا تُلْقِ عَنِّي نَصْرِي كَمَا دُعِيَ:

Bu adlandırmanın kaynağı Fırat nehridir;

فِرَاتُ نَهْرٍ هُوَ مَوْجِدُ اسْمِي:

Bunun sebebi, ne dinden (İbrânî dini) ne de
(İbrânî) dilinden kaynaklanan bir noksandır.²³⁷

لَا يَكُونُ سَبَبُهُ دِينِي وَلَا لِسَانِي:

İbrâ/Ebrâ isminin kaynağına ilişkin bir diğer ihtimal daha zikredilmektedir. Bu görüşe göre İbnü'l-İbrî'nin kendisi ya da atalarından biri, Fırat nehrinden geçerken doğmuş, böylece “İbrî” nisbesi kullanılmaya başlanmıştır.²³⁸ Bu ihtimal yahudilere verilen “İbrânîler” ismini çağrıştırmaktadır. Nitekim İbrânî adının nehri geçmek ile ilgili olduğuna, bu ismin kökenine dair rivayetler anlatılırken dikkat çekilmektedir.²³⁹

²³⁵ “İbrî” (عبري) isminin yerleşim adı olarak kullanılmasıyla ilgili olarak, günümüzde Uman Sultanlığı’nda (*Saltanatü Umân*) “Vilâyetü ‘İbrî” (ولاية عبري) adında bir şehrin bulunduğu zikredilebilir. Bk. Mustafa Lütfi Bilge, “Uman”, *DİA*, c. 42, İstanbul 2012, s. 140.

²³⁶ Bûlus Behnâm, *Yûhannâ İbnü'l-‘İbrî Hayâtuhû ve Şi’ruhû*, Halep 1984, s. 10; Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 413; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 8.

²³⁷ Bu şiirin başka bir tercümesi ise şu şekilde kaydedilmiştir: “Eğer Rabbimiz kendisine Samiriyeli dediyse, İnsanlar sana Bar Ebroyo (İbrani oğlu) diyor diye ayıplama. Bunun temeli Fırat nehrinden kaynaklanmaktadır, başka bir itikat veya edebi bir şey asla değildir.” Bk. Barsavm, *Saçılmış İnciler: Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, s. 417-418.

²³⁸ Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 413.

²³⁹ İbrânî ifadesinin kökü için birçok ihtimalin olduğu düşünülmekte, bunlardan üç tanesi “nehir, nehri geçmek” ile ilgilidir.

(I) Modern araştırmacılar İbrânî ifadesini Ürdün veya Fırat’ın öte yakasında (doğusunda) yer alan bölge ve bu bölgeye ait bir topluluk ismi olarak açıklamışlardır. Hz. Yakub’un (Tanah’ta İsrâil’in) atalarından Terah’ın nehrin öteki tarafında (ibr. *‘eber ha-nahar*; Ar. [عبر النهر]) yaşadığıyla ilgili olarak Yeşu, 24/2’de şu bölüm yer almaktadır: “Yeşu bütün halka, ‘İsrâil’in Tanrısı Rab şöyle diyor’ diye

İbnü'l-İbrî'nin babasının adı Hârûn (Sür. Ahrûn [أَحْرُون]) dedesinin adı ise Tûmâ olarak kaydedilmiştir. Hârûn'un doktor (*el-mütetabbib*) olduğu aynı zamanda kilisede *şemmâs* olarak görev yaptığı kaydedilmiştir.²⁴⁰ Hârûn "Tâcüddîn" (تاج الدين) unvanını, muhtemelen Malatya'daki Süryani Ortodokslar arasındaki konumundan dolayı almıştır.²⁴¹

İbnü'l-İbrî'nin şöhret bulmuş adları arasında vaftiz ve piskoposluk ismi ile künyesi bulunmaktadır. Şöyle ki, İbnü'l-İbrî doğduğunda vaftiz edilip muhtemelen Yûhannâ (Sür. Yûhanon [يُحَنَّا]) adını almıştır.²⁴² Piskopos olarak atandığında ise Gregoriyus (Sür. Grîgôriyôs [غِرْغِرْيُوس]) ismini adına eklemiştir. Bunların dışında İbnü'l-İbrî'nin meşhur künyesi ise *Ebü'l-Ferec*'tir.²⁴³ Ayrıca İbnü'l-İbrî "Cemâlüddîn" (جمال الدين) lakabıyla anılmıştır.²⁴⁴ Bu durumda tam ismi "Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Gregoriyus Yûhannâ İbnü'l-İbrî b. Tâciddîn Hârûn b. Tûmâ el-Malatî" şeklinde tamam olmuştur.

söze başladı, 'İbrâhim'in ve Nahor'un babası Terah ve öbür atalarınız eski çağlarda Fırat Irmağı'nın ötesinde yaşar, başka ilahlara kulluk ederlerdi.'..." Ayrıca kelimenin başlangıçta sadece İsrâiloğulları'nı değil Ürdün nehrinin ötesindeki bütün toplulukları (Ammonlular, Moablılar, Edomlular vb. milletleri) ifade ettiği iddia edilmiştir.

(II) İbrânî kelimesi "bir nehri geçmek" mânasındaki aynı fiil kökünden (İbr. *'abar/avar*; Ar. عبر) hareketle kelimeyi Hz. İbrâhim'in (Ürdün/Şeri'a) nehrin diğer tarafından gelişine bağlamış ve Hz. İbrâhim'in nehrin öteki yakasında yerleşmiş olanların dilini konuştuğuna işaret edilmiştir.

(III) Konumuzla ilgili başka bir görüşe göre bu kelime Arapça'da yer aldığı şekliyle "nehir kenarı" anlamıyla ilişkilendirmiş, bununla, nehir bölgesinde meskûn topluluk veya toplulukların kastedilmiş olabileceği tahmin edilmiştir. Bu kavramın kökenine dair daha başka ihtimaller için bk. Salime Leyla Gürkan, "İbrânîler", *DİA*, c. Ek 1, İstanbul 2016, s. 626-627.

²⁴⁰ İbnü'l-İbrî'nin anne, baba ve kardeşleri ile ilgili bk. Behnâm, *Yûhannâ İbnü'l-İbrî Hayâtuhû ve Şi'ruhû*, s. 4-14.

²⁴¹ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 411.

²⁴² Takahashi "Yûhannâ" adının vaftiz ismi olmasına "nispeten zayıf" (*relatively weak*) bir görüş olarak dikkat çekmiştir. Zira "Yûhannâ" adı sadece İbnü'l-İbrî'nin mezarında yer almaktadır. Buna göre İbnü'l-İbrî'nin piskopos atanıp "Grîgôriyôs" adını alıncaya kadar "Ebü'l-Ferec b. Hârûn" adını taşımış olması mümkündür. Bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 14, dipnot 61.

²⁴³ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 14.

²⁴⁴ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 413.

B. Eğitimi ve Hocaları

İbnü'l-İbrî doğduğunda Malatya ve çevresi Anadolu Selçukluları yönetimi altındadır. Verimli bir yer olan Malatya ticaret yolu üzerinde yer almaktadır. İbnü'l-İbrî öncesi dönemde Malatya sürekli olarak Bizans güçleri ile İslam orduları arasında el değiştirmekte olan bir şehirdir. Emevîler döneminde Malatya, Maraş ile beraber tahkim edilmiş, korunaklı iki bölge merkezinden birini teşkil etmektedir. Malatya, “Cezîre Cepheleri” (Ar. *Suğûrülcezîre* [ثغور الجزيرة]) olarak kabul edilen hattın merkezi konumundaydı.²⁴⁵

“Hz. Ömer zamanında Suriye ve el-Cezîre’nin fethinden sonra İslâm devletinin sınırları Toroslar’a dayanmıştı. Bizans İmparatoru Herakleios, sınır bölgelerinde yaşayan halkı İslâm ordularının tehdit ve saldırılarından korumak gayesiyle iç kısımlara çekerek geniş bir sahayı boş bıraktı. Müslümanların “ed-davâhî” (الضواحي=dış kısımlar, dış arazi) adını verdikleri bu saha Emevîler zamanında iskân edilmeye ve müstahkem mahaller kurulmaya başlandı. Askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş olan bu bölgeye Sugûr (tekili sagr “yarık; sınır”) deniliyordu. Sugûrû’s-Şâmiyye ve Sugûrû’l-Cezîriyye olmak üzere ikiye ayrılan bu saha Tarsus’tan başlayarak Adana-Massîsa (Misis)-Maraş-Malatya hattını takip ederek doğuya doğru Fırat’a kadar uzanıyordu. Birincinin merkezi Maraş, ikincinin ise Malatya idi. İslâm-Bizans mücadelesinde önemli rol oynayan bu şehirler askerî yolların birleştikleri yerlerde veya geçitlerin girişlerinde yer alıyordu ve idarî bakımdan Suriye’deki Kinnesrîn ordugâhına bağlıydı.”²⁴⁶

Malatya, Bizanslılar ile Abbâsîler’in bu mücadelesinde müstahkem surları ve askerî gücüyle dikkati çeken bir sınır şehri özelliği taşımıştır. Abbâsîler döneminde ve özellikle Hârûnürreşîd zamanında “Avâsım” (Ar. [العواصم])²⁴⁷ adıyla oluşturulan şehirler arasında yer alan Malatya; müstahkem mevkiiler arasında yer almakta, İslam ordularının cihad maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazâdan dönerken İslam ülkesine girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgelerden biridir.²⁴⁸

Abbâsî Devleti döneminde Anadolu’da Bizans ile mücadele eden komutanlardan olan Emîr Dînâr (ö. 1058) emrindeki bir grup asker, 1058 yılında -Abbâsîler ile

²⁴⁵ Casim Avcı, “Sugûr”, *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 472; Gögebakan, “Malatya”, s. 469.

²⁴⁶ Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 111-112.

²⁴⁷ Avâsım şehirleri şunlardır: Tarsus, Adana, Massîsa (Misis), Zibatra, Maraş, Malatya, Hısnımansûr (Adıyaman), Sümeysât (Samsat) ve Bâlis.

²⁴⁸ Gögebakan, “Malatya”, s. 469-470.

Bizanslılar'dan sonra- şehri ele geçiren üçüncü bir güç olmuştur. Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas, İslam ordularının akınlarına mâruz kalan Malatya'yı tekrar imar ettirir. 11. yüzyılın sonuna doğru bölgedeki istikrarsız durumdan faydalanılarak Bizans kralı tarafından Malatya'dan Maraş'a kadar uzanan sahaya Ermeniler yerleştirir. Daha sonra ise Kilikya'da bir Ermeni prensliği kurmuş olan General Philaretos Brachamios (ö. 1087) Malatya'yı Thoros, Hareb ve -Ermeni fakat hristiyan inancında Kadıköy Konsili yanlısı- Gabriel (Khorill) adlı valiler aracılığıyla Bizans adına yönetir.²⁴⁹

1096 yılında yola çıkan I. Haçlı Seferi Anadolu'daki birçok şehrin farklı hanedanlar arasında el değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. I. Haçlı Seferi'nin başarıya ulaşması neticesinde Urfa Haçlı Kontluğu (1098), Antakya Prinkepsliği (1098) ve Kudüs Krallığı'nın kurulması (15 Temmuz 1099) ile yeni bir Haçlı hareketinin hazırlanmasına ortam sağlanmıştı. 1101'de Merzifon'da, Konya'da ve ardından da Ereğli'de üç Haçlı ordusunu mağlup eden İslam cephesi içinde Anadolu Selçuklular ile birlikte Dânişmendliler de bulunmaktadır. Dânişmendliler Sultanı Gümüştegin Gazi'nin hedefi ise Malatya'yı ele geçirmektir.²⁵⁰ Haçlılar karşısında kazanılan zaferden sonra Malatya'yı yeniden muhasara eden Dânişmendliler için uygun ortam Malatya'daki Ermeni yöneticiler ile Süryaniler arasındaki gerginlikten sonra ortaya çıktı. Ermeni asıllı Malatya hâkimi Gabriel'in Malatya halkına karşı sert davranması ve özellikle Süryani ileri gelenlerini öldürtmesi, kuşatma altında kıtlık çeken halkın tepkisine yol açar. 18 Eylül 1102 tarihinde Süryani askerler surların kapılarını açarak şehri Gümüştegin Gazi'ye teslim ederler. Dânişmendliler'in hâkimiyetiyle Malatya'da huzur ve emniyet sağlanır. Dânişmendliler'den sonra 1170'de Anadolu Selçukluları şehre hâkim oldu. Bu dönem "Dârürri'f'a" (üstünlük ve asalet şehri) unvanıyla anılır olur. Dânişmendliler ve Selçuklular devrinde burası önemli kültür ve ilim şehri özelliği kazanır, İran ve Arap coğrafyasından çok sayıda âlim Malatya'ya yerleşir. Moğollar 1243-1244 ve 1251-1253 yıllarında Malatya'yı birkaç kez işgal etme girişiminde bulunduysa da 1315 yılındaki

²⁴⁹ Takahashi, "Melitene", s. 283; Gögebakan, "Malatya", s. 469.

²⁵⁰ Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 531-532.

Memlûk dönemine kadar şehir, Moğol hükümlanlığı altında Selçuklular tarafından yönetilir.²⁵¹

İbnü'l-İbrî'nin doğduğu yıl tam da Anadolu ve Suriye şehirlerinde Selçuklu hâkimiyeti ile Moğol işgallerinin görüldüğü dönemdir. Siyasî olarak bu ortamın yanında dinî olarak Mor Barsavmo Manastırı'ndaki eğitim ve öğretim faaliyetleri Malatya ve civarında Süryani Ortodokslar'ın siyasî ve dinî durumunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu manastır Yukarı Mezopotamya'da yer almakta ve Süryani Ortodoks nüfusun bulunduğu bölgelere din adamı yetiştirmektedir. Bir başka ifadeyle İbnü'l-İbrî'nin doğduğu Malatya ile eğitim aldığı bölge olan Elazığ, Malatya, Urfa, Halep ve Antakya şehirlerini kapsayan bölge 13. yüzyılda Süryani tarihi açısından birçok din bilgininin yetiştiği ve yoğun bir Süryani nüfusun yaşadığı bir coğrafyadır. Nitekim bu yüzyıl öncesine kadar Süryani Ortodoks patrikleri Malatya'daki Mor Barsavmo Manastırı'nı ikametgâh olarak kullanmışlardır.

İbnü'l-İbrî'nin babası Taceddîn Ahrûn (veya Hârûn) b. Toma kilisede diyakosluk yapan bir tabipti. Muhtemelen İbnü'l-İbrî ilk eğitimini Malatya'da babasının yanında alır. Ayrıca Malatya bu yüzyılda İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî gibi sufilerin yaşadığı bir yerdir. Belki de İbnü'l-İbrî, gençliğine denk gelen bu dönemde yaşadığı coğrafyanın mistik havasından etkilenmiş ve bunu manastır ile ruhbanlığa dair yazılarına yansıtmıştır.²⁵² Öte yandan, İbnü'l-İbrî burada öncelikle Süryanice dili, kilise kuralları, Kitâb-ı Mukaddes ve kilise babalarının tefsirleri konularında eğitim alır. Ayrıca tabip olan babasından da tıp öğrenir. Nitekim İbnü'l-İbrî'nin eserleri arasında tıp ile ilgili çalışmalar da bulunmaktadır.²⁵³

İbnü'l-İbrî'nin gençliği Haçlılar ile Eyyûbîler'in hâkimiyet kurduğu yerlerde geçmiştir. İbnü'l-İbrî'nin sonraki durağı Antakya'dır. 1243 yılında Moğollar'ın Anadolu'ya yaptıkları saldırıların artması üzerine İbnü'l-İbrî babasıyla beraber Antakya'ya taşınmıştır. Antakya'da eğitimine devam eden İbnü'l-İbrî 1244 yılında on

²⁵¹ Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendîler", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 470; Göğebakan, "Malatya", s. 469-470; Takahashi, "Melitene", s. 283.

²⁵² Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 6.

²⁵³ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 427.

yedi yaşındayken rahip olmuştur. İbnü'l-İbrî, Urfalı Salîbâ b. Yakub Vecîh adlı bir Süryani dostuyla beraber Trablus'a geçerek Nestûrî Yakub adlı bir öğretmen gözetiminde tıp, mantık, Arap dili, belağat ve edebiyat alanlarında ders almıştır.²⁵⁴ Trablus dışında da eğitim alan İbnü'l-İbrî, Dimaşk'ta Nûreddîn Mahmud Zengî (ö. 1174) tarafından 1154 yılında inşa edilen *Bîmâristânü'n-Nûrî*'de tıp eğitimi almıştır. İbnü'l-İbrî burada Hekim Cemâluddîn Osman b. Yûsuf b. Haydare İbnü'r-Rahbî'nin ([ابن الرحبي], ö. 1268) yanında pratik tabiplik konusunda eğitim aldığını, bir süre beraberinde bulunduğunu (sahibtühû müddeten übâşiru me'ahu'l-merdâ [صحبته مدة أباشر معه المرضى]) zikretmiştir.²⁵⁵

C. Gubos Metropolitliği (1246 - 1247)

İbnü'l-İbrî Trablus'tayken Süryani Ortodoks Patriği III. İgnâtiyûs Davud Sabâ (mafir. 1215-1222; patr. 1222-1252) onun şöhretine muttali olmuştur. İbnü'l-İbrî henüz yirmi yaşındayken patrik tarafından önce kâhin; daha sonra da 14 Eylül 1246 tarihinde Malatya civarındaki Gubos²⁵⁶ bölgesine *episkopos/matran*²⁵⁷ olarak tayin edilmiştir. Böylece İbnü'l-İbrî için -Süryani Ortodoks hiyerarşide ikinci rütbe konumundaki-

²⁵⁴ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 413; İgnâtiyûs Zekkâ el-Evvel İvâs, *İbnü'l-İbrî (1226-1286)*, Matba'atü'l-Meşrik, Bağdat 1979-1980, s. 6; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 6; Wright, *A Short History of Syriac Literature*, s. 266-267.

²⁵⁵ İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 480; krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 17-18, dipnot 76, 77.

²⁵⁶ Gubos: Sür. Gûbôs [ܓܘܒܘܣ]; Ar. Cûbâs [جوباس]. İbnü'l-İbrî'nin atandığı bölgenin isim benzerliğinden dolayı "Gubo Baroyo Manastırı" olması düşünülebilir. Oysaki "Gubos" bölgesi ile "Gubo Baroyo Manastırı" birbirine uzak bölgelerde yer almaktadır. Gubos bölgesi Malatya yakınlarında bir bölge adıdır. Gubo Baroyo ise 5. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın başında, Menbec (*Hierapolis*) ve Halep arasında inşa edilmiş bir manastırdır. Bu manastırdan 9. yüzyılın ortalarından sonra haber alınamamıştır. 9. yüzyıla kadar bu manastırdan dört patrik ve üç episkopos yetiştiği zikredilmiştir. Bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 510. Ayrıca "Gubo Baroyo Manastırı" kaynak olan ismi göstermesi açısından şuna da dikkat çekilebilir: Günümüzde Suriye'nin İdlîb muhâfazasına bağlı Serâkîb nahiyesinin bir köyü olan Cûbâs isminde bir köy bulunmaktadır.

²⁵⁷ Episkopos/matran: Sür. *efiskûfô* [ܐܦܝܫܩܘܦܐ].

mafiryânlığa kadar yükselecek olan din adamı hayatı resmen başlamıştır.²⁵⁸ İşte bu anda İbnü'l-İbrî piskopos/matrân olarak takdis edildikten sonra artık *Grîgôriyôs* (ܩܪܝܘܝܘܣܐ)²⁵⁹ ismini almıştır.²⁶⁰

D. Lâkabîn (1247-1253) ve Halep Metropolitliği (1253-1264)

Her ne kadar İbnü'l-İbrî din adamı kimliğini taşısa da eğitimine devam eder. Gubos'dan bir yıl sonra 1247 yılında Lakabin'e²⁶¹ görevlendirilir.²⁶² 1253 yılında Halep'e giden İbnü'l-İbrî burada teoloji ve felsefe konularında araştırmalarını tamamlayarak Arap dilinde uzmanlaşmıştır.²⁶³ İbnü'l-İbrî 1254 yılında Dımaşk'tayken, Eyyûbi Devleti bürokratlarından meşhur Süryani tarihçisi ve bürokrat İbnü'l-Amîd el-Mekîn ile görüşür.²⁶⁴ Bu dönemde Süryani Ortodoks Kilisesi'nde patrik olan Yûhanon

²⁵⁸ Mûsâ Mehhûl, *el-Hadâratü's-Süryâniyye Hadâra 'Âlemiyye: Devru's-Süryân fi'n-Nehdati'l-'Arabiyyeti'l-Ûlâ el-'Asri'l-Ümevî ve'l-'Asri'l-'Abbâsî*, Bîsân li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-Î'lâm, Beyrut 2009, s. 565.

²⁵⁹ Grîgôriyôs ismi Latince "Gregorius" adından gelmekte olup Yunanca Gregory; "izlemek, tetikte beklemek, uyanık kalmak" anlamlarına gelmektedir. Bu isim dördüncü yüzyıl kilise babalarından Kapadokyalı Nazianzuslu Gregory'nin (Sür. Grîgôriyôs d-Nazianzu [ܩܪܝܘܝܘܣܐ ܕܢܙܝܢܙܘܣܐ], Grîgôriyôs Te'ûlugûs [ܩܪܝܘܝܘܣܐ ܬܝܥܘܠܘܕܐ]); İng. Gregory of Nazianzus, Gregory the Theologian; 329-390) adından mülhem olarak verilmiştir.

²⁶⁰ Din adamlarının resmedilerek piskopos olarak atanmaları ile kendilerine kilise büyüklerinden bir isim almaları eskilere dayanan bir kilise geleneğidir.

²⁶¹ Lakabin: Sür. *Lâkabîn* [ܠܐܩܒܝܢ]; Ar. Lâkabîn [لاقبين].

²⁶² Witakowski, "Syriac Historiographical Sources", s. 265.

²⁶³ Barsavm, *el-Lû'lu'ü'l-Mensûr fi Târîhi'l-'Ulûm ve'l-'Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 413.

²⁶⁴ Ebü'l-Mekârim el-Mekîn tam adı Circîs (Abdullâh) b. el-'Amîd Ebi'l-Yasin b. Ebi'l-Mekârim İlyâs (ö. 672/1273-74) olan ve İbnü'l-Âmîd diye meşhur olan zeki ve faziletli ve mert bir kişi olduğu aktarılan bir Süryani tarihçidir. 1206 yılında Kahire'de doğdu. Aslen Irak'ın Tikrît şehrinde Süryani bir ailenin mensubudur. Ailesi uzun yıllar Mısır'da kaldığı için Kıptî asıllı olduğu da söylenmiştir. Fâtımî Halifesi Âmir-Biahkâmillâh zamanında (salt. 1101-1130) bir ticaret kafilesiyle Kahire'ye gelen dedesi halifenin ilgisini kazanarak saraya intisap etmiş ve divan teşkilâtında görev almıştır. Babası da Eyyûbîler Devleti zamanında divan teşkilâtında görev almıştır. Mekîn önce Mısır'da ardından Suriye'de Eyyûbîler'in devlet görevlisi olarak Dîvânü'l-Ceyş'te çalışmıştır. Eyyûbîler'in Suriye'deki nâibinin sultanın gazabına uğraması üzerine Dîvânü'l-Ceyş'te çalışmakta olan diğer memurlarla birlikte Mekîn ve babası da Mısır'a gönderilerek hapse atılmıştır. Babasının hapisanede vefat etmesinden (1238-39) sonra affedilerek Suriye'deki görevine iade edilmiştir. Daha sonra rakiplerinin şikâyeti üzerine maliyedeki bazı icraatlarından dolayı tekrar hapsedilmiştir. Hapisten çıkınca Dımaşk'a dönüp uzlete çekilmiştir. Mekîn Dımaşk'ta bulunduğu bu sürede (652/1254) İbnü'l-İbrî ile görüşmüştür. Moğollar'ın Bağdat'ı aldıktan sonra 1260 yılında Suriye'de

bar Ma'dani'ye (1252-1263) rakip olarak Dionisios Ancur (1252-1261) ortaya çıkar. İbnü'l-İbrî Dionisios Ancur'u desteklediği için Yûhanon bar Ma'dani tarafından görevinden alınarak geri çağrılır. Fakat 1258 yılında yeniden takdis edilir

E. Doğu/Tikrît Mafiryânlığı (1264-1286) ve Vefatı

İbnü'l-İbrî'nin kırklı yaşları, Moğollar'ın, Abbâsî Devleti'ni yıkarak İran ve Irak coğrafyasında, hükümler olduğu zaman dilimine denk gelir. Yûhanon bar Ma'dani'den (ö. 1263) sonra Süryani Ortodoks Patriği olan IV. İğnâtiyûs Yeşu (patr. 1264-1283) seçilirken İbnü'l-İbrî'den destek bulur Böylece İbnü'l-İbrî, IV. İğnâtiyûs Yeşu tarafından mafiryân²⁶⁵ olarak atanır.²⁶⁶ İbnü'l-İbrî, 19 Ocak 1264'te *Doğu Mafiryânı* olur.²⁶⁷ Onun mafiryânlık *resameti* (ataması) Süryani Ortodokslar'ın yaşadığı coğrafyada görülen siyasî kargaşalardan dolayı Kilikya Ermeni Krallığı'nın hâkim olduğu bölgede gerçekleşmiştir. Süryani Ortodoks Patriği IV. İğnâtiyûs Yeşu (ö. 1283) tarafından Sis'teki Süryani Kilisesi'nde Ermeni Kralı Heytum'un da (I. Het'um, ö. 1270) hazır bulunduğu törende, Süryani ve Ermeni din adamlarının yanında her iki dinî

Eyyûbîler'in hâkimiyetindeki şehirlere saldırımları döneminde beş ay kadar Sûr şehrinde kalmıştır. Moğollar'ın Aynicâlût'ta mağlup olmasını takiben Moğollar'la iş birliği suçlamasıyla bazı hristiyan gruplarla birlikte tekrar hapsedilmiştir. Vefat etmeden önce hapisten çıkan İbnü'l-Amîd Dimaşk'ta vefat etti.

İbnü'l-Amîd'in *el-Mecmû'u'l-Mübârek* adlı eseri 658/1260 yılına kadar genel bir dünya tarihidir. *el-Mecmû'u'l-Mübârek*'in Eyyûbîler ve Memlükler'le ilgili 1205-1260 yılları arasındaki kısımları oryantalistlerin İslam tarihinin bu dönemi hakkındaki başlıca referanslarından biridir. Ayrıca *el-Mecmû'u'l-Mübârek* Doğu Hristiyanlığı tarihi açısından kayda değer bir kaynak olarak kabul edilmektedir. İbnü'l-Amîd *el-Mecmû'u'l-Mübârek*'i yazarken Saîd b. Bitrîk, Agapius el-Menbicî, İbnü'r-Râhib gibi Doğu hristiyanı tarihçileri kullandığından bu çalışma orijinallik kazanmıştır. Bk. Abdülkerim Özeydin, "Mekîn", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 553-554.

²⁶⁵ Süryanice "meyve veren, verimli olan" anlamına gelen mafiryân kelimesi, Süryani Ortodoks Kilisesi hiyerarşisinde patrikten sonraki ikinci makam için kullanılır. Tikrît Mafiryânlığı makamının da ifade ettiği üzere Tikrît ve çevresi Süryani Ortodokslar'ın inançlarını İran coğrafyasına doğru yayması bakımından stratejik bir konuma sahiptir. Bk. Kiraz, "Maphrian", s. 264.

²⁶⁶ Witakowski, "Syriac Historiographical Sources", s. 265.

²⁶⁷ İbnü'l-İbrî kendi resamet tarihini *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin ikinci bölümü olan *Ktobô d-Eklesyastiki*'de (*Kilise Tarihi*), İskender takvimiyle "19 Ocak 1525" [milâdî 1264]" şeklinde kaydetmektedir. Bk. Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle*, (Wilmshurst) s. 453-454; krş. İbnü'l-İbrî, *et-Târihu'l-Kenesi*, (Şem'un) c. 2, s. 102.

topluluktan hristiyan cemaat hazır bulunmuştur. Resametten sonra Ermeni Kralı sarayında Süryani Patriği ve Doğu Mafiryânı İbnü'l-İbrî'yi huzuruna kabul etmiştir.²⁶⁸

İbnü'l-İbrî 1264 yılında mafiryân olarak atanmasına rağmen, Irak ve Suriye'deki siyasî çalkantılardan dolayı Tıkrî'te görevine, ancak 1246 yılında başlayabilmiştir. İbnü'l-İbrî, görevinin ilk 7 yılını Mor Matay Manastırı'nda geçirmiştir.²⁶⁹ Bundan sonra hayatının son 22 yılını (1264-1286) Ninova, Musul, Bağdat, Merâğa, Tebriz, arasında seyahatlerle mafiryân olarak, idarecisi olduğu cemaate hizmet ile geçirecektir. 1286 yılında, 30 Temmuz Salı günü Merâğa'da vefat eden İbnü'l-İbrî, Musul'daki Mor Matay Manastırı'na defnedilmiştir.²⁷⁰ İbnü'l-İbrî mafiryânlık döneminde sadece Süryani Ortodokslar'ın arasında değil, bulunduğu şehirlerdeki Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup hristiyanlar ile müslümanlar arasında da saygı duyulan biri olmuştur.²⁷¹

İbnü'l-İbrî mafiryân olduğu dönemde Moğollar Doğu'da geniş bir coğrafyada hâkimiyet sağlamıştır. Nitekim İbnü'l-İbrî'nin, Moğol idarecilerine olan yakınlığından dolayı hakkında bazı dedikodular aktarılmıştır. İbnü'l-İbrî mafiryânlığı döneminde 12 episkoposun takdisini gerçekleştirmiş, bunların görev yapacağı iki kilise ve iki manastır gibi kurumsal yerlerin yapımına öncülük etmiştir.

İbnü'l-İbrî Merâğa'ya gittiğinde buradaki kütüphanede Arapça dilinde yazılmış felsefe alanındaki eserler üzerinde çalışmıştır. Ayrıca İbnü'l-İbrî'nin, Aristo ve İbn Sînâ'ya ait bulabildiği tüm eserleri okuduğu ve çalışmalarında kaynak olarak kullandığı aktarılmıştır. Yine İbnü'l-İbrî'nin Farsça ile ilgilendiği ve münzeviliğe dair bazı kitapları incelediği kaydedilmektedir.²⁷² Anadili Süryanice dışında aldığı dinî eğitim ile

²⁶⁸ İshak Sâkâ, *Tâkât Süryâniyye: Luğaviyyen, Fikriyyen Nukûlan*, Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1997, s. 87; Takahashi, "Bar 'Ebroyo Grigorios", s. 54-55; Atiya, *A History of Eastern Christianity*, s. 204-205.

²⁶⁹ İshak Sâkâ, *Târîhu Deyrû'l-Kiddis Mor Matay*, 3. bs., Dârü'l-Meşriki's-Sekâfiyye, Dahûk 2011, s. 58.

²⁷⁰ Balicka-Witakowski - Brock - Taylor - Witakowski, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası'nın Varisleri*, c. 2, s. 159-160.

²⁷¹ Witakowski, "Syriac Historiographical Sources", s. 265.

²⁷² Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 414.

hayatını geçirdiği geniş coğrafyanın da imkân tanınmasıyla Arapça; ayrıca Grekçe ve Ermenice ve Farsça bildiği söylenir.²⁷³

11. ve 13. yüzyıllar arasındaki *Süryani Rönesansı*'nın başta gelen temsilcisi olan İbnü'l-İbrî, beş Süryani Ortodoks Patriği dönemini görmüş;²⁷⁴ ayrıca Haçlı, Memlük ve Moğol hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşamıştır. İbnü'l-İbrî Süryani Ortodoks Kilisesi içerisinde telif ettiği eserlerle meşhur olmuştur. Süryanice ve Arapça yazdığı eserler teoloji, felsefe, ahlâk ve tıp gibi geniş bir sahaya yayılmıştır. Bu nedenle Süryani Ortodokslar ve bazı araştırmacılar tarafından; “Doğu’nun ve Batı’nın ışığı” (*nûru’l-Meşrik ve ’l-Mağrib* [نور المشرق والمغرب]), “hikmet denizi” (*bahru’l-hikme* [بحر الحكمة]), “Allah ile bilen allâme” (*el-‘allâmetü’l-‘ârifu billâh* [العلامة العارف بالله]),²⁷⁵ “Süryaniler’in dâhisi” (*nâbiğatü’s-Süryân* [نابغة السريان]), Doğu hıristiyan âlimlerinin delili” (*hüccetu ’ulemâ’i’ş-Şarkî’n-Nasârâ* [حجة علماء الشرق النصارى]),²⁷⁶ “yaşadığı çağda benzeri olmayan” (*lem yekün lehû nazîrun min ehli ’asrih* [لم يكن له نظير من أهل عصره]),²⁷⁷ “âlimlerin meliki” (*melikü’l-‘ulemâ’* [ملك العلماء])²⁷⁸ ve “kutsal baba” (*el-ebü’l-kıddîs* [الأب القديس]) gibi unvanlarla nitelenmiştir.²⁷⁹ Ayrıca bazı yazarlar tarafından azizlerden biri olarak (*kıddîs*) sayılmıştır.²⁸⁰

²⁷³ Sâkâ, *Kenîseti es-Süryâniyye*, s. 256. Ayrıca “az çok konuşacak kadar Türkçe ile Moğolca bildiği” zikredilmişse de bu bilginin kaynağı bilinmemektedir. Bk. Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (Yaltkaya) mütercimim önsözü, s. 3.

²⁷⁴ Bu beş patrik ve dönemleri şu şekildedir: III. İğnâtiyûs Davud Sabâ (1222-1252), Dionisios Ahrun Ancur (1252-1261); Yûhanon bar Ma’dani (1252-1263), IV. İğnâtiyûs Yeşu (1264-1283) ve V. İğnâtiyûs Filüksinos Nemrûd (1289-1292). Patriklerin ayrıntılı hayatı ve dönemleri için bk. Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 95-124.

²⁷⁵ Luvîs Şeyho, *Nebzetün fî Tercemeti ve Te’âlîfi’l-‘Allâme Ğriğûriyûs Ebî’l-Ferec bin Ehrûn et-Tabîbi’l-Malatî el-Ma’rûf bi’bni’l-‘İbrî*, el-Matba’atü’l-Kâsûlîkiyye, Beyrut 1898, s. 44.

²⁷⁶ İbnü’l-İbrî, *Muhtasar fî ‘İlmi’n-Nefsi’l-İnsâniyye*, nşr. [sahhahahû ve ‘alleke ‘aleyh] Pavlus Sebât (Paul Sbath), el-Mektebetü’s-Sûriyye, Kahire 1928, nâşirin (Sebât [Sbath]) girişi (Tevti’e), s. 3.

²⁷⁷ Butrus el-Bustânî, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif*, Beyrut 1876, c. 1, s. 594.

²⁷⁸ Korkîs Avvad, *el-Usûlü’l-‘Arabiyye li’d-Dirâsâti’s-Süryâniyye*, Matbû’atü’l-Mecma’i’l-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî - el-Hey’etü’s-Süryâniyye, Bağdat 1989, s. 225.

²⁷⁹ Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-‘Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 414.

²⁸⁰ Fiyeh (Fiey), *el-Kıddîsüne’s-Süryân*, s. 206. İbnü’l-İbrî’nin daha başka sıfatları için bk. Behnâm, *Yûhannâ İbnü’l-‘İbrî Hayâtuhû ve Şi’ruhû*, s. 13-14. Bunların yanında İbnü’l-İbrî’ye yeni sıfatların verilmeye devam edildiği görülmektedir. Örneğin 4.11.2004 tarihinde, Kamışlı şehrinde *Üsretü*

Öte yandan İbnü'l-İbrî hakkında “ölüm döşeğindeyken inancından döndü”,²⁸¹ bir anlamda onun İslam'ı kabul ettiği yönünde bilgiler aktaran tarihçiler bulunmaktadır.²⁸² İbnü'l-İbrî'nin vefatından hemen önce Arapça tamamladığı *Muhtasaru Târihi'd-Düvel*'in sonraki tarihlerde istinsah edilen birkaç yazma nüshası üzerindeki notta ilk defa görülen bu bilgi; bazı yazarlarca daha sonra tekrar dile getirilmiş olsa da,²⁸³ bunun sonradan eklenmiş bir ifade olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁴

Bunun yanında İbnü'l-İbrî hakkında yaygın olan görüşe göre, Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensup ilim adamlarından, onun inancından döndüğüne dair böyle bir bilgi aktarılmamıştır. Aksine İbnü'l-İbrî Süryani tarihinde öne çıkan bir hristiyan yazar din adamı olarak görülmüştür. Ayrıca 1286 yılında Merâğa'da vefat ettiğinde cenazesinin Musul'daki Mor Matay Manastırı'na defnedilmesi ve günümüze kadar da

Mor Afrâm es-Süryânî el-Câmi 'îyye (أسرة مار أفرام السرياني الجامعية) tarafından düzenlenen *Süryani Mirası Kültür Haftası* etkinliğinde Halîm Esmer, İbnü'l-İbrî'nin bu sıfatlarına yeni bir unvan eklediğini ifade etmiştir. Halîm Esmer sunmuş olduğu; *el-Mizacü'l-Hadârî fî Netâci İbnü'l-İbrî.. 'el-Ehâdisü'l-Mütribe Nemûzecen*” (المزاج الحضاري في نتاج ابن العبري.. “الأحاديث المطربة نموذجاً”) başlıklı konuşmasında, İbnü'l-İbrî'nin için “hikmetin kölesi” (*esîrü'l-hikme* [أسير الحكمة]) ifadesini kullanmıştır. Bk. Halîm Esmer, “el-Mizacü'l-Hadârî fî Netâci İbnü'l-İbrî.. 'el-Ehâdisü'l-Mütribe Nemûzecen”, 30.10.2010, <http://www.terezia.com/section.php?id=218>; 06.04.2011 <https://www.fouadzadieke.de/showthread.php?p=133234> (22.02.2022). Ayrıca bu etkinlik ve sunum için bk. “Enbâ'ü'l-Abraşiyât [Abraşiyetü'l-Cezîre ve'l-Furât: el-Üsbû'u's-Sekâfî fi't-Turâsi's-Süryânî bi'l-Kâmîşlî]”, *el-Mecelletü'l-Batriyarkiyye*, sn. 43, sy. 241-242-243, [Kânûnu's-Sânî - Şubât - Âzar] 2005, s. 169, 171.

²⁸¹ “Ve kîle ennehû 'inde mevtilhî rece'a 'ani'l-i'tikâdi'l-Îseviyye” (وقيل أنه عند موته رجع عن الاعتقاد العيسوية).

²⁸² Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (Yaltkaya) mütercimim önsözü, s. 2-3. Aynı bilgi başka kaynakta tekrar ifade edilmiştir. Ayrıca krş. Özaydın, “İbnü'l-İbrî”, s. 93. İbnü'l-İbrî'nin akidesinden şüphe duyan hristiyan din adamlarının olduğu zikredilmiştir. Bk. Hayreddîn ez-Ziriklî, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî”, *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*, nşr. Züher Fethullah, c. 1-8, 15. bs., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, c. 5, s. 117. İbnü'l-İbrî'nin hayatı ile ilgili ihtilaflı birkaç meseleden biri olan bu konu müstakil bir çalışmaya konu olmuştur. Bk. Fathi, “Les Notices d'Ibn Hallikân sur l'Épitéme des Dynasties de Barhebraeus”, s. 158-199.

²⁸³ İbnü'l-İbrî'nin âhir ömründe müslüman olduğu bilgisi *Muhtasaru Târihi'd-Düvel*'in birkaç yazma nüshasının sonundaki notta (İbn Hallikân'a [ö. 1282] dayandırılarak) zikredilmiştir. Bu bilginin zikredildiği beş nüsha (Ayasofya, nr. 3368; Esad Efendi, nr. 2404; Paris Arabe, nr. 296; Copenhagen, nr. 121 ve Bodlean Pocockiani nüshalarının birinde [nr. 54, 162]) ve Edward Pococke'un (Lat. Edvardo Pocockio, ö. 1691) 1663 yılı neşri için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 129 (nr. A1.6.5), dipnot 467; s. 310 (nr. 1541: İstanbul, Ayasofya 3368).

²⁸⁴ Her ne kadar Mehmet Şeraffettin Yaltkaya da dahil olmak üzere bazı yazarlar İbnü'l-İbrî'nin âhir ömründe müslüman olduğunu belirtiyor olsalar da bu iddianın ciddiye alınacak bir yanı yoktur (bu konudaki düşüncenin oluşumunda müzakereleriyle katkıda bulunan danışman hocam Prof.Dr. İsmail Taşpınar'a teşekkür ederim).

burada kalması onun vefat ederken Süryani Ortodoks mezhebine bağlı olduğunu göstermektedir.

İbnü'l-İbrî'nin yaşadığı 13. yüzyılın Suriye, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında ilmî hayat oldukça canlıydı. Zira İbnü'l-İbrî de birlikte yaşadığı İslam âlimleri gibi mantık, dinî-aklî (felsefî) ilimler ve tasavvuf ile ilgilenmiştir. Bu durum sadece İbnü'l-İbrî'ye has bir durum olmayıp Gazzâlî (ö. 1111) ve Fahreddin Râzî (1210)²⁸⁵ ekolünün oluşturduğu bir ilim dünyasını yansıtmaktadır:

“Böylece istilanın ilmî alandaki olumsuz yansımaları bir yandan devletler eliyle tamir edilmeye çalışılırken diğer yandan âlim ve bilginler ilmî buhranı aşmaya çalışıyorlardı. Moğol istilasından yaklaşık yüz elli yıl önce Gazzâlî'nin başlattığı ilmî ihya hareketi, istilanın olumsuz insanî ve siyasî etkileriyle bir anlamda inkıtaya uğramış, manevî ve epistemolojik bir krizle karşılaşmıştır. Bu itibarla bahsedilen dönem, yeni şeylerin aranmasından ziyade mevcudun yeniden tasnif ve terkip edilerek korunma gayretlerinin hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde dil ve mantık çalışmalarıyla metodolojiye büyük önem verilmesi, iki büyük sima Adudüddin el-İcî ve İbn Teymiyye'nin bir anlamda Gazzâlî gibi ilim geleneğini muhkemleştirme gayretleri meselenin epistemolojik karakterli görüldüğünün yansımalarıdır. İlmî alandaki birbirinden farklı çabalar ve geleneği yeniden kurma gayretleri neticesinde yoğun bir düşünsel faaliyet ve farklı ekoller ortaya çıkmıştır. Bu dönemde mantık karşıtlığı, ashâbü'l-hadis geleneğinin ve İbn Haldûn'un eleştirileri İslâm düşüncesinin farklı yönelimleri ve zenginlikleri olarak temayüz etmiştir. Buna karşılık İbn Sînâ, Gazzâlî, Fahreddin Râzî, Şihabüddin Sühreverdî (ö. 587/1191) ve Sadreddin Konevî'nin düşüncelerinin sentezi şeklindeki ilim anlayışı güçlü bir damar olarak ortaya çıkmış, Osmanlı başta olmak üzere İslâm coğrafyasında yüzyıllar boyu hâkim olmuştur. Temelleri Gazzâlî'de olan mantık, dinî ve aklî ilimlerde mütebahhir, aynı zamanda tasavvuf pratiğine hayatında yer veren olan ve Osmanlı ilim dünyasını da etkileyen bir âlim prototipi büyük oranda bu yüzyılda şekillenmiştir. Burada Fahreddin Râzî'nin etkili konumuna da özellikle işaret etmek gerekir. Bu durum gerek klasik dönem eserlerde ve gerekse yakın dönemde yapılan çalışmalarda *Râzî ekolü* adıyla somut bir şekilde ifade edilmektedir.”²⁸⁶

²⁸⁵ İbnü'l-İbrî'nin *Mnorat Kûşê* adlı eserinde Fahreddin er-Râzî'yi ismen anarak onun eserlerinden istifade ettiğini belirtmiş, *Maktbonût Zabnê*'de onun için şu ifadeyi kullanmıştır: “Bu yıl [h. 606/m. 1210] içinde Fahreddin er-Râzî -kamerî yıl ile- 63 yaşında olduğu halde vefat etti. Büyük bir âlimdi ve büyük bir müfessirdi. Onun şahsı ile ve telif ettiği birçok eserlerle bütün dünyadaki Araplar aydınlandılar, bugüne kadar da aydınlanmaktadırlar. Ben bu adamı, eserleri sayesinde Hristiyanlık âlimlerini zenginleştiren Origen [ö. 185] ile kıyas ediyorum. Fakat Hristiyanlar nasıl Origen'in bidatçi olduğunu söyledilerse Araplar da Fahreddin er-Râzî'ye kâfir dediler ve onu görüşlerinde Aristo taraftarı saydılar.” Bk. Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*, (Bedjan) s. 425; krş. Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge) c. 1, s. 366; İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-Zamân*, (Ermele) s. 249.

²⁸⁶ Mustakim Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 33-34.

İbnü'l-İbrî, *Süryani Rönesansı* veya Süryaniler'in altın dönemi denilen dönemde şöhretini koruduğu gibi günümüz oryantalist çalışmalarında da başvuru bir figürdür. İbnü'l-İbrî günümüzde Süryani Ortodoks yazar ve din adamları için bir ilham kaynağıdır.²⁸⁷

II. ESERLERİ

İbnü'l-İbrî, geniş bir yelpazeye yayılan ilmî disiplinlerde, “telif, ihtisar/telhîs, tercüme, şerh ve ta'lik” türlerinde eserler kaleme almıştır. Bu çalışmalar konularına göre tasnif edildiğinde İbnü'l-İbrî'nin kırk altı (46) eser geride bıraktığı kaydedilmektedir. Özellikle, başta Arapça ve Latince olmak üzere birçok dile tercüme edilen, farklı dillerde kısmen neşredilen, değişik isimlerle referans gösterilen İbnü'l-İbrî'nin eserlerinin adlarının tespitine dikkat edilmiş, bunun için özel başlıklar açılmıştır.²⁸⁸

²⁸⁷ Günümüzde Batılılar ve Süryaniler'in İbnü'l-İbrî'ye bakışını göstermesi açısından burada iki olayı zikretmek ilginç olacaktır. Bunlardan birincisi, Halep Metropolit Yûhannâ İbrâhîm tarafından şu şekilde anlatılır: “Günlerden birgün, İbnü'l-İbrî'yi kitaplarından tanıyan, Batılı bir araştırmacı İbnü'l-İbrî'nin mezarının olduğu Mor Matay Manastırı'na gelir. Manastırın başrahibinden görevlilere mezarı açmak istediğini söyler. Ziyaretçi mezarı açmak istemedeki sebebinin İbnü'l-İbrî'nin kafatasını ölçmek ve incelemek olduğunu belirtir. Zira bu kadar dâhiyane çalışmalar yapan İbnü'l-İbrî nasıl bir kafatasına sahiptir ki; böyle muazzam işleri başarabilmiştir! Araştırmacı bunu merak eder.” Bu hikâye Yûhannâ İbrâhîm tarafından 09.10.2009 tarihinde “Târîhu'l-Kenîse min hilâli'l-'Allame İbni'l-İbrî” [9/10/2009 تاريخ الكنيسة من خلال العلامة ابن العبري-للمطران يوحنا إبراهيم] başlığıyla verilen konferansta anlatılmaktadır. Bk. “Târîhu'l-Kenîse min hilâli'l-'Allame İbni'l-İbrî”, 06.09.2018, <https://youtu.be/y7G202WRF-o?t=1867> (01.04.2022). İkinci olay ise aynı şekilde Yûhannâ İbrâhîm'in gerçekleştirdiği bir projedir: 30.06.2010 tarihinde Yûhannâ İbrâhîm tarafından Halep Süryani Ortodoks Metropolitliği bünyesinde “Merkezü İbnü'l-İbrî li'd-Dirâsâti's-Süryâniyye” (مركز ابن العبري للدراسات السريانية) ismiyle *İbnü'l-İbrî Süryani Çalışmaları Merkezi* kurulmuştur. Bu merkezin İbnü'l-İbrî'nin adını taşıması Süryani Ortodoks yazarlar nezdinde İbnü'l-İbrî'nin ilmî konumuna olan saygıyı göstermektedir. Bk. “Siyâdetü'l-Matrân Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ İbrâhîm Yeftetihu Merkeze İbnü'l-İbrî li'd-Dirâsâti's-Süryâniyye bi-Haleb”, 02.07.2010, <https://www.ishtartv.com/viewarticle,29949.html>; “İftitâhu Merkezin li'd-Dirâsâti's-Süryâniyye fi Haleb”, 01.07.2010, <https://ankawa.com/forum/index.php?topic=424545> (01.04.2022).

²⁸⁸ İbnü'l-İbrî'nin eserlerinin adlarının hem orijinal halleri, hem de anlaşılmayı kolaylaştırmak, en azından eser başlığı hakkında fikir elde etmek için başta İngilizce ve Türkçe olmak üzere tercümeleri varsa gösterilmiş, yoksa yeniden tercüme edilme yoluna gidilmiştir. Burada İbnü'l-İbrî'nin 46 eseri Takahashi'nin *Barhebraeus: A Bio-Bibliography* adlı eserindeki sıralamasına göre

İbnü'l-İbrî'nin eserleri tanıtılırken bu çalışmaların yazıldığı ilmî disiplinde, literatüre farklı bir katkısı olması imkânı göz önüne alınarak içeriklerinden söz edilecektir. Ayrıca şu hususa dikkat çekilmelidir ki; bazı araştırmacılar tarafından İbnü'l-İbrî daha ziyade; Süryanice gramer kitabı (*Ktobô d-Semhê*), vekayiname (*Ktobô d-Maktbonût Zabnê*), teoloji/ilahiyat konularının özeti (*Mnorat Kûdşê*) ve Kitâb-ı Mukaddes tefsiri (*Avsar Rozê*) gibi daha çok “kapsamlı” eserleri ile bilinmektedir.²⁸⁹ Burada ise İbnü'l-İbrî'nin günümüze ulaştığı bilinen eserleri konularına göre zikredilmeye çalışılacaktır.

İbnü'l-İbrî'nin eserlerini dört temel çalışmada listelenmiştir. İbnü'l-İbrî'nin eserlerinin *sıralandığı ilk* kaynak, İbnü'l-İbrî'nin kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safî'nin (ö. 1307) *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin sonuna eklediği hayatı ve eserlerine dair bölümdür.²⁹⁰

İkinci kaynak; Gregoriyus III. Barsavmo Safî henüz hayattayken İbnü'l-İbrî'nin hayatı ve eserleri hakkında eser kaleme alan, aynı zamanda İbnü'l-İbrî'nin öğrencisi olan Cizreli Dioskoros'un *Mîmrô 'al Kadîşô Grîgôriyôs Mafrîyonô d-hu Bar 'Ebroyô*

ele alınmıştır. Eser adlarında öncelikle Takahashi'nin tercihinin yanında I. Afrâm Barsavm'ın Süryani edebiyatı için temel referans eseri olan *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*'sinden ve bu eserin Süryanice, İngilizce ve Türkçe'ye yapılmış tercümelerinden istifade edilmiştir. Eser adları ve içeriği hakkında anlama taalluk eden özel bir mesele ortaya çıkması durumunda -özellikle bu iki kaynağın dışında bir çalışma olması durumunda- metin içinde veya dipnotta, bu farklılığa işaret edilmiştir. Takahashi'nin, bazen de kısaltma kullanarak kapalı bıraktığı noktalar açıklanmaya çalışılmıştır. Yeri geldiğinde başka yazarların hatalı olarak verdikleri künye ve eser bilgileri imkân ölçüsünde doğrusuna işaret edilerek tashih edilmeye çalışılmıştır. Doğrudan ulaşılamayan veya künyesinde farklılık arzeden eserler için künyenin bulunduğu kaynağa “künye/basım bilgisi için bk.” şeklinde atıf yapılmıştır. Son olarak Takahashi 2005 yılında *Barhebraeus: A Bio-Bibliography* adlı kitabını yayımladıktan sonra, İbnü'l-İbrî'nin herhangi bir eseri hakkında bir makale/kitap çalışması yapılmışsa bu çalışmaya işaret edilmiştir.

²⁸⁹ Örnek olarak bk. Seligsohn - Gottheil, “Gregory Bar Hebraeus (“son of a Hebrew”), Abu Al-Faraj Ibn Harun”, s. 91.

²⁹⁰ İbnü'l-İbrî'nin eserlerine dair birçok liste oluşturulmuştur. Bu listelerin büyük kısmı *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin sonuna (İbnü'l-İbrî'nin kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safî tarafından) eklenen hayatı ve eserlerine dair bölüme dayanmaktadır. Burada İbnü'l-İbrî'nin 31 adet eseri sıralanmaktadır. Bk. Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle*, (Wilmshurst) s. 470-473 (Gregoriyus III. Barsavmo Safî hakkında bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 435-436; Takahashi, “Barsawmo, Grigorios Safî”, s. 61).

adlı çalışmasıdır.²⁹¹ Üçüncü kaynak; 1290/1291 yılına tarihlenen Vatikan Kütüphanesi'nde "Borgia Syriaca 146" numarada kayıtlı yazmada yer alan İbnü'l-İbrî'nin eserlerine dair listedir.²⁹² Dördüncü kaynak; Floransa'da *Medicea Laurenziana Kütüphanesi*'nde 1360 yılı tarihli "Orientali 298" numaralı yazmada yer alan İbnü'l-İbrî'nin çalışmalarına dair listedir.²⁹³ Ayrıca araştırmacılar tarafından 19. ve 20. yüzyılda hazırlanan birçok liste bulunmaktadır.²⁹⁴

A. Teolojiye Dair Eserleri

Birden fazla ilmî disiplin ile ilgilenen İbnü'l-İbrî, kendisinin Süryani Ortodoks Kilisesi'nin mafıryânı olması hasebiyle dinî içerikli eserleri öne çıkan çalışmalarının başında gelmektedir. Burada bu eserler kısaca tanıtılarak bunların nüsha/baskılarına işaret edilmeye çalışılacaktır.

1. Avsar Rozê [ܐܘܨܪ ܪܙܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Mahzenü 'l-Esrâr: Tefsîru Kitâbi 'l-Mukaddes* [مخزن الأسرار تفسير الكتاب المقدس]. 2. *Kenzü 'l-Esrâr* [كنز الأسرار]

²⁹¹ Cizreli Dioskoros İbnü'l-İbrî'nin 32 adet eserini sıralamaktadır. Bk. Diyôskûrôs Gabrôyel d-Gozartô, *Mimrô 'al Kadîşô Grîgôriyôs Mafıryonô d-hu Bar 'Ebroyô*, s. 34-38 (Cizreli Dioskoros hakkında bk. Barsavm, *el-Lü 'lü 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi 's-Süryâniyye*, s. 434; Brock - Takahashi, "Diosqoros of Gozarto", s. 129).

²⁹² Biblioteca Apostolica Vaticana (Roma), Borgia Syriaca, nr. 146. Bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 57-61; yazmanın künye bilgisi için bk. 465-466. Ayrıca bk. Sebastian Paul Brock, "A Tentative Check List of Dated Syriac Manuscripts up to 1300", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 15, sy. 1, 2012, s. 36.

²⁹³ Biblioteca Medicea Laurenziana (Floransa), Orientali, nr. 298, vr. 81^a-82^a; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 57- 61; yazmanın künyesi için ayrıca bk. s. 436-437.

²⁹⁴ 20. yüzyılda yazılmış ilk listelerden biri için bk. Jean-Maurice Fiey, "Esquisse d'une Bibliographie de Bar Hébraeus (+ 1286)", *Parole de l'Orient*, c. 13, 1986, s. 279-312. İbnü'l-İbrî'nin telifleri ile Arapça'dan Süryanice'ye tercüme ettiği eserlerin toplam sayısı yirmi bir (Özaydın, "İbnü'l-İbrî", s. 93-94); otuz altı (Barsavm, *el-Lü 'lü 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi 's-Süryâniyye*, s. 417-430) ve kırk altı (Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 61-90) olarak zikredilmiştir. Burada kırk altı (46) eserlik liste takip edilecektir.

Latince: 1. *Horrei Mysteriorum*. 2. *Horreum Mysteriorum*

İngilizce: 1. *Storehouse of Secrets*. 2. *Treasury of Secret Wisdom*²⁹⁵

İbnü'l-İbrî'nin 1278 yılında tamamladığı *Avsar Rozê* (Sırlar Hazinesi: Kitâb-ı Mukaddes Tefsiri / Gizemlerin Ambarı), Eski Ahid ve Yeni Ahid'in farklı dillerdeki nüsha ve metinlerini dikkate alarak hazırlanan tenkitli bir tefsir çalışmasıdır. Bu eserde erken dönem Kitâb-ı Mukaddes bilginlerinin görüşleri göz önüne alınmıştır. Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes'in farklı versiyonlarından bahseden İbnü'l-İbrî'nin bu çalışması 19. yüzyılda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu eserin kaynaklarından olan Mervli İšo'dad (ö. 9. yüzyıl), Mûsâ b. Kifâ (ö. 903) ve Dionisios bar Salibi'nin (ö. 1171) Kitâb-ı Mukaddes ile ilgili çalışmalarının keşfedilmesi üzerine bu esere verilen önem azalmıştır.²⁹⁶

Eserin yazma nüshaları büyük boy olup varak sayısı 220-422 civarındadır.²⁹⁷ Eserin Süryanice metninin tamamı, hem *Eski Ahid* hem de *Yeni Ahid*'i kapsayacak şekilde ilk kez, 2003 yılında Julius Yeşu Çiçek (ö. 1941-2005) tarafından, her sayfada iki sütun yer alacak şekilde 583 sayfa olarak yayımlanmıştır.²⁹⁸ Ayrıca eserin Arapça'ya tercümesi Daniel el-Âmîdî tarafından 1600'lü yıllarda yapılmış olup bu tercüme ile ilgili herhangi bir yayım bulunmamaktadır.²⁹⁹ Eserin başka dillere kısmî olarak bazı tercümeleri yapılmıştır.³⁰⁰

2. *Mnorat Kûdşê* [ܡܢܪܬ ܟܘܕܝܫܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

²⁹⁵ Ashtor, "Bar Hebraeus (or Bar 'Ebhraya or Ibn al-'Ibri), Johanan", s. 151.

²⁹⁶ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 63, 147-172; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s. 232.

²⁹⁷ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 162-175.

²⁹⁸ Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô d-Madnhô d-Metîda' b-Şem Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Avsar Rozê Fûşokô d-Kulo Sûrat Ktob h[onav] d[en] d-'Atiktô kîr u d-Hadtô*, nşr. Julius Yeşû Çiçek, Bêt Frosô d-Bar 'Ebroyô (Bar-Hebraeus Verlag), Losser 2003.

²⁹⁹ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 172. Ayrıca burada hatalı bir bibliyografik bilgiye dikkat çekilmelidir. Bazı çalışmalarda geçen "Müellif Süryânîce yazdığı bu kitabın bir kısmını Arapça'ya çevirmiş ve çevirisine *Kenzü'l-esrâr* adını vermiştir" bilgisinin bir dayanağı bulunmamaktadır. Bk. Özeydin, "İbnü'l-İbrî", s. 94.

³⁰⁰ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 172-174.

Arapça: *Menâretü 'l-Akdâs* [مَنَارَةُ الْأَقْدَاسِ]

Latince: *Calendabri Sanctuarii*

İngilizce: *The Lamp of the Sanctuaries*

Mnorat Kûdşê (Kutsalların Işığ / Mabedin Çırağı / Mabedin Lambası) Ortaçağ hristiyan teolojisinin geniş bir kısmını kapsayan on iki farklı bölüme ayrılmıştır. Bu eserde *ilahiyat* yani *teoloji* konularına dair 12 mesele (*şetêsê* [شَتَئِسَ]), aklî ve naklî delillerle ayrıntılı olarak açıklanmıştır. İbnü'l-İbrî eserin girişinde, 12 meselenin tafsilatına geçmeden önce, özet şekilde 12 meselenin başlıklarını sıralamıştır.

1. Basit ilim/marifet (*Yida 'tô fşîto 'it*).

2. Mahlûkatın tabiatı, âlemin yaratılışı (*kyonoyûtô d-honô kul*).

3. Tanrı'nın varlığı, teslîs, tevhid, ilahiyat, Tanrı bilim (*mmallût Alohûtô*).

4. İlâhî kelâmın enkarnasyonunun sırrı, Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Îsâ Mesîh kristolojisi, onun insanlaşması, tecessümü (şahıslaşması) ve âhir zamanda tekrar enkarnasyonu ile tanrı annesi olarak Meryem (*metbarnşonûtô/metbasronûtô* [ܡܬܒܪܢܫܘܢܘܬܐ/ܡܬܒܥܪܢܘܬܐ]).

5. Semâvî cevher olan melekler (*ûsiyos şmoyonoyotô / malakê* [ܡܠܐܬܐ]).

6. Kilisenin kâhinlik rütbeleri hakkında, meyrûn, vaftiz, evharistiya, nimet, azab (*kohnûtô* [ܟܚܢܘܬܐ]).

7. Kötü ruhlar ve şeytanlar (*rûhê bişôtô / şîdê* [ܕܝܬܐ]).

8. Nefs-i nâtika yani akleden/rasyonel insan; nâtık nefsin gördüğü rüya ve görümler (*nafşô mlîtô*);

9. İrade, insanın hürriyeti, kaza, kader (*şalîût byotô*).

10. Ölümünden sonraki hayat, kıyamet (*hayat mîtê* [ܚܝܬܐ]).

11. Hesap ve cezâ (*hartô u dînô u fûr 'onô d-tobê va-d-bişê*).

12. Firdevs/Cennet (*fardaysô* [فردايس]).³⁰¹

İbnü'l-İbrî'nin İslam, Kur'ân ve müslümanlar hakkındaki görüşlerinin ortaya konulması açısından *Mnorat Kûdşê*'nin yukarıda sıralanan bölümlerinden ikisine, dikkat çekmek gerekir. Tanrı'nın varlığının (*mmallût Alohûtô*) ele alındığı üçüncü bölümde “teslîsi inkâr edenler” başlığı altında “felsefeciler, yahudiler, müslümanlar ve Sâbîiler”in görüşleri incelenmektedir. Ayrıca Mesîh (*metbarnşonûtô/metbasronûtô*) konusunun işlendiği dördüncü bölümde ise müslümanların “Mesîh ve tanrı oğlu” inancına olan itirazlarına cevap verilmektedir.³⁰²

Mnorat Kûdşê'nin orijinal Süryanice metnini, Julius Yeşu Çiçek 1997 yılında yayımlamıştır.³⁰³ Ayrıca eser Diyûnîsyûs Behnâm Cicâvî tarafından 1996'da Arapça'ya tercüme edilmeden önce,³⁰⁴ 1661 yılı civarında Serkîs (Sercîs) b. el-Uskuf Yûhannâ b. Ğureyr ez-Zürbâbî ed-Dimaşkî tarafından eser tercüme edilmiş, ancak henüz bu tercümenin yayımı ile ilgili bir çalışma gerçekleştirilmemiştir.³⁰⁵

3. *Ktobô d-Zalgê* [كتوبا زالجا]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Kitâbü'l-Eşi* ‘‘a [كتاب الأشعة]. 2. *Kitâbü'l-İşrâk* [كتاب الإشراف].

³⁰¹ Barsavm, *el-Lû'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Sûryâniyye*, s. 415-416; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 65.

³⁰² Bu kısımların Arapça'ya tercüme edildiği iddiası için bk. Barbara Roggema, “İbn Kammûna's and Ibn al-İbrî's Responses to Fakhr al-Dîn al-Râzî's Proofs of Muḥammad's Prophethood”, *Intellectual History of the Islamicate World*, sy. 2, 2014, s. 209-210. Roggema'ya göre Dânyâl el-Mardînî, İbnü'l-İbrî'nin *Mnorat Kûdşê*'sinden üçüncü ve dördüncü bölümü tercüme ederek eserine almıştır. Fakat Dânyâl el-Mardînî'nin söz konusu eseri günümüze ulaşmadığı için bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Dânyâl el-Mardînî için bk. Barsavm, *el-Lû'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Sûryâniyye*, s. 441-442; Sebastian Paul Brock, “Daniel of Mardin”, *GEDSH*, s. 114; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 106-108.

³⁰³ Mor Ğrîğoriyôs Yûhanon Bar 'Ebroyô Mafryonô d-Madnhô d-Sûryoyê Trîsay Şûbhô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, nşr. Julius Yeşu Çiçek, Bar-Hebreaus Verlag, Losser 1997 (yeniden basım bilgisi için bk. Gorgias Press, New Jersey 2010).

³⁰⁴ Mor Ğrîğoriyûs Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mafiryânü'l-Meşrik, *Menâretü'l-Akdâs*, trc. Diyûnîsyûs Behnâm Cicâvî, haz. (i'dâd ve takdîm) Yûhannâ İbrâhîm, Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1996.

³⁰⁵ Barsavm, *el-Lû'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Sûryâniyye*, s. 416 (yayımlanmamış bu tercümenin nüshaları için bk. 461); Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 185, 188, 197.

3. *Kitâbü 'l-Edvâ* [كتاب الأضواء]

Latince: *Radiatorum*

İngilizce: *The Book of Rays*

Mnorat Kûdşe'nin özeti olan *Ktobô d-Zalgê*'de (Şuâlar/Işınlar Kitabı), ilahiyat konuları 10 mesele/söz (*mîmrô* [مِمْرُو]) altında daha kısa şekilde açıklanmıştır: 1. Yaratılış; 2. İlâhiyyât, Tanrı, tevhid, teslîs; 3. Enkarnasyon; 4. Melekler; 5. Kötü ruhlar; 6. Nefs; 7. Kâhinlik, Din adamlığı; 8. İrade, ecel, kaza ve kader; 9. Küçük ve büyük her iki dünyanın sonu ve yeni âlemin başlangıcı; 10. Firdevs/Cennet.

İbnü'l-İbrî *Ktobô d-Zalgê*'yi telif ederken bir yandan *Mnorat Kûdşe*'de yer verdiği bazı konuları çıkarmış, bir yandan da yeni konular eklemiştir. Örneğin ecel ve tevbe bahisleri sadece *Zalgê*'de yer almıştır. Eserin orijinal Süryanicesi, 1996 yılında Zâzlı Yeşu' b. Gabriel'in hattıyla hazırlanan metnin tıpkıbasımı olarak 1997 yılında yayımlanmasıyla çoğaltılmıştır.³⁰⁶ Kitabın önceden zayıf bir Arapça ile kötü bir çevirmen³⁰⁷ (muhtemelen Yûhannâ b. Ğurayr ez-Zürbâbî)³⁰⁸ tarafından tercüme edildiği belirtilmektedir. *Zalgê* 2016'da Salîbâ Şem'un tarafından ikinci kez Arapça'ya tercüme edilerek yayımlanmıştır.³⁰⁹

4. *Mavd'ônûtô* [مَوْدُونُتُو]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Kitâbü 'l-Îmân* [كتاب الإيمان]

Latince: *Confessio Fidei*

³⁰⁶ Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-hû Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Zalgê u-Şurorê d-Şetêsê 'Îdtonoyotô*, Zafer Matbaası (Zâzlı Yeşu' b. Gabriel tarafından 1996 yılında istinsah edilmiş yazma nüshadan tıpkıbasım), İstanbul 1997 (bu yayında kullanılan nüsha hakkında bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 194 [nr. 1576/7 Bodl Or 467 ve 1632/3 Incomplete AlepGeorg 110]).

³⁰⁷ Barsavm, *el-Lû 'lû 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l- 'Ulûm ve 'l-Âdâbi 's-Süryâniyye*, s. 417.

³⁰⁸ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 197.

³⁰⁹ İbnü'l-İbrî, *Eşi''a*, trc. Salîbâ Şem'un (el-Matrân el-Müsteşârü'l-Batriyarkî li's-Süryân el-Ursûzuks), [yy] 2016.

İbnü'l-İbrî'nin *Mavd'ônûtô* (İman Kitabı) başlıklı eseri halen yazma olarak korunmaktadır. Eser henüz yayımlanmadığı için hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Ayrıca eserin Arapça tercümeleri de yazma halde günümüze ulaşmıştır.³¹⁰

5. *Ktobô d-Îtîkûn* [كُتُبُ إِتِّكُون]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *el-Îsîkûn: Felsefetü'l-Adâbi'l-Hulukıyye* [الإيتيقون فلسفة الآداب الخلقية]

Latince: 1. *Ethicorum*. 2. *Ethicon*

İngilizce: 1. *Ethicon*. 2. *Christian Ethics*

İbnü'l-İbrî'nin 15 Temmuz 1279'da Merağa'da telif ettiği, üzerine çokça çalışma yapılan ve çeşitli dillere tercüme edilen *Ktobô d-Îtîkûn* (Ahlâk Kitabı), hristiyan yaşamı için sistematik etik kitabı olarak temel ahlâkî konuları içermektedir. Bir anlamda eser, mânevî hayatı olduğu kadar dünyevi hayatı da kapsayan bir disiplin ve görgü kuralları kılavuzudur. Kitap, temelde *Yeni Ahid*'in ve Mısırlı çöl babalarının savunduğu dua yükümlülüklerini ve davranış biçimlerini ele almaktadır. 20. yüzyıldaki Süryani Ortodoks patriklerinden I. Afrâm Barsavm, eseri içerik ve tertip açısından, “ahlâk ve hüsnü's-sülûk konusunda benzersiz bir kitap” olarak anmıştır.³¹¹ İbnü'l-İbrî, İmâm Gazzâlî'nin *Îhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*'indeki tasnifini dikkate alarak, bu eserini öncelikle dört *makâleye*/mukaddimeye (*mîmrô* [مِمْرَا]) daha sonra da her bir makâleyi bâblara/bölmelere (*kefalêvun* [كِفَالَاء]), her bâbı da *fasıllara*/cüzlere (*fosûkô* [فُصُوكَا]) ayırmıştır:

1. Makâle: Bedenini mânevî amellerle güçlendirmek (namaz/dua, zühde yönelik ameller [zikir, kıraat, tefekkür vs.], uyku ve seher, Mezmurlar, musiki, oruç, uzlet ve hac gibi ibadete dair hususlar 9 bâb altında incelenmiştir).

³¹⁰ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 65, 197-199. Esere ulaşılamadığı için içeriği hakkında bilgi verilememektedir.

³¹¹ “Ve hüve kitâbün lâ nazîra lehü fî'l-cevdeti ve lâ şebîhe lehü fî ma'nâhü”, Barsavm, *el-Lû'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 423.

2. Makâle: Bedenî hayata dair amellerini düzenlemek (yemek-içmek, meşrû evlilik [eşlerin birbirine karşı görevleri], beden temizliği,³¹² terbiye ve talim, ticaret türünden el ile yapılan ameller ve sadaka konuları 6 bâb altında incelenmiştir).

3. Makâle: Nefsini kötü isteklerden/alışkanlıklardan arındırmak (nefsin özellikleri, nefsin alışkanlıklarını terbiye, yemeğe aşırı düşkünlük / oburluk, şehvetler ve onların tedavisi hakkında [zina ve afetleri],³¹³ dilin hataları, gazap-hased-kin, batıl şehvetler, mal sevgisi, kendini övme sevgisi, gösteriş-riya, kibir ve övünme meseleleri 12 bâb altında incelenmiştir).

4. Makâle: Nefsini faziletlerle güzelleştirmek (ilim, nasihat, iman [kalpte imanı yerleştirmek], tövbe, sabır, şükür, recâ/umut, takvâ [Allah korkusu], gönüllü fakirlik, zühd, tevekkül, muhabbet ve kardeşlik, Allâh'ı zikretmek ve mahlûkatının güzelliklerini düşünmek, fikrini temiz tutmak, muhabbetullah ve ölümü düşünmek mevzûları 16 bâb altında incelenmiştir).

Îtikûn'un istinsah tarihi 13. yüzyılın sonlarına kadar giden birçok yazma nüshası bulunmaktadır.³¹⁴ İlk neşir Urmiyeli Keldânî bilgin Paul Bedjan (1838-1920) tarafından 1898 yılında gerçekleştirilmiştir. Bedjan orijinal Süryanice metni 5 adet yazmaya dayanarak tahkikli olarak neşretmiştir.³¹⁵ Ayrıca Süryanice orijinal metin 1985 yılında, Julisu Yeşu Çiçek tarafından (Mzizahlı Yûhânun Seven b. Malkê Kırmızı b. Gavriye b.

³¹² İkinci makalenin üçüncü babı olan ve on fasıl içeren bu kısmın tercümesi modern Arapça tercümede “bu bölümün tamamını çevirip yayımlamaktan kaçınmamız gerektiğini düşündük, çünkü günümüzde hiçbir faydası yoktur” ifadesiyle göz ardı edilmiştir. Bk. Ğrîğûriyûs İbnü'l-İbrî, *el-Îsikûn: Felsefetu'l-Adâbi'l-Hulukıyye*, trc. Ğrîğûriyûs Bûlus Behnâm, Matba'atü's-Şebâb - Mektebetu Dari'l-Livâ', Kamışlı 1967, s. 196.

³¹³ Üçüncü makalenin dördüncü babının tercümesi modern Arapça tercümede “günümüzün nesline faydasının olmadığı” ifadesiyle göz ardı edilmiştir. Bk. İbnü'l-İbrî, *el-Îsikûn: Felsefetu'l-Adâbi'l-Hulukıyye*, s. 245.

³¹⁴ İbnü'l-İbrî, *el-Îsikûn: Felsefetu'l-Adâbi'l-Hulukıyye*, mütercimim (Behnâm) mukaddimesi, s. 7-8. Behnâm burada, en eskisi 1292 tarihli olmak üzere 9 adet yazma nüsha künyesi vermektedir. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 423. Barsavm 4 adet nüsha bilgisi vermektedir; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 204-208. Takahashi yazılışından günümüze kadar gelen 48 nüshanın kaydını zikretmektedir.

³¹⁵ Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Îtikûn d-'al Myatrût Dûborê (Ethicon, seu Moralia)*, ed. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898 (yeniden basım bilgisi için bk. Gorgias Press, New Jersey 2007).

Malke'nin 10 Mayıs 1985 tarihinde istinsah ettiği nüshanın tıpkıbasımı yoluyla) ikinci kez neşredilmiştir.³¹⁶

Îtikûn'un ilk iki Arapça tercümesi halen yazma halde olup bunların neşri yapılmamıştır. İlk tercüme Dâvud el-Hımsî, ikinci tercüme ise Yûhannâ b. Ğurayr ez-Zürbâbî tarafından yapılmıştır.³¹⁷

Bağdat ve Basra Metropolitî Ğrîğûriyûs Bûlus Behnâm, Paul Bedjan neşrine dayanarak 1967 yılında eseri (günümüzde faydası olmadığı gerekçesiyle iki babı hariç olmak üzere) Arapça'ya tercüme edilmiştir.³¹⁸ Behnâm'ın bu tercümesi (1967 yılındaki tercümeye yer almayan bu iki baktan birinin [üçüncü makalenin dördüncü babının] tercümeye dahil edilmesiyle), Süryani Mor Afrem Manastırı (Ma'arrat Saydnâyâ / Dimaşk) rahip ve öğrencileri tarafından 2011 yılında Kamışlı'da tekrar yayımlanmıştır.³¹⁹ *Îtikûn*'un bazı kısımları İngilizce'ye tercüme edilmiştir.³²⁰

6. *Ktobô d-Yavnô* [ܟܬܒܐ ܕܝܐܢܐ]

Uzun Adı: *Ktobô d-Yavnô Metul Dûbôrê d-Yihîdoyê b-Karyotê* [ܟܬܒܐ ܕܝܐܢܐ ܡܬܘܠ ܕܘܒܐܪܐ ܕܝܚܝܕܝܐ ܒܟܪܝܘܬܐ]
[ܟܬܒܐ ܕܝܐܢܐ ܡܬܘܠ ܕܘܒܐܪܐ ܕܝܚܝܕܝܐ ܒܟܪܝܘܬܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Kitabü'l-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk* [كتاب الحمامة مختصر في كتاب الوركاء في علم الإرتقاء]. 2. *Kitâbü'l-Verkâ' fî 'İlmi'l-'İrtikâ'* [كتاب الوركاء في علم الإرتقاء].

³¹⁶ Künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 201.

³¹⁷ Bûlus el-Fegğalî (Boulos Feghali), “Ğrîğûriyûs Ebnü'l-Ferec İbnü'l-'İbrî”, *Ebü'l-Ferec Ğrîğûriyûs İbnü'l-'İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ'l-Fransiyye) Bûlus el-Fegğalî (Boulos Feghali), Menşûrâtü'r-Râbitati'l-Kehnûtiye - Mü'essesetü Dekkâş li't-Tibâ'a, Kisrevân 2003, s. 181.

³¹⁸ Ğrîğûriyûs İbnü'l-'İbrî, *el-İsikûn: Felsefeti'l-Adâbi'l-Hulukıyye*, trc. Ğrîğûriyûs Bûlus Behnâm, Matba'atü's-Şebâb - Mektebetu Dari'l-Livâ', Kamışlı 1967.

³¹⁹ Ğrîğûriyûs İbnü'l-'İbrî, *el-İsikûn: Felsefeti'l-Adâbi'l-Hulukıyye*, trc. Ğrîğûriyûs Bûlus Behnâm, nşr. (e'ade tıbâ'atahu) Deyr Mor Afrâm es-Süryânî, Matba'atu Şâfir, Kamışlı 2011.

³²⁰ Bar Hebraeus, *Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon*, trc. (with an introduction, notes and registers) Arent Jan Wensinck, E. J. Brill, Leyden [Leiden] 1919, s. 83-133; Gregory Barhebraeus, *Ethicon (Memra I)*, nşr. ve trc. Herman G. B. Teule, E. Petters, Lovanii [Louvain] 1993.

Latince: *Liber Columbae*

İngilizce: *The Book of the Dove*

Türkçe: 1. *Güvercin Kitabı*. 2. *Güvercin Kitabı: Yalnızlığa Çekilenlerin Kısaca Tedbirleri*

İtîkûn'un özeti konumunda olan *Ktobô d-Yavnô* (Güvercin Kitabı), rahip olarak münzevi bir hayat sürmek isteyenler için bir rehber kitabı konumundadır. Güvercin sembolü Eski Ahid'de Hz. Nûh'un tufandan sonra kumru, ardından da güvercini gönderip onun da yeni koparılmış zeytin yaprağıyla dönmesiyle bilinmektedir.³²¹

İnciller'de ise güvercin, "saf"lığın işareti olarak yer almasının yanında,³²² "Ruh",³²³ "Tanrı'nın Ruh",³²⁴ ve "Kutsal Ruh"³²⁵ gibi temsilî anlamlarda kullanılmıştır. Bunlara ilaveten Hristiyanlık'ta İsâ Mesîh'in ardından kilise ve din adamlarının da Kutsal Ruh tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Bu açılardan eserin adındaki "yavnô" ifadesi, eserin içeriğindeki mânevî yönü öne çıkarmaktadır.³²⁶

³²¹ Yaratılış, 8/4-13; "Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat Dağları'na oturdu. Sular onuncu aya kadar sürekli azaldı. Onuncu ayın birinde dağların doruğu görüldü. Kırk gün sonra Nuh yapmış olduğu geminin penceresini açtı. Kuzgunu dışarı gönderdi. Kuzgun sular kuruyuncaya kadar dönmedi, uçup durdu. Bunun üzerine Nuh suların yeryüzünden çekilip çekilmediğini anlamak için güvercini gönderdi. Güvercin konacak bir yer bulamadı, çünkü her yer suyla kaplıydı. Gemiye, Nuh'un yanına döndü. Nuh uzanıp güvercini tuttu ve gemiye, yanına aldı. Yedi gün daha bekledi, sonra güvercini yine dışarı saldı. Güvercin gagasında yeni kopmuş bir zeytin yaprağıyla akşamleyin geri döndü. O zaman Nuh suların yeryüzünden çekilmiş olduğunu anladı. Yedi gün daha bekledikten sonra güvercini yine gönderdi. Bu kez güvercin geri dönmedi. Nuh altı yüz bir yaşındayken, birinci ayın birinde yeryüzündeki sular kurudu. Nuh geminin üstündeki kapağı kaldırıncı toprağın kurumuş olduğunu gördü."

³²² Matta, 10/16; "İşte, sizi koyunlar gibi kurtların arasına gönderiyorum. Yılan gibi zeki, güvercin gibi saf olun."

³²³ Markos, 1/9-10; "O günlerde Celile'nin Nasıra Kenti'nden çıkıp gelen İsa, Yahya tarafından Şeria Irmağı'nda vaftiz edildi. Tam sudan çıkarken, göklerin yarıldığını ve Ruh'un güvercin gibi üzerine indiğini gördü." Yuhanna, 1/32: "Yahya tanıklığını şöyle sürdürdü: 'Ruh'un güvercin gibi gökten indiğini, O'nun üzerinde durduğunu gördüm.' ..."

³²⁴ Matta, 3/16; "İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı'nın Ruhunun güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü."

³²⁵ Luka, 3/21-22; "Bütün halk vaftiz olduktan sonra İsa da vaftiz oldu. Dua ederken gök açıldı ve Kutsal Ruh, bedensel görünümde, güvercin gibi O'nun üzerine indi. ..."

³²⁶ Kitâb-ı Mukaddes'in hem Eski Ahid hem de Yeni Ahid kısımlarında bahsedilen güvercinin konumu ve anlamı ile ilgili bk. Behnan Konutgan - Levent Kınran - İlhan Özbek - Mine Yıldırım, *Kutsal Kitap Sözlüğü*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2016, "Hayvanlar" md., s. 275. Ayrıca Kutsal Ruh

İbnü'l-İbrî'nin yaşadığı siyaseten çalkantılı olan dönem düşünüldüğünde ortaya koyduğu eserler açısından üretken bir yazar olduğu farkedilir. Ürettiği birçok eser arasında *Yavnô* kitabı kısa bir çileci eğitim rehberi olarak dikkat çekmektedir. Özellikle Doğu Hristiyanlığı'nda münzevi olmayı arzulayanlar için yazılmış olan bu risale, Süryani Ortodoks Kilisesi'nde görevli din adamları için pratik mânevî tavsiyeler sunmaktadır. Manastır edebiyatının bir klasiği olan *Yavnô*, dua, oruç, tövbe, tevazu ve dünyadan yabancılaşıma dahil olmak üzere; mânevî hallere dair değerli kavrayışları ihtiva etmektedir. Orijinali Süryanice olarak yazılan bu metin, “Ortaçağ Doğu Hristiyanlığı manastır düşüncesi”ne dair kaynak olacak bilgiler barındırmaktadır. İbnü'l-İbrî'nin hayatını sürdürdüğü 13. asrın; Abbâsîler'in son bulduğu, Haçlı prensliklerinin bulunduğu ve Moğol yıkımlarının görüldüğü bir dönem olduğu hesaba katıldığında, böylesi bir çağda mânevî bir merkez arayanlar için *Yavnô* bir edebî risale hüviyeti taşımaktadır.

Yavnô dört bab (*kefalê* [كُفَالَا]), ve ilk üç babın altında onar fasıldan (*fosûkô* [فُصُكُؤَا]) oluşmaktadır. Birinci bab, *manastırda* (*knûbîn* [كُنُوبِينَ]) bedenî amellerin terbiyesi, yani bedeninin eğitimi hakkındadır (on fasıl). İkinci bab, manastır odası olan *hücrede* (*keloytô* [كَلُؤُتَا]) rûhî/mânevî yolu tamamlamak, yani mânevî eğitim hakkındadır (on fasıl). Üçüncü bab, mükemmelliğin mânevî istirahati, yani mükemmell

ile ilgili bk. Konutgan - Kınran - Özbek - Yıldırım, *Kutsal Kitap Sözlüğü*, “Ruh, Kutsal Ruh” md., s. 608-611.

Hristiyanlık'ta güvercinin, Hz. Nûh ile Îsâ Mesîh arasındaki benzerlik açısından aldığı konum şu şekilde açıklanmıştır: “Ayrıca hristiyan geleneğinde Nûh ile Îsâ Mesîh arasında bazı benzerlikler kurulmaktadır. Buna göre tıpkı Nûh gibi Îsâ da günahkâr bir dünyada imanı temsil etmekte ve Nûh'un tûfandan canlı olarak çıkıp bütün insanlığı kurtarması gibi Îsâ da vaftiz suyu ile ölümü yenmektedir. Aynı şekilde insanlığı helâkten kurtaran Nûh'un gemisi insanlığı gûnahtan kurtaran kiliseye, yine Nûh'un tûfan sona erdiğinde gönderdiği güvercin de Kutsal Ruh'a karşılık gelmektedir (Luka, 17/26; Petrus'un Birinci Mektubu, 3/2; ER, X, 461).” Bk. Ömer Faruk Harman, “Nûh”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 226.

Ayrıca Kutsal Ruh'un ilham ile yönlendirmesi şu şekilde açıklanmıştır: “Îsâ, çarmıha gerildikten sonra tekrar diriltildiğinde havârilere Tanrı'yı ve kendisini temsil eden ruhla kendi mesajını tebliğ etmek üzere görevlendirmiştir (Matta, 28/19-20). Dolayısıyla Îsâ'dan sonra havârilere ve kiliseye bağlı faaliyet gösteren ve peygamber olarak adlandırılan kişilere ilhamın getirilmesine kutsal ruh aracılık etmiştir. Kutsal ruhun kiliseyi de kontrolü altında tuttuğuna inanılmaktadır (Yuhanna, 14/26; 5/32)... Çünkü Îsâ'nın yeryüzündeki bedenini temsil eden kiliseye baba Tanrı'yı ve oğul Tanrı'yı (Îsâ) temsilen kutsallık veren Rûhulkudûs'tür.” Bk. Mustafa Sinanoğlu, “İlham [Diğer Dinlerde İlham]”, *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 101.

ruhî huzur hakkındadır (on fasıl). Son olarak dördüncü bab eserin müellifi İbnü'l-İbrî'nin “kısaca” şahsî olarak mânevî yolu tecrübesi hakkındadır; bir anlamda mânevî bir otobiyografi çalışmasıdır. Bu son bölümün, ilk üç bölüme göre daha kısa tutulduğu görülmektedir. Son bölümde kendi manevî süreçlerinden bahseden İbnü'l-İbrî, tefekkür sonucunda (*varidât* türünden) kalbine (gecenin karanlığında yol gösteren şimşeğin parlaklığı misali) doğan düşüncelere, yüz adet hikmetli *kısa cümle* (*fetgomê z'ûrê* [فَتْغَمَةُ زُورٍ]) olarak bu bölümün sonunda yer vermiştir.³²⁷

İbnü'l-İbrî'nin *Yavnô*'nun mukaddimesinde belirttiğine göre bu dört bölüm Hz. Nûh'un sireti ile ilişkilendirilmiştir. Hz. Nûh da dört merhaleden geçmiştir. Birinci merhalede Allah'ın razı olacağı ameller yapmış; ikinci merhalede kendisini tufandan kurtaracak olan gemiye binmiş; üçüncü merhalede güvercinin tufan suyunun yeryüzünden azaldığını müjdelemesiyle gemiden çıkmış; dördüncü merhale olarak en sonunda Hz. Nûh aldığı ilhamlarla Allah ile ahid yapmıştır.³²⁸

Îtikûn kitabına göre küçük hacimli olan *Yavnô* ilmî muhitlerde rağbet görmüş, orijinal Süryanicesi (metin neşri veya yazmadan tıpkıbasım olarak) birkaç kez yayımlanmış; Arapça, İngilizce ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Eserin Süryanice orijinal metninin birinci ve ikinci neşri 1898'de, yani aynı yılda iki farklı nâşir tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu neşirlerden biri Keldânî bilgin Paul Bedjan tarafından (*Îtikûn* ile beraber aynı cildin sonunda, s. 519-605)

³²⁷ Eserin son bölümü olan dördüncü kısımda kendi mânevî tecrübesini kısaca anlatan İbnü'l-İbrî'nin, Gazzâlî'nin *el-Mûnkız mine'd-Dalâl*'ını örnek aldığı ifade edilmektedir. Bk. Herman G. B. Teule, “Barhebraeus”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Allex Mallet, c. 4 (1200-1350), Brill, Leiden 2012, s. 606-607. Ayrıca Hollandalı oryantalist Arent Jan Wensinck (1882-1939), Gazzâlî'nin *Îhyâ'ü 'Ulûmi'd-dîn*'inin İbnü'l-İbrî'nin temel kaynaklarından biri olduğunu söyleyerek farklı din mensuplarının buluştuğu kültürel ortak bir zeminin bulunduğu dikkat çekmiştir. Wensinck, İbnü'l-İbrî'nin hem *Îtikûn*'da hem de *Yavnô* kitabında ahlâki vasıflar konusundaki birçok meseleyi *Îhyâ*'dan iktibas ettiğini örneklerle ispat etmiştir. Öte yandan İspanyol şarkıyaçı Miguel Asin Palacios (1871-1944), İbnü'l-İbrî'nin *Îhyâ*'dan birçok misal ve şiiri de aynen aldığını ifade etmiştir. İddialar ve için bk. Hacı Bekir Karlığa, “Gazzâlî [Eserleri]”, *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 529; Fatma Kızıl, “Wensinck, Arent Jan”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 158. Öte yandan *Îhyâ* ve *Yavnô* arasındaki ortaklık/benzerlikler için bk. Bar Hebraeus, *Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon*, mütercim (Wensinck) girişi, s. CXI- CXXXVI.

³²⁸ Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Abûlfarag Bar 'Ebroyô (Abulfaragii Gregorii Bar-Hebraei Mafriani Orientis), *Ktobô d-Yavnô (Kithâbhâ Dhiyaunâ, seu Liber Columbae)*, ed. Gabriel Cardahi, Typis Academiae Lynceorum, Romae [Roma] 1898, s. 2.

yapılmıştır.³²⁹ Diğeri de Mârûnî bilgin Gabriel Cardahi (Cibrâ'il Kardâhî) tarafından Roma'da, aynı senede, 1898 yılında yayımlanmıştır.³³⁰ Eserin üçüncü neşrini Yûhannâ Dolabani³³¹ 1916'de Deyrûlzafaran'da (Mardin) yapmıştır.³³² Dördüncü neşir I. Zekkâ İvâs tarafından (Arapça tercümeyle paralel Süryanice tahkikli metin olarak) 1974/1975'te Bağdad'da basılmıştır.³³³ Beşinci neşir ise Julius Yeşu Çiçek tarafından 1983 yılında (yeniden hazırlanmış bir yazmanın tıpkıbasımının çoğaltılmasıyla) gerçekleştirilmiştir.³³⁴

³²⁹ Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê (Liber Columbae, seu Directorium Monachorum)*, nşr. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898, s. 519-599.

³³⁰ Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Abûlfarag Bar 'Ebroyô (Abulfaragii Gregorii Bar-Hebraei Mafriani Orientis), *Ktobô d-Yavnô (Kithâbhâ Dhiyaunâ, seu Liber Columbae)*, nşr. Gabriel Cardahi, Typis Academiae Lynceorum, Romae [Roma] 1898.

³³¹ Yûhannâ Dolabani: Sür. Yûhanon Dûlabânî [ܝܚܢܢ ܕܘܠܒܢܝ].

³³² Mor Grîgôriyôs Mafryonô Kadîşô d-Madnhô d-metîdâ' Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô*, nşr. Yûhanon Dûlabânî, Matba'tô Sûryoytô da-b-Ûmrô d-Mor Hananyô, Mardin 1916 (nâşir metni biri matbu [Roma 1898, Paul Bedjan neşri], ikisi yazma [1894 ve 1912 istinsah tarihli] üç nüshaya dayanarak tahkikli olarak yayımlamıştır. Bk. nâşirin [Dûlabânî] girişi, s. II-III). Ayrıca bu künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 213; krş. Fiey, "Esquisse d'une Bibliographie de Bar Hébraeus (+ 1286)", s. 292.

[Nihat Durak'ın çalışmasında İbnü'l-İbrî'nin *Yavnô* adlı eserinden şu şekilde söz edilmiştir:

"Güvercin Kitabı (Kthobo D-Yauno, Kitabu'l-Hamam, Book of the Dove)

Ortadoğu'da Ebu'l-Ferec b. Harun b. Tuma el-Malaî ve İbnü'l-İbrî olarak bilinen, batıda Bar Hebraeus isimiyle meşhur, Grigorius Bar Ebroyo (d. 1225/6-v.1286)'nun *Güvercin* isimli Arapça eserini, elyazması nüshasından Dolapönü yayıma hazırlayıp bastırmıştır. Basım yeri ve tarihi mevcut değildir. Günümüzde batıda *Book of the Dove* olarak bilinen bu kitabı Dolapönü, 1916'da Mardin'de *Kthobo d-Yavno* adıyla Süryanice'ye çevirip yayımlamıştır." Bk. Nihat Durak, *Süryani Kadim Metropolit Hanna Dolapönü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2014, s. 58.

Durak'ın bu çalışmasında yer alan bilgiler birkaç açıdan problemlidir:

1. İbnü'l-İbrî *Ktobô d-Yavnô*'yu önce Süryanice olarak kaleme almış, daha sonra kendisi bunu Arapça'ya tercüme etmiştir. Durak'ın çalışmasında ise orijinali Süryanice olan eser, aslı Arapça olarak ifade edilmiştir.

2. Dolabani'nin yazma nüshadan yayıma hazırlayıp bastığı eser Arapça değil; Süryanice orijinal metnin neşridir.

3. Eser biri matbu ikisi yazma toplam üç nüsha esas alınarak hazırlanmıştır.

4. Basım yeri "Mardin"dir.

5. Dolabani'nin 1916'da Mardin'de *Kthobo d-Yavno* adıyla yayımladığı eser, herhangi başka bir dilden/eserden çeviri olmayıp orijinal Süryanice eserin neşridir.]

³³³ Mor Grîgôriyôs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malaî el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, trc. (hakkâkahu ve 'arabehe) Zekkâ İvâs, Matbû'âtü Mecma'i'l-Luğatî's-Süryaniyye - Matba'atü'l-Edîb el-Bağdâdiyye, Bağdâd 1974.

³³⁴ Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-metîdâ' Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô*, nşr. Julius Yeşu Çiçek, Frîsotô d-Dayrô d-Mor Afrêm Sûryoyô b-Malkût d-

Yavnô birkaç kez Arapça'ya tercüme edilmiştir. İbnü'l-İbrî'nin *İtikûn*'u 15 Temmuz 1279'da telif etmiş, *Yavnô*'yu da *İtikûn*'un özeti olarak yazmış olduğu kabul edildiğinde, onun 1286 yılındaki vefatından yedi veya sekiz sene önce, bu eseri yazdığı anlaşılmaktadır.³³⁵

Yakın zamana kadar *Yavnô* hakkında bilgi veren kaynaklarda, bu eserin Süryanice'den Arapça'ya yapılan ilk tercümesinin, *Yavnô*'nun telifinden yaklaşık 15-20 yıl sonra, "kimliği bilinmeyen bir mütercim" tarafından 1299'da *Kitâbü'l-Verkâ' fî 'İlmi'l-'İrtikâ'* [كتاب الوركاء في علم الإرتقاء] (veya kısaca *el-Verkâ' fî Tarîki'l-'İrtikâ'* [الوركاء في طريق الإرتقاء]) adıyla yapıldığı kaydedilmiştir.³³⁶

Öte yandan son yıllarda yapılan çalışmalarda bu eserin Arapça ilk tercümesinin bizzat İbnü'l-İbrî tarafından yapıldığı tespit (*keşf*) edilmiştir. Bu keşfe göre İbnü'l-İbrî eserini önce *Ktobô d-Yavnô* adıyla Süryanice olarak kaleme almış; daha sonra *el-Verkâ' fî Tarîki'l-'İrtikâ'* (الوركاء في طريق الإرتقاء) adıyla Arapça olarak kaleme almıştır.³³⁷

Hûlândâ (Monastery of St. Ephrem's the Syrian Publication), [Losser] 1983 (bu neşirdeki metin daha önce yayımlanmış olan Dolabani'nin 1916 yılı neşri ile İvâs'ın 1974 yılındaki tıpkıbasım neşirlerine dayanmıştır. Bk. nâşirin (Çiçek) girişi, s. I [i]).

³³⁵ Samîr Halîl Samîr'in (British Library, Codex Rich, nr. 1794'te kayıtlı yazmaya dayanarak) verdiği tarihe göre, İbnü'l-İbrî *İtikûn*'u milâdî 1277-1278 (İsk. tak. 1590) yılında telif etmiştir. Bir anlamda İbnü'l-İbrî 1286'daki vefatından 7/8 sene önce *İtikûn*'u tamamlamıştır. *Yavnô* çalışması *İtikûn*'un özeti olduğuna göre İbnü'l-İbrî vefatından çok kısa bir süre önce *Yavnô*'yu tamamlamıştır. Samîr Halîl Samîr, "Haber Siyerevî li'bni'l-'İbrî", *Ebü'l-Ferec Ğriğûriyûs İbnü'l-'İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ'l-Fransiyye) Bûlus el-Feğğâlî (Boulos Feghali), Menşûrâtü'r-Râbitatî'l-Kehnûtiye - Mü'essesetü Dekkâş li't-Tıbbâ'a, Kisrevân 2003, s. 13 (nr. 4.2); ayrıca krş. Bar Hebraeus, *Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon*, s. XIV-XV (kitabın mütercimi Wensinck burada "British Library, Codex Rich, nr. 1794" yazması hakkında bilgi vermektedir).

³³⁶ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 424. Bu erken Arapça tercümenin nüshaları için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 218-222. Bu tercüme bazı yazmalarda *Manastır (Hücre) Hukuku*, "Fî Hukûki'l-Kallâye" [في حقوق القلاية] olarak adlandırılmıştır (s. 218 [nr. B6.M2.a - 1492/3]). Bu tercümenin iki nüshası için bk. Samîr, "Haber Siyerevî li'bni'l-'İbrî", s. 10.

³³⁷ Bu konudaki son bilgiler Jean Fathi tarafından 2020 tarihinde tamamladığı çalışmasında ifade edilmiştir. Bk. Jean Fathi, *Apologie et Mysticisme chez les chrétiens d'Orient: Recherches sur al-Kindî et Barhebraeus (vers 820 & 1280)*, Doktora Tezi, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 2020. Ayrıca krş. "On the discovery of Barhebraeus' Arabic Book of the Dove: An Interview with Jean Fathi", 09.12.2020, <https://theo.kuleuven.be/apps/press/theologyresearchnews/2020/12/09/on->

İkinci Arapça ise tercüme 1648 yılında *Kitâbü'l-Hamâme* [كتاب الحمامة] adıyla kaydedilmiştir. Bu çalışmanın muhtemel müterciminin 17. yüzyılın ortalarında yaşayan Yûhannâ b. Ğurayr ez-Zürbâbî (ö. 17. yüzyılın ikinci yarısı) olduğu ileri sürülmüştür.³³⁸

Bunların dışında *Yavnô*'nun üçüncü ve dördüncü olarak 20. yüzyılda yayımlanan iki çevirisi bilinmektedir. Eserin üçüncü Arapça neşri, Yûsuf Hubeyka tarafından *el-Meşrik* dergisinde yayımlanmıştır. Hubeyka bu neşri mütercimi bilinmeyen Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] bir yazmaya dayanarak neşretmiştir.³³⁹

Dördüncü modern Arapça tercüme ise I. Zekkâ İvâs tarafından 1974/1975'de yapılmıştır.³⁴⁰ İvâs'ın bu tercümesi 1983 yılında yeniden basılmıştır.³⁴¹ Ayrıca İvâs'ın bu tercümesi *Nüsûkiyyâtü İbni'l-İbrî* [نسكيات ابن العبري] başlığı ile mütercim, tarih ve yer belirtilmeksizin (muhtemelen Mısır'da) yayımlanmıştır.³⁴²

the-discovery-of-barhebraeus-arabic-book-of-the-dove (12.03.2022). Ayrıca krş. Jean Fathi, “Yûhannâ ibn al-Ğurayr, Passeur de la Tradition Syriaque et Arabe Chrétienne au XVIIe Siècle”, *Journal of Eastern Christian Studies*, c. 68, sy. 1-2, 2016, s. 148-149.

³³⁸ Samîr, “Haber Siyerevî li'bni'l-İbrî”, s. 10. Samîr burada bu tercümenin yirmiye yakın nüshasının bulunduğunu belirtmekte ve bunlardan üçünü tanıtmaktadır.

³³⁹ İbnü'l-İbrî, “Kitâbü'l-Hamâme”, nşr. Yûsuf Hubeyka, *el-Meşrik*, c. 50, sy. 1 (Kânûnu's-Sânî - Şubât), 1956, s. 17-66. Hubeyka'nın vefatından sonra terekisi arasında bulunup yayımlanan bir çalışmadır (*min metrûkâtü'l-kalem li'l-behhâse el-merhûm el-ebâtî Yûsuf Hubeyka er-rahîb el-Lübnânî*) [من متروكات القلم للبحاة المرحوم الاباتي يوسف حبيقة الراهب اللبناني].

Bu neşirde Deyru's-Serfe'de (Harissa/Kisrevân [Süryani Katolik Patrikliği]) 9/18 numarasıyla kayıtlı, 1596 istinsah tarihli, Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] yazma kullanılmıştır. Bu neşirde esas alınan nüsha hakkında bk. Butrus Sâre el-Lübnânî'nin [الأب بطرس ساره اللبناني] “giriş” (تصدير) yazısı, s. 17-19; ayrıca krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 215 (nr. B6.4. Edition of Arabic Version [1956: Yûsuf Hûbaiqa], B6.M2c. [1596: CharfA 9.18/1]).

[Maalesef bazı çalışmalarda hatalı olarak bunun Hubeyka'nın bir neşri yerine tercümesi olduğu ifade edilmiştir. Bk. Özeydın, “İbnü'l-İbrî”, s. 94.]

³⁴⁰ Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, trc. (hakkâkahu ve 'arrabeHu) Zekkâ İvâs, Matbû'âtü Mecma'i'l-Luğatî's-Süryâniyye - Matba'atü'l-Edîb el-Bağdâdiyye, Bağdâd 1974.

³⁴¹ Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, trc. (hakkâkahu ve 'arrabeHu) Zekkâ İvâs, nşr. İbrâhîm Serrûc, 2. bs., el-Manşûrâtü'l-Câmî'a - Mektebetü's-Sâ'ih, Trablus 1983 (her ne kadar bu baskının dış ve iç kapağında tahkik ve tercüme olduğu ifade ediliyorsa eserin içerisinde sadece inceleme ve tercüme yer almaktadır).

³⁴² Mütercim adı zikredilmeksizin tarihsiz olarak da neşredilen bu çalışma için bk. Ğrîğûriyûs Yûhannâ, *Nüsûkiyyâtü İbni'l-İbrî* [yy] [ty]. Bu eserin tahimini yayım tarihi ve eser hakkındaki tartışmalar için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 213 (nr. 1974: Zakkâ 'Iwas);

Arent Jan Wensinck 1919 yılında *Yavnô*'yu İngilizce'ye tercüme etmiştir.³⁴³ *Yavnô*, 1983 yılında Julius Yacoub Madapattu (1912-1992) ve Julius Kuriakose tarafından Malalayam diline;³⁴⁴ 1986 yılında Cercis Alkan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁴⁵

7. *Ktobô d-Fûşokô d-Îrote'ôs* [كُتُبُ دَفُشُوكُ دِإِرُوتِئُوس]

Diğer Adı: *Kfîsô da-Ktobô d-Îrote'ôs* [كُفِيسُ دَاكُتُوبُ دِإِرُوتِئُوس]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Mûlahhas Tefsîru Kitâbi Îrasâvus* [ملخص تفسير كتاب إيراوس]

Latince: *Expositionis Hierothei*

İngilizce: *Book of Hierotheos concerning the hidden Mysteries of the House of God*³⁴⁶

Hierotheos'in Kitabı "panteist" fikirler içeren anonim bir çalışma şeklinde tanımlanmıştır.³⁴⁷ Bu anonim metni İbnü'l-İbrî, bazı rahiplerin talebi üzerine küçük

Samîr, "Haber Siyerevî li'bni'l-İbrî", s. 5-24). Buradaki *Nüsûkiyyâtü İbni'l-İbrî* ile İvâs'ın tercümesi olan *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk* mukayese edildiğinde, tercüme edilmiş metnin aynı olduğu anlaşılır. Belki iki tercüme arasındaki fark; İvâs'ın bazı şerh kabilinden dipnotlarının alınmadığı söylenmelidir.

³⁴³ Bar Hebraeus, *Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon*, trc. (with an introduction, notes and registers) Arent Jan Wensinck, E. J. Brill, Leyden [Leiden] 1919.

³⁴⁴ Gregorios Bar Ebraya, Mapriana, *Yauno (Prâvu)*, trc. Julius Yacoub [Madapattu] - Julius Kuriakose, Kottayam 1983. Künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 214; K. Mani Rajan, *Martyrs, Saints & Prelates of The Syriac Orthodox Church*, c. 1, Jacobite Syrian Christian Publications Patriarchal Centre, Puthencruz 2017, s. 74.

³⁴⁵ Ebûl-Farac Mor Gregoiyos, *Güvercin Kitabı: Yalnızlığa Çekilenlerin Kısaca Tedbirleri*, trc. Cercis Alkan, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1989.

³⁴⁶ Wright, *A Short History of Syriac Literature*, s. 277.

³⁴⁷ Ayrıca bu eser panteist düşüncelere sahip Süryani rahip İstefân bar Sûdaylî (ö. 6. yüzyıl) ile de ilişkilendirilmiştir. Tartışmalar için bk. Lucas Van Rompay, "Ştephanos bar Şudayli", *GEDSH*, s. 384; Mehhûl, *el-Hadâratü's-Süryâniyye Hadâra 'Âlemiyye: Devru's-Süryân fî'n-Nehdati'l-'Arabiyyeti'l-Ûlâ el-'Asri'l-Ümevî ve'l-'Asri'l-'Abbâsî*, s. 572. Ayrıca eser hakkında rahip İstefân bar Sûdaylî'nin yorumları için bk. Arthur Lincoln Frothingham, *Stephen bar Sudaili the Syrian Mystic and the Book of Hierotheos*, E. J. Brill, Leyden [Leiden] 1886. Ayrıca İstefân bar Sûdaylî'nin Süryani filozoflardan biri olarak kabul edimesi ve görüşleri hakkında bk. İvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, s. 179-180; krş. Reynold Alleyne Nicholson, "Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", trc. Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 7, 1998, s. 699.

hacimli bir eser olan *Ktobô d-Fûşokô d-Îrote'ôs*'i (Hierotheos Kitabı Hakkında Kısa Bir Tefsir) kaleme alarak, 22 bölümde açıklama yoluna gitmiştir. Araştırmacılar bu metnin “panteist” görüşler ihtiva ettiğini belirtmiştir.³⁴⁸ Burada İbnü'l-İbrî'nin kaynak olarak kullandığı yorumlar, Süryani Ortodoks Patriği *Hekim Romanos* diye şöhret bulan Tikrîtlî Theodosios'a (patr. 887-896) aittir.³⁴⁹ Günümüze Süryanice 20 civarında yazma nüsha ile ulaşan eserin, Süryanice orijinal tam metni henüz neşredilmemiştir.³⁵⁰

8. *Ktobô d-Talyût Havnô* [ܟܬܒܐ ܕܬܠܝܘܬ ܗܘܢܐ]

Diğer Adı: 1. *Taş'ûtô 'al Talyûteh d-Havnô* [ܬܐܫܘܬܐ ܐܠ ܬܠܝܘܬܐ ܕܗܘܢܐ]. 2. *Fosûko 'al Talyûteh d-Havnô* [ܦܘܫܘܟܐ ܐܠ ܬܠܝܘܬܐ ܕܗܘܢܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Kıssa fî Tufûliyyeti 'l- 'Akl* [قصة في طفولية العقل]

Latince: *De Pueritia Mentis*

İngilizce: *Book of the Youthfulness of the Mind*

Türkçe: 1. *Beynin Toyluğu Hakkında Öykü*³⁵¹

İbnü'l-İbrî'nin 1286 yılında vefatının arefesinde, Merâğa yolundayken kafiyeli bir dille yazmaya başladığı *Ktobô d-Talyût Havnô* (Aklın Çocukluğu Hakkında Hikâye), vefatıyla eksik kalmış, 3-4 sayfalık haliyle günümüze ulaşmıştır. Sonradan bu eser, bazı

³⁴⁸ Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 428.

³⁴⁹ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 66, 222-224. Theodosios ve günümüze ulaşan çalışmasının nüshası için bk. Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 347-348; ayrıca krş. Rompay, “Theodosios”, s. 406-407.

³⁵⁰ Takahashi, “Bar ‘Ebroyo, Grigorios”, s. 55. Eserin günümüze ulaşan kısmî ve tam metin olmak üzere 18 adet nüshasının künye bigisi için bk. Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 428. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 223-224; Rompay, “Ştephanos bar Şudayli”, s. 384.

³⁵¹ Burada düzeltilerek verilen başlığın Türkçe tercümedeki ilk hali “Beğin Toyluğu (Çiğliği) Hakkındaki Öykü” şeklindedir. Bk. Ebûl-Farac Mor Gregoiyos, “Beğin Toyluğu (Çiğliği) Hakkındaki Öykü”, *Güvercin Kitabı: Yalnızlığa Çekilenlerin Kısaca Tedbirleri*, trc. Cercis Alkan, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1989, s. 69-71. Sonraki bir derleme çalışmada bu başlık -kısmen- şu şekilde düzeltilmiştir: Abu'l Faraç, “Beyin Toyluğu Hakkında Öykü”, Süryanice'den çev. Cercis Alkan, *Doğu'nun Işığı Abu'l Faraç*, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Anadolu Ofset (İstanbul), Elazığ 2010, s. 221-222. Buradaki başlığın -mütercim Cercis Alkan'ın ifadesinin düzeltilmiş haliyle- “Beynin Toyluğu Hakkında Öykü” olması daha doğru olacaktır.

neşirlerde, kısa bir risale olarak *Ktobô d-Yavnô*'nun sonuna eklemiştir.³⁵² İbnü'l-İbrî *Talyût Havnô*'da, kendisinin sembolik ve mistik bir dil kullandığını ifade etmektedir.³⁵³ İbnü'l-İbrî bu eserinde, Sühreverdî'nin Farsça kaleme aldığı *Fî Hâleti't-Tufûliyye* (veya *Risâle fi't-Tufûliyye*) çalışmasından ilham almıştır.³⁵⁴

Kısa bir risale olan bu eserin Süryanice orijinali *Ktobô d-Yavnô*'nun neşrine³⁵⁵ ve Türkçe tercümesi de *Ktobô d-Yavnô*'nun tercümesine ek olarak basılmıştır.³⁵⁶ Arapça tercümesi ise Mübârek Sâbit ed-Deyrânî ve Mübârek Ebû Mârûn el-Mezra'ânî tarafından *el-Meşrik* dergisinde 1956'da yayımlanmıştır.³⁵⁷ Ayrıca daha sonra Samîr Halîl Samîr bu kısa metnin; Mübârek Sâbit ed-Deyrânî ve Mübârek Ebû Mârûn el-Mezra'ânî tarafından secili ibarelerle yapılan Arapça tercümesini 1988 yılında tekrar yayımlamıştır.³⁵⁸

³⁵² Nitekim bu eser Barsavm'ın listesinde *Yavnô* ile beraber zikredilerek, ayrı bir eser olarak bahis konusu yapılmamıştır. Barsavm, *el-Lû'lû'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 424.

³⁵³ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 66-67; Barsavm, *el-Lû'lû'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 424.

³⁵⁴ Teule, "Barhebraeus", s. 591.

³⁵⁵ *Talyût Havnô*'nun tahkikli neşileri için bk. Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), "Taş'îto 'al Talyûteh d-Havnô", *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê (Liber Columbae, seu Directorium Monachorum)*, nşr. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898, s. 600-603; Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Abûlfarag Bar 'Ebroyô (Abulfaragii Gregorii Bar-Hebraei Mafriani Orientis), "Taş'îto 'al Talyûteh d-Havnô", *Ktobô d-Yavnô (Kithâbhâ Dhiyaunâ, seu Liber Columbae)*, ed. Gabriel Cardahi, Typis Academiae Lynceorum, Romae [Roma] 1898, s. 103-107; Mor Grîgôriyôs Mafryonô Kadîşô d-Madnhô d-metîda' Bar 'Ebroyô, "Taş'îto 'al Talyûteh d-Havnô", *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô, Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô*, nşr. Yûhanon Dûlabânî, Matba'tô Sûryoytô da-b-'Ûmrô d-Mor Hananyô, Mardin 1916, s. I-IV [a-i]; Mor Grîgôriyôs Mafryonô Kadîşô d-Madnhô d-metîda' Bar 'Ebroyô, "Taş'îto 'al Talyûteh d-Havnô", *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê*, nşr. Julius Yeşû' Çiçek, Frîsotô d-Dayrô d-Mor Afrêm Sûryoyô b-Malkûtô d-Hûlândâ (Monastery of St. Ephrem's the Syrian Publication), [Losser] 1983, s. 76-79.

³⁵⁶ Ebûl-Farac Mor Gregoiyos, "Beğîn Toyluğu (Çiğliği) Hakkındaki Öykü", *Güvercin Kitabı: Yalnızlığa Çekilenlerin Kısaca Tedbirleri*, trc. Cercis Alkan, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1989, s. 69-71.

³⁵⁷ İbnü'l-İbrî, "Kıssa fî Tufûliyyeti'l-'Akl", trc. Mübârek Sâbit ed-Deyrânî - Mübârek Ebû Mârûn el-Mezra'ânî, *el-Meşrik*, c. 50, sy. 1 (Kânûnu's-Sânî - Şubât), 1956, s. 67-69.

³⁵⁸ Samir Khalil Samir, "Un Récit Autobiographique d'Ibn al-'Ibrî", *Dirâsât fî'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye: İbnü'l-'İbrî fî'l-Mi'evîyyeti's-Sâbi'a li-Vefâtihî*, Külliyyetü't-Terbiye fî'l-Câmi'ati'l-Lübnâniyye - Meclisü Kenâ'isi's-Şarkî'l-Evsat, c. 15, sy. 23, Beyrut 1988, s. 44-51; krş. Samîr, "Haber Siyrevî li'bni'l-'İbrî", s. 32-39.

B. Hukuka Dair Eseri

İbnü'l-İbrî'nin hukuk konusundaki tek eseri *Nomocanon* diye meşhur olan geniş kapsamlı *Hûdoyê* adlı eserdir.

1. *Ktobô d-Hûdoyê* [ܟܬܒܐ ܗܘܕܝܐ]

Diğer Adı: *Hûdoyê 'al Nomûsô Tavdîtonoyô va-Mdînoyô* [ܗܘܕܝܐ ܐܠܢܘܡܘܣܐ ܬܠܘܕܝܬܘܢܝܐ ܝܠܡܕܝܢܝܐ
ܗܘܕܝܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *el-Hidâye fî 'ş-Şer'î d-Dînî ve 'l-Medenî* [الهدايات في الشرع الديني والمدني].³⁵⁹ 2.

Kitâbü 'l-Hidâye a 'nî Şerî'atü 'n-Nasrâniyye [كتاب الهداية أعني شريعة النصرانية]³⁶⁰

Latince: 1. *Directinonum*. 2. *Nomocanon*

İngilizce: *Book of Directions*

Türkçe: 1. *Hidâye: Hristiyanlığın Dinî ve Medenî Hukuku*.³⁶¹

³⁵⁹ İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel İvâs, *Ra'ihatü 'l-Mesîhi 'z-Zekiyye*, 2. bs., Menşûrâtı Deyr Mor Afrâm es-Süryânî, Dimaşk 2008, s. 302; Barsavm, *el-Lü'lu'ü 'l-Mensûr fî Târihi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 421. Eserin adı olan *el-Hidâye* [الهداية] ifadesinin, Burhâneddin el-Merğînânî (ö. 593/1197) tarafından 12. yüzyılda telif edilen Hanefî fihkına dair eseri çağrıştırdığı söylenebilir. Eser için bk. Burhânüddîn el-Mergînânî, *el-Hidâye (Şerhu Bidâyeti 'l-Mübtedi)*, nşr. Said Bektaş, c. 1-7, Darü's-Sirâc, Medine 2019.

³⁶⁰ İbnü'l-İbrî, *Kitâbü 'l-Hidâye*, Mektebetü Deyr Mor Markos (Kudüs), nr. 209'da yer alan yazmada, *Hûdoyê*'nin Arapça diline (Gerşûnî [Süryani harfli Arapça]) tercümesi yer almaktadır. Müellif adı ve eser adı şu şekilde kaydedilmiştir (vr. 1^b):

“el-Ebü 'l-Fâdıl Mor Ğrîğûriyûs el-Mu'azzam İbnü'l-İbrî Mâfirîyânü'l-Meşrik, nûru'l-Meskûne ve sirâcü 'ş-Şark ve 'l-Ğarb

[الاب الفاضل مار غريغوريوس المعظم ابن العبري. مفریان المشرق نور المسكونة. وسراج الشرق والغرب]

Kitâbü 'l-Hidâye, min külli 'l-kavânini 'l-bi'yye, en-nevâmîsi 'ş-şar'îyye, ve 'l-ferâ'izi 'l-'ilmiyye

[كتاب الهداية. من أجل القوانين البيعية. النواميس الشرعية. والفرائض العلمية]

“Bk. İbnü'l-İbrî, *Kitâbü 'l-Hidâye*, Mektebetü Deyr Mor Markos (Kudüs), nr. 209, vr. 1^b.

³⁶¹ Özaydın eserin adını “*Kethabha Dhe-Huddeye (Kitâbü 'l-İşârât)*” olarak zikrederken, kitabın adının Arapça anlamının “*Kitâbü 'l-İşârât*” olduğu ifade etmektedir. Özaydın bu bilginin kaynağına dair bir açıklamada bulunmamaktadır. Bk. Özaydın, “İbnü'l-İbrî”, s. 94; krş. Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge) mütercimin önsözü, c. 1, s. xxxiii; Abû'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, (Doğrul) mütercimin önsözü c. 1, s. 30.

İbnü'l-İbrî'nin şöhrete sahip eserlerinden olan *Hûdoyê* (Kanunlar Kitabı) Hristiyanların dinî ve sivil/medenî yaşamına dair hukukî/şer'î konuları içeren kapsamlı bir eserdir. Toplamda kırk bölümden oluşan eserin 1-7 konuları kilise hukuku hakkında iken, 8-32 arası bölümleri medeni hukuk, 33-40 arası son sekiz bölümü ise cezâ hukuku hakkındadır.³⁶² Eser çok geniş bir kaynak yelpazesine sahip, içerdiği toplumsal konulardaki pratik bilgilerle din adamlarının el kitabı konumuna yükselmiştir.³⁶³

İbnü'l-İbrî *Hûdoyê* çalışmasıyla kilise hukuku alanında kendinden önceki otoritelerin kanunlarını kısaltarak bir araya getirmiştir. *Hûdoyê*'nin ilk yedi bölümü, bugüne kadar Süryani Ortodoks Kilisesi'ndeki en kapsamlı ve sistematik kilise hukuku koleksiyonu olmaya devam etmektedir.³⁶⁴ Koleksiyonun medenî hukuk ve cezâ hukuku ile ilgili daha uzun olan son 32 bölümlük kısmının (8-40 arası bölümler), büyük bir ihtimalle İmam Gazzâlî'nin *Kitabü'l-Vecîz*'inin İslam hukuk ilkelerine göre hazırlanarak Hristiyanlığa uyarlandığı ifade edilmiştir.³⁶⁵

Hûdoyê'nin Süryanice metni iki kere basılmıştır. İlk basım 1898 yılında Paul Bedjan tarafından yapılmıştır.³⁶⁶ İkinci Süryanice neşir Julius Yeşu Çiçek tarafından 1986 yılında gerçekleştirilmiştir.³⁶⁷

Hûdoyê Arapça'ya 16. yüzyılın sonunda tercüme edilmiş, fakat bu tercüme yayımlanmamıştır.³⁶⁸ Eserin Latince'ye tercümesi ise 1838 yılında yapılmıştır.³⁶⁹ Ayrıca

³⁶² Kitabın kırk bölümün tamamının başlığı ve kısa tanıtımı için bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 421-422; ayrıca krş. Abu'l Faraç, "Kanunlar Kitabı (Hudoye) Kilise Kanunları ve İnsani Şeriatler", Süryanice'den çev. Gabriel Akkurt, *Doğu'nun Işığı*, Abu'l Faraç, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Anadolu Ofset (İstanbul), Elazığ 2010, s. 226-227.

³⁶³ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 421-422; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 67.

³⁶⁴ Takahashi buna delil olarak eserin Hindistan'ın Kerela eyaletinde bulunan Süryani Ortodokslar arasında kullanılmasını göstermemiştir. Bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 67, dipnot 268.

³⁶⁵ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 67.

³⁶⁶ Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Hûdoyê (Nomocanon)*, nşr. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898.

³⁶⁷ Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafrîyonô Mşabhô d-Madnhô d-İdtô d-Sûryoytô Trîsat Şûbhô d-Antîyûk d-hûyô Bar 'Ebroyô, *Hûdoyê Metul Konûnê İdtonoyê u Nomûsê 'Olomonoyê*, nşr. Julius Yeşu' Çiçek, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1986 (Metropolit Julius Yeşu' Çiçek'in elyazısıyla hazırlanan yazma nüshanın tıpkıbasımı yapılmıştır).

³⁶⁸ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 423.

Hindistan’da yaşayan Süryani Ortodoks Kilisesi mensupları için Malalayam diline de tercüme edilmiştir.³⁷⁰

C. Felsefe - Mantık - Psikolojiye Dair Eserleri

İbnü’l-İbrî, felsefe hakkında müstakil eserler kaleme aldığı gibi, bazı felsefî konular ise eserlerinin farklı bölümlerine dağılmış olarak yer almaktadır.³⁷¹ İbnü’l-İbrî’nin felsefeye dair eserleri birden fazladır. *Hêvat Hekmtô, Tegrat Tegrotô* ve *Svad Sûfiyâ* İbnü’l-İbrî’nin felsefe derlemesine dair büyük, orta ve küçük hacimli orijinal telifi olan üç eserdir.³⁷² Bu eserler, felsefî ilimlerin üç alanı olan mantık, tabiyyat ve metafizik konulara dair bahisler içermektedir. İbnü’l-İbrî bu üç eserde bir yönüyle kendinden önceki felsefî birikimi yeniden derlemeye çalışırken diğer yönüyle bu üç eser, onun Süryanice dilinde telif ürünü olan felsefî eserleridir. Bu Süryanice telifleri yanında İbnü’l-İbrî’nin Arapça olarak nefis, yani insan psikolojisi hakkında iki risalesi, ayrıca Arapça’dan Süryanice’ye tercüme ettiği eserleri de günümüze ulaşmıştır.³⁷³

³⁶⁹ Gregorio Abulpharagio Bar-Hebraeo, “Ecclesiae Antiochenae Syrorum Nomocanon”, trc. Iosepho Aloysio Assemano [Joseph Aloysius Assemani], *Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis Codicibus Edita*, ed. Angelus Maius, c. 10 [ikinci kısım], Typis Collegii Urbani, Romae [Rome] 1838, s. 1-268. Tercüme hakkında bk. Sebastian Paul Brock, “Assemani, Joseph Aloysius”, *GEDSH*, s. 43; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 228.

³⁷⁰ Kısmî tercümelerin künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 229. Ayrıca 2014 yılında basılan tam tercüme şu şekilde kaydedilmiştir: “Gregorios Bar Hebraeus, *Book of Guides (Hudaya) or Nomocanon*, trc. Baby Varghese, Malankara Orthodox Church Publications, Kottayam 2014.” Künye bilgisi için bk. Sebastian Paul Brock - Grigory Kessel, “Recent Books on Syriac Topics”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 18, sy. 1, 2015, s. 123.

³⁷¹ İbnü’l-İbrî’nin felsefî düşüncesine dair eleştiriler değerlendirmelerin de yer aldığı bir çalışma için bk. Noble, “Abû l-Faraj ibn al-‘İbrî (Barhebraeus)”, s. 14-16.

³⁷² Bu üç eserinde adındaki “*Hêvat Hekmtô, Tegrat Tegrotô, Svad Sûfiyâ*” şeklinde ses uyumuna) Takahashi dikkat çekmiştir. Bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 68, dipnot 271.

³⁷³ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 67-68,71-72.

1. *Ktobô Hêvat Hekmtô* [ܟܬܒܐ ܗܝܒܐ ܗܝܟܡܬܐ]

Diğer Adı: 1. *Hêvat Hekmtô b-filosûfûtô* [ܗܝܒܐ ܗܝܟܡܬܐ ܒܝܠܘܫܘܬܐ].³⁷⁴ 2. *Hekmat Hekmotô* [ܗܝܟܡܬܐ ܗܝܟܡܬܐ]³⁷⁵

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Zübdetü 'l-Hikme* [زبدة الحكمة]. 2. *Hikmetü 'l-Hikemi* [حكمة الحكيم]³⁷⁶

Latince: *Butyrum Sapientiae*

Almanca: 1. *Kompendium Rahm der Weisheit*. 2. *Rahm der Weisheiten*. 3. *Die Weisheit der Weisheit*³⁷⁷

İngilizce: *The Cream of Wisdom*

Ktobô Hêvat Hekmtô (Hikmetin Özü / Hikmetlerin Hikmeti) İbnü'l-İbrî'nin çalışmaları içerisinde başyapıt (*magnum opus*) seviyesinde bir eserdir.³⁷⁸ Aristoteles felsefesinin neredeyse tüm yönlerinin bir özeti olan bu eser³⁷⁹ 22 kitaptan (Sür. *ktobê* [ܟܬܒܐ]) müteşekkildir (bir yazmada “2 cilt”, toplam “951 sayfalık”)³⁸⁰ ve Süryanice olarak telif edilmiştir. *Hêvat Hekmtô*'nun içeriği ve konuları dikkate alındığında, eserin “felsefe ansiklopedisi” olduğu ifade edilebilir.

³⁷⁴ Bazı çalışmalarda *Hêvat Hekmtô*'nun adının yazılışı ve ifade edilişi farklı -büyük ihtimalle yanlış- bir şekilde yazılmıştır. Örnek olarak bk. “In addition to theological works such as *Hokhmat Hokhmeta*, which contains a systematic exposition of Aristotle's teaching, ...”, Ashtor, “Bar Hebraeus (or Bar 'Ebhraya or Ibn al-'Ibri), Johanan”, s. 151.

³⁷⁵ Şeyho, *Nebzetün fî Tercemeti ve Te'âlîfi 'l-'Allâme Ğrîğûriyûs Ebî'l-Ferec bin Ehrûn et-Tabîbi 'l-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-'İbrî*, s. 25. Şeyho burada “Hekmat Hekmotô” [ܗܝܟܡܬܐ ܗܝܟܡܬܐ] şeklinde (ikinci kelimeyi çoğul yaparak) alternatif kitap adını vermiştir. Başka bir okuyuşla bu adın *Hekmat Hekmtô* [ܗܝܟܡܬܐ ܗܝܟܡܬܐ] şeklinde (ikinci kelimenin tekil) okunması da muhtemeldir.

³⁷⁶ Şeyho, *Nebzetün fî Tercemeti ve Te'âlîfi 'l-'Allâme Ğrîğûriyûs Ebî'l-Ferec bin Ehrûn et-Tabîbi 'l-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-'İbrî*, s. 25.

³⁷⁷ Almanca adlandırmalar için bk. Yousef Kouriyhe, *Das Buch der Ersten Philosophie aus dem Kompendium Rahm der Weisheit „Butyrum Sapientiae“ des Bar Hebräus Edition und Übersetzung*, Doktora Tezi, Fachbereich Philosophie und Geisteswissenschaften der Freien Universität Berlin, Berlin 2015, s. 39.

³⁷⁸ Sebastian Paul Brock, “A half century of Syriac Studies”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, c. 40, sy. 1, 2016, s. 45.

³⁷⁹ Sebastian Paul Brock, “Aristotle”, *GEDSH*, s. 32: “... while his ‘Cream of Wisdom’ serves as a general compendium of almost all aspects of Aristotelian philosophy.”

³⁸⁰ Barsavm, *el-Lû'lû 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi's-Sûryânîyye*, s. 417. 1340 tarihli bu yazmanın künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 247 (nr. 1340: Laur 69 & 83).

İbnü'l-İbrî *Hêvat Hekmtô*'yu iki cilt halinde üç ana bölümden oluşturmuştur. İlk cildinde birinci ana bölüm olarak *mantık* ilminin 9 kitabı ele alınmıştır. İkinci cildinde ise ikinci ana bölüm olarak fizik (*tabî'îyyât*) ilminin 8 kitabı işlenmiştir. Üçüncü ana bölüm olarak metafizik (*ilahiyat*) ilmi 5 kitap olarak incelenmiş, böylece toplam 22 kitap altında üç ilmin incelemesi tamamlanmıştır. Eserin içerisinde her kitap kendi içerisinde alt bölümlere ayrılmaktadır. İbnü'l-İbrî bu eserinde İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sını model almıştır. Bunun dışında ise kendisinden önceki filozoflardan ve onların eserlerinden yararlanmıştır. Bu eserler arasında Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin *Kitâbü'l-Mu'teber*'i, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye*'si ve Nasîrüddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si yer almaktadır.³⁸¹

Hêvat Hekmtô'nun Süryanice orijinal metninin tamamı halen bütün olarak neşredilmemiştir,³⁸² Ayrıca eser iki ciltten ve birden fazla konu başlığından oluştuğu için, eserin metninin tamamını, tüm kitaplarıyla içeren yazma nüshaların olup olmadığı bilinmemektedir.³⁸³ Öte yandan *Hêvat Hekmtô*'nun içerisinde yer alan bazı kitap/bölüm kısımlarının ayrı ayrı yazma nüshalarda muhafaza edildiği görülmektedir. Bu durum eser üzerindeki çalışmaları da etkilemiş ve eserin bazı kitapları/bölümleri kısmen neşredilip tercüme edilmiştir.³⁸⁴ *Hêvat Hekmtô*'nun bazı bölümleri, bazen metin neşri ile tercüme beraber; bazen de sadece tercüme olarak yayımlanmıştır.³⁸⁵ *Hêvat Hekmtô*'nun içerisindeki kitaplar müstakil olarak düşünüldüğünde, bu kitapların birçoğu yazması nüshasıyla günümüze kadar ulaştığı burada belirtilmelidir.³⁸⁶

³⁸¹ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 417-418; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 68; Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, s. 75-76.

³⁸² Brock, bu eserin tam metnini neşretmenin zor olduğunu, birden fazla, farklı alanlarda beceri gerektiren bir iş olduğunu ifade etmektedir ("Such a task is formidable, requiring skills in many different fields..."). Bk. Brock, "A half century of Syriac Studies", s. 46.

³⁸³ "Manuscripts of Whole Work and Manuscripts whose Exact Contents are Unknown" ifadesi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 246 (nr. B10.M1).

³⁸⁴ Eserin kısmî neşir ve tercümeleri için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 245-246.
³⁸⁵ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 246-247.

³⁸⁶ Eserin günümüze ulaşan yazmaları için bk. s. 247-254; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 419.

2. *Ktobô d-Tegrat Tegrotô* [كُتُبُ دِ تِجَارَةِ تِجَارَتِ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Ticâretü 'l-Fevâ'id* [تجارة الفوائد]. 2. *Ticâretü 't-Ticâre* [تجارة التجارة]³⁸⁷

Latince: 1. *Mercatura Mercaturarism*.³⁸⁸ 2. *Negotiationis Negotiationum*. 3. *Tractatus Tractatum*

İngilizce: 1. *Book of the Merchandise of Merchants*.³⁸⁹ 2. *Treatise of Treatises*

İbnü'l-İbrî'nin milâdî 1276 yılından önce yazdığı *Ktobô Tegrat Tegrotô* (Hazineler Risalesi / Faydalı Ticaret) orta uzunlukta bir felsefe çalışmasıdır.³⁹⁰

Tegrat Tegrotô üç bölümden (Sür. *fragmatîyôs* [فصلها]; Gr. *pragmatiaes*) oluşmaktadır.³⁹¹ Bunlar mantık, fizik (doğa bilimleri) ve metafizik konularıdır. Yazım tarihi olarak bu felsefî eser, İbnü'l-İbrî'nin tüm felsefî ilimler üzerinde özet çalışmalar olarak telif ettiği üç eserden (diğer ikisi *Hêvat Hekmtô* ve *Svad Sûfiyâ*) ilk olanıdır. Ayrıca bu çalışmanın Gazzâlî'nin *Makâsidü'l-Felâsife* eserini model olarak aldığı da ifade edilmiştir.³⁹²

Süryanice orijinal metni henüz neşredilmeyen *Tegrat Tegrotô*'nun Arapça'ya tercüme edilmiş olduğu bilgisi ise Barsavm tarafından “elimizde Arapça yazılmış, böyle

³⁸⁷ Bu başlık için bk. Mor Ğrîğûriyûs Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mafiryânü'l-Meşriki's-Süryânî, *Kitâbu Hadîsi'l-Hikme*, nşr. (neşerâhû ve sahhaha naklahû li-evveli merra) İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, Matba'atü's-Selâme, Humus 1940, nâşirin (Barsavm) takdîmi, s. 1.

³⁸⁸ Bu başlık için bk. Barsoum, *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Sciences*, s. 469.

³⁸⁹ Bu başlık için bk. Mathunny John Panicker, *The Person of Jesus Christ in the Writings of Juhanon Gregorius Abu'l Faraj Commonly Called Bar Ebraya*, Lit Verlag, Hamburg 2002, s. 40.

³⁹⁰ Genelde bibliyografik çalışmalarda *Tegrat Tegrotô*'nun konu ve içerik açısından *Hêvat Hekmtô*'nun özeti olarak hazırlandığı ifade edilmesine rağmen (mesela bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 419); Takahashi bu iddianın yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Takahashi (milâdî 20 Mayıs 1276 tarihli *Tegrat Tegrotô* yazmasına dayanarak) *Tegrat Tegrotô*'nun, *Hêvat Hekmtô*'nun tamamlanmasından 10 sene önce yazılmış olduğunu ortaya koymuştur. Bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 69. Kanaatimizce bu durumda *Hêvat Hekmtô*'nun, *Tegrat Tegrotô* üzerine hazırlanmış, bunun konularının genişletilmiş hali olduğu söylenebilir.

³⁹¹ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 69.

³⁹² Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 69.

bir tercümenin olmadığı” notuyla düzeltilmiştir.³⁹³ İbnü’l-İbrî daha hayattayken istinsah edilen 20 Mayıs 1276 tarihli *Tegrat Tegrotô* nüshası dahil,³⁹⁴ eserin birden fazla yazması günümüze ulaşmıştır.³⁹⁵

3. *Ktobô Svod Sûfiyâ* [كُتُبُ صُودِ سُوفِيَا]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Hadîsü’l-Hikme* [حديث الحكمة]

Latince: *Sermonis Sapientiae*

İngilizce: *Book of the Speech of Wisdom*

İbnü’l-İbrî’nin asıl metinleri henüz yayımlanmamış diğer iki felsefî çalışmasının (*Tegrat Tegrotô* ve *Hêvat Hekmtô*’nun) aksine, “Süryanice orijinali ile erken dönemde yapılmış Arapça tercümesi” tam metin neşredilmiş olduğundan *Ktobô Svod Sûfiyâ* (Hikmetin Sözü)³⁹⁶ hakkında bilinenler nispeten daha fazladır. İbnü’l-İbrî bu eseri 1275 yılından sonra kaleme almıştır.³⁹⁷ Küçük hacimli bir felsefî çalışma olan bu *Svad Sûfiyâ*, *Hêvat Hekmtô*’da olduğu gibi mantık, “ilmî tabîi” (fizik) ve “vâcibü’l-vücûd” (metafizik) ilimlerini incelenmektedir. Ayrıca *Svad Sûfiyâ*’da bunlara dördüncü bir ana bölüm olarak “nizâm-ı âlem, kader, nefislerin halleri ve bakiliği, saadet ve azap, ruhanî lezzetler, ayetler, peygamberlikler ve kıyamet” konusu eklenmiştir. Eser 4 ana bölüme

³⁹³ Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 419. (... ğayra ennenâ lem nakif fi’l-’Arabiyye ‘alâ nüshatin bi-hâze’l-ism? [؟ ... غير اننا لم نقف في العربية على كتاب بهذا الاسم]).

[Ayrıca burada küçük bir yazım hatasına işaret edilebilir. Müellif Barsavm, burada “ennehû nukîle mine’l-’Arabiyye ile’s-Süryâniyye” (انه نقل من العربية الى السريانية) demektedir. Doğrusu “ennehû nukîle mine’s-Süryâniyye ile’l-’Arabiyye (انه نقل من السريانية الى العربية) olması gerekmektedir. Nitekim bu durum Barsavm’ın eserinin (*el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*) Arapça’dan İngilizce’ye ve Süryanice’den Türkçe’ye gerçekleştirilen tercümelerinde mana açısından düzeltilmiş haliyle yer almıştır]

³⁹⁴ Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 419; ayrıca krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 255 (nr. 1276: Cantab [Cambridge University Library] Add 2003).

³⁹⁵ Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 419; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 255-256.

³⁹⁶ Eserin felsefî bir çalışma olduğu, bizzat adındaki “Sûfiyâ” (سُوفِيَا) ifadesinin doğrudan Grekçe felsefe kelimesinin karşılığı olan “sophia” sözcüğünden alındığına dikkat çekilebilir.

³⁹⁷ Barsavm, *el-Lû’lû’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-’Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 419.

(bâb) ve kendi içerisinde çok kısa alt kısımlara (fasıl) ayrılmaktadır. İbnü'l-İbrî *Svad Sûfiyâ*'da mantık üzerine 9 fasıl, fizik üzerine 33 fasıl, metafizik üzerine 34 fasıl ve son olarak nizâm-ı âlem hakkında 30 fasılda hikmet anlayışını ortaya koymaktadır.³⁹⁸

Eserin orijinal Süryanice metin neşri 1937 yılında Herman F. Janssens tarafından geniş yorumlarla Fransızca tercümesiyle beraber yayımlanmıştır.³⁹⁹ İbnü'l-İbrî'nin vefatından kısa bir süre sonra bilinmeyen bir mütercim tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş metnini ise 1940 yılında Süryani Ortodoks Patriği I. Afrâm Barsavm (ö. 1957) - kendi ifadesiyle tahkikli olarak- neşretmiştir.⁴⁰⁰ Bu Arapça tercümenin bir kısmı (ilk iki bölümü olan mantık ve fizik kısımları) Emilio Platti tarafından 1988 yılında tekrar yayımlanmıştır.⁴⁰¹

4. *Ktobô d-Bobotô* [ܟܬܒܐ ܕܒܒܘܬܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Kitâbü'l-Ahdâk* [كتاب الأحداق]. 2. *Kitâbü'l-Bü'bü'e* [كتاب البؤبؤة].

3. *Kitabü'l-'Ayn* [كتاب العين]. 4. *Mantiku'l-'Ayn* [منطق العين]

Latince: *Puillrum*

Almanca: *Buch der Pupillen*

³⁹⁸ Eserin bölüm başlıkları ve içeriği hakkında bilgi için, tahkikli bir çalışma olan I. Afrâm Barsavm'ın neşrine müracaat edilebilir. Bk. Mor Ğrîğûriyûs Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mafiryânü'l-Meşriki's-Süryânî, *Kitâbu Hadîsi'l-Hikme*, nşr. (neşerahû ve sahhaha naklahû li-evveli merra) İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, Matba'atü's-Selâme, Humus 1940, s. 3-63; ayrıca krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 69-70 (Takahashi burada -hatalı olarak- mantığın 8, fiziğin de 32 fasıldan oluştuğunu ifade etmektedir).

³⁹⁹ Herman F. Janssens, *L'entretien de la Sagesse, Introduction aux Œuvres Philosophiques de Bar Hebraeus*, Faculte de Philosophie et Lettres - Librairie E. Droz, Liege - Paris 1937. Bu eserin künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 257.

⁴⁰⁰ Mor Ğrîğûriyûs Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mafiryânü'l-Meşriki's-Süryânî, *Kitâbu Hadîsi'l-Hikme*, nşr. (neşerahû ve sahhaha naklehû li-evveli merra) İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, Matba'atü's-Selâme, Humus 1940.

⁴⁰¹ Emilio Platti, “«L'entretien de la Sagesse» de Barhebraeus: La Traduction Arabe”, *MIDEO*, c. 18, 1988, s. 153–194 (bu makalede yer alan *Ktobô Svod Sûfiyâ*'nın, ilk iki bölümü olan mantık ve fizik kısımlarının Arapça tercümesi için bk. “III. Edition de la Traduction de l'«Entretien de la Sagesse» (Chapitres 1 et 2) [Tercemetü Kitâb «Sûr Sûfiyâ» fi'l-Hikme (سور سوفيا في الحكمة)]]”, s. 170-194).

İngilizce: *Book of the Pupils of the Eye*

İbnü'l-İbrî'nin 1275 yılından sonra telif ettiği *Ktobô d-Bobotô* (Göz Bebeği Kitabı)⁴⁰² hacmi küçük bir eserdir. Günümüze ulaşan en erken tarihli 1299 yılında istinsah edilmiş nüshada 40 sayfadır.⁴⁰³ Mantık ilmine giriş ve yedi fasıldan (*fosûkô* [فُصُوكَا]) oluşmaktadır. Her fasıl kendi içinde *alt bölümlere* (*nîşô* [نِشَا]; Far. *nişân* [نِشَان]; Ar. *maksad/kâ'ide* [مَقْصِد/قَاعِدَة]) ayrılmaktadır. *Bobotô*, Furfûriyûs'un (Porphyrios, ö. m.s. 304) *Îsâgûcî*'siyle Aristoteles'in *Organon*'unun tamamını kısa ve öz bir şekilde ele alan bir mantık kitabıdır.⁴⁰⁴

Eserin adından da anlaşıldığı üzere İbnü'l-İbrî *Bobotô*'da, mantık ilminin, felsefenin en önemli parçası olduğuna ve neredeyse gözün görmesi kadar değerli olduğuna dikkat çekmiştir. Eser mantığa ve felsefî ilimlere giriş konumunda bir kitaptır. Nitekim İbnü'l-İbrî'nin diğer geniş çaplı felsefî eserleri ile beraber düşünüldüğünde bu çalışmanın da bir temel oluşturma hedefinde olduğu anlaşılır. Diğer felsefî eserlerinin de bu çalışma üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁵

Eserin bölümleri şu şekildedir: Lûgîkâ (logic / Mantığa Giriş); 1. Fasıl: *Îsagûgî* (Eisagoge / Îsâgûcî); 2. Fasıl: *Katîgûrîyûs* (Categorias / Makûlât / Kategoriler); 3. Fasıl: *Ferîrmaniyas* (Peri Hermeneias / İbâre / Önergeler); 4. Fasıl: *Anûlûtîkî* (Analytica /

⁴⁰² Barsavm, *el-Lû'lû'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 420, dipnot 1.

⁴⁰³ İstinsah tarihi 1299 yılı olan nüsha için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 263 (nr. 1299: **ChicU A11997). Ayrıca krş. Barsavm, *el-Lû'lû'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 420, dipnot 1. Her ne kadar Barsavm burada (s. 420) “40 sayfayı aşmıyor” (*lâ yetecâvezü'l-erba'îne safhaten*) dese de kendisinin 1906 yılında tashih ettiği *Bobotô* nüshası 40 varaktan (80 sayfadan) oluşmaktadır (tıpkıbasım yoluyla tarihsiz olarak basılmış/çoğaltılmış olunan [*facsimile edition*], Ya'kûb b. Butrûs tarafından 1906 [veya 1896] yılında istinsah edilip 1909 yılında Eyyûb Barsavm'ın [Sonradan Patrik I. Afrâm Barsavm] tashih ettiği bu yazma nüsha için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 263 [bu yazmanın aslının hangi kütüphanede kayıtlı olduğu bilinmemektedir. Bk. s. 265 [nr. 1906: location unknown]). Ayrıca bu yazmanın yeni bir tıpkıbasımını için bk. Gregory Abulfaraj Bar Hebraeus, *Ktobo d-Boboto: The Book of the Pupils of the Eye*, Gorgias Press, New Jersey 2009 (Syriac and Garshuni Manuscripts from the Kiraz Collection 2).

⁴⁰⁴ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 70; Brock, “Aristotle”, s. 32: “... Bar 'Ebroyo, in his *Ktobo d-boboto* covers in brief the whole of the ‘Organon’...”.

⁴⁰⁵ Herman F. Janssens, “Bar Hebraeus’ Book of the Pupils of the Eye [I. The Book of the Pupils of the Eye]”, *AJSL*, c. 47, sy. 1, (October) 1930, s. 26.

Kıyas); 5. Fasıl: *Tûfikî* (Topica / Cedel); 6. Fasıl: *Afûdikdîkî* (Apodeictica / Burhân); 7. Fasıl: *Sûfistikoyotô* (De Sophisticis Elenchis / Safsata-Muğâlata).⁴⁰⁶

Bobotô'nun Süryanice asıl metni birkaç kez yayımlanmıştır. Orijinal Süryanice metin ilk kez 1908'de (Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde [*Königlichen Bibliothek zu Berlin*] bulunan 4 adet yazmadan) tahkik edilerek -sadece giriş ve 1. Fasılın- Almanca tercümesiyle Curt Steyer tarafından yayımlanmıştır.⁴⁰⁷ Herman F. Janssens ise Süryanice metni 12 nüshaya dayanarak tahkik etmiş ve -giriş ile 1-3. Fasılların- İngilizce tercümesi ile beraber 1930-1935 yıllarında yayımlamıştır.⁴⁰⁸

5. *Ktobô d-Remzê da-M'îronovotô d-Bar Sînâ* [ܟܬܒܐ ܕܪܡܙܐ ܕܡܝܪܢܐܘܬܐ ܕܒܪܫܢܐ]

Diğer Adı: *Ktobô d-Remzê da-M'îronovotô* [ܟܬܒܐ ܕܪܡܙܐ ܕܡܝܪܢܐܘܬܐ ܕܒܪܫܢܐ]

⁴⁰⁶ *Bobotô*'nun içerdiği yedi bölüm için bk. Gregor Bar Hebräus, *Buch der Pupillen*, nşr. Curt Steyer, Druck von August Pries, Leipzig 1908, s. 1- 26; ayrıca krş. Grigory Kessel, "The Syriac Commentary Tradition: An Update", *La philosophie en Syriacque*, ed. Emiliano Fiori - Henri Hugonnard-Roche, Geuthner, Paris 2019, s. 396; ayrıca krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 70.

⁴⁰⁷ Gregor Bar Hebräus, *Buch der Pupillen*, nşr. Curt Steyer, Druck von August Pries, Leipzig 1908.

⁴⁰⁸ Herman F. Janssens *Bobotô* hakkındaki inceleme, tahkikli neşir ve (giriş ile 1-3. bölümlerinin) İngilizce tercümesinden oluşan bu çalışmasını 1930-1935 yılları arasında dört makale ile yayımlamıştır. Dördüncü ve son makalesinde her ne kadar geri kalan 4-7. bölümlerin tercümesinin devam edeceğine işaret eden bir not ["To be continued"] bulunsa da, çalışma bu şekilde tamamlanmadan kalmıştır.

1. *Birinci* Makale: Herman F. Janssens, "Bar Hebraeus' Book of the Pupils of the Eye [I. The Book of the Pupils of the Eye]", *AJSL*, c. 47, sy. 1, (October) 1930, s. 26-49.

2. *İkinci* Makale: Herman F. Janssens, "Bar Hebraeus' Book of the Pupils of the Eye-Concluded [II. Syriac Text and Variants]", *AJSL*, c. 47, sy. 2, (January) 1931, s. 94-134 (bu makale başlığında yer alan "tamamlandı" [*Concluded*] ifadesinin yanlışlıkla konulduğu, aslında *Bobotô*'nun notlarla neşri ve tercümesinin devam ettiği -*Bobotô*'nun neşrinin devamı olan sonraki makalenin girişindeki- özür açıklamasıyla duyurulmuştur. Bk. Herman F. Janssens, "Bar Hebraeus' Book of the Pupils of the Eye-Concluded [II. Syriac Text and Variants-Continued]", *AJSL*, c. 48, sy. 4, (July) 1932, s. 209).

3. *Üçüncü* Makale: Herman F. Janssens, "Bar Hebraeus' Book of the Pupils of the Eye-Concluded [II. Syriac Text and Variants-Continued]", *AJSL*, c. 48, sy. 4, (July) 1932, s. 209-263.

4. *Dördüncü* Makale: Herman F. Janssens, "Bar Hebraeus' Book of the Pupils of the Eye-Continued", *AJSL*, c. 52, sy. 1 (October) 1935, s. 1-21 (bu makalenin sonunda [bk. s. 21] bu tercümenin devam edeceği notu olmasına rağmen yeni bir makale yayımlanmamış ve tercüme eksik olarak kalmıştır).

Bu çalışmanın inceleme ve tahkikli neşir kısımları 2007 yılında müstakil olarak yayımlanmıştır: Herman F. Janssens, *Bar Hebraeus' Book of the Pupils of the Eye*, Gorgias Press, New Jersey 2007.

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Tercemetü Kitâbi 'l-İşârât ve 't-Tenbîhât li 'ş-Şeyhi 'r'Reîs İbn Sînâ*

[ترجمة كتاب الإشارات والتنبيهات للشيخ الرئيس ابن سينا]

Latince: *Indicationum et Prognosticorum*

İngilizce: 1. *The Book of Indications and Prognostications*.⁴⁰⁹ 2. *Book of Remarks and Admonitions*

İbnü'l-İbrî'nin vefatından kısa süre sonra biyografisini yazan ve eserlerinin listesini aktaran çalışmalarda *Ktobô d-Remzê da-M'ironovotô*'dan (el-İşârât ve 't-Tenbîhât'ın Süryanice Tercümesi) söz edilmediğinden,⁴¹⁰ ayrıca İbnü'l-İbrî'nin çağdaşı olan felsefe yazarları da böyle bir tercümeyi anmadığından,⁴¹¹ bazı araştırmacılar böyle bir eserin varlığına kuşku ile yaklaşmıştır.⁴¹²

İbnü'l-İbrî'nin, Hülâgû'nün başhekimi Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup bir papaz (*el-kiss*) olan Şem'un Âl Tûmâ eş-Şarkî'nin talebi üzere hazırladığı *Ktobô d-Remzê da-M'ironovotô*, günümüze tam ve kısmî metin olarak dokuz yazma nüshada ulaşmıştır. Bu nüshalar dikkate alınarak İbnü'l-İbrî'nin tercümesinin özelliklerine dair çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. İbnü'l-İbrî daha hayattayken istinsah edilen en eski (Aralık 1278 tarihli, [asıl metin] Arapça - [hedef dil] Süryanice paralel bir metin) tercüme nüshası, genellikle Arapça orijinal metne sadık, kelimesi kelimesine bir metin

⁴⁰⁹ Bu başlık için bk. Barsoum, *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Sciences*, s. 470.

⁴¹⁰ İbnü'l-İbrî'nin vefatından hemen sonra hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safî (ö. 1307/1308) *Ktobô d-Remzê da-M'ironovotô*'dan bahsetmez. Bk. Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle*, (Wilmshurst) s. 470-473. Aynı şekilde İbnü'l-İbrî'nin vefatından kısa süre sonra biyografisini yazan Cizreli Dioskoros, İbnü'l-İbrî'nin eserlerini zikrettiği listesinde *Ktobô d-Remzê da-M'ironovotô*'dan bahsetmez. Bk. Diyôskûrôs Gabrôyel d-Gozartô, *Mîmrô 'al Kadişô Grîgôriyôs Mafrîyonô d-hu Bar 'Ebroyô*, s. 34-38.

⁴¹¹ Barsavm, *el-Lü 'lû 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 420.

⁴¹² Örnek olarak bk. Herman G. B. Teule, "The Transmission of Islamic Culture to the World of Syriac Christianity: Barhebraeus' Translation of Avicenna's kitâb al-İşârât wa l-Tanbîhât. First Soundings.", *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, ed. J. J. van Ginkel - H. L. Murre-van den Berg - T. M. van Lint, Peeters, Leuven 2005, s. 172 : "To my knowledge, no such work of Barhebraeus exists. His younger brother, Barsaumâ, does not mention it in the list of his brother's writings which he composed after the latter's death. The same holds true for the other surveys of Barhebraeus' works which are to be found in several manuscripts, or for the biography of Barhebraeus composed by Dioscorus of Gazarta, who carefully enumerates all the works written by Ibn al-'Ibrî."

olarak tanıtılmıştır. Eserin bir nüshasının “büyük hacimli olduğu, 218 sayfadan oluştuğu” ifade edilmiştir. Araştırmacılara göre İbnü’l-İbrî’nin bu tercümesi, İbn Sînâ’nın *el-İşârât ve’t-Tenbihât*’ı için doğrudan ve dolaylı olarak bir 13. yüzyıl tanığıdır. Ayrıca Süryanice sözlük bilimi açısından şimdiye kadar kullanılmamış kıymetli bir kaynak olarak addedilmiştir.⁴¹³

6. *Ktobô d-Hêvat Rozê* [ܟܬܒܐ ܕܗܝܘܬܐ ܪܘܙܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Tercemetü Kitâbi Zübdetü’l-Esrâr* [ترجمة كتاب زبدة الأسرار]

Latince: *Medullae Mysteriorum*

İngilizce: 1. *Translation of Athîr al-Dîn al-Abharî, Zubdat al-Asrâr*. 2. *The Cream of Secrets*

Kaynaklarda İbnü’l-İbrî’nin, Esîrüddin Ebherî’ye (ö. 663/1264 [?]) ait *Zübdetü’l-Esrâr* adlı eseri; *Ktobô d-Hêvat Rozê* (*Zübdetü’l-Esrâr*’ın Süryanice Tercümesi Kitabı) başlığıyla tercüme ettiğine dair işaretler vardır. Fakat bu eserin günümüze ulaşan herhangi bir nüshası bilinmemektedir.⁴¹⁴

Öte yandan bazı kaynaklarda Ebherî’nin *Tenzîlü’l-Efkâr li-Ta’dîli’l-Esrâr* isimli eserinin de İbnü’l-İbrî tarafından Arapça’dan Süryanice’ye tercüme edildiğine dair bilgiler bulunsa da,⁴¹⁵ bu iddiayı da destekleyecek bir nüsha/çalışma günümüze ulaşmamıştır.

⁴¹³ Eserin günümüze ulaşan nüshaları ve tanıtımı için bk. Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 420; İvâs, *Ra’ihatü’l-Mesîhi’z-Zekiyye*, s. 313; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 70; Teule, “The Transmission of Islamic Culture to the World of Syriac Christianity: Barhebraeus’ Translation of Avicenna’s kitâb al-İşârât wa l-Tanbihât. First Soundings.”, s. 173-175.

⁴¹⁴ Özeydın, “İbnü’l-İbrî”, s. 94; Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târîhi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryâniyye*, s. 420; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 70, 268.

⁴¹⁵ Abdulkuddüs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddin”, *DİA*, c. 10, İstanbul 1994, s. 76; ayrıca krş. Özeydın, “İbnü’l-İbrî”, s. 94.

7. *Makâle Muhtasara fî'n-Nefsi'l-Beşeriyye* [مقالة مختصرة في النفس البشرية]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

İngilizce: *Treatise On the Human Soul*

İbnü'l-İbrî'nin insan psikoloji hakkında Arapça olarak kaleme aldığı iki makaleden ilki -ikincisine göre daha kısa olan- *Makâle Muhtasara fî'n-Nefsi'l-Beşeriyye* (İnsan Psikolojisi Hakkında Kısa Makale) adını taşıyan bu çalışma 1898 yılında Luvîs Şeyho tarafından *el-Meşrik* dergisinde neşredilmiş ve ayrı basım olarak da yayımlanmıştır.⁴¹⁶ Daha sonra 1929 yılında Murad Fuad Çıkkı tarafından Kudüs'te yayımlanan *el-Hikme* dergisinde tekrar neşredilmiştir.⁴¹⁷

8. *Muhtasar fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsânîyye* [مختصر في علم النفس الإنسانية]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

İngilizce: *Treatise On the Human Soul*

İbnü'l-İbrî'nin psikoloji ve nefis üzerine yazdığı ikinci makalesi, birincisine göre daha uzun olan *Muhtasar fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsânîyye* (İnsan Psikolojisi Hakkında Kısa Makale) başlığını taşımaktadır. İbnü'l-İbrî bu risaleyi “ilmi seven, manastırların reislerinden birinin talebine icabeten” kaleme almıştır. Aslında İbnü'l-İbrî kendisinin telif ettiği kapsamlı bir eser olan *Mnorat Kûdşê*'nin 8. bölümünü (*nefs-i nâtika* yani akleden/rasyonel insan; nâtık nefsin gördüğü rüya ve görümleri [*naşô mlîto*]) özetleyerek bu risaleyi hazırlamıştır. Bir ihtimale göre İbnü'l-İbrî önce bu risaleyi Süryanice olarak kaleme almış, sonradan kendisi Arapça'ya tercüme etmiştir.⁴¹⁸

Muhtasar fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsânîyye'nin orijinal Arapça metni ilk olarak, Halepli Süryani Katolik papaz (*el-kıss*) Paul Sbat (1887-1945) tarafından 1928 yılında

⁴¹⁶ Ebü'l-Ferec el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî, “en-Nefsü'l-Beşeriyye Makâle Muhtasara”, *Nebzetün fî Tercemeti ve Te'âlîfi'l-'Allâme Ğrîğûriyûs Ebî'l-Ferec bin Ehrûn et-Tabîbi'l-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî*, nşr. Luvîs Şeyho, el-Matba'atü'l-Kâsûlikîyye, Beyrut 1898, s. 44-70.

⁴¹⁷ Eserin künyesi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 268.

⁴¹⁸ Eserin içeriği hakkında bk. Mor Ğrîğûriyûs İbnü'l-İbrî Mafiryânü'l-Meşrik, *Risale fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsânîyye*, nşr. İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, Matba'atü Deyr Mor Markos li's-Süryân bi'l-Kuds, Kudüs 1938, nâşirin (Barsavm) takdîmi, s. 1-2.

Kahire’de neşredilmiştir.⁴¹⁹ Daha sonra 1938 yılında, Sbat neşrindeki hatalara işaret edilerek, Süryani Ortodoks Patriği I. Afrâm Barsavm tarafından *el-Mecelletü’l-Batriyarkiiyye*’de dikkatli bir inceleme ve karşılaştırma ile neşredilmiş, daha sonra müstakil olarak da yayımlanmıştır.⁴²⁰

9. *Mîmrô Şenoyô* [ܡܡܪܐ ܫܢܝܐ]

Diğer Adı: *Ktobô ‘al Nafşô ayk Re‘yonô Ferifatetîkoyô u Metkrê Mîmrô Şinoyô* [Şenoyô] [ܡܡܪܐ ܫܢܝܐ ܐܠ ܢܦܫܐ ܐܝܟ ܪܝܢܐ ܦܪܝܦܬܬܝܟܝܐ ܘ ܡܬܟܪܐ ܡܝܡܪܐ ܫܝܢܝܐ]⁴²¹

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *el-Kehfi* [الكهفي]. 2. *en-Necûmü’l-Kehfi* [النجوم الكهفي]

Mîmrô Şenoyô (Mağaranın [Mor Barsavmo Manastırı’nın] Yıldızı / Meşşâî Düşüncesine Göre Nefis), İbnü’l-İbrî’nin çalışmalarının sıralandığı listelerden biri olan, sadece Floransa *Laurentian Kütüphanesi*’nde “Orientali 298” numarada kayıtlı, 1360 yılında istinsah edilmiş yazmada geçmektedir.⁴²²

I. Afrâm Barsavm’ın tespitine göre, İbnü’l-İbrî bu eseri, Süryani Ortodoks Patriği Dionisios Ahrun Ancur’un (ö. 1261) talebi üzerine kaleme almıştır. İbnü’l-İbrî’nin kendi döneminde ortaya çıkan patriklik ihtilafında Dionisios Ahrun Ancur’u desteklemiştir. İbnü’l-İbrî nazmen kaleme aldığı bu eserle bir anlamda patriğini

⁴¹⁹ Ğrîğûriyûs Ebül-Ferec el-Ma‘rûf bi’bni’l-İbrî, *Muhtasar fî ‘İlmi’n-Nefsi’l-İnsânîyye*, nşr. (sahhahahû ve ‘alleka aleyh) Bûlus Sbât, el-Matba‘atü’s-Sûriyye, Kahire 1928. Bu baskı hakkında bk. İvâs, *Ra’ihatü’l-Mesîhi’z-Zekiyye*, s. 313.

⁴²⁰ Mor Ğrîğûriyûs İbnü’l-İbrî Mafiryânü’l-Meşrik, *Risale fî ‘İlmi’n-Nefsi’l-İnsânîyye*, nşr. İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, Matba‘atü Deyr Mor Markos li’s-Süryân bi’l-Kuds, Kudüs 1938. Barsavm, *el-Lü’lü’ü’l-Mensûr fî Târihi’l-‘Ulûm ve’l-Âdâbi’s-Süryânîyye*, s. 420. Barsavm, İbnü’l-İbrî’nin eserinin 1938 yılında Humus’ta, kendisi tarafından yayımlandığına işaret etmektedir.

⁴²¹ Joseph Simonius Assemanus (Yûsuf b. Sem‘ân es-Sem‘ânî), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 2 (Tomus Secundus de Scriptoribus Syris Monophysitis), Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Romae [Roma] 1721, s. 268. Bu ismin tashihi ile ilgili bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 72-73.

⁴²² Biblioteca Medicea Laurenziana (Floransa), Orientali, nr. 298, vr. 82^a; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 72-73. Ayrıca bk. Assemanius (es-Sem‘ânî), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 2, s. 268. Eserin adına atıf için bk. İbnü’l-İbrî, *Risale fî ‘İlmi’n-Nefsi’l-İnsânîyye*, nâşirin (Barsavm) takdîmi, s. 2.

övmüştür. İbnü'l-İbrî bu çalışmasına “mağara manastırı” (Ar. *Deyru'l-Kehfî*) yani Malatyadaki Mor Barsavmo Manastırı'na nisbetle “mağaranın yıldızı” (*ke-necûmi'l-Kehfî*) anlamında kısaca *el-Kehfî* adını vermiştir.⁴²³

İbnü'l-İbrî'nin insan psikolojisi hakkında Arapça kaleme aldığı kısa ve uzun iki makalesi ile beraber düşünüldüğünde *Mîmrô Şinoyô*'nun ona ait psikoloji ile ilgili üçüncü bir çalışma olduğu düşünülebilir. Eser kayıp olduğundan içeriği hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁴²⁴

D. Tarihe Dair Eserleri

İbnü'l-İbrî'nin eserleri içerisinde tarihe yönelik olanlar araştırmacıların ilgi odağında olmuştur. Nitekim onun tarihe dair eserleri, kendisinden önceki tarih çalışmalarını derleme ve bunları işleme/tahkik açısından Süryani vak'anüvisliğinde kilometre taşı olarak görülmektedir.⁴²⁵ Bir anlamda İbnü'l-İbrî'nin Süryanice ve Arapça tarih çalışması Süryani tarihçiliğinde içinde en yeni fakat en meşhuru olarak kabul edilmiştir.⁴²⁶

Süryani tarihçiler, öncelikle Süryani cemaatini inşa etmek, bir arada tutmak ve güçlendirmek için tarih eserleri yazmıştır. Neticede bu fikirden yola çıkarak rahip ve şehitlerin haberlerine dair birçok eser kaleme alınmıştır. İbnü'l-İbrî'nin *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin ikinci bölümü olan *Ktobô d-Eklesyastikî* (Kilise Tarihi) kısmı kesin bir şekilde birbirini aforoz eden, lider olmak için birbiriyle rekabete giren patriklerin ve mafiryânların zayıflıklarını incelemektedir.⁴²⁷ Buradan yola çıkarak, İbnü'l-İbrî'nin kilise içi din adamlarının menfaat çatışmalarından ve rekabetlerinden

⁴²³ Bu başlık ve eserin adına atıf için bk. İbnü'l-İbrî, *Risale fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsânîyye*, nâşirin (Barsavm) takdîmi, s. 2.

⁴²⁴ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 72-23.

⁴²⁵ Simone Isacco Maria Pratelli, “The Textual Tradition of Bar 'Ebroyo's Chronography and its Continuations: First Soundings”, *The Medieval Chronicle*, c. 13, 2020, s. 247.

⁴²⁶ “Tevârîh-i sâire: Bunların en yenisi ve fakat en meşhuru, Ebu'l-Ferec'in Süryanice ve bilâhare birkaç ilaveler ile Arapça yazmış olduğu tarihtir.” Bergsträsser, *Sâmî Dilleri Tarihi*, s. 87.

⁴²⁷ Fiey (Fiey), “Ehemmiyyetü ve Hudûdü'l-Küttâbi'z-Zimmiyyîn min Ecli Târîhi'ş-Şark”, s. 44.

rahatsız olduğu ve bunun Süryani Ortodokslar’a verdiği zararı önlenmek istediği düşünülebilir.

Yine Süryani tarihçiler, mensubu oldukları Süryani topluluğun eğitim ve terbiyesine katkı için eserler kaleme almışlardır. Nitekim önceleri bunların büyük bir kısmı Süryani dilinde yazılmıştır. Süryaniler arasında Arapça’nın yayılmasıyla sonradan Arapça yazılanlar da olmuştur. Özellikle Süryani halkını geçmiş olaylar hakkında bilinçlendirmeyi amaçlayan bu çalışmalar, daha sonra Batı’da ilim adamlarının ilgisini çekmiş ve uzmanlar tarafından tercüme edilerek tarihçiler için dönemi anlamak açısından değerli bir kaynak halini almıştır. Doğu’daki birçok topluluktan biri olan Süryani Ortodoks Kilisesi’ne mensup ilim adamlarının yaklaşımı da orijinal yönler barındırmakta, tarihî olaylara Süryani cephesinden bir bakış imkânı kılmaktadır. Özellikle İbnü’l-İbrî eserleriyle Süryaniler’i tarih, edebiyat ve Süryanice dili konusunda bilinçlendirmeye ve harekete geçirmeye çalışmaktadır. Çünkü ona göre, Süryani Ortodokslar ancak böyle bir bilinç ile yaşadıkları coğrafyada, günümüzdeki isimleri ile Suriye, Irak, Yukarı Mezopotamya, Lübnan ve Filistin’de inanç ve kültürlerini devam ettirebileceklerdir.

Süryani yazarlar öncelikle kendi topluluğunu muhatap almışlarsa da bu eserler geniş bir coğrafyada yaşayan birçok dinî ve mezhebî gruptan biri olan Süryani Ortodoks toplumunun olaylara ve tarihî vâkıalara bakış açısını ortaya koyarak resmin bir karesini tamamlamaktadır.⁴²⁸ Nitekim Süryani Ortodokslar’ın içinde yaşadıkları İslam toplumu hakkındaki algı ve düşünceleri İbnü’l-İbrî’nin tarihe dair eserleri içerisinde daha net bir şekilde görünür olmaktadır. İbnü’l-İbrî’nin tarih eserleri nicelik olarak dinî ve felsefî eserlerine göre daha az olsa da hem keyfiyet hem de geniş kapsamlı olduğundan çok yönlü ele alınmayı değerlendirmeyi hak etmektedir.

İbnü’l-İbrî’nin tarih çalışmaları araştırmacıların ilgisine mazhar olmuştur. Bu şöhretin elde edilmesinde birkaç unsur etkili olmuştur. Bu eserler araştırmacılar tarafından -diğer eserlerine kıyasla- erken sayılabilecek bir tarihte fark edilmiş ve neticede neşir ve tercüme edilerek ilim dünyasına dahil edilmiştir. Nitekim Edward

⁴²⁸ Fiey (Fiey), “Ehemmiyyetü ve Hudûdü’l-Küttâbi’z-Zimmiyyîn min Ecli Târîhi’ş-Şark”, s. 44-45.

Pococke'un (Lat. Edvardo Pocockio, ö. 1691) 1663 yılında *Muhtasarı Târîhi'd-Düvel*'i yayımlaması; 1721 yılında Joseph Simonius Assemani'nin (Ar. Yûsuf b. Sem'ân es-Sem'ânî [يوسف سمعان السمعاني]; Sür. Şem'ûn Şem'ûnoyô [شمعون شمعون], ö. 1768)⁴²⁹ *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'den uzun alıntılarda bulunması, ayrıca bu eserlerin Latince'ye tercüme edilmesi dikkat çekmektedir. Böylece İslam tarihi, Ortadoğu dinî gelenekleri ve özellikle de Süryani Ortodoks tarihini araştıranlar için bu eserlerin kaynak olması mümkün hale gelmiştir. Tarih eserlerinin ilgi toplamasının bir başka sebebi de İbnü'l-İbrî'nin, kendi yaşadığı çağdaki gözlemlerini kayda geçirmesinin yanında, eski dönemleri yazmak için kullandığı kaynakların sahip olduğu değerdir. İbnü'l-İbrî kilise tarihini yazarken Ruhâlî Yakub (ö. 708) ve I. Mihoyel Rabo (ö. 1199) gibi önceki Süryani tarihçileri; dünya tarihini yazarken de İbnü'l-Esîr (ö. 1233), İbnü'l-Kıfî (ö. 1248) ve Atâ Melik Cüveynî (ö. 1283) gibi çağdaşı sayılabilecek Arapça ve Farsça eser kaleme alan, alanında otorite sahibi müslüman tarihçileri kaynak olarak kullanmıştır.⁴³⁰

İbnü'l-İbrî'nin yaşadığı dönem Abbâsîler'in son bulduğu ve Moğollar'ın hâkimiyetinin başladığı döneme denk gelmektedir. Moğollar'ın 12. ve 13. yüzyılda Doğu Süryani Kilisesi'ne ve Hristiyanlığa yakın durduğu kabul edilmektedir. Nitekim

⁴²⁹ Roma'da bulunan Marûnî Koleji'nde (*Pontificio Collegio Maronita*) eğitim alarak "Vatikan Kütüphanesi'nin İlk Sorumlusu" olarak görev yapan Assemani, aslen (bugün Kuzey Lübnan, Bişerrî'ye bağlı) Hasrûn doğumludur. Marûnî Kilisesi mensubu olan Assemani Sur Metropolitî unvanını taşımıştır. Assemani'nin geride bıraktığı eserler *Süryaniler* ve *şarkiyât* alanında hala önemini korumaktadır: "In 1739 he was appointed First Custodian of the Vatican Library, a post he held until his death. It was on the basis of the Syriac mss., in large part from Dayr al-Suryân, that he compiled his monumental *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, in four volumes (1719–28; repr. 1975, with 'Postface' by J.-M. Sautet; and 2002). This was effectively the first European history of Syriac literature, and it remains an important resource even today, thanks to the many extensive excerpts of Syriac texts." Bk. Sebastian Paul Brock, "Assemani, Josephus Simonius", *GESDH*, s. 44.

"Dört büyük cilt halinde kaleme aldığı ve 1719, 1721, 1725, 1728 yıllarında Roma'da yayımladığı *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana* adlı kitap, Avrupa'da orientalizm [oryantalizm] üzerine yazılmış ilk ciddi eserler arasında yer almaktadır. Ortadoğu'nun edebiyat tarihi yanında dinî tarihini de ihtiva eden bu eser Süryânî âlemini Avrupa'ya tanıttığı gibi Assemani'nin ününü de her tarafa yaymıştır. ... Doğu bilimleri araştırmalarında çağdaş usullerin temelini atan Assemani 13 Ocak 1768 tarihinde öldü ve Roma'daki Collegio dei Maroniti'nin kilisesine gömüldü." Mahmut H. Şakiroğlu, "Assemani, Giuseppe Simonio", *DİA*, c. 3, İstanbul 1991, s. 504, 505.

⁴³⁰ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 73.-74. İbnü'l-İbrî'nin tarihçiliği hakkında değerlendirmeler için bk. Fiey (Fiey), "Ehemmiyyetü ve Hudûdü'l-Küttâbi'z-Zimmiyyîn min Eclî Târîhi's-Şark", s. 44-49; ayrıca krş. Fu'ad Yûsuf Kazâncî, *Usûlü's-Sekâfeti's-Süryâniyye fî Bilâdi mâ beyne'n-Nehreyn*, Dâru Dicle, Bağdat 2010, s. 159-167.

Hülâgû'nün eşi Dokuz Hatun'un Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup olması, Doğu Süryani Kilisesi Patriği III. Yahballaha'nın (ö. 1317) Moğol sarayında etkili olması gibi durumlardan söz edilmektedir.⁴³¹ Bu şartlarda, İbnü'l-İbrî Moğollar'ın başkenti Merâga'da bir süre yaşamış, Moğol idarecilerle yakınlık kurmuştur. Hülâgû ve Ahmed Teküder gibi Moğol idarecileriyle görüşme imkânı bulmuştur. Bu durumda “Moğol-Süryani yakınlığının İbnü'l-İbrî'nin eserlerinde müslüman karşıtı bir söyleme etkisi olmuş mudur?” sorusu İbnü'l-İbrî'nin tarihçiliği ve yazıları için sorulabilecek sorulardandır. Jean-Maurice Fiey'e (ö. 1995) göre her ne kadar İbnü'l-İbrî Moğollar'ı desteklese de onların tarafgiri olmamış, yazdıklarında “müsmümanlara karşı mutaassıb” (*lem yekun muta'assıban dıdde'l-müslimîn*) bir tavır içine girmemiştir. Bilakis müslüman inançlarını gördüğü gibi aktarmıştır.⁴³²

1. *Ktobô d-Maktbonût Zabnê* [ܟܬܒܐ ܡܚܬܒܢܘܬ ܙܒܢܐ]

a) Birinci Bölüm

Süryanice Adı: 1. *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* [ܟܬܒܐ ܡܚܬܒܢܘܬ ܕܐܠܡܐ]. 2. *Maktbonût Zabnê men Rişô da-Brîtô 'damô la-Şnat 1285 m.* [ܟܬܒܐ ܡܚܬܒܢܘܬ ܡܢ ܪܝܫܐ ܕܐܒܪܝܬܐ ܕܡܐ ܕܠܐ ܫܢܐ 1285 ܡ]. 3. *Felgûtô Kadmoyotô d-Krûnûgrâfyâ* [ܦܠܓܘܬܐ ܟܕܡܝܘܬܐ ܕܟܪܘܢܘܓܪܝܬܐ], *Krûnûgrâfyâ* [ܟܪܘܢܘܓܪܝܬܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Târîhu 'z-Zamân* [تاريخ الزمان]. 2. *Târîhu 'd-Düvelü 'l-Kebîr* [تاريخ الدول الكبير]

Latince: 1. *Chronicorum*. 2. *Chronographia*. 3. *Chronicon Syriacum*

İngilizce: *Chronography Part 1 (Chronicon Syriacum)*

⁴³¹ Moğollar ve Doğu Süryaniler arasındaki ilişkiler için bk. Yaşar Kaplan, “Umut ve Yeis Arasında Bir Kilise: Moğollar/İlhanlılar Döneminde (1258-1335) Doğu/Nesturi Kilisesi'nin Serencamı”, *Kurdiyat*, sy. 3, 2021, s. 30-34, 36-37.

⁴³² Fiey (Fiey), “Ehemmiyyetü ve Hudûdü'l-Küttâbi'z-Zimmiyyîn min Ecli Târîhi's-Şark”, s. 44; İbnü'l-İbrî, *Târîhu 'z-Zamân*, (Ermele) takdim edenin (Fiyeh [Fiey]) girişi, s. (16-17).

b) İkinci Bölüm

Süryanice Adı: 1. *Ktobô d-Eklesyastîkî* [ܟܬܒܐ ܕܥܟܠܝܫܝܬܝܟܝܐ].⁴³³ 2. *Maktabzabnô 'İdtonoyô* [ܡܟܬܒܝܐ ܕܝܕܬܢܝܐ]. 3. *Felgûtô d-Terten d-Ktobô d-Makthonût Zabnê* [ܦܠܓܘܬܐ ܕܬܪܬܝܢ ܕܟܬܒܐ ܕܡܟܬܒܢܘܬ ܙܒܢܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Târîhu 'l-Kenesî* [تاريخ الكنسي]. 2. *Târîh Bî'î* [تاريخ بيحي]

Latince: *Chronicon Ecclesiasticum*

İngilizce: 1. *The Ecclesiastical History*. 2. *Ecclesiastical Chronicle*

İbnü'l-İbrî *Ktobô d-Makthonût Zabnê*'yi (Zamanların Tarihi Kitabı) telif ederken temelde *Makthonût Zabnê d-'Olmô* (Dünya Tarihi) ve *Ktobô d-Eklesyastîkî* (Kilise Tarihi) şeklinde iki bölümden oluşan tek bir eser meydana getirmek istemiştir. Bu iki bölüm, iki farklı kitap gibi muamele görmüş, bağımsız olarak basılmış ve tercüme edilmiştir. Modern dönemde bu kitabın hem Süryanice orijinal metninin yayımlandığı hem de Latince, Fransızca, İngilizce ve Arapça gibi yaygın dillere tercüme edildiği çalışmalarda bu iki bölüm ayrı ayrı yayımlanmıştır. Sonuç olarak *Ktobô d-Makthonût Zabnê* bugün genellikle iki ayrı eser olarak ele alınmaktadır.

İbnü'l-İbrî vakayinamesini yazarken, Süryani Ortodoks yazarlar tarafından daha önce de bu türden eserler kaleme alındığından, bu alandaki eserleri kendisinden önceki tarihçilerin devamı konumundadır. Nitekim tarih alanında İbnü'l-İbrî'den bir asır önce I. Mihoyel Rabo (ö. 1199) tarafından *Ktobô d-Makthonût Zabnê* [ܟܬܒܐ ܕܡܟܬܒܢܘܬ ܙܒܢܐ]

⁴³³ İbnü'l-İbrî'nin *Ktobô d-Eklesyastîkî* isimli kitabının Latin alfabesiyle adının yazımı yazardan yazara farklılık göstermektedir. “*Ktobô d-Eklesyastîkî*” [ܟܬܒܐ ܕܥܟܠܝܫܝܬܝܟܝܐ] şeklindeki kullanımı için bk. Rabo, “Haymonût d-‘İdtô Sûryoytô Trîsat Şûbhô l-fût Mor Diyûnûsiyûs Ya‘kûb bar Salîbî (Dionysius Jacob Bar Şalibi’s Confession of the Syrian Orthodox Faith)”, s. 38, dipnot 33. Kitap adının okunmasında “*Ktâbâ d-eqlësîyasitîqî*” tercihi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 288. Bunların ötesinde, burada İbnü'l-İbrî'nin eseri tanıtılırken ve çalışma boyunca tercih edilen *Ktobô d-Eklesyastîkî* [ܟܬܒܐ ܕܥܟܠܝܫܝܬܝܟܝܐ] kullanımının kaynağı için bk. Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Eklesyastîkî: Chronicon Ecclesiasticum*, (Abbeloos - Lamy) c. 1, s. 1; Louis Costaz, *Dictionnaire Syraque - Français, Syriac - English Dictionary, Kâmûs Sûryânî ‘Arabî*, 3. bs., Dar El-Machreq, Beyrouth 2002, “Eklîsiyâ” (ܡܟܬܒܐ) md., s. 18. Bu kaynakta Costaz’ın tespit ettiği tanıma dikkat çekilebilir: “*ܡܟܬܒܝܐ* [eklesyastîkî], f., ἐκκλησιαστική [ekklesiastikî], (histoire) ecclésiastique, ecclesiastical (history), (تاريخ) كنائسي [(târîh) kenâ’isî].”

(Zamanların Tarihi Kitabı) adlı bir eser yazılmış, ardından ise *Anonim 1234 Yılı Vekayinamesi* kaleme alınmıştır.⁴³⁴

İbnü'l-İbrî bu iki eserden sadece I. Mihoyel Rabo'nun tarih eserini görmüştür. İbnü'l-İbrî'nin tarih ile ilgili eserlerinin başlıca kaynaklarından biri, kendisinden önce yaşamış Süryani Ortodoks Patriği olan tarihçi I. Mihoyel Rabo'dur. Nitekim İbnü'l-İbrî, tarih çalışmasında model olarak I. Mihâyel Rabo'yu almış ve tarihini bunun devamı olacak şekilde; “kendisinden önceki bilgileri koruyarak, özellikle şahit olduğu muasır döneminden eklemeler yaparak” kaleme almıştır.⁴³⁵ Ayrıca şu noktaya da dikkat çekmekte fayda vardır; İbnü'l-İbrî kendisinden önceki tarihçilerden -ister Farsça, ister Arapça, isterse Süryanice olsun- istifade ederken olduğu gibi almamış, askine mukayeseler yaparak, tercihte bulunmuş ve bulduğu hataları düzeltmiştir.⁴³⁶

a) *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* [ܡܚܬܒܢܘܬ ܙܒܢܐ ܕܐܠܡܐ]

Ktobô d-Maktbonût Zabnê'nin birinci bölümü olan *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* dünyanın yaratılışı ve Hz. Âdem'den başlayarak 1286 yılına kadar on bir krallığı anlatmaktadır.⁴³⁷ *Maktbonût Zabnê d-'Olmô*'nun Süryanice orijinal metni Latince tercümesiyle 1789'da;⁴³⁸ sadece Süryanice metni ise Paul Bedjan tarafından 1890'da

⁴³⁴ İbnü'l-İbrî'nin *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'yi telif ederken kullandığı kaynakları arasında Atâ Melik Cüveynî'nin (ö. 681/1283) Moğollar, Hârizmşahlar ve İsmâîlîler'e dair Farsça kaleme aldığı *Târih-i Cihângüşâ* yer almaktadır. Bk. Osman Gazi Özgüdenli, “Târih-i Cihângüşâ”, *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, s. 78; diğer muhtemel kaynaklar için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 74; Özaydın, “İbnü'l-İbrî”, s. 93; İbnü'l-İbrî, *Târîhu 'z-Zamân*, (Ermele) mütercimnin girişi, s. 1-2.

⁴³⁵ İbnü'l-İbrî, *Târîhu 'z-Zamân*, (Ermele) takdim edenin (Fiyeh [Fiey]) girişi, s. (13); Witakowski, “Syriac Historiographical Sources”, s. 260.

⁴³⁶ İbnü'l-İbrî, *Târîhu 'z-Zamân*, (Ermele) takdim edenin (Fiyeh [Fiey]) girişi, s. (14).

⁴³⁷ Bu krallıklar ve dönemler için bk. Özaydın, “İbnü'l-İbrî”, s. 93; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 74.

⁴³⁸ Mor Grîgôriyôs Bar 'Ebroyô (Gregoii Abulpharagii sive Bar - Hebraei), *Ktobô d-Maktbonût Zabnê: Chronicon Syriacum*, nşr. ve trc. Paulus Iacobus Bruns - Georgius Guilielmus Kirsch, c. 1-2, Adamus Fridericus Boehmum, Lipsiae [Leipzig] 1789 (bu neşir iki adet yazmaya dayanılarak hazırlanmıştır [Birincisi: Oxford, Bodleian Libraries, Huntingdon 1, vr. 420-556. İkincisi: Oxford, Bodleian Libraries, Huntingdon, nr. 52, vr. 1-188]).

neşredilmiştir.⁴³⁹ *Maktbonût Zabnê d-‘Olmô*’nun Bodlean Library (Oxford), Huntingdon 52 numarada kayıtlı Süryanice yazması tıpkıbasımı 1932 yılında yayımlanmıştır.⁴⁴⁰ Süryanice orijinal metin tek başına Julius Yeşu Çiçek tarafından (Hahlı Barsavmo Doğan’ın elyazısının tıpkıbasımıyla) 1987’de neşredilmiştir.⁴⁴¹

Maktbonût Zabnê d-‘Olmô’nun İngilizce tercümesi Ernest Alfred Wallis Budge (1857-1934) tarafından (Bodlean Library [Oxford], Huntingdon 52 numaralı Süryanice yazmanın tıpkıbasımıyla) 1932 yılında yayımlanmıştır.⁴⁴²

Maktbonût Zabnê d-‘Olmô’nun son iki bölümü Süryani Katolik din adamı İshak Ermele (İshâq Armaleh, 1879-1954) tarafından Arapça’ya çevirerek önce *el-Meşrik* dergisinde (1949-1950),⁴⁴³ sonra da büyük bir kısmı müstakil olarak İbnü’l-İbrî’nin

⁴³⁹ Mor Grîgôriyôs Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Maktbonût Zabnê (Chronicon Syriacum)*, nşr. Paul Bedjan, Maisonneuve, Paris [Paris] 1890 (bu neşirdeki metin, Bruns - Kirsch’in 1789 yılı neşrine dayanmış ve künyesi belirtilmeyen yazma nüsha/nüşhalara dayanılarak metin üzerinde tashihler yapılmıştır).

⁴⁴⁰ Gregory Abû’l-Faraj Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abû’l-Faraj 1225-1286 the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus Being the First Part of His Political History of the World*, nşr. ve trc. Ernest Alfred Wallis Budge, c. 1-2, Oxford University Press, London 1932 (yeniden basım: Apa-Philo Press, Amsterdam 1976; Gorgias Press, New Jersey 2003) [c. 1 İngilizce tercüme, c. 2 Süryanice yazmanın tıpkıbasımı].

⁴⁴¹ Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô Mşabhonô d-Madnhô d-metdalal Bar ‘Ebroyô, *Maktbonût Zabnê men Rîşô da-Brîtô ‘damô la-Şnat 1285 m.*, nşr. Julius Yeşu Çiçek (Hahlı Barsavmo Doğan’ın elyazısının tıpkıbasımı), Bar Hebraeus Verlag, Losser 1987 (buradaki metin, Bedjan’ın 1890 yılı neşrini esas alınarak hazırlanmıştır. Julius Yeşu Çiçek neşrinin yeniden basım bilgisi için bk. Gorgias Press, New Jersey 2010).

⁴⁴² Gregory Abû’l-Faraj Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abû’l-Faraj 1225-1286 the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus Being the First Part of His Political History of the World*, nşr. ve trc. Ernest Alfred Wallis Budge (1890 Paul Bedjan neşrinden tercüme [c. 1] ve Bodlean Library (Oxford), Huntingdon 52 numaralı Süryanice yazmanın tıpkıbasımı [c. 2]), c. 1-2, Oxford University Press, London 1932 (yeniden basım: Apa-Philo Press, Amsterdam 1976; Gorgias Press, New Jersey 2003). Budge’in hazırladığı bu İngilizce tercüme, beraberinde tıpkıbasımı yapılan yazmadan ziyade, Bedjan’ın 1890 yılı Süryanice neşri esas alınarak hazırlanmıştır. Bk. mütercim (Budge) önsözü (Preface), s. vii-viii.

⁴⁴³ İbnü’l-İbrî, “Târîhu’z-Zamân”, trc. İshak Ermele (İshâq Armaleh), *el-Meşrik*, c. 43, 1949, s. 463-502; c. 45, 1951, s. 25-70, 181-199, 351-364, 517-532; c. 46, 1952, s. 7-28, 385-400, 514-554; c. 47, 1953, s. 3-25, 423-470; c. 48, 1954, s. 418-457; c. 49, 1955, s. 736-749; c. 50, 1956, s. 3-16, 129-152, 257-274, 385-414. Ermele bu tercümesinde 1980 Bedjan neşrini esas alarak s. 95-506 arası (onuncu bölüm “el-Mülûkü’l-‘Arab [‘adâ el-Hulefâ’i’r-Râşidîn ve’l-Emeviyyîn]” ve on birinci bölüm “el-Müntakiletü min Mülûki’l-‘Arabi ile’l-Mülûki’l-Hûniyyîn”) kısımlarını tercüme etmiştir. Bk. İbnü’l-İbrî, “Târîhu’z-Zamân”, (Ermele) *el-Meşrik*, c. 43, 1949, s. 463-464.

vefatının 700. yılı münasebetiyle *Târîhu 'z-Zamân* adıyla 1986 yılında yayımlanmıştır.⁴⁴⁴

Ömer Rıza Doğrul (1983-1952) ise 1945 yılında Budge'ın bu İngilizce tercümesini, *Abu'l Farac Tarihi* başlığıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir.⁴⁴⁵

İbnü'l-İbrî'nin sadece yaşadığı zaman ile ilgili kaydettiği kısımlar olan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin vefatından İbnü'l-İbrî'nin vefatına kadar, 1197-1226 arasındaki yılları kapsayan dönem, Şâdiye Tevfik Hâfız tarafından Arapça'ya tercüme edilerek 2007 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.⁴⁴⁶

Maktbonût Zabnê d-'Olmô'nun üç cilt halindeki Fransızca tercümesi 2013 yılında Philippe Talon tarafından yayımlanmıştır.⁴⁴⁷

Maktbonût Zabnê d-'Olmô'nun onuncu bölümü (İsmâiloğulları/Araplar) ile on birinci bölümü (Moğollar/Tatarlar) eserin üçte ikisine yakın kısmını oluşturmaktadır. İbnü'l-İbrî'nin İslam ve müslümanlarla ilgili görüşleri bu bölümlerde yer almaktadır.

⁴⁴⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn İbnü'l-İbrî, *Târîhu 'z-Zamân*, trc. İshak Ermele (İshâq Armaleh), takd. Cân Mûrîs Fiyeh (Jean-Maurice Fiey), Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986 (İshak Ermele *el-Meşrik* dergisinde yayımlamış olmasına rağmen, Ermele'nin bu tercümesinin kitap baskısında onuncu kısmın “23 sayfalık İslam'ın doğuşu, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler” konuları atlanarak Abbâsîler'in başlangıcından 1285 yılına kadar geçen dönemi anlatan olaylara yer verilmiştir [Fiyeh'e göre bu tercihin sebebi; bu baskıdaki kitabın sayfalarını hafifletmek, yani kitabı az sayfa ile basmaktır. Bk. takdim edenin [Fiyeh (Fiey)] girişi, s. (14)]).

⁴⁴⁵ Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, Süryancadan İngilizceye çev. Ernest Alfred Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 1-2, TTK Yayınları, Ankara 1945-1950 (yeniden basım: 2. bs. 1987, 3. bs. 1999). Bu tercümeye bir eleştiri için bk. bk. Takahashi, “Simeon of Qal'a Rumaita, Patriarch Philoxenus Nemrod and Bar 'Ebroyo”, s. 48, dipnot 3.

⁴⁴⁶ Crîcûriyûs Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Mahtûtâtü Târîhi'l-Ezmine*, trc. Şâdiye Tevfik Hâfız, mür. es-Sibâ'î Muhammed es-Sibâ'î, el-Merkezü'l-Kavmî li-t-Terceme, Kâhire 2007.

⁴⁴⁷ Bar Hebraeus, *La Chronographie de Bar Hebraeus: Ktābā dMaktbānut Zabnē: l'Histoire du Monde d'Adam à Kubilai Khan*, trc. Philippe Talon, E.M.E. [Éditions Modulaires Européennes], Fernelmont (Bruxelles) 2013 (künye bilgisi için bk. Brock - Kessel, “Recent Books on Syriac Topics”, s. 129).

b) *Ktobô d-Eklesyastîkî* [ܟܬܒܐ ܕܥܟܠܝܫܝܬܝܟܝܐ]

Ktobô d-Eklesyastîkî (Kilise Tarihi Kitabı) kendi içinde Süryani Ortodoks patrikleri tarihi ve Doğu Süryani Kilisesi katolikosları tarihi olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda yahudi din adamlarından bahsedilerek Hz. Hârûn ile başlanır, sonrasında Hz. Îsâ'ya değinilerek havâri Petrus'a geçilir ve devamında Antakya patrikleri 1285 yılına kadar anlatır. İkinci kısımda havâri Toma ile başlayarak Doğu Süryani Kilisesi katolikosları hem de Süryani Ortodoks mafiryânlar dahil olmak üzere doğudaki bölgelerle ilgili olarak 1285 yılına kadar ele alınır.

Ktobô d-Eklesyastîkî'nin metni ve farklı dillere tercümesi yayımlanmıştır. Eserin Süryanice orijinal metni ilk olarak Latince tercümesiyle paralel tek sayfada iki sütun içinde Jean Babtista Abbeloos (ö. 1906) ve Thomas Josephus Lamy (ö. 1907) tarafından 1872-1877 yıllarında neşredilmiştir.⁴⁴⁸ Arapça tercümesi Salîbâ Şem'ûn tarafından 2012 yılında yayımlanmıştır.⁴⁴⁹ Son olarak İngilizce tercümesi ise (Süryanice orijinal metin ile paralel olarak) David Wilmshurst tarafından 2016 yılında yayımlanmıştır.⁴⁵⁰

İbnü'l-İbrî'nin vefatıyla 1285 yılında son bulan *Ktobô d-Maktbonût Zabnê* sonradan gelen yazarlarca devam ettirilmiştir. İlk bölüm olan *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* (Dünya Tarihi); önce İbnü'l-İbrî'nin kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safî (ö. 1307/1308) tarafından 1297 yılına kadar devam ettirilmiştir.⁴⁵¹ Bu bölüm sonradan da başka yazarlarca 15. yüzyılın sonuna (1495) kadar uzatılmıştır. İkinci bölüm olan *Ktobô d-Eklesyastîkî* (Kilise Tarihi) de, önce III. Barsavmo Safî tarafından 1288 yılına kadar uzatılmış; daha sonra ise (bir kısmı anonim) bazı yazarlarca; mafiryânlar ile ilgili ikinci

⁴⁴⁸ Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Bar 'Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Eklesyastîkî: Chronicon Ecclesiasticum*, nşr. ve trc. Joannes Babtista Abbeloos - Thomas Josephus Lamy, c. 1-3, Peters, Lovanii [Leuvan] 1872-1877.

⁴⁴⁹ İbnü'l-İbrî, *et-Târihu 'l-Kenesî*, trc. Salîbâ Şem'ûn, c. 1-2, Dârü'l-Meşriki's-Sekâfiyye, Dahûk 2012.

⁴⁵⁰ Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle: An English Translation*, (Süryanice-İngilizce paralel metin) nşr. ve trc. David Wilmshurst, Gorgias Press, New Jersey 2016.

⁴⁵¹ Bazı çalışmalarda Gregoriyus III. Barsavmo Safî'nin zeyli 1288 yılına kadar uzattığı zikredilmiştir. Bk. Brokelman, "İbnü'l-İbrî", s. 861; Özaydın, "İbnü'l-İbrî", s. 93.

kısım 1582 yılına, patrikler ile ilgili birinci kısım da 20. yüzyıla kadar uzatılmıştır. Nitekim bu eklemeler bazı neşir ve tercümelere yansımıştır.⁴⁵²

2. *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel* [مختصر تاريخ الدول]

Arapça Yaygın Adı: *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* [تاريخ مختصر الدول]

Diğer Adı: *el-Muhtasar fi'd-Düvel* [المختصر في الدول]⁴⁵³

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Süryanice: 1. *Ktobô d-Maktbânût Zabnê Arâboyê* [ܟܬܒܐ ܕܡܚܬܒܐܢܘܬ ܙܒܢܐ ܐܪܒܝܐ].⁴⁵⁴ 2.

Maktabzabnê Kfîsê d-Malkûtô [ܡܚܬܒܐܢܘܬ ܟܦܝܫܐ ܕܡܠܟܘܬܐ]

Latince: 1. *Chronicorum Arabicé*. 2. *Historia Dynastiarum*. 3. *Historia Compendiosa Dynastiarum*. 4. *Chronicon Arabicum*. 5. *Historia Orientalis*

Türkçe: 1. *Tarihi Muhtasarüddüvel*. 2. *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*

İbnü'l-İbrî Süryanice telif ettiği *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin birinci bölümü olan *Maktbonût Zabnê d-'Olmô*'nun, yani dünya tarihinin Arapça bir özeti olarak *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'i kaleme almıştır. Muhtemelen bu vekayiname ölümünden kısa bir süre önce, 1286 yılında bir ay kadar kısa bir süre içinde İbnü'l-İbrî'nin dostu olan müslüman âlimlerin isteği üzerine kaleme alınmıştır. *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'in hangi okuyucu kitlesine dönük olarak yazıldığı tam olarak net değildir. İbnü'l-İbrî'nin kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safî bu eserin müslümanların isteği üzerine -bir anlamda müslüman okuyuculara- yazıldığını aktarmaktadır. Öte yandan Larry Irwin

⁴⁵² Ayrıntılar için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 74-75. Kilise tarihinin devam ettiği bir tercüme örneği olarak bk. İbnü'l-İbrî, *et-Târîhu'l-Kenesî*, (Şem'ûn) c. 1, s. 221- 317; c. 2, s. 101-135. Zeyillerin nihayete erdiği tarih nüshadan nüshaya farklılık arz etmektedir. Misal olarak zeyillerin *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* için 1492 yılına kadar; *Ktobô d-Eklesyastikî* için ise 1495/1496 yılına kadar uzandığı, 1503 yılı istinsah tarihli bir nüsha için bk. Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*, Mektebetü Deyr Mor Markos (Kudüs), nr. 211 (yazma nüsha bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 292 [nr. ca. 1491/2 (?); JerM 211]).

⁴⁵³ Lawrence I. Conrad, "On the Arabic Chronicle of Bar Hebraeus: His Aims and Audience", *Parole de l'Orient*, c. 19, 1994, s. 320.

⁴⁵⁴ Assemanius (es-Sem'ânî), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 2, s. 271.

Conrad (1949 -) ve Françoise Micheau (1945 -) gibi araştırmacılar ise eserin hristiyan okuyucular için de kaleme aldığını ifade eder.⁴⁵⁵

İbnü'l-İbrî bu eserinde dünyanın yaratılmasıyla başlayan olayları 1285 yılına kadar getirmekte, toplamda on devletin hanedanlarını anlatmaktadır. İbnü'l-İbrî *Maktbonût Zabnê d-'Olmô*'dan farklı olarak on bir devletten “Medler” kısmına Arapça telifte yer vermemiştir.⁴⁵⁶ 7. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar İslam tarihini yakından ilgilendiren devletlere ve hanedanlara ait tarihin, *Muhtasaru Târihi'd-Düvel*'in neredeyse üçte birine tekabül ettiği söylenebilir.⁴⁵⁷

İbnü'l-İbrî'nin bu tarih çalışmasının isminin nasıl olacağı araştırmacılar arasında ihtilaflıdır. Aslında *Muhtasaru Târihi'd-Düvel* (tam tercümesiyle: “Devletler Tarihinin Özeti” veya “Devletler Tarihinin Muhtasarı”) olması gereken adı; yanlışlıkla “Târihu Muhtasari'd-Düvel” (anlamsız olarak, tam tercümesiyle: “Devletler Özeti'nin Tarihi” veya “Devletler Muhtasarının Tarihi”) şeklinde şöhret bulmuştur. Bu yanlış kullanım eser üzerine yapılan neşir ve tercümelere yansımıştır.⁴⁵⁸

Muhtasaru Târihi'd-Düvel, Edward Pococke tarafından Avrupa'da ilk kez tanıtıp neşredilmiştir.⁴⁵⁹ Pococke *Muhtasaru Târihi'd-Düvel*'in orijinal Arapça metnini 1663'te Oxford'da, *Historia Compendiosa Dynastiarum* başlıklı Latince tercümesi ve zeyli (ez-Zeyl 'alâ Târihi Muhtasari'd-Düvel: Supplementum Historiae Dynastiarum) ile yayımlamıştır.⁴⁶⁰ 1672 yılında ise zeyl ve Latince tercüme *Historia Orientalis*

⁴⁵⁵ Herman Teule, “Reflections on Identity. The Suryoye of the Twelfth and Thirteenth Centuries: Bar Salibi, Bar Shakko, and Barhebraeus”, *Church History and Religious Culture*, c. 89, sy. 1, [June] 2009, s. 13, dipnot 15-17; krş. Conrad, “On the Arabic Chronicle of Bar Hebraeus: His Aims and Audience”, s. 322-323.

⁴⁵⁶ Brokelman, “İbnü'l-İbrî”, s. 861; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 425; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 75-76.

⁴⁵⁷ Samir Khalil Samir, “The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, *Syrian Christians under Islam: The First Thousand Years*, ed. David Thomas, Brill, Leiden 2001, s. 88.

⁴⁵⁸ Bu konudaki tashih için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 75, dipnot 296.

⁴⁵⁹ Şenol Korkut, “Edward Pococke”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 305; Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 26; Bernard Lewis, *Islam and the West*, Oxford University Press, Oxford 1993, s. 87-88.

⁴⁶⁰ Gregorio Abul-Pharajio, *Târihu Muhtasari'd-Düvel: Historia Compendiosa Dynastiarum*, nşr. ve trc. Edvardo Pocockio, c. 1-2, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1663. Tam künye bilgisi

başlığıyla yeniden yayımlanmıştır.⁴⁶¹ Arapça orijinal metnin ikinci neşri Antûn Sâlhânî el-Yesû'î tarafından 1890'da Beyrut'ta yapılmıştır.⁴⁶²

Muhtasaru Târîhi'd-Düvel Georg Lorenz Bauer (ö. 1806) tarafından 1783-1785 yıllarında Almanca'ya tercüme edilmiştir.⁴⁶³ Ayrıca bu eserin Moğollar ile ilgili bilgilerin yer aldığı dokuzuncu bölümünün bir kısmı ile onuncu bölümünün tamamı Mehmet Şerafettin Yaltkaya tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴⁶⁴ *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel* birincisi 1985 ve ikincisi 1998 yılı olmak üzere Farça'ya iki kez tercüme edilmiştir.⁴⁶⁵

Pococke ve Salhânî neşirlerinde yer alan Arapça orijinal metinler arasında farklılık olduğunu dile getiren araştırmacılar olmuştur.⁴⁶⁶ *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'i, esas kaynağı olan *Ktobô d-Maktbonût Zabnê* ile mukayese eden Lawrence I. Conrad

için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 301 (nr. 1663: Eduardus Pocockius). Ayrıca zeyli için bk. Gregorii Abu'l-Faragii, *ez-Zeyl 'alâ Târîhi Muhtasari'd-Düvel: Supplementum Historiae Dynastiarum*, nşr. Edvardo Pocockio, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1663.

⁴⁶¹ Gregorio Abul-Pharajio, *Historia Orientalis*, nşr. Edvardo Pocockio, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1672. Bu baskı hakkında bk. Brokelman, "İbnü'l-İbrî", s. 861; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 301 (nr. 1672: id).

⁴⁶² Ğrîğûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, nşr. Antûn Sâlhânî el-Yesû'î, el-Matba'atü'l-Kâsûlikîyye li'l-Âbâ'i'l-Yesû'îyyîn fi Beyrut, Beyrut 1890 (eserin 1958, 1992, 1994, 1997 ve başka yıllarda farklı yayınevleri tarafından birden fazla basımı olmuştur. Bu basımlara ait bir liste denemesi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 301-302 [nr. 1890. Antûn Sâlhânî]; krş. Teule, "Barhebraeus", s. 608; Özaydın, "İbnü'l-İbrî", s. 93).

⁴⁶³ Gregorius Abulfaradsch, *Kurze Geschichte der Dynastien; oder, Auszug der Allgemeinen Welt-Geschichte Besonders der Geschichte der Chalifen und Mogolen*, trc. M. Georg Lorenz Bauer, c. 1-2, Adam Friedrich Böhme, Leipzig 1783-1785.

⁴⁶⁴ Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, trc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul Maarif Vekâleti, İstanbul 1941 (yeniden basım bilgisi için bk. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, trc. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011). Eserin tercüme edilen kısımları (s. 5'te) şu şekilde zikredilmiştir: "Bizce bu devletlerden sonuncusunun tamamı ve dokuzuncunun yalnız Moğollara ait olan parçaları mühim olduğundan bu eserin sonuncu devleti olan *Moğol Padişahları* ile *Müslim Arap Padişahları* Devletinin yalnız Moğollara ait olan parçaları türkçemize çevrilmiştir./ M. Şerafeddin Yaltkaya/ "İstanbul Üniversitesi İslâm Dini ve Felsefesi tedkikleri enstitüsü direktörü Ordinaryüs Profesör/ İstanbul: 10 - 3 - 1934" [Bu kısmî tercümenin 1941 yılında, Şerafeddin Yaltkaya henüz hayattayken yapılan neşrinde eser adı dönemin transkripsiyon anlayışını gösterecek şekilde; "Tarihi Muhtasarüddüvel" şeklinde kaydedilmiş; İbnü'l-İbrî'nin adı "Ebülferec - İbnülibrî" olarak zikredilmiştir. Bk. iç kapak ve içindekiler sayfaları].

⁴⁶⁵ Künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 302.

⁴⁶⁶ Moosa (Mûsâ), "The Crusades: An Eastern Perspective, With Emphasis on Syriac Sources", s. 281, dipnot 2; Ebülferec - İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (Yaltkaya) mütercimin önsözü, s. 4.

örnek bir bölüm üzerinden her iki eserde ötekine göre fazla ve eksik olan kısımlara dikkat çekmiştir. Buradan yola çıkarak eserin başlığına aldanıp özet bir eser olarak benimsemek yerine; bazı eklemelerle birlikte orijinal ve müstakil bir eser olarak kabul edilmesi gerektiği tespit edilmiştir.⁴⁶⁷

Muhtasaru Târîhi'd-Düvel bizzat İbnü'l-İbrî'nin kaleminden, vefatından hemen önce yazıldığı için özel bir yere sahiptir. Eserin içerisinde bulunan İslam'ın zuhuru ve yayılmasına dair anlatıların yer aldığı onuncu bölüm değerli bilgiler taşımaktadır. Eserin bir diğer yönü de erken dönemde Batılı araştırmacıların dikkatini çekmesidir. 1650 yılında Oxford Üniversitesi'nde Arap harfleriyle basılan ilk kitap olan *Lüma' min Ahbâri'l-'Arab: Specimen Historiae Arabum* [لمع من أخبار العرب] (Arap Tarihinden Işıltılar) adlı eserde *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'den bazı kısımlar yer almıştır.⁴⁶⁸ On üç sene sonra 1663 yılında ise *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'in Arapça aslının tamamı Latince tercümesiyle beraber yayımlanmıştır. Kanaatimizce bu açılardan, *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel* için şu söylenebilir: Bu kitap 17. yüzyıldan günümüze kadar Batılı araştırmacıların İslam dinini, müslüman toplumları ve Doğu kültürünü tanımak için başvurdukları ilk kaynaklardan biri olmuştur.

E. Âdâb ve Şiire Dair Eserleri

İbnü'l-İbrî'nin kaleme aldığı şiirleri içeren dîvânı ve güldürücü hikâyeleri bir araya getiren çalışması edebiyatla ilgilidir. Bu eserlerin neşirleri ve çeşitli tercümeleri yapılmıştır.

⁴⁶⁷ Conrad, "On the Arabic Chronicle of Bar Hebraeus: His Aims and Audience", s. 319-378.

⁴⁶⁸ Edvardi Pocockii (Edward Pococke), *Lüma' min Ahbâri'l-'Arab: Specimen Historiae Arabum, sive, Gregorii Abul Farajii Malatiensis, De origine & Moribus Arabum Succincta Narratio*, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1650. Pococke bu çalışmasında İbnü'l-İbrî'nin *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'inden seçmeler yaparak Latince tercümesiyle beraber yayımlamıştır. Pococke'un bu çalışması 1806 yılında yeniden basıldığında İbnü'l-İbrî'nin *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'i ile beraber, Ebü'l-Fidâ'nın [ö. 1331] *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer*'inden seçme bölümler Latince tercümeleriyle beraber yayımlanmıştır. Tam künye için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 303 (nr. 1650: Eduardus Pocockius).

1. *Ktobô d-Mûshotô* [ܟܬܒܐ ܕܡܘܫܘܬܐ]

Diğer Adı: *Mkanşô d-Mûshotô* [ܡܟܢܫܐ ܕܡܘܫܘܬܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Dîvân* [ديوان]

Latince: *Carminum*

Barhebraeus, manzum dilbilgisinin yanı sıra hatırı sayılır sayıda şiir yazmıştır. Şiirlerinde dinî konular yanında dünyevî konular da işlemiştir. İbnü'l-İbrî'nin Arap şiirinden etkilendiği görülmektedir.⁴⁶⁹

İbnü'l-İbrî'nin şiir kitabı olan *Mûshotô* (Dîvân), hem tamamı hem de şiirlerden seçmeler şeklinde neşredilmiştir. Eserin orijinal Süryanice metnini ilk olarak Marûnî rahip Augustinus Scebabî (Auğustîn Şebâbî) 1877'de;⁴⁷⁰ daha sonra Yûhannâ Dolabani 1929'da neşretmiştir.⁴⁷¹

2. *Ktobô d-Tûnoyê Mgahkonê* [ܟܬܒܐ ܕܬܘܢܘܝܐ ܡܓܚܟܢܐ]

Diğer Adı: 1. *Ktobô d-Tavnoyê Meghkonê* [ܟܬܒܐ ܕܬܘܢܘܝܐ ܡܓܚܟܢܐ].⁴⁷² 2. *Tûnoyê Mfaygonê* [ܬܘܢܘܝܐ ܡܒܝܢܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Kitâbü Def'i'l-Hem* [كتاب دفع الهم]. 2. *el-Ehâdîsü'l-Mütribe* [الأحاديث المطربة]

⁴⁶⁹ İbnü'l-İbrî'nin kaleme aldığı şiirlerinin özellikleri için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 76-78; ayrıca krş. Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 428-429.

⁴⁷⁰ Gregoiî Bar-Hebraei, *Carmina*, nşr. Augustino Scebabî, Typographia Polyglotta, Romea [Roma] 1877 (yeniden basım bilgisi için bk. Gorgias Press, New Jersey 2011). Eserin tam künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 313-314.

⁴⁷¹ Mor Grîgôriyôs Yûhanon Bar 'Ebroyô Mafroyonô Kadîşô d-Madnhô, *Mûshotô*, nşr. Yûhanon Dûlabânî, Matba'tô d-Dayrô d-Mor Markûs d-Sûryoyê, Ürişlem [Kudûs] 1912 (yeniden basım bilgisi için bk. Monastery of St. Ephrem the Syrian Publications, Losser 1983).

⁴⁷² İbnü'l-İbrî, "el-Ehâdîsü'l-Mütribe", *Mecmû'atü Erba'u Resâ'il li-Kudemâ'i Felâsîfeti'l-Yunân ve li'bni'l-İbrî*, nşr. Luvîs Şeyho el-Yesû'î, Matba'tü'l-Abâ'i'l-Yesû'îyyîn, Beyrut 1920-1923, s. 39.

Latince: 1. *Fabulae*. 2. *Narrationum et Fabellarum ad Risum et Hilaritatem Ciendam*

İngilizce: 1. *The Book of Humorous Stories*. 2. *The Laughable Stories*

İbnü'l-İbrî, *Ktobô d-Tûnoyê Mgahkonê*'de (Gülünç Hikâyeler) 727 hikâyeyi 20 bölümde biraraya getirmiştir.⁴⁷³ Eserin orijinal kaynağının Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn el-Âbî'ye (ö. 1030) *Nesrû'd-Dürr* adlı çalışması olduğu tespit edilmiştir.⁴⁷⁴ İbnü'l-İbrî tarafından Süryanice olarak yazılmıştır. Luvîs Şeyho'nun tespitine göre, İbnü'l-İbrî'nin kendisi *Tûnoyê Mgahkonê*'yi Arapça'ya tercüme etmiş ve benzer eserlerle karışmaması için bu tercümesine *Kitâbü Def'i'l-Hem* adını vermiştir.⁴⁷⁵

Tûnoyê Mgahkonê'nin Arapça'ya ikinci tercümesi, 17. yüzyılın ortalarında yaşayan ve İbnü'l-İbrî'nin birçok eserini Arapça'ya tercüme eden Yûhannâ b. Ğurayr ez-Zürbâbî (ö. 17. yüzyılın ikinci yarısı) tarafından gerçekleştirilmiştir. Öte yandan günümüzde birden fazla modern Arapça neşri yapılmıştır.⁴⁷⁶

Tûnoyê Mgahkonê orijinal Süryanice metni ilk olarak Ernest Alfred Wallis Budge tarafından İngilizce tercümesiyle beraber 1897'da neşredilmiştir.⁴⁷⁷ 1899 yılında

⁴⁷³ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 79.

⁴⁷⁴ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 429; Fiey (Fiey), "Ehemmiyyetü ve Hudûdü'l-Küttâbi'z-Zimmiyyîn min Ecli Târîhi's-Şark", s. 44; krş. Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn el-Âbî, *Nesrû'd-Dürr fî'l-Muhâdarât*, thk. Hâlid Abdülġanî Mahfûz, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 2004.

⁴⁷⁵ İbnü'l-İbrî, "el-Ehâdisü'l-Mutribe", *Mecmû'atü Erba'u Resâ'il li-Kudemâ'i Felâsifeti'l-Yunân ve li'bni'l-İbrî*, nşr. Luvîs Şeyho el-Yesû'î, Matba'tü'l-Abâ'i'l-Yesû'îyyîn, Beyrut 1920-1923, s. 39. Öte yandan; "12. *Kêthâbhâ dhê Thunnâye Meghahhekhâne*. Mizahî hikâyeleri ihtiva eden eser, *Kitâbü Def'i'l-hem* adıyla Arapça'ya çevrilmişse de günümüze intikal etmemiştir (*İA*, V/2, s. 802)" (Özaydın, "İbnü'l-İbrî", s. 94) bilgisi ile kastedilen eser, muhtemelen Luvîs Şeyho'nun 1920-1923 yıllarında yayımladığı, İbnü'l-İbrî'nin kendisinin bizzat Süryanice'den Arapça'ya tercüme ettiği sanılan çalışmadır (ayrıca bu bilginin asıl kaynağı için bk. Brokelman, "İbnül'ibrî", s. 862).

⁴⁷⁶ İbnü'l-İbrî, "el-Ehâdisü'l-Mutribe", *Mecmû'atü Erba'u Resâ'il li-Kudemâ'i Felâsifeti'l-Yunân ve li'bni'l-İbrî*, nşr. Luvîs Şeyho el-Yesû'î, Matba'tü'l-Abâ'i'l-Yesû'îyyîn, Beyrut 1920-1923, s. 39-60 (yeniden neşri için bk. İbnü'l-İbrî, "el-Ehâdisü'l-Mutribe", nşr. Luvîs Şeyho el-Yesû'î, *Erba'u Resâ'il li-Kudemâ'i Felâsifeti'l-Yunân ve İbnü'l-İbrî*, Aristotes, haz. (cem') Luvîs Şeyho, Hindawi Foundation C.I.C., 2017, s. 41-61).

⁴⁷⁷ Mâr Gregory John Bar-Hebræus, *The Laughable Stories*, nşr. ve trc. Ernest Alfred Wallis Budge, Luzac and Co., London 1897.

Arapça: *er-Risâletü'l-Cevâbiyye li-bni'l-İbrî li-Cesâlikî'l-Meşrik Mâr Denhâ*

[الرسالة الجوابية لابن العبري لجائاليق المشرق مار دنحا]

Latince: *Epistle ad Denhâ I*

İngilizce: *Letter to the Catholicus Denha I*

İbnü'l-İbrî bu mektubu Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu I. Denha'ya (1265-1281) yedi heceli (*heptasyllabic*) olarak kaleme almıştır. Mektubun metni günümüze ulaşmış ve Fransızca tercümesiyle beraber 1898 yılında Jean-Baptiste Chabot tarafından neşredilmiştir.⁴⁸²

G. Gramere Dair Eserleri

İbnü'l-İbrî Süryanice dili ve grameri hakkında zamanımıza ulaşan iki eser kaleme almıştır. Bu eserler hem Doğu Süryanileri hem de Marûnîler arasında da dikkat çekmiş ve modern dönem Süryanice grameri çalışmalarına etkisi olmuştur.⁴⁸³ Öte yandan İbnü'l-İbrî Süryani diliyle ilgili eserlerini yazarken Ruhalı Yakub'un (ö. 708) gramer çalışmasından etkilenmiştir.⁴⁸⁴

1. *Ktobô da-Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrêmoytô* [ܟܬܒܐ ܕܐܓܪܡܬܝܟܝܐ ܒܐܡܫܘܚܬܐ ܐܦܪܝܡܝܘܬܐ]

Diğer Adı: 1. *Ktobô d-Ma 'altô* [ܟܬܒܐ ܕܡܐ ܐܠܬܐ]. 2. *Ktobô da-Gramatîkî*

[ܟܬܒܐ ܕܐܓܪܡܬܝܟܝܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *el-Ğrâmâtîk* [الغراماطيق]. 2. *el-Medhal ilâ Ma 'rifeti'n-Nahv*

⁴⁸² J.-B. [Jean-Baptiste] Chabot, “Une Lettre de Bar Hébréus au Catholicos Denha Ier, Publiée et Traduite”, *Journal Asiatique*, série 9, c. 11, (Janvier-Février) 1898, s. 75-128. Bu mektup hakkında bir çalışma için bk. Florence Jullien, “Une Question de Controverse Religieuse: La Lettre au Catholicos Nestorien Mâr Denha Ier”, *Parole de l'Orient*, c. 33, 2008, s. 95-113. Mektup hakkında bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 80, 353-355; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 429. Mektubun içeriği için bk. Îvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 316-317.

⁴⁸³ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 80-81.

⁴⁸⁴ Alison G. Salvesen, “Ya'qub of Edessa”, *GEDSH*, s. 432-433.

[المدخل الى معرفة النحو]

Latince: *Grammaticae in Metro Saint Ephrem*

İngilizce: 1. *Metrical Grammar*. 2. *Introduction to Grammar*

İbnü'l-İbrî'nin yedili hece ölçüsüyle yazdığı *Gramâtîkî* (Gramere Giriş) kısa bir dilbilgisi kitabıdır.⁴⁸⁵ Kitabın Süryanice metni ilk olarak Ernestus Bertheau tarafından 1843'te Latince tercümesiyle beraber yayımlanmıştır.⁴⁸⁶ Süryanice metin daha sonra 1872 yılında Jean-Pierre-Paulin Martin (ö. 1890) tarafından *Œuvres Grammaticales d'Abou'lfaradj dit Bar Hebraeus* (Bar Hebraeus olarak bilinen Ebü'l-Ferec'in Gramer Çalışmaları) başlıklı çalışma içinde yeniden neşredilmiştir.⁴⁸⁷

2. *Ktobô d-Semhê* [ܟܬܒܐ ܕܫܡܗܐ]

Uzun Adı: *Ktobô d-Semhê d-'al Yida 'tô Gramatîkoytô d-Leşonô Sûryoyô*

[ܟܬܒܐ ܕܫܡܗܐ ܕܥܠ ܝܕܐ ܬܐ ܓܪܡܬܝܟܝܬܐ ܕܠܝܫܢܐ ܣܘܪܝܝܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Kitâbü'l-Edvâ'* [كتاب الأضواء]. 2. *el-Lüma'* [اللمع]. 3. *Kavâ'id* [قواعد]

Latince: *Splendorum*

İngilizce: *The Book of Lights*

Süryanice gramer kitabı olan *Ktobô d-Semhê* (İhtişam Kitabı), İbnü'l-İbrî'nin kendisiyle şöhret bulduğu eserlerinden biridir.⁴⁸⁸ İbnü'l-İbrî *Semhê*'yi ayrıntılı bir

⁴⁸⁵ Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Sûryâniyye*, s. 426; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 81.

⁴⁸⁶ Gregorii Bar Hebraei qui et Abulpharağ, *Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrêmoymô* (*Grammatica Linguae Syriacae in Metro Ephrameo*), nşr. Ernestus Bertheau, Vandenhoeck et Ruprecht, Gottingae [Göttingen] 1843.

⁴⁸⁷ Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô Bar 'Ebroyô, "Ktobô da-Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrêmoymô", *Œuvres Grammaticales d'Abou'lfaradj dit Bar Hebraeus*, nşr. L'Abbé [Jean Pierre Paulin] Martin, c. 2 (Contenant La Petite Grammaire en Vers de Sept Syllabes et le Traité "de Vocibus Aequivocis" Texte et Commentaire), Maisonneuve, Paris 1872. Eserin künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 358.

⁴⁸⁸ Seligsohn - Gottheil, "Gregory Bar Hebræus ("son of a Hebrew"), Abu Al-Faraj Ibn Harun", s. 91.

gamer kitabı olarak öğrencilerden kendisine gelen talep üzerine kaleme almıştır.⁴⁸⁹ *Semhê*'nin Süryanice metni önce Jean-Pierre-Paulin Martin tarafından 1872 yılında yayımlanmıştır.⁴⁹⁰ *Semhê* Axel Moberg tarafından 1907 yılında Almanca'ya tercüme edilmiş;⁴⁹¹ 1922 yılında ise Axel Moberg bu sefer eserin Süryanice metnini neşretmiştir.⁴⁹² *Ktobô d-Semhê* 2015 yılında *Book of Glory: Grammar of the Syriac Language* başlığıyla yayımlanmıştır.⁴⁹³

3. *Ktobô d-Balsûsûtô* [ܟܬܒܐ ܕܒܠܫܘܬܐ]

Diğer Adı: *Ktobô d-Balsûsûtô da-Gramatîkî b-Keryotô* [ܟܬܒܐ ܕܒܠܫܘܬܐ ܕܐܓܪܡܬܝܟܝܐ ܒܟܪܝܘܬܐ]⁴⁹⁴

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *eş-Şirâr* [الشَّرَار]

Latince: *Scintillae*

İngilizce: *The Book of the Spark*

İbnü'l-İbrî'nin gramer ile ilgili üçüncü eseri olan *Ktobô d-Balsûsûtô* (Kıvılcım Kitabı) özet bir dilbilgisi kitabı olarak düşünülmüştür. *Balsûsûtô*, İbnü'l-İbrî'nin

⁴⁸⁹ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 425; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 82.

⁴⁹⁰ Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô Bar 'Ebroyô, "Ktobô d-Semhê", *Œuvres Grammaticales d'Abou'lfaradj dit Bar Hebraeus*, nşr. L'Abbé [Jean Pierre Paulin] Martin, c. 1 (Contenant le K'tovo d'tsem'he), Maisonneuve, Paris 1872. Eserin künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 358, 374.

⁴⁹¹ Barhebraeus, *Buch der Strahlen, Die Grassere Grammatik*, trc. Axel Moberg, Otto Harrassowits, Leipzig 1907 (yeniden basım bilgisi için bk. Leibzig 1913).

⁴⁹² Grégoire Barhebraeus, *Le Livre Des Splendeurs La Grande Grammaire*, nşr. Axel Moberg, C.W.K. [Christian Wilhelm Kuhl] Gleerup, Lund 1922 (Axel Moberg'in neşrinin yeniden basımı için bk. Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Semhê d-'al Yida'tô Gramatikoytô d-Leşonô Sûryoyô*, Syrianska Riksförbundets Kultur Kommittee i Sverige, Stockholm 1983). Eserin künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 374.

⁴⁹³ Gregory Bar Hebraeus, *Book of Glory: Grammar of the Syriac Language*, Gorgias Press, New Jersey 2015.

⁴⁹⁴ Biblioteca Medicea Laurenziana (Floransa), Orientali, nr. 298, vr. 81^a. Ayrıca krş. Assemanius (es-Sem'ânî), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 2, s. 272.

vefatıyla yarım kalmış ve tamamlanmamıştır.⁴⁹⁵ *Ktobô d-Semhé*'nin sonunda bu eserden bahsedilmesine rağmen günümüze ulaşan bir nüshası bilinmemektedir.⁴⁹⁶

H. Bilime Dair Eserleri

İbnü'l-İbrî, dinî ve felsefî eserler yanında matematik coğrafyası, astronomi alanlarıyla ilişkili olabilecek eseler de kaleme almıştır.⁴⁹⁷ Bu türden eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmadığından içeriği hakkındaki bilgiler tahminden öteye geçememektedir.

1. *Ktobô d-Sulokô Havnonoyô* [كُتُبُ الصُّلُوكِ وَالْعُقُولِ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Kitabü's-Su'ûdu'l-'Aklî* [كتاب الصعود العقلي]

Latince: *Ascensus Mentis*

İngilizce: *Ascent of the Mind*

İbnü'l-İbrî'nin Doğu Süryani Kilisesi mensubu Şem'un Âl Tûmâ eş-Şarkî'nin talebi üzerine 1279'da hazırladığı *Ktobô d-Sulokô Havnonoyô* (Aklın Yükselmesi

⁴⁹⁵ Nitekim Assemani İbnü'l-İbrî'nin eserlerini sıralarken bunu *Balsûsîtô*'nun adında açıkça ifade etmiştir: Sür.: “27. *Ktobô d-Balsûsîtô* da-Gramatîkî b-Keryotô u lô şamlêh [كُتُبُ الصُّلُوكِ وَالْعُقُولِ]”; Lat.: “27. Liber Scintillæ. Grammaticæ Epitome, quam imperfectam reliquit” (27. Kıvılcım Kitabı. Gramer Özeti, tamamlanmadı). Bk. Assemanius (es-Sem'ânî), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 2, s. 272.

⁴⁹⁶ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 425; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 82, 384.

⁴⁹⁷ İbnü'l-İbrî'nin tabii ilimler alanındaki yönüne işaret eden bir çalışma için bk. Sayyid Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, *DÎA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 59: “Yine genel ve matematikî coğrafya konularında diğer bir önemli isim, İbnü'l-İbrî (Barhebraeus) olarak bilinen Ebü'l-Ferec Yuhannâ (Gregorius) el-Malatî'dir (ö. 1286). Ebü'l-Ferec Batlamyus'un *Almagest*'ini şerhederek kozmografya ve astronomi üzerinde Süryanice *Salâh Hûnyânah* adlı bir kitap yazdı. Matematikî coğrafya konusunda benzersiz bir çalışma sayılan bu eser, daha çok Bîrûnî'nin bilgilerini yansıtır. Bu eserde ve *Manâris Kudşî* (*Menâratü'l-ağdes*) adlı diğer eserinde de coğrafi değeri olan önemli bilgiler nakledir.”

Kitabı), astronomi ile ilgili bir çalışmadır. Eserin Süryanice orijinali Fransızca tercümesiyle beraber François Nau tarafından 1899-1900 yıllarında yayımlanmıştır.⁴⁹⁸

2. *Kitabü 'z-Zîci 'l-Kebîr* [كتاب الزيج الكبير]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Süryanice: 1. *Ktobô Rabô d-Zîc I-Şorvoyê da-d-lô 'Amlô Naḡkûn Meneh Takvîm* [ܟܬܒܐ ܪܒܐ ܕܙܝܥܐ ܝܫܘܪܝܘܝܐ ܕܐܕܠܐ ܐܡܠܐ ܢܥܟܘܢ ܡܢܗ ܬܩܘܡܐ]. 2. *Ktobô d-Zîc Rabô Avkîṭ Yida'tô u Mettzi'onûtô d-Kavkbê l-Mafokû Tahvîṭ Şantonoytô va-l-fûroş 'Îdê Mşanyonê* [ܟܬܒܐ ܪܒܐ ܕܙܝܥܐ ܪܒܐ ܐܝܟܝܬ ܝܕܐܬܐ ܘܡܬܝܙܝܐ ܕܟܐܝܟܒܐ ܠܡܐܦܘܟܐ ܬܠܠܝܬ ܫܐܢܘܝܬܐ ܝܬܐ ܠܦܘܪܘܫ ܐܝܕܐ ܡܫܢܝܘܢܐ]

Latince: *Kalendarium pro Tyronibus*

İngilizce: *A Book Containing a Set of Astronomical Tables*

İbnü'l-İbrî'nin astronomi konusunda kaleme aldığı *Kitabü 'z-Zîci 'l-Kebîr* (Büyük Astronomi Cetveli Kitabı) kayıp olup, bu eserin günümüze ulaşan bir nüshası bilinmemektedir.⁴⁹⁹ Yapılan araştırmalarda bu eserin günümüze ulaşan *tek yazma nüshasının* (*mahtûtatühü 'l-yetime*) Vatikan Kütüphanesi'nde olduğu iddia edilmiştir.⁵⁰⁰

İbnü'l-İbrî'nin bu eserini, Arapça veya Süryanice dillerinden hangisinde telif ettiği tam olarak bilinmemektedir. Bunun yanında eserin içeriğine dair tahminler, kitap

⁴⁹⁸ Grégoire Aboulfarag dit Bar Hebræus, *Le Livre de l'Ascension de l'Ésprit Sur la Forme du Ciel et de la Terre: Cours D'Astronomie*, nşr. ve trc. François Nau, c. 1-2, Paris 1899-1900 (künye bilgisi için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 384). Ayrıca krş. Françoise Briquel-Chatonnet, "Nau, François", *GEDSH*, s. 305.

⁴⁹⁹ Barsavm, *el-Lü 'lû 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 427; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 387.

⁵⁰⁰ Îvâs, *Ra'ihatü 'l-Mesîhi 'z-Zekiyye*, s. 314; ayrıca krş. Şeyho, *Nebzetün fî Tercemeti ve Te'âlîfi 'l-'Allâme Ġrîġûriyûs Ebî'l-Ferec bin Ehrûn et-Tabîbi 'l-Malatî el-Ma'rûf bi'bni 'l-İbrî*, s. 28. Şeyho burada, eserin 40 sayfa olduğunu belirtmektedir.

Öte yandan Takahashi bu eser için kayıp ["lost (?)"] bilgisini verdikten sonra, bazı araştırmacıların "Vat. Syr. 173 (no. X) [Biblioteca Apostolica Vaticana (Roma), Syriaca, nr. 173] numaralı yazmanın içerisinde yer alan takvim (sür. *kalendarium*) ile ilgili onuncu eserin İbnü'l-İbrî'nin *Kitabü 'z-Zîci 'l-Kebîr*'i (yazmanın tamamı Süryanice olduğuna göre, bir anlamda Süryanice metni) olabileceğini tahmin ettiklerini" ifade etmektedir. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 83, dipnot 314.

Kanaatimizce, işaret edilen nüsha üzerine müstakil bir çalışma/inceleme yapılmadan bu konuda söylenenler, dahası İbnü'l-İbrî'nin bu eserin varlığı (günümüze ulaşıp ulaşmadığı, içeriğinin ne olduğu) hakkındaki belirsizlik devam edecektir.

başlığında yer alan Arapça “zîc” ve “takvîm” kelimelerine dayanmaktadır. Buna göre bunun astronomi ve takvim hesaplarına dair Arapça olarak kaleme alınmış bir eser olması muhtemeldir.⁵⁰¹

3. Tefsîru Kitâbi Uklîdis fî'l-Mesâha [تفسير كتاب أقليدس في المساحة] - Şerhu Kitâbi'l-Mecistî li-Batlamyûs el-Kalûzî [شرح كتاب المجسطي لبطليموس القلوذي]

a) Öklid'in Elementler'inin Tefsiri:

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Süryanice: *Fûşok Ktobô d-Klidîs 'al Mahorûtô* [ܦܘܫܘܟ ܟܬܘܒܐ ܕܟܠܝܕܝܫ ܐܠ ܡܚܘܪܘܬܐ]

İngilizce: *Works on Euclid's Element* veya *A commentary on Euclid's Book on Geometry*

b) Batlamyus'un el-Macestî'sinin Şerhi:

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Süryanice: *Fûşok Ktobô d-Magîstî d-Batlîmyûs Klûdyô 'al Yida'tô d-Kavkbô u Mettî'ônûtô Mavzalotô* [ܦܘܫܘܟ ܟܬܘܒܐ ܕܡܓܝܫܬܝ ܕܒܬܠܝܡܝܘܫ ܟܠܘܕܝܘ ܐܠ ܝܕܐܬܐ ܕܟܐܘܝܒܐ ܘ ܡܬܬܝܐܢܘܬܐ ܡܐܘܘܙܐܠܘܬܐ]

İngilizce: 1. *Works on Ptolemy's Almagest*. 2. *A Commentary on The Megiste of Ptolemy On Astronomy And The Movement Of The Celestial Bodies*

İbnü'l-İbrî'nin Öklid ile Batlamyus'un eseri üzerine bir çalışma yaptığı kendisi tarafından belirtilmektedir. Öncelikle İbnü'l-İbrî'nin hayatının anlatıldığı *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin ikinci bölümü olan *Ktobô d-Eklesyastîkî*'de (Kilise Tarihi) bu çalışmalarından söz eder. Buna göre İskender takvimiyle 1579 (m.s. 1267/1268) yılında Merâga'da Batlamyus'un⁵⁰² *el-Mecistî*⁵⁰³ adlı eseri üzerine bir *şerh* yazmıştır.⁵⁰⁴ Ayrıca

⁵⁰¹ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 83-84.

⁵⁰² Batlamyus: Ar. Batlamyus el-Kalûzî; Gr. Claudius Ptolemaios, ö. 168 [?].

⁵⁰³ *el-Mecistî: Sintaksis* veya *Matematikis Sintaksis*.

⁵⁰⁴ Cengiz Aydın - Gülseren Aydın, “Batlamyus”, *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 196,197.

İskender takvimiyle 1583 (m.s. 1272) yılında Öklid'in⁵⁰⁵ *Elementler*⁵⁰⁶ adlı eserine bir *tefsîr* yazdığı anlatılmıştır.⁵⁰⁷

Bunun yanında Barsavm gibi bazı müellifler ise bu iki kitabı İbnü'l-İbrî'nin eserleri arasında saymaktadır. Barsavm'a göre İbnü'l-İbrî 1272 yılında *Öklid'in Elementler'inin Tefsiri*'ni tamamlamıştır. 1273 yılında ise *Batlamyus'un el-Macestî'sinin Şerhi*'ni Merâğa'da tamamlamış ve bu şerhi yazarken de Endülüslü astronomi âlimlerden İbn Ebü's-Şükr'ün (ö. 1283)⁵⁰⁸ çalışmalarından istifade etmiştir.⁵⁰⁹

Öte yandan İbnü'l-İbrî'nin günümüze ulaşan eserleri arasında *Elementler* ve *el-Mecistî* üzerine yazılmış bir esere rastlanmamaktadır.⁵¹⁰ Bu durum ise Takahashi gibi araştırmacıları, bu iki eserin yazılı olmadığı, dahası hiçbir zaman İbnü'l-İbrî'nin bu isimde iki eser telif etmediği, bir ihtimal bu iki eserle ilgili olarak sözlü bir *tahlîl*de (Sür. *şoré* [ل:س]) bulunmuş olabileceği fikrine götürmektedir.⁵¹¹

⁵⁰⁵ Öklid: Ar. Uklîsîs; Gr. Eukleides [Euclid, Euclides], m.ö. 3. yüzyıl.

⁵⁰⁶ *Elementler*: Gr. Stoikheia; Lat. Elementa; Ar. *Kitâbü'l-Erkân*, *Kitâbü'l-Üstukussât*, *Usûlü'l-Hendese*, *el-Usûl*); bk. Hüseyin Gazi Topdemir, “Öklid”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 24.

⁵⁰⁷ Bar 'Ebroyô, *Ktobô d-Eklesyastiki: Chronicon Ecclesiasticum*, (Abbeloos - Lamy) c. 3, s. 443; krş. Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle*, (Wilmshurst) s. 458-459; İbnü'l-İbrî, *et-Târîhu'l-Kenesî*, (Şem'ûn) c. 2, s. 104-105.

⁵⁰⁸ Tam adıyla Ebü'l-Feth Muhyiddîn Yahyâ b. Muhammed b. Ebi's-Şükr el-Mağribî el-Kurtubî (ö. 682/1283), Endülüslü matematikçi ve astronom âlimi olarak Merâğa Rasathânesi'nde İbnü'l-İbrî ile beraber bulunmuş, Nasîrüddin Tûsî'nin yanında çalışmış ve vefatına kadar burada kalmıştır. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 489-490, 501; Ferruh Müftüoğlu, “İbn Ebü's-Şükr”, *DİA*, c. 19, İstanbul 1999, 474-475. Ayrıca bu konuda Kâtip Çelebî el-Mecistî'yi tanıtırken İbnü'l-İbrî'den bahsetmektedir. Burada Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 1274) yanında ilmî faaliyetler yürüten İbn Ebü's-Şükr tarafından *el-Mecistî*'nin bir özetinin (*mûlahhas*) İbnü'l-İbrî için kaleme alındığını zikretmektedir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn: Lexicon Bibliographicum et Encyclopedicum*, c. 5, s. 387- 389; ayrıca krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 84, dipnot 318.

⁵⁰⁹ Barsavm, *el-Lü'lu'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 426-427.

⁵¹⁰ İbnü'l-İbrî'nin *Elementler* ve *el-Mecistî* üzerine birer *tefsîr* telif ettiğini aktaran I. Zekkâ İvâs, her iki eserin kayıp olduğunu not düşmektedir. İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi 'z-Zekiyye*, s. 314, 315.

⁵¹¹ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 84, dipnot 316.

I. Rüya Tabirine Dair Eseri

İbnü'l-İbrî gençlik döneminde rüya yorumu ile ilgili küçük bir eser kaleme almıştır. Bu risale günümüze ulaşmamıştır.

1. *Ktobô d-Fûşok Helmê* [حُلَا، فَعْمُ، مُحَقَّا]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Kitâbü 'l-Ehlâm* [كتاب الاحلام] . 2. *Risâletün Sağîratün fî Tefsîri 'l-Ehlâm*

[رسالة صغيرة في تفسير الاحلام]

Latince: *De Interpretatione Somniorum*

İngilizce: *On the Interpretation of Dreams*

İbnü'l-İbrî gençlik döneminde *Ktobô d-Fûşok Helmê*'yi (Rüya Tabiri Kitabı) kaleme aldığı için bu çalışma önemsiz olarak nitelendirilmiştir.⁵¹² Eserin bir yazma nüshasının önce Urfa'daki Süryani Ortodoks Kilisesi'nde olduğu söylenmiştir. Urfadaki Süryaniler'in yazmaları daha sonra Halep Süryani Ortodoks Metropolitliği, Mor Cûrcîs Süryani Ortodoks Kilisesi'ne⁵¹³ taşınmıştır. Şimdi ise eserin bu koleksiyon içinde olması muhtemeldir.⁵¹⁴

J. Tıbbâ Dair Eserleri

İbnü'l-İbrî çağdaşı çok yönlü yazarlar gibi tıp ile ilgilenmiştir. Burada onun ayrıcalığı henüz gençken hekim olan babası Hârûn yanında tıp eğitimi alma imkânı bulmuş olmasıdır.⁵¹⁵ Dinî ve felsefî eserlerini genelde Süryanice kaleme alan İbnü'l-İbrî tıp ile ilgili eserleri ise çoğunlukla Arapça kaleme almayı tercih etmiştir. İbnü'l-İbrî'nin telif, tercüme ve ihtisar türlerinde kaleme aldığı dokuz adet tıp çalışmasının büyük bir

⁵¹² Barsavm, *el-Lü 'lû 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi 's-Süryâniyye*, s. 429.

⁵¹³ Halep Süryani Ortodoks Metropolitliği: Ar. Matrâniyyetü Haleb ve Tervâbi'ihâ li's-Süryân el-Ursûzuks, Kenîsetü Mor Circis [كنيسة مار جرجس، مطرانية حلب وتوابعها للسريان الأرثوذكس].

⁵¹⁴ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 85, 387, 463 (nr. C.97. olim Urfa [Edessa], Syr. Orth. Church).

⁵¹⁵ Îvâs, *Ra'ihatü 'l-Mesîhi 'z-Zekiyye*, s. 317.

kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bunların başlıklarından dönemin genel tıp metinlerinden yapılan ihtisar ve derleme türünde çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁶

1. *Ktobô d-Diyôskôrîdîs* [كُتُبُ دِيُوسْقُورِيدِس]

Diğer Adı: *Ktobô d-Gabyûtô d-Diyôskôrîdîs* [كُتُبُ دِيُوسْقُورِيدِس دِيُوسْقُورِيدِس]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Kitabu İntihâbi Diyûskûrîdîs* [كتاب انتخاب ديوسقوريدس]

Latince: *Dioscoridis*

İngilizce: *An Abridgment of Dioscorides*

İbnü'l-İbrî'nin Arapça'dan Süryanice'ye tercüme ettiği *Ktobô d-Diyoskoridis* (*Dioskorides'ten Seçmeler*), Dioskorides'in (Dioscorides Pedanius, ö. m.s. 1. yüzyıl) tıbbı dair eserlerinden seçmeler içermektedir. Eser kayıp olup günümüze ulaşmamıştır.⁵¹⁷

2. *Müntehabü Kitâbi Câmi'i'l-Müfredât li-Ahmed b. Muhammed el-Ğâfîkî* [منتخب كتاب]

[جامع المفردات لأحمد بن محمد الغافقي]

Kısa Adı: *Müntehabü 'l-Ğâfîkî* [منتخب الغافقي]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Süryanice: *Ktobô Rabô d-Ğâfîkî* [كُتُبُ رَابُو دِيُوسْقُورِيدِس]

Latince: *Liber Magnus, Cui Titulus Giaphki*⁵¹⁸

İngilizce: *Selection of al-Adwiya al-Mufrada (Book of Simple Medicines) by Abû Ja'far Ahmad ibn Muhammad ibn Khulayd al-Ghafiqî*

⁵¹⁶ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 85. İbnü'l-İbrî'nin tıp çalışmaları hakkında bk. Afrâm el-Evvel Barsavm, "Kitâbu Tahrîri Mesâ'il Huneyn b. İshak et-Tıbbiyye li'l-'Allâme Mor Ğrîğûriyûs Ebi'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mâfiryânî'l-Meşrik ve Te'âlîfihi't-Tıbbiyye", *el-Mecelletü'l-Batriyarkıyye*, sn. 7, sy. 3, (Hazîrân - Temmûz) 1940, s. 148-151; N. Peter Joosse, "A Newly-Discovered Commentary on the Hippocratic *Prognostic* by Barhebraeus: Its Contents and Its Place within the Arabic *Taqdimat al-ma'rifa* Tradition", *Oriens*, c. 41, 2013, s. 509-511.

⁵¹⁷ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 427; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 86-388.

⁵¹⁸ Assemanius (es-Sem'ânî), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 2, s. 270.

eserini Süryanice veya Arapça yazdığı konusunda farklı bilgiler vermektedir.⁵²⁹ Günümüze ulaşan iki adet yazma nüshaya dayanarak bunun Arapça bir şerh/özet (*tahrîr/telhîs*) çalışması olduğu kabul edilmektedir. İbnü'l-İbrî bu çalışmasını Huneyn b. İshak'ın (ö. 873) *Mesâ'il fi 't-Tıb* (*Kitâbü'l-Mesâ'il fi 't-Tıb li'l-Müte'allimîn*) adlı eseri hakkında yapmıştır. İbnü'l-İbrî'nin bu eserinin iki nüshası günümüze ulaşmıştır.⁵³⁰

5. *Kitâbu Menâfi'i A'dâ'i'l-Cesed* [كتاب منافع أعضاء الجسد]

Diğer Adı: *Kitâbu İktisâbi Menâfi'i A'dâ'i'l-Cesed* [كتاب اكتساب منافع أعضاء الجسد]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Süryanice: *Ktobô d-Henyon Yûtronê d-Hadomay Fagrô* [ܟܬܒܐ ܕܗܢܝܢܝܢ ܕܝܘܬܪܢܐ ܕܗܕܘܡܝܐ ܦܥܓܪܐ ܕܗܢܝܢܝܢ]

Latince: *De Utilitate Lucri Memborum Corporis*

İngilizce: *A Book on the Benefits of the Members of the Body*

İbnü'l-İbrî'nin eczacılık konularına değindiği düşünülen bu eseri kayıp olup günümüze ulaşmamıştır.⁵³¹ İbnü'l-İbrî'nin *Kitâbu Menâfi'i A'dâ'i'l-Cesed* (*Beden Organlarının Faydaları*) adlı eserinin, ünlü Stoacı hekim filozof Câlînûs'a (Galenos, ö. 200 [?]) ait *Fî Menâfi'i'l-A'dâ* (Lat. *De Usu Partium*) adlı eserle ilgili olması muhtemeldir.⁵³²

⁵²⁹ Konu hakkında bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 866-87, dipnot 324.

⁵³⁰ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 866-87, 390-391. Bu nüshalardan biri olan Mahtûtâtü Batriyarkıyyeti's-Süryân el-Ursûzuks, nr. 6/17'de kayıtlı eserin içerik tanıtımı için bk. Barsavm, "Kitâbu Tahrîri Mesâ'il Huneyn b. İshâk et-Tıbbiyye li'l-'Allâme Mor Ğrîğûriyûs Ebi'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mâfiryâni'l-Meşrik ve Te'âlîfihi't-Tıbbiye", s. 152-153.

⁵³¹ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 428.

⁵³² Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 87. Öte yandan İbnü'l-İbrî'nin bu eseri ile benzer isme sahip kitaplar İbnü'l-İbrî ile çağdaş olan 13. yüzyılda yaşamış iki tabip yazara da atfedilmiştir. Bunlardan biri Dimaşklı İbnü'n-Nefis'in (ö. 1288) kaleme aldığı *Risâletü'l-a'zâ* isimli eserdir. Bk. Esin Kahya, "İbnü'n-Nefis", *DİA*, c. 21, İstanbul 2000, s. 175 [*"Risâletü'l-a'zâ"*. İnsan organizmasının yapısı ve işleyişiyle organların yarar ve hikmetleri üzerine kaleme alınan eserde fizyolojiden hareketle canlının karakterine dair sonuçlara da ulaşılmaktadır. Muhtemelen müellif hattı olan tek nüshasına dayanılarak ilmî neşri Yûsuf Zeydân tarafından yapılmıştır (Kahire 1991)"]. İkinci eser ise Kerekli İbn Kuf'a (ö. 1286) izafe edilen *Risâle fî Menâfi'i'l-A'zâ 'i'l-İnsâniyye ve Mevâzî ihâ* isimli çalışmadır. Bk. Ömer Mahir Alper, "İbn Kuf", *DİA*, c. 21, İstanbul 2000, s. 117:

6. *Ktobô d-Kânûnô Rabô d-Abû 'Alî* [ܟܬܒܐ ܕܩܢܘܢܐ ܪܒܐ ܕܐܒܐ ܐܠܝ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Kitâbü'l-Kânûn li-Ebî 'Alî İbn Sînâ Nukile ile's-Süryâniyyeti Erba'atü*

Kerârîs [كتاب القانون لأبي علي ابن سينا نقل إلى السريانية أربعة كراريس]

Latince: *Canonis Avicennae*

İngilizce: *Syriac Translation of the Qânûn by Ibn Sînâ*

İbnü'l-İbrî kaleme aldığı felsefî türden eserler arasında -daha önceki eser bilgilerinde görüldüğü üzere- Arapça'dan Süryanice'ye tercümelere yer vermiştir. Bu tercümelerden biri de İbn Sînâ'nın *el-İşârat ve't-Tenbîhât*'ını *Ktobô d-Remzê da-M'ironovotô* (İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ının Süryanice Tercümesi) ismiyle günümüze nüshaları ulaşan tercümesidir. Felsefî ve dinî ilimler yanında tıp alanında *ihtisar, telhîs, tercüme* gibi farklı türlerde eser kaleme alan İbnü'l-İbrî, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ını da Arapça'dan Süryanice'ye tercüme etmeye çalışmıştır. Ancak tercümeyi ikmal etmeye İbnü'l-İbrî'nin ömrü vefa etmemiştir. Onun vefatıyla eser eksik kalmış, ancak beş bölümden oluşan eserin ilk dört bölümü, yani beşte dördünün tercümesi tamamlanmıştır. Bu tercüme edilmiş kısımlar da kaybolmuş ve günümüze bu eksik tercümeden bir iz kalmamıştır.⁵³³

7. *Ktobô Rabô b-Arikôtô d-Kaneş beh Kulhûn Re'yonê Osyoyê* [ܟܬܒܐ ܪܒܐ ܒܐܪܝܟܐܬܐ ܕܟܢܝܫ ܒܗܝ ܟܘܠܗܘܢ ܪܝܝܘܢܐ ܐܝܫܝܘܝܐ ܟܬܒܐ ܕܟܢܝܫ ܐܪܝܟܐܬܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: *Kitâbü'n Kebîrun Cumi 'a fîhi Arâ'ü'l-Etibbâ* [كتاب كبير جمع فيه آراء الأطباء]

Latince: *Liber Magnus, in quo Fuse Collegit Omnes Medicorum Opiniones*

İngilizce: *Large Book Containing All of the Medical Theories*

“Hidiviyye Kütüphanesi'ne atıfta bulunan Brockelmann ve onu takip eden bazı araştırmacılar, İbnü'l-Kuff'a *Risâle fî Menâfi 'i'l-a'zâ 'i'l-insâniyye ve mevâzi'ihâ* adlı bir çalışma daha izâfe etmişlerse de söz konusu kütüphanenin katalogunda bu risâlenin İbnü'n-Nefîs'e ait olduğu gösterilmiştir (*Fihristü'l-Kütübhaneti'l-Hidiviyye*, VII/1, s. 257-258).”

⁵³³ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 427; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 87.

İbnü'l-İbrî kendi döneminde bilinen tıbbî teorileri tafsilatlı olarak topladığı büyük bir kitabı; *Ktobô Rabô b-Arikôtô d-Kaneş beh Kulhûn Re'yonê Osyoyê* (Tabiplerin Görüşlerinin Toplandığı Büyük Kitap) adıyla Süryanice olarak kaleme almıştır. Bu kitabın herhangi bir nüshası günümüze ulaşmamıştır.⁵³⁴

8. *Ktobô d-Fûşokô d-Şuvôlê d-Hûnayn Osyô* [ܟܬܒܐ ܕܦܘܫܟܐ ܕܫܘܒܐܠܐ ܕܗܘܢܐܝܢ ܐܝܫܐ]

Diğer dillerde bilinen adları şöyledir:

Arapça: 1. *Tahrîru Mesâ'ili Huneyn et-Tabîb* [تحرير مسائل حنين الطبيب].

2. *Tefsîru Mesâ'ili Huneyn et-Tabîb* [تفسير مسائل حنين الطبيب]

Latince: *Expositionis Quaestionum Joannis Medici*

İngilizce: *Commentary on the Questions of Hunain the Physician*

İbnü'l-İbrî *Ktobô d-Fûşokô d-Şuvôlê d-Hûnayn Osyô*'yu (Tabip Huneyn'nin Mesâ'il fi't-Tıbb'ının Şerhi) Süryanice olarak kaleme almıştır.⁵³⁵ Eser kayıp olduğundan içeriği hakkındaki bilgiler, sadece kitabın başlığında bulunmaktadır. İbnü'l-İbrî bu çalışmasının üçte birini ancak yazmıştır. Ayrıca eserin *Bâbü't-Tiryâk* başlığına kadar yazıldığı, İbnü'l-İbrî'nin vefatıyla tamamlanmadığı bilinmektedir.⁵³⁶

⁵³⁴ Barsavm, "Kitâbu Tahrîri Mesâ'il Huneyn b. İshâk et-Tıbbiyye li'l-'Allâme Mor Ğrîğûriyûs Ebi'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mâfiryâni'l-Meşrik ve Te'âlifihî't-Tıbbiyye", s. 149; Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 427; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 87.

⁵³⁵ Bazı kaynaklarda *yanlışlıkla* bunun Arapça olarak kaleme alındığı ifade edilmiştir. Barsavm'ın 1940 yılında yayımladığı makale (Barsavm, "Kitâbu Tahrîri Mesâ'il Huneyn b. İshâk et-Tıbbiyye li'l-'Allâme Mor Ğrîğûriyûs Ebi'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mâfiryâni'l-Meşrik ve Te'âlifihî't-Tıbbiyye", s. 149) ile 1943 yılında yayımladığı kitapta (Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târihi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 428); İbnü'l-İbrî'nin bu eseri ile ilgili verdiği bilgiler arasında uyumsuzluk bulunmaktadır.

⁵³⁶ Barsavm, "Kitâbu Tahrîri Mesâ'il Huneyn b. İshâk et-Tıbbiyye li'l-'Allâme Mor Ğrîğûriyûs Ebi'l-Ferec İbnü'l-İbrî Mâfiryâni'l-Meşrik ve Te'âlifihî't-Tıbbiyye", s. 149; İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 317; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 88.

K. Litürjiye Dair Eserleri

İbnü'l-İbrî'nin, şimdiye kadar anlatılan 38 eseri dışında, eser listelerinde yer almadığı halde,⁵³⁷ parçalar halinde günümüze ulaşan litürjiye dair sekiz eseri vardır.⁵³⁸ Bu eserler Süryani Ortodoks Kilisesi'nde "evharistiya ayini", "vaftiz" ve "meyrûn suyunun kutsanması" gibi münasabetlerle okunmaktadır. Ayrıca İbnü'l-İbrî'nin birkaç dua ve vaazı da günümüze ulaşmıştır.⁵³⁹

39. "Mor Yakub Anaforası'nın Muhtasarı"

İbnü'l-İbrî, İsa Mesih'in olarak bilinen Mor Yakub'a (ö. 61) atfedilen Anafora'yı⁵⁴⁰ (litürji/taks) 1281/1282 yılında yeniden düzenleyerek ihtisar etti (*hezzebe*

⁵³⁷ İbnü'l-İbrî'nin vefatından kısa süre sonra oluşturulan ve bir kısmı yazma nüshalarda korunan, İbnü'l-İbrî'nin kitaplarının sıralandığı dört eser listesinde, litürji ile ilgili eserlere yer verilmemiştir. Bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 61. Öte yandan İbnü'l-İbrî'nin bu eserleri I. Zekkâ İvâs tarafından *el-Kütübü't-Taksiyye* (الكتب الطقسية) başlığı altında sıralanmıştır. Bk. İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 306-307. I. Afrâm Barsavm ise bu eserlere sadece ("ğayru zâlike mine'l-makâlât ve'l-Hasâyât ve'r-resâ'il" [غير ذلك من المقالات والحسابات والرسائل] ifadeleriyle) işaret etmekle yetinmiştir. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 430.

⁵³⁸ Aslı Grekçe olan litürji (*leitourgia* [λειτουργία]; Ar. *el-kuddâs* [القداس]; Sür. *kûdşô* [ܟܘܕܝܫܐ]) ifadesi "halk" ve "iş" kelimesinin bir araya gelmesiyle "hizmet, kamu hizmeti, insanlar için çalışmak, toplu tören" anlamlarına gelir. Litürji toplu halde ve tören şeklinde yapılan ibadet, dua ve ayinlerin belirli kural ve tarzlarda yapılmasını ifade eder. Hristiyanlık'ta litürji anafûra ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ayinlerin yönetilmesi her kilise/mezhep için, tarihindeki geleneğine uygun olarak, kendine has şekilde oluşmuştur. Litürji, genel anlamda kilisede yapılan tüm ritüeller (ayin/ibadet) özel olarak da evharistiya ile ilgili olarak kullanılır. Litürji istilâh olarak açıklanırken Grekçe *taxic* (*taxis*) ifadesinden alınan "tertip, düzen, sistem, ritüel" anlamındaki *taks* (çoğulu *tukûs* [طقوس]; Sür. *teksô* [ܬܝܟܝܬܐ]; Lat. *ritus*, İng. *rite*) kavramı kullanılmaktadır. Süryani Ortodokslar, büyük çoğunluğu Süryanice olarak tedvin edilen bir kısmı da Grekçe'den tercüme edilen litürjilerini, İsa Mesih'in kardeşi Yakub'a (Sür. Mor Ya'kûb; Lat. Iacobus, ö. 62/69) dayanmaktadır. Ayrıntılar için bk. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 502; Brock, "Liturgy", s. 248-250; ayrıca krş. *Lahmô d-Hayê: Klobô d-Kudşô Alohyô; Lahmo Dhaye The Bread of Life: The Book of Divine Liturgy; Hubzü'l-Hayâti: Kitâbü'l-Kuddâsi'l-Îlâhî*, haz. Corc Salibâ, Cebelilübnan, 2012, s. 27, 40. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, "Litürji" md., s. 236; Günay Tümer, "Âyin", *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 248.

⁵³⁹ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 88.

⁵⁴⁰ Anafora (Sür. *anâfirô* [ܐܢܐܦܝܪܐ]), aslı Grekçe *anaphora* olup "kaldırmak, örtmek, örtü" anlamındadır. Özellikle evharistiya (Gr. *eucharistie*: "şükran"; Lat. *communio* veya *mass*; Sür. *kûrbônô kadîşô* [ܟܘܪܒܢܐ ܩܕܝܫܐ]; Ar. *el-kurbânü'l-mukaddes* [القربان المقدس]; Tür. komünyon, aşâ-i rabbânî, ekmek-şarap)

ve evceze [أوجز]).⁵⁴¹ Bu eserin birçok nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar farklı coğrafyalara dağılmış Süryani Ortodoks Kilisesi'ne bağlı cemaatler tarafından kullanılmaktadır. Bu Anafora Arapça, Malayalam (Güney Hindistan'da konuşulan bir dil) ve İngilizce dillerine tercüme edilerek yayımlanmıştır.⁵⁴² Bu litürji, "Elçi Mor Yakub'un Küçük Anaforası" adıyla bilinmektedir.⁵⁴³

40. "Vaftiz Ayin Metninin Tashihi ve İhtisarı"

İbnü'l-İbrî, iki tane vaftiz ayini metnini "tashih" ve "ihtisar" (evceze [أوجز]) etmiştir. Bu metinlerden biri Antakya Piskoposu Severus Rabo'ya (ö. 538) atfedilmektedir. İbnü'l-İbrî bu metni tespit edip düzeltmiştir.⁵⁴⁴ İbnü'l-İbrî, kısaltarak ikinci bir vaftiz metni daha hazırlamıştır. Bu ikinci eser ise Hindistan Süryanileri'nin kullandığı bir vaftiz ayini metnidir.⁵⁴⁵ İbnü'l-İbrî'nin *tashih* ettiği bu her iki metin de yayımlanmıştır.⁵⁴⁶

41. "Epifani'de Su Takdisi Ayin Metni Üzerine Ta'lik"

Hristiyan kiliselerinde 6 Ocak tarihinde İsa Mesih'in vaftiz olması anısına kutlanan epifani gününde⁵⁴⁷ (Sür. 'Îdô d-Denhô [حلاو ١١١١] veya *Denhhô Alohoýô* [بسا ١١١١] Ar. 'Îdu'd-Denh [عيد الدنج]) su takdis edilir. İbnü'l-İbrî 29 Ocak 1283'te, su takdisi

âyini sırasında kutsal kurbanın üzerine konan mendili; ayrıca "kurbanın kaldırılması" anlamından yola çıkarak litürji ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Öte yandan özellikle Evharistiya'da kurbanın sunumu sırasında okunan dualar ve bu duaları içeren kitaplar için kullanılmaktadır. Birçok Süryani yazara ait anaforalar günümüze ulaşmıştır. Kelimenin anlamı ile Arapça ve Süryanice karşılıkları için bk. *Lahmô d-Hayê: Ktobô d-Kudshô Alohoýô; Lahmo Dhaye The Bread of Life: The Book of Divine Liturgy; Hubzû'l-Hayâti: Kitâbü'l-Kuddâsi'l-Îlâhî*, s. 27, 40.

⁵⁴¹ İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 307.

⁵⁴² Bu kitabın tercümeleri için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 392-393.

⁵⁴³ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 429; İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 306-307.

⁵⁴⁴ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 429; İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 307.

⁵⁴⁵ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 88-89.

⁵⁴⁶ Bu iki eserin neşir ve tercümeleri için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 400-401.

⁵⁴⁷ Epifani: Sür. 'Îdô d-Denhô [حلاو ١١١١] veya *Denhhô Alohoýô* [بسا ١١١١]; Ar. 'Îdu'd-Denh [عيد الدنج].

metni üzerine Süryanice bir *ta'lik* yazmıştır.⁵⁴⁸ Bu çalışma yazma olarak günümüze ulaşmış olup henüz neşredilmemiştir.⁵⁴⁹

42. *Tercâmü 'İdu's-Sa'ânîn* [ترجام عيد السعانيين]

Hıristiyanlara göre Paskalya öncesi pazar günü,⁵⁵⁰ İsa Mesih'in Kudüs'e girişi anısına bayram olarak kutlanır. İbnü'l-İbrî'nin *Palmiye Pazarı* için kaleme aldığı belağatli Arapça *vaaz* günümüze ulaşmıştır.⁵⁵¹ Bu vaaz I. Afrâm Barsavm tarafından neşredilmiştir.⁵⁵²

43. *Mersiye Tukâlu 'ala'l-Kabr ve Hüve Mîmar 'ala't-Tevbe* [مرثية تقال على القبر وهو ميمر على التوبة]

İbnü'l-İbrî mezar başında söylenen bir *mersiye* telif etmiştir. Bu mersiye'nin konusu tövbedir. Bu metin Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] olarak günümüze ulaşmıştır.⁵⁵³

44. "Dua"

İbnü'l-İbrî'nin Süryanice kaleme aldığı *dua* metni bir yazma mecmuası içerisinde tesadüfen farkedilmiş, tek nüsha olarak günümüze ulaşmıştır.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 429; Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 89.

⁵⁴⁹ Bu eserin günümüze ulaşan beş nüshası için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 405.

⁵⁵⁰ Paskalya öncesi pazar günü: İng. *Palm Sunday*; Ar. *Ahadü's-Şa'ânîn* [أحد الشعانيين]; Sür. *Ûşa'nô* [ܐܘܫܐܢܐ].

⁵⁵¹ Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 430.

⁵⁵² Mor Ğrîğûriyûs İbnü'l-İbrî Mafiryânü'l-Meşrik, "Tercâmü 'İdu's-Sa'ânîn", nşr. Afrâm el-Evvel Barsavm, *el-Mecelletü'l-Batriyarkiyiye*, sn. 2, sy. 8, (Şubât) 1935, s. 228-235.

⁵⁵³ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 90. Eserin yazma nüshası için bk. s. 406. Ayrıca bk. İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 307.

⁵⁵⁴ İbnü'l-İbrî'nin dua metni, Deyru's-Şerfe'de (Harissa/Kisrevân [Süryani Katolik Patrikliği]) 1/16 numarasıyla kayıtlıdır. Yazma mecmuada altıncı eser olan İbnü'l-İbrî'nin bu çalışmasının katalog bilgisi şu şekildedir: "Salâtü'l-Mafiryân Ğrîğûriyûs İbnü'l-İbrî" (صلاة المرفيان غريغوريوس ابن العبري). İshak Ermele (İshâq Armaleh), *et-Tarfe fî Mahtûtâtî Deyri's-Şerfe*, Matba'atü'l-Âbâ'i'l-Mürselîn el-

45. “Evharistiya Hitâm Duası”

İbnü'l-İbrî'nin Tebriz'de Meryem Ana Kilisesi'nde evharistiya tamamlama duasını yedi heceli (*heptasyllabic*) olarak Süryanice kaleme almıştır. Bu eser bir yazma nüshasıyla günümüze ulaşmıştır.⁵⁵⁵

46. *Ahbâru ve İhtilâfû'l-Memâlik elletî Tecrâ ve Tetimmü fî Âhiri'z-Zamân* [أخبار واختلاف]

[الممالك التي تجرا وتتم في آخر الزمان]

Mingana Koleksiyonu, Süryanice bölümü 22 numaralı yazma mecmuası içinde İbnü'l-İbrî'ye nispet edilen 10 varaklık (vr. 141^a-152^b) bir bölüm vardır.⁵⁵⁶ Bu bölüm araştırmacılar tarafından *Ahbâru ve İhtilâfû'l-Memâlik elletî Tecrâ ve Tetimmü fî Âhiri'z-Zamân* (Ahir Zamanda Görülecek Çeşitli Krallıklar ve Onların Haberleri) başlığıyla adlandırılmıştır. İbnü'l-İbrî'ye ait olan bu kısım Gerşûnî olarak kaydedilmiştir. Eser dünyanın sonunda olabilecekler hakkında kayıtlar (bir anlamda *apokaliptik* türden bilgiler) içermektedir.⁵⁵⁷

İbnü'l-İbrî'ye ait olduğu bilinen eserler ile kısmî olarak günümüze ulaşmış veya tamamen kaybolmuş çalışmaların anlatımı burada tamamlanmış oldu. Bundan sonraki bölümlerde ise bu eserlerin içerikleri, İslam ve müslümanlar bağlamında incelenmeye çalışılacaktır.

Lübnâniyyîn, Cünye 1936, s. 14-15; ayrıca krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 90, 406.

⁵⁵⁵ Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 90; eserin yazma nüshası için bk. s. 406.

⁵⁵⁶ University of Birmingham, Mingana Collection of Oriental Manuscripts, Syriac, nr. 22 (vr. 141^a-152^b).

⁵⁵⁷ Nüshanın başında ve sonuna İbnü'l-İbrî'ye ait olduğuna dair atıf bulunmaktadır. Eserin katalog bilgisinde içeriğe dair şunlar kaydedilmiştir: “Dünyanın sonunda yaşanacak olaylar: Araplar'ın Yesrib'te görünmesi ve Rumlara yenilmesi; Ye'cüc ve Me'cüc'ün hikâyesi ve İskender'in onları nasıl pirinçten duvarlarla kapattığı ve bu duvarları nasıl delip yeryüzüne yayılacakları, Mesîh Karşıtı'nın [Deccal] ve nihayet Mesîh'in ortaya çıkışı [The events that will take place at the end of the World : the apparition of the Arabs from Yathrib and their defeat by the Greeks ; the story of Gog and Magog and how Alexander shut them in with walls of brass, and how they will pierce these walls and spread over the earth ; the apparition of the Anti-Christ, and finally of the Christ].” Bk. Alphonse Mingana, *Catalogue of the Mingana Collection of Manuscripts now in the Possession of the Trustees of the Woodbrooke Settlement Selly Oak, Birmingham*, c. 1 (Syriac and Garshuni Manuscripts), W. Heffer and Sons, Cambridge 1993, s. 65; ayrıca krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 90, 406.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İBNÜ'L-İBRÎ'YE KAYNAKLIK EDEN METİNLER:
İSLAM VE DOĞU HİRİSTİYANLARI

I. İBNÜ'L-İBRÎ ÖNCESİ HİRİSTİYAN YAZARLARIN İSLAM TASVİRİ

- A.** İslam'ın Erken Döneminde Müslümanlarla İlgili İlk Değerlendirmeler
- B.** Revizyonistlerin Dayanağı Olarak İslam Dışı Kaynaklar ve Süryani Metinler
- C.** Müslüman - Hıristiyan Etkileşiminin İlk Yansımaları Grekçe Metinler
 - 1. İskenderiyeli İstefanos'a İsnâd Edilen "İslam'ın Burcu" (tah. 609/610 veya 621/622)
 - 2. Yeni Vaftiz olmuş Yakub'un Öğretileri: Didaskalia Iakôbou Neobaptistou (Haziran 634)
 - 3. Sophronios'un Vaaz ve Yazıları (638'den önce)
- D.** Kıptice Metin
 - 1. Babil'in Üç Kutsal Çocuğuna Methiye (640 sonrası)
- E.** İslam ve Müslümanlar Hakkında Doğu Süryani Yazılar
 - 1. Adyâbinli III. İşû'yâhb'ın Mektuplar'ı (tah. 650)
 - 2. Hûzistan Vekayinamesi (652'den sonra)
- F.** İslam ve Müslümanlar Hakkında Çağdaş Bir Süryani Tanıklık
 - 1. İlk Karşılaşma: Süryanice İncil Yazmasında İslam Fetihlerine Dair Not (637)

II. İBNÜ'L-İBRÎ ÖNCESİ METİNLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

- A.** İbnü'l-İbrî Öncesi Metinler
- B.** İbnü'l-İbrî Öncesi Metinlerin Değerlendirilmesi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İBNÜ'L-İBRÎ'YE KAYNAKLIK EDEN METİNLER:
İSLAM VE DOĞU HİRİSTİYANLARI

“From the time it first appeared, the religion of Islam was a problem for Christian Europe. Those who believed in it were the enemy on the frontier. In the seventh and eighth centuries armies fighting in the name of the first Muslim empire, the Caliphate, expanded into the heart of the Christian world. They occupied provinces of the Byzantine Empire in Syria, the Holy Land, and Egypt, and spread westward into North Africa, Spain, and Sicily; and the conquest was not only a military one but was followed in course of time by conversions to Islam on a large scale.”⁵⁵⁸

“İlk ortaya çıktığı zamandan bu yana İslam dini Hristiyan Avrupa için bir sorun oldu. Ona inananlar, cephedeki düşmanlardı. 7. ve 8. yüzyıllarda, ilk Müslüman imparatorluk, yani Hilafet adına savaşan ordular Hristiyan dünyasının yüreğine daldılar. Bizans İmparatorluğu’nun Suriye’deki eyaletlerini, Kutsal Topraklar’ı ve Mısır’ı işgal ettiler ve Kuzey Afrika, İspanya ve Sicilya’ya doğru, batı yönünde yayıldılar. Bu fetih yalnızca askeri bir fetih değildi, bunu zamanla büyük ölçekte İslamlaştırma izledi.”

Albert Hourani (1915-1993)

⁵⁵⁸ Bu ifadeler Albert Hourani (Albert Habîb Havrânî) tarafından 30-31 Haziran ve 1 Temmuz 1989’da Cambridge Üniversitesi Clare Hall’de verilen konferans metnindendir. Bk. Albert Hourani, “İslam in European Thought”, *Tanner Lectures on Human Values*, ed. G. B. Peterson, c. 11, University of Utah Press, Salt Lake City 1990, s. 225 (konuşmanın/makalenin yer aldığı kitap için bk. Albert Hourani, *Islam in European Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 7. Tercümesi için bk. Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 19).

I. İBNÜ'L-İBRÎ ÖNCESİ HİRİSTİYAN YAZARLARIN İSLAM TASVİRİ

A. İslam'ın Erken Döneminde Müslümanlarla İlgili İlk Değerlendirmeler

İslam, Hz. Muhammed, Kur'ân-ı Kerîm ve müslümanlar hakkında ortaya çıkan hristiyanlara ait en erken kayıtlar, günümüze kadar gelen İslam ve Hristiyanlık ilişkilerinde kilit role sahiptir. Müslüman yazarların tarihî olaylarla alakalı kaleme aldığı yazılar, İslamî bir bakış açısına sahip olduğu için bunlar müslümanlar açısından daha kıymetlidir. Öte yandan, hristiyanlar dışında yahudiler, Mecûsîler (*Zerdüşîler*) ve Sâbiîler (*Mandenler*) gibi din mensuplarının, İslam'a, Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'e yönelik milâdî yedinci asır ve sonrasındaki ifade, değerlendirme ve tarihî tespitleri konumuzun sınırları dışındadır. Oysa müslüman olmayan yazarlara ait kayıtlar ve ifadeler, Ehl-i Kitap tarafından tarihî bir bakış açısını ve algıyı yansıttığı gibi, on beş asırlık bir önyargıyı oluşturan temel metinler olması açısından da değerlidir.⁵⁵⁹

İslam ve müslümanlar ile ilgili hristiyan yazarların eserleri ve görüşleri tasnif edilirken döneme göre, dile göre, yazarın mezhebine göre veya eserlerin sahip olduğu ilmî metoda göre birbirinden farklı tasnifler yapılmaktadır. Milâdî yedinci yüzyıldan günümüze kadar gelen İslam ile ilgili eserler, tarih ve metodoloji eksenli bir tasnife göre kabaca dört gruba/döneme ayrılabilir: Bunlardan birincisi teolojik ve polemik konulu reddiyeler dönemi (7. - 18. yüzyıl), ikincisi tasvirici çalışmalar dönemi (17. - 19. yüzyıl), üçüncüsü kaynak ve eleştirel çalışmalar dönemi (19. - 20. yüzyıl) ve dördüncüsü revisyonist çalışmalar dönemi (1970 sonrası) olarak dört dönemde tasnif edilebilir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ Bu konuda giriş mesabesinde genel değerlendirmeler için bk. Yaşar Çolak, "İslâm Tarihi Çalışmalarının Batı'daki Tarihsel Gelişimi Üzerine", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 11, 2019, s. 94-118; Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 95-131; Yasin Meral, "Yahudi-Hristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği", *Dinler Arası İlişkiler*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 168-170; ayrıca krş. Ömer Faruk Harman, "Hristiyanların İslâm'a Bakışı", *Asrımızda Hristiyan Müslüman Münasebetleri*, haz. İsmail Kurt, Ensar Yayınları, İstanbul 2005, s. 107-112.

⁵⁶⁰ Bu dönemler ve özellikleri hakkında bk. Çolak, "İslâm Tarihi Çalışmalarının Batı'daki Tarihsel Gelişimi Üzerine", s. 94-117.

İbnü'l-İbrî ve çalışmaları ise birinci döneme denk gelmekte ve kendisinden sonraki dönemlerde yazılan eserlere kaynaklık etmektedir.⁵⁶¹

B. Revizyonistlerin Dayanağı Olarak İslam Dışı Kaynaklar ve Süryani Metinler

İbnü'l-İbrî'ye gelinceye kadar İslam hakkında (lehinde/aleyhinde) kaleme alınan kayıtlar ve ifadeler; dönemden döneme, yazardan yazara, hatta herhangi bir yazarın müntesibi olduğu dine/mezhebe göre farklılık arz etmektedir. Bu kayıtlar bazen bir reddiye bazen bir mektup bazen de karşılıklı bir diyalog olabilmektedir. Burada, yedinci yüzyıl ve sonrasındaki -çoğunluğu Süryani- yazıları kendisine dayanak yaparak, günümüzde oluşturulmaya çalışılan “yeni bir İslam ve müslüman” algısının sahibi olan temel bir akım olan “yeniden inşacı hareket”i (revizyonizm) vurgulamak gerekir.⁵⁶²

Her ne kadar tarih boyu hristiyan yazarlarda İslam’a dair *tağyir*, *tasvîr* ve *anlama* çabaları olsa da günümüze gelindiğinde 1970’lerden itibaren bunu en radikal şekilde devam ettiren revizyonist harekettir.⁵⁶³ Revizyonist harekete kısaca değindikten

⁵⁶¹ Çolak, “İslâm Tarihi Çalışmalarının Batı’daki Tarihsel Gelişimi Üzerine”, s. 98 (burada İbnü'l-İbrî'nin eserinin adı “Historia Orientalis” olarak kaydedilmiştir. Bu eserin orijinal adı *Muhtasaru Târîhi 'd-Düvel'* dir. Edward Pococke tarafından Arapça asıl metnin tamamının Latince tercümesiyle gerçekleştirilen 1663 tarihli baskısında eserin adı ve tam künyesi şu şekildedir: Gregorio Abul-Pharajio, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Historia Compendiosa Dynastiarum*, nşr. ve trc. Edvardo Pocockio, c. 1-2, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1663.

⁵⁶² Oryantalizmin dönemleri ve ilk temsilcilerinin tasnifine dair bk. Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 428.

⁵⁶³ Yirminci yüzyıl boyunca “İslâmî algının Batılı biçimleri” olarak isimlendirilecek *tağyir*, *tasvîr* ve *tefhim* gayretleri ile -öne çıkan- yazarların eserleri; niyet ve ulaş(maya çalış)tıkları neticeler kayda almaksızın kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir: John Victor Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York 1959; Richard William Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Harvard University Press, Cambridge 1962 (*Orta Çağ Avrupasında İslam algısı*, trc. Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000); James Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, Princeton 1964; Norman Daniel, *Islam and West: The Making of an Image*, Oneworld Publications, Oxford 1993; John Victor Tolan, *Medieval Perceptions of Islam*, Garland Publishing, New York - London 1996; Tamara Sonn, *Is Islam an Enemy of the West?*, Polity Press, Cambridge 2016; John Tolan, *Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today*, Princeton University Press, New Jersey 2019. Bunların yanında derleme kitap olarak şunlar zikredilebilir: *Medieval Christian Perceptions of Islam: A Book Of Essays*, ed. John Victor Tolan, Garland Publishing, New York 1996; *Europe and the Islamic World: A History*, ed. John Tolan - Henry

sonra ise İslam’a dair algının ilk kaynaklarından söz edilecek ve bundan sonra İbnü’l-İbrî’deki İslâmî çerçeve ortaya konulmaya çalışılacaktır. İslam-Hıristiyanlık ilişkilerini araştıran William Montgomery Watt (1909-2006) şöyle demektedir:

“Muhtemelen çok az sayıda Müslüman son yıllarda İslâmiyete yönelik anti-dini şüphecilğin tekrar belirmeye başladığının farkındadır. 1977 yılında iki genç araştırmacı Patricia Crone ve Michael Cook Hagarism adını verdikleri bir kitap yayımladılar. Yazarlar bu kitaplarında Hz. Muhammed dönemindeki dinin İslam olmayıp Hagarism denilen bir şey olduğunu ve bugünkü anlamda İslâmiyetin çok daha sonraları ortaya çıkmış olduğunu iddia ettiler. Crone ve Cook, Qur’anic Studies isimli kitabında Kur’an metninin Abbasilerin ilk dönemlerine kadar oluşmadığını iddia eden John Wansbrough’nun öğrencisidirler. Batılı ilim adamlarının çoğunun bu kitaplarda öne sürüleni [sürülen] fikirlerde ciddi hatalar olduğunu ifade etmeleri ve araştırma sonuçlarını reddetmeleri Müslümanlar için rahatlatıcı bir unsur olacaktır.”⁵⁶⁴

İslam’ın doğuşunu ve erken dönemini Hıristiyanlığın ilk üç yüz yıldaki dönemi gibi değerlendirmeye yatkın olan bu çalışmalar kimi zaman zorlamalara ve kurgulara giderek, vâkıadan oldukça farklı bir tablo oluşturmaya çalışmışlardır.⁵⁶⁵ Bu çalışmaların

Laurens - Gilles Veinstein - John L. Esposito, trc. Jane Marie Todd, Princeton University Press, Princeton 2013.

⁵⁶⁴ William Montgomery Watt, “Oryantalistlerin İslam Araştırmaları”, çev. Talip Küçükcan, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7, 1992, s. 418 (Watt’ın bu çalışmasının ilk tercümesi için ayrıca krş. William Montgomery Watt, “Oryantalistlerin İslâm Araştırmaları”, çev. Musa Kâzım Gülçür, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, 1991, s. 237-238). Kanaatimizce Crone ve Cook’un *Hagarism* adıyla özetlene iddiaları için özetle şunlar söylenebilir: Patricia Crone ve Michael Cook’a göre İslam yeni bir din olmayıp; “Hâceriler (Hâcer’in çocukları olan Araplar) veya Muhacirler isimleriyle bilinen Araplar ile Arabistan yahudileri ve Sâmîrîler’in inançlarını harmanlayan *mesîhî bir hareket* olarak; Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (685-705) zamanında Yahudilik ve Hıristiyanlık’tan ayrılarak bağımsız şeklini almış böylece İslam/müslümanlar ismini almıştır.” Crone ve Cook’un erken dönem (7. yüzyıl ortaları) İslam dışı kaynakları harmanlayarak oluşturdukları bu “kurgusal iddia” için bk. Patricia Crone - Michael Allan Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 8-20. Crone ve Cook’un iddialarının değerlendirilmesi ve eleştirisi için bk. Neal Robinson, *Discovering the Qur’an: A Contemporary Approach to a Veiled Text*, 2. bs., SCM Press, London 2003, s. 47-59 (tercümesi için bk. *Kur’an’ı Keşfetmek: Örtülü Bir Metne Çağdaş Bir Yaklaşım*, çev. Süleyman Kalkan, KURAMER Yayınları, İstanbul 2018, s. 77-92. Ayrıca bu kısmın daha önce makale formatında Türkçe’ye yapılan bir tercümesi için bk. Neal Robinson, “İslâm’ın Doğuşuyla İlgili Alternatif Yaklaşım”, çev. İsmail Albayrak, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 16, sy. 1, 2003, 168-175); Yaşar Çolak, *Batı’da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun 2007, s. 133-138.

⁵⁶⁵ Revizyonist hareketin kurucusu olarak John Edward Wansbrough (1928-2002) gösterilmektedir. Wansbrough ve onun çalışma metodunu takip edenler; “Revizyonist İslam Araştırmaları Okulu”,

1970’lerden itibaren en popüler olanları *revizyonist hareket* çerçevesinde öne çıkararak oluşmuştur. Her ne kadar revizyonist teoriler başka akademisyenlerce sert bir şekilde eleştirilip reddedilse de 2000 yılından sonra revizyonist çalışmalar, Batı’da İslam ile ilgili incelemeler arasında tekrar taraftar bulmuştur. Bu çalışmalar farklı başlıklardaki yayınlar altında günümüzde de etkisini sürdürmekte ve kendisine temsilci bulabilmektedir.⁵⁶⁶

Patricia Crone ve Michael Allan Cook tarafından 1997 yılında beraber kaleme alınan *Hagarism: The Making of the Islamic World* (Hâcerîler/Hâcercilik: İslam

(tarihî-eleştirel İslam Araştırmaları Okulu” veya “şüpheli/revizyonist İslam tarihçileri”) olarak isim yapmışlardır. Onun ardından öğrencileri Andrew Rippin (1950-2016), Norman Calder (1950-1998), Gerald R. Hawting (1944-), Patricia Crone (1945-2015) ve Michael Allan Cook (1944-) gibi isimlerin yanı sıra Almanya’dan Günter Lüling (1928-2014), İsrail’den Yehuda D. Nevo (1932-1992), Hollanda’dan Hans Jansen (1942-2015) ve son dönemde -müstear adlı- Christoph Luxenberg (? [bir şahıs mı yoksa bir ekip mi olduğu bilinmediğinden kimliği bilinmeyen bir yazar]) bu akımın iddialarını devam ettirmektedir. Bk. Mehmet Akif Koç, “Wansbrough, John Edward”, *DİA*, c. Ek 2, İstanbul 2016, s. 664-665; Karel Steenbrink, “İslâm’ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar”, çev. Nihat Uzun, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 1, 2014, s. 214 vd. (makalenin orijinali için bk. Karel Steenbrink, “New Orientalist Suggestions on the Origins of Islam”, *The Journal of Rotterdam Islamic and Social Sciences*, c. 1, sy. 1, 2010, s. 1-10).

⁵⁶⁶ Felsefî olarak postmodernist metodun bir uzantısı olan “revizyonizm”, yeni tarihselciliğin alt kategorisidir. Revizyonizm, tarihî bir olay/kişi/yer hakkında genel kabul görmüş bilgilerin dışına çıkarak bunun yerine yeniden bir inşa/kurgu yoluna başvurma anlamına gelmektedir. Revizyonist tarihçiler, geleneksel tarihçileri statükonun koruyucusu olmakla suçlamaktadırlar. Bu nedenle genel kabul ve mevcut durum karşısında yer alan revizyonistler oturmuş/yerleşmiş bilgilere şüpheyle karşı çıkarak kökten bir düzeltme yoluna başvurmaktadır. İslam, Hz. Muhammed ve Kur’ân söz konusu olduğunda revizyonist yaklaşım; İslâmî bilgi malzemesini Hz. Peygamber sonrasında siyasî, dinî ve içtimai ihtiyaçlara hizmet etmek üzere çok sonraları kurgulanmış ve uydurulmuş rivayetler yığını olarak kabul etmektedir. Bu nedenle revizyonistler, İslam dış[karşıt]ı bilgi malzemesine dayanarak kendilerine ait bir kurgu yaratmaya çalışmaktadır. Revizyonizm hakkında tanım ve değerlendirmeler için bk. Çolak, *Batı’da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, s. 47; Çolak, “İslâm Tarihi Çalışmalarının Batı’daki Tarihsel Gelişimi Üzerine”, s. 112-117; Özcan Hıdır, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, 2. bs., İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 61-65; Necmettin Gökkır, “Anglo-Sakson ve Amerikan Geleneklerinde Revizyonizm”, *Kur’an’ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları II*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, KURAMER Yayınları, İstanbul 2017, s. 287-288; ayrıca krş. İbrahim Sarıçam - Mehmet Özdemir - Seyfettin Erşahin, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2011, s. 153 vd., 453; Hüseyin Gökalkp, *Irak’ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Doktora Tezi, NEÜSBE, Konya 2019, s. 307-308. 1970’lerden 2010’lara kadar revizyonistlerin öne çıkan birkaç temsilcisine ve onların görüşlerine dair kısa bir değerlendirme için bk. Steenbrink, “İslâm’ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar”, s. 214-227.

Dünyasının Oluşumu)⁵⁶⁷ adlı çalışma, revizyonist yaklaşımda Süryani metinlerin ve kaynakların yerini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. *Hagarism*'de kullanılan İslam dışı kaynaklar olarak kabul edilen yazılar arasında, öne çıkan metinler, yazıldığı dillere göre şu şekilde sıralanabilir. Grekçe metinler; *Yeni Vaftiz Olmuş Yakub'un Öğretileri* (orijinal adı Gr. *Didaskalia Iakôbou Neobaptistou*; meşhur adı Lat. *Doctrina Iacobi Nuper Baptizati*); Kudüs Patriği Sophronios'un *vaaz ve yazıları*; Papaz III. Leo'nun Ömer b. Abdülaziz'e *mektubu*. Kıptîce metin; *Babil'in Üç Kutsal Çocuğuna Methiye*. Ermenice metin; Ermeni tarihçi Sebeos'a ait *Vekayiname* (Er. *Patmut'awn Sebêosi*). Arapça metin; Kubbetü's-Sahrâ *Yazıtları*. Süryanice metinler; Doğu Süryani Kilisesi Patriği III. İşû'yab'ın *yazıları*; Süryani Ortodoks Patriği Yûhannâ ile müslüman Emîr arasındaki *diyalog*; Urfalı Yakub'un *yazıları*; Bêt Hale Manastırı rahibi ile Arap lider arasındaki *diyalog*, 724 yılı *Anonim Süryani Vekayinamesi* (Lat. *The Continuatio Byzantia Arabica*).

İslam'ı diğer toplulukların yazıları üzerinden değerlendirmek son dönemde popüler olunca bu konu ile ilgili ortaya çıkan eserlerde de ciddi bir "üretim artışı" görüldü.⁵⁶⁸ Nitekim 20. yüzyılın son çeyreğinde revizyonist bir yaklaşımın ürünü olan *Hagarism*'in yayımlanmasından sonra bu konuyu devam ettiren başka eserler de yayımlandı. Bunlardan öne çıkan bir isim, İslam'ın erken dönemine dair bir eser olan *Hagarism*'in müelliflerinden biri olan Patricia Crone'un (1945-2015) öğrencisi, Geç

⁵⁶⁷ Patricia Crone - Michael Allan Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge University Press, Cambridge 1977. Bu kitabın iddiası şu şekilde özetlenebilir: (I) "İslam", "Hâcerilik" (s. 3-38) adı verilen ve kaybettiği toprakları geri almaya çalışan mesîhî bir hareket olarak başladı; (II) İslam'ın dayandığı kültür çevresi ise eski dünyanın Ortadoğusu'nda yer alan Doğu Hristiyanlığı'ydı. Burada Doğu hristiyanları da üçlü bir sınıftan oluşuyodu: Kıptî/köylü, Nestûrî/aristokrat, Süryani/münzevi (s. 41-70). (III) İşte İslam bu ortamda barbarca fetihler yaparak (Yahudiliğin Ferisi hukukunun da katkısıyla) kültürel bir çoğulculuğa evrildi (s. 73-151). Bir anlamda İslam, Ortadoğu'daki hristiyan ve yahudi mezheplerinin karışımından ibarettir. Bk. John Wansbrough, "The Review of Hagarism", *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 41, 1978, s. 155.

⁵⁶⁸ Brock, "A Half Century of Syriac Studies", s. 38. Sebastian Paul Brock, 1950 yılından sonraki tarihlerde Süryani kaynaklarına olan ilginin artmasında iki kitabın etkili olduğunu ifade eder. Bu iki kitaptan biri Robert Murray'ın, *Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition* (Cambridge University Press, Cambridge 1975) başlıklı çalışması, diğeri ise Brock'un ifadesiyle "tahrik edici ve tartışmalı" (*whose stimulating and controversial character*) bir kitap olan Patricia Crone ve Michael Cook'un *Hagarism* (Cambridge University Press, Cambridge 1977) adlı eseridir.

Antikçağ ve Erken İslâmî Ortadoğu Tarihi hocası olan Robert Gerard Hoyland (1966 -) benzer bir kitap telif etti.

Hoyland, İslam ve müslümanlar hakkında referans kaynağı olabilecek, milâdî 620-780 yılları arasında yazılmış Grek, Süryani, Kıptî, Ermeni, Latin, Yahudi, Zerdüşti (Fârisî) ve Çin kaynaklarını tarayarak bu konuda bir koleksiyon ortaya koymaya çalıştı. *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*⁵⁶⁹ (İslam'ı Ötekilerin Gördüğü gibi Görmek: Erken Dönem İslam Hakkındaki Hristiyan, Yahudi ve Zerdüşti Yazıların İncelenmesi ve Değerlendirilmesi) başlıklı eserinde Hoyland, İslam dışı metinleri değerlendirerek İslam'a dair ilk dönem tarihin oluşturulması için yeni referanslar oluşturmaya çalıştı. Nitekim burada bir araya getirilen metinlerin bir kısmı daha önce *Hagarism* yazarları (Crone - Cook) tarafından kaynak olarak kullanılmıştı.⁵⁷⁰ Bu kitabın esas fikri yazarının kaleminden şu şekilde özetlenebilir:

"I would certainly agree that non-Muslim sources cannot provide a complete and coherent account of the history of Early Islam, even less can they support an alternative version of its development. But what I hope to have achieved in this book is to demonstrate that the testimony of Christian, Jewish and Zoroastrian writers can be used alongside that of Muslim authors to furnish us with an enriched and expanded vision of the history of the Middle East in Early Islamic times, to offer us new perspectives on its character and to suggest to us new directions for its study."⁵⁷¹

"Şuna kesinlikle katılıyorum ki; İslam dışı kaynaklar erken dönem İslam tarihinin tam ve tutarlı bir açıklamasını sağlayamaz; ancak bundan çok daha düşük seviyede, İslam'ın gelişiminin alternatif bir versiyonunu destekleyebilir. Ancak bu kitapta elde etmeyi umduğum şey; Hristiyan, Yahudi ve Zerdüşti yazarların şahitliklerinin/ ifadelerinin, müslüman yazarlarının yanında, İslam'ın erken döneminde Ortadoğu tarihinin zenginleştirilmiş ve genişletilmiş vizyonunu bize sunmak için kullanılabileceğini göstermek istedim. Böylece bu kaynaklar bu tarihin karakteri hakkında yeni bakış açıları sunma ve bunu araştırma için bize yeni yönler önerebilir."

⁵⁶⁹ Bu kitap başlığı şu şekilde de tercüme edilebilir: "İslam'ı Ötekilerin Gördüğü Gibi Görmek: Erken Dönem İslam'a Dair Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük'teki Eserler Hakkında Bir İnceleme ve Değerlendirme". Bk. Steenbrink, "İslâm'ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar", s. 217.

⁵⁷⁰ Çolak, *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, s. 18-19.

⁵⁷¹ Robert Gerard Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish an Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton 1997, s. 598. Bu eserin içeriği ve iddialarının değerlendirilmesi için bk. Steenbrink, "İslâm'ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar", s. 216-217 (maalesef bu esas fikrin değerlendirildiği, Karel Steenbrink tarafından yazılan

Seeing Islam As Others Saw It kitabında Hoyland'ın kaynak kabul ettiği İslam dışı eserler, Crone ve Cook *Hagarism*'de kullandıkları kaynaklara ilaveten başka metinleri de içermektedir. Bir anlamda Hoyland, Crone ve Cook'un *Hagarism*'indeki sınırları bir adım daha ileri götürmüştür.⁵⁷²

Hagarism ile *Seeing Islam As Others Saw It* isimli eserlerin iddiaları göz önüne alındığında -milâdî 7. yüzyıl ve sonrası dikkate alınarak İslam'ın hristiyanlar gözünden değerlendirilmesi açısından- bazı soruların cevaplarının aranmaya çalışıldığı ifade edilebilir. İbnü'l-İbrî ve İslam konusunun çerçevesini çizmesi açısından önemli olan bu sorular, şu şekilde sıralanabilir.

(I) Yedinci yüzyılda yaşayan Hz. Muhammed'in çağdaşları İslam'ı nasıl gördü, nasıl yorumladı?

(II) Suriye ve Mezopotamya'da yaşayan hristiyanlar, müslümanların geçici bir işgal yerine kalıcı bir fetih için buralara geldiğini ne zaman fark etmeye başladı?

(III) Hristiyanlar, müslüman fetihlerinin iyi niyetli olduğunu anladığında, bu durumu kendi din ve dünya görüşleriyle nasıl uzlaştırdı?

(IV) Hristiyanlar, İslam fetihlerinin dinî boyutundan ve manevî motivasyonundan ne kadar haberdardı?

(V) Bu sorular üzerinde düşünüldükten sonra şu meselelerden de söz edilebilir: “İslam dışı kaynaklar üzerinden İslam'ın doğuşunu ve İslam tarihini temellendirmek ne kadar gerçekçi ve doğru bir tasvir olur?

makalenin orijinalinde [Steenbrink, “New Orientalist Suggestions on the Origins of Islam”, s. 3] yanlış bir kitaba referans verilmiş [Luxenberg 2000: 221-42], makalenin Türkçe tercümesinde ise [Steenbrink, “İslâm'ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar”, s. 217] bu yanlış referans tekrar edilirken, yukarıda alıntılanan bölüm de kısmen hatalı çevrilmiştir).

⁵⁷² Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish an Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. vi-xiv.

(VI) Ya da “İslam’ın erken dönemini anlamakta ve tasvir etmekte gayri İslamî yazarlar ve onların metinleri, doğru bir tarih ortaya koyabilmek için ne katkı sunabilir?”⁵⁷³

Bu sorulara esas alınan usul açısından birçok cevap verilebilir. Süryani Ortodoks yazarlar ve İbnü’l-İbrî’nin çalışmaları merkeze alınarak şöyle bir tablo göz önüne gelmektedir: İslam dışı kaynaklar kullanılarak İslam, Hz. Muhammed, Kur’ân ve müslümanlar hakkında bir resim oluşturulmaya çalışılabilir. Bir başka ifade ile İslam’ın doğuşuna şahit olan komşu konumundaki Doğu Roma İmparatorluğu’ndaki Hristiyanlardan Rum (*Bizanslı*); Doğu Süryani (*Nestûrî*) ve Süryani Ortodoks (o dönemdeki bazı yazarların adlandırmasıyla *Yakubî*); Ermeni ve Kiptî kiliselerine mensup müelliflere ait dünya tarihi, kilise tarihi, Hristiyanlığı veya mensubu olduğu mezhebi savunmaya yönelik eserler ile menâkıbnâme türü İslam dışı yazılar; İslam’ın zuhurunda “dışardan” nasıl görüldüğüne dair tarihî kayıtlar olarak görülebilir. Nitekim bunlar İslam tarihinin 6. ve 7. yüzyılları için ikincil referans malzemesi olarak değerlendirilebilir.⁵⁷⁴ Esas problem ise sadece bu kaynakları merkeze alarak, parçacı ve indirgemeci (*reductionist*) bir yaklaşımla birçok yönü olan İslam dinini ve müslümanların tarihini yeniden kurgulamaya çalışmaktır.

Revizyonizm İslam’ın doğuşunu, Hz. Muhammed’in mesajını ve erken dönem İslam tarihini; yeni -İslam dışı/karşıtı- kaynaklar yoluyla yeniden ve farklı olarak oluşturmak üzere yola çıkmış bir hareket olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar bu konuda revizyonistlerin iddiaları bazı kaynaklara dayanıyor gibi olsa da; esasta ise görünen amaç, bugünkü İslam’ın milâdî yedinci yüzyıldaki halinden ayrı olarak, daha geç bir tarihte, sonradan, Emevî Devleti’nin sonlandığı ve Abbâsî Devleti’nin (8-9.

⁵⁷³ Bu ve benzeri sorular için bk. Sebastian Paul Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, *Studies of the First Century of Islamic Society*, ed. Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, Southern Illinois University Press, Carbondale 1982, s. 9-10.

⁵⁷⁴ Bu konuda bir açıklama ve modern oryantalistlerin tezlerine/metotlarına “eleştirel değerlendirmeler” için bk. Çolak, *Batı’da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, s. 135-136; İlyas Uçar, “Bir Irkçılık Söylemi: Hâcerizm”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 12, 2019, s. 365-370.

yüzyılda) başladığı yıllarda şekillenen bir din değil, derleme/kurgusal bir “yapı” olduğunu ortaya koymaktır.⁵⁷⁵

İslam’ın erken döneminde yaşayan, revizyonistlerin öncüleri sayılabilecek kişilere ve onlara kaynaklık eden eserler, 6. ve 7. yüzyılda üç ana hristiyan topluluk tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar Kadıköy Konsili taraftarları (*Melkitler*) ile bu konsilin karşısında olan miafizitler (Oryantal Ortodokslar / *Yakubiler*; Süryaniler, Kıptiler, Ermeniler) ve Nestûrîler’den oluşuyordu. Bu mezheplere mensup müelliflerin her biri kendi mezhebinin itikadını merkeze koyarak, gelişen tarihî olaylara anlam veriyordu.⁵⁷⁶ Hristiyan yazarların genelinde görülen anlayışa göre, İslam ile karşılaşan ilk hristiyanların değerlendirmesinde ortaya çıkan bu yeni dinî hareket (yani İslam ve Hz. Muhammed) Tanrı’nın bir cezasıydı. Hristiyanların işledikleri günahlar ve suçlar İslam’ın ortaya çıkmasında başat rolü oynamıştı. Her yazar kendi mezhebi dışındakileri günahkâr takdim ederek; “monothelitizm”, “Kadıköy Konsili ve konsilin doktrini” veya “miafizitim” gibi inançları; ayrıca işlenen ahlâkî suçları İslam hâkimiyetine birer sebep olarak kabul etmiştir.⁵⁷⁷

Müslümanların sırasıyla Suriye, Irak, İran, Filistin ve Mısır bölgelerini fethederek Bizans İmparatorluğu’nun hâkimiyetindeki yerleri idaresi altına alması hristiyan bir din devleti olan Bizans’taki yazarların kendilerini sorgulamalarına neden olmuştur. Hristiyan yazarlara göre müslümanların başarısının altında hristiyanların yaptıkları hatalar, işledikleri günahlar vardır. Muhtemelen hristiyanlara 7. yüzyıl ve sonrasında birçok bela ve acının isabet etmesinin sebebi, onların bölünmeleri ve bir mezhebin (*tâ’ife*) diğer mezheplere saldırmasıdır.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Patricia Crone ve Michael Allan Cook’un erken dönem İslam’ın oluşumuna dair görüşlerini değerlendirmek üzere istişare ettiğim danışman hocam Prof.Dr. İsmail Taşpınar’a, bu açıklamaları için teşekkür ederim.

⁵⁷⁶ Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, s. 10.

⁵⁷⁷ Harald Suermann, “Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources”, *The Qur’ân in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur’ânic Milieu*, ed. Angelika Neuwirth - Nicolai Sinai - Michael Marx, Brill, Leiden 2010, s. 137.

⁵⁷⁸ Konunun etraflıca ve soru-cevap şeklinde Süryani mezhepleri açısından bir değerlendirmesi için bk. Şâhîn, *es-Süryân: Asâle ve Cüzûr ev Nehc Vesîm fî Târîhi’l-Ümmeti’s-Süryâniyyeti’l-Kavîm*, s. 44-45.

Bir anlamda müslümanlar “Tanrı’nın kırbağı” olmuşlardır. Genel olarak hristiyan toplulukları, içinde bulundukları durumu anlamlandırmaya çalışırken, Tanrı’nın yolundan ayrıldıklarından dolayı başlarına felaketlerin geldiğini ifade etmiş (*teşhis*); bunun neticesinde dinî inanca yeniden dönme şeklinde bir çözüm (*tedavi*) sunmuşlardır.

Bu düşüncüyü İslam’a bakışında tasvir eden ilk⁵⁷⁹ -bir ihtimal çağdaş- çalışmalardan olan İskenderiyeli İstefanos’a isnâd edilen *İslam’ın Burcu* adlı metin ile *Didaskalia Iakôbou* (Yakubi İnancı) adıyla kayıtlara geçen metinler, İslam ile ilgili ilk referanslardan sayılmaktadır. Doğu Hristiyanlığı içerisinde genel olarak Rum Ortodoks Kilisesi’ne mensup yazarlara ait bu iki Grekçe metnin dışında Kudüs Patriği Sophronios’un (ö. 638) vaazları bu yaklaşımın devamı vasfındadır. Aynı tarihlerde Kıptîce bir metin olarak *Babil’in Üç Kutsal Çocuğuna Methiye* Kıptî hristiyanların İslam ve müslümanlara bakışından izler taşımaktadır. İslam, Kur’ân, Hz. Muhammed ve müslümanlar ile ilgili ilk referans ve kayıtların diğer kiliselerdeki yansıması olarak Doğu Süryani Kilisesi’nden Katolikos III. İşû’yâhb’ın (ö. 659) *Mektuplar’ı* ve *Hûzistan Vekayinamesi*’ndeki ifadeler kayda değerdir. Burada son olarak Süryani Ortodoks Kilisesi mensubu anonim bir yazarın ifadeleri kıymetli bilgiler taşımaktadır. Bu ifadelerden İslam ile ilgili ilk örneklerden sayılan *Suriye’nin Araplar tarafından Fethinin Hikâyesi* başlıklı kayıt müslümanlarla ilgili ifadeleri barındırmaktadır.

Bu sıralamada görüldüğü üzere erken sayılabilecek bir dönemde, milâdî 7. yüzyılda yaşayan, bir kısmı anonim hristiyan yazarların ifadelerinden yola çıkarak, İslam algısının ilk örneklerine yer verilmiştir. Bu şekilde İbnü’l-İbrî’nin İslam ve müslümanlara dair ifadelerinin çerçevesi belirlenecektir. Neticede İbnü’l-İbrî’nin

⁵⁷⁹ İslam hakkında ve İslam karşıtı olarak hristiyan yazarlar tarafından kaleme alınan metin ve müellife ilk ciddi (bir açıdan da hacimli) örnek olarak, genelde Yuhanna ed-Dımaşkî ve yazdığı risaleler zikredilmektedir. Yuhanna ed-Dımaşkî İslam’ı tenkit eden ilk hristiyan yazar olarak zikredilmekteyse de, bu bölümde Yuhanna ed-Dımaşkî’den de önce İslam hakkında yazılanlara değinilecektir. Yuhanna ed-Dımaşkî’nin ilk reddiye yazarı olduğuna dair bk. Harman, “Hristiyanların İslâm’a Bakışı”, s. 109; ayrıca krş. Aydın, *Batı İslam Algısının Arkeolojisi*, s. 22, dipnot 19. Yuhanna ed-Dımaşkî’nin görüşlerinin sıhhatli bir değerlendirmesi için bk. İsmail Taşpınar, “Doğu’nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 21, sy. 2, 2001, s. 23-54.

kullandığı terminolojinin kökenleri ve görüşlerinin orijinallığı bu şekilde daha iyi ortaya konabilecektir.

C. Müslüman - Hristiyan Etkileşiminin İlk Yansımaları: Grekçe Metinler

İslam vahyinin ortaya çıktığı dönemde müslümanların ilk karşılaştıkları hristiyan komşularından biri Grekçe konuşan Rumlar'dır. Nitekim Rûm sûresine adını veren olay, buna işaret etmektedir. Bunun yanında müslümanlarla Bizans arasında gerçekleşen Mûte savaşı ve sonrasında Suriye'nin tamamının ve Anadolu'nun bir kısmının fethedilmesi uzun zamana yayılacak İslam - Bizans ilişkilerini başlatmıştır. Bir anlamda İslam tarihinin erken bir döneminde Rum yazarların İslam ve müslümanlara dair yazı ve kayıtlarının oluşması için uygun bir iletişim ve etkileşim zemini oluşmuştur. Bir kısmı revizyonist yazarlarca da referans gösterilen *İslam'ın Burcu*, *Yakubi İnancı* (*Didaskalia Iakôbou*) ile *Sophronios'un Vaaz ve Yazıları* öne çıkan kayıtlardandır.

1. İskenderiyeli İstefanos'a İsnâd Edilen “İslam'ın Burcu” (tah. 609/610 veya 621/622)

İslam'a atıfta bulunan Hz. Peygamber ile çağdaş bir dönemde (m.s. 609/610 veya 621/622 yıllarında) geçen bir olayın zikredildiği erken kayıtlardan birisi,⁵⁸⁰ günümüze ulaşan en erken nüshaları 15. yüzyıla tarihlenen, muhtemelen 8. yüzyılın sonunda tamamlanmış olan ve derleme olduğu anlaşılan bir metindir. İslam'dan bahseden *apokaliptik* bir görünüme sahip birçok metinden birisi -dönem olarak belki de ilki- Yeni Eflatuncu Grek yazar İskenderiyeli İstefanos'a (Stephanus Alexandrinus, ö. 7. yüzyılın ilk yarısı) “yanlışlıkla isnâd edilen” (*pseudepigraphically*) bir çalışmadır.⁵⁸¹ Bu

⁵⁸⁰ Burada zikredilen tarihi metinlerin hangisinin daha erken olduğu tam olarak bilinmediğinden hangisinin kronolojik olarak ilk kaynak olduğu tespit edilememiştir..

⁵⁸¹ Grekçe Metnin tamamı için bk. Hermann Usener, “De Stephano Alexandrino Commentatio, Bonn 1880, s. 38-54. Aynı metnin tekrar basım bilgisi için bk. Hermann Usener, *Arbeiten zur Griechischen Literaturgeschichte, Geschichte der Wissenschaften, Epigraphik, Chronologie*,

metin tam adıyla *Stephanou philosophou Alexandreos apotelesmatike pragmateia pros Timotheon ton autou matheten, prophasen men ehousa ten neophane kai atheon nomothesian tou Môamed, polla de kai alla ton mellonton proagoreuoussa* (İskenderiye filozofu İstefanos tarafından öğrencisi Timotheus’a, yakın zamanda ortaya çıkmış olan Muhammed’in tanrısız şeriatı/yasası ve onun gelecekte olacak birçok şeyi önceden haber vermesi hakkında, tam/kesin bir inceleme) şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca bazı çalışmalarda “Horoscope of Islam” (*İslam’ın Burcu / İslam Hakkında Burç*) şeklinde bir astroloji-yıldızname çalışması olarak da zikredilmektedir.⁵⁸²

Bu metne göre, İstefanos astroloji felsefesine dair uzunca bir girişten sonra, kendisini ziyarete gelen Epifanyus adlı bir Arap tâcir dostunun Arabistan’da ortaya çıkan “Peygamber Muhammed”den bahsetmesini zikretmektedir. Burada İslam’ın erken dönemdeki davetinin bir özeti olacak şekilde Hz. Peygamber; “kendisini kabul edenlere, savaşlarda zafer, düşmanlarına karşı hâkimiyet ve cennette memnuniyet vaat etmektedir.”⁵⁸³

Kleine Schriften, c. 3, Druck und Verlag Von B.G.Teubner, Leipzig - Berlin 1914, s. 247-322. Metnin -bir kısmının- İngilizce tercümesi için bk. Otto Neugebauer - Henry Bartlett Van Hoesen, *Greek Horoscopes*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1987, s. 158-159; Eserin günümüze ulaşan dokuz adet Grekçe yazması ve eser hakkındaki çalışmalar için bk. Maria Papathanassiou, “The Horoscope of Stephanus of Alexandria”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Alex Mallett - Juan Pedro Monferrer Sala - Johannes Pahlitzsch - Mark Swanson - Herman Teule - John Tolán, c. 5 (1350-1500), Brill, Leiden 2013, s. 626-627.

⁵⁸² Papathanassiou, “The Horoscope of Stephanus of Alexandria”, s. 622-624; Maria Papathanassiou, “Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer”, *The Occult Sciences in Byzantium*, ed. Paul Magdalino - Maria Mavroudi, La Pomme d’or, Geneva 2006, s. 192, 194 vd.

⁵⁸³ Neugebauer - Van Hoesen, *Greek Horoscopes*, s. 158.

“Yesrib çölünde, Romalılar’ın Nisan dediği [Kıptî takviminin] Baramûda⁵⁸⁴ ayında, [Filip takvimi başlangıcının]⁵⁸⁵ 932. yılında [m.s. 609/610 veya 621/622 yılında],⁵⁸⁶ İsmâiloğulları’ndan Kureyş denilen kabileye mensup adına Muhammed denen ve kendisinin peygamber olduğunu söyleyen bir adam zuhur etmiştir. Bu adam, yeni bir ifade ve garip bir öğreti getirmiştir. O kendisini kabul edenlere, savaşlarda zafer, düşmanlarına karşı hâkimiyet ve cennette memnuniyet vaat etmektedir.”⁵⁸⁷

İçerik yönüyle Hz. Muhammed’i ismen zikrederek, İslam’a dair ilk kayıtlardan sayılması bu metnin öne çıkan bir özelliğidir. Bunun yanında metnin içeriğine bakıldığında birçok kaynaktan beslenip Abbâsî Halifesi Hâdî (785-786) zamanından önce tamamlandığı görülmektedir. Hz. Muhammed’in vefatından sonra gerçekleşen 7. ve 8. yüzyıllardaki olaylardan da bahsettiği için farklı dönemlerde farklı yazarların müdahalelerinin görüldüğü bu metin, birçok kehaneti de burçlara bağlı olarak zikretmektedir.⁵⁸⁸ Bu metinde iddia edilen birçok meselenin gerçekleşmediği tarihen anlaşılmaktadır.

Burçlar ile ilgili olan bu metinde Arabistan’daki yeni ve tuhaf olaylardan biri olarak Hz. Muhammed’in (*Môamed*) peygamberliği ve onun mesajı olan İslam söz konusu edilmektedir. Burada, İslam’ın tarihi, âdetleri ve uygulamaları hakkında bilgilerin yanı sıra, genellikle müslümanların kusurlu oldukları ima edilmektedir. Metin, İslam’ı yeni bir millet/topluluk olarak tasvir ederken, onun ayrı bir din olduğundan söz etmemektedir. Ayrıca Bizans’ın yeniden güçleneceğini ve müslümanların başarısızlığını

⁵⁸⁴ Baramûda [برموده] Kıptî takviminin onuncu ayıdır. Milâdî 8/9 Nisan - 8/9 Mayıs tarihlerine denk gelmektedir. Bk. Ekrem Sert, *Mısır’da Araplaşan Hristiyanlar: Kıptiler*, Doktora Tezi, UÜSBE, Bursa 2021, s. 161.

⁵⁸⁵ “Filip takvimi” olarak bilinen bu takvim, Büyük İskender’in (ö. m.ö. 323) babası II. Filip’in (Philippos, ö. m.ö. 336) ismi ile meşhur olmuştur. Bu takvimin başlangıç yılı milattan önce 12 Kasım 324 tarihidir. Bk. Neşet Çağatay, “Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, sy. 1, 1978, s. 135.

⁵⁸⁶ Papathanassiou, “The Horoscope of Stephanus of Alexandria”, s. 625.

⁵⁸⁷ Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 304; ayrıca krş. Neugebauer - Van Hoesen, *Greek Horoscopes*, s. 158.

⁵⁸⁸ Papathanassiou, “The Horoscope of Stephanus of Alexandria”, s. 625; ayrıca krş. Neugebauer - Van Hoesen, *Greek Horoscopes*, s. 159, 190. Burada metnin m.s. 775 yılında tamamlandığı ifade edilmektedir.

öngörmektedir. Bu açıdan bu metin doğal olarak, İslam ve müslümanlara karşı belirgin bir antipati taşımaktadır.⁵⁸⁹

2. Yeni Vaftiz olmuş Yakub'un Öğretileri: *Didaskalia Iakôbou Neobaptistou* (Haziran 634)

20. yüzyılda yapılan araştırma ve çalışmalardan tespit edebildiğine göre, hristiyanlara ait İslam'a dair ilk kayıtlardan biri, Rum Ortodoks Kilisesi mensubu bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. Kayseriyeli (Sezariyeli)⁵⁹⁰ Abraham tarafından yazılan *Didaskalia Iakôbou Neobaptistou* adlı bu metin,⁵⁹¹ Hristiyanlığa mensup birinin İslam hakkındaki ilk değerlendirmesidir.⁵⁹² Bu eser, Grekçe kaleme alındığı ayrıca Yahudilik'ten Hristiyanlığa geçen bir "mühtedi" tarafından oluşturulduğu için Yahudilik karşıtlığını yansıtan bir risale olarak da kabul edilmektedir. Muhtemelen

⁵⁸⁹ Papathanassiou, "The Horoscope of Stephanus of Alexandria", s. 625-626; Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 305; Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, s. 144.

⁵⁹⁰ Yahudiye Kralı I. Herod (Büyük Herod, salt. m.ö. 25-24) tarafından "Kayseriye/Sezariye (Gr. Caesarea; Ar. Kaysâriye [قيسارية])" adı Roma İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk kralı Sezar Augustos'a (salt. m.ö. 27 - m.s. 14) nispeten verilmiştir. Şehir hakkında bk. Konutgan - Kınran - Özbek - Yıldırım, *Kutsal Kitap Sözlüğü*, "Sezariye" md., s. 662-663; "Herod The Great: A Master Builder", *Awake*, September 2009, s. 24. *el-Okyanûsu'l-Basît*'te ise Kaysâriyye şu şekilde anlatılmıştır: "قَيْسَارِيَّةُ [Kaysâriyet] (tahfif ile) Filestîn eyâletinde bir belde adıdır. Kezâlik Rûm ülkesinde bir belde adıdır. İkisi de Kaysâriyet olacaktır ki kayser-i Rûm binâ-kerdesidir. Evvelki hâlen harâbedir, ikinci Anadolu'da hâlen ma'mûrdur. Evvele nisbette قَيْسَرَانِيَّةُ [Kayserâniyy] ve sâniyye nisbette قَيْسَرِيَّةُ [Kayseriyy] denir." Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013-2014, c. 2, s. 2278-2279.

⁵⁹¹ *Doctrina Iacobi*'nin Grekçe metni ve Fransızca tercümesi için bk. Gilbert Dagron - Vincent Déroche, "Juifs et Chrétiens dans l'Orient du viie siècle", *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, ed. Gilbert Dagron - Vincent Déroche, Association des Amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, Paris 2010, s. 17-220. *Doctrina Iacobi* üzerine yapılan diğer çalışmalar için bk. Johannes Pahlitzsch, "Doctrina Iacobi nuper baptizati", *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009, s. 119.

⁵⁹² *Doctrina Iacobi* hakkında müstakil bir çalışma için bk. Sean William Anthony, "Muhammad, the Keys to Paradise, and the *Doctrina Iacobi*: A Late Antique Puzzle", *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, c. 91, sy. 2, 2014, s. 243-265. Ayrıca *Doctrina Iacobi*'nin metni üzerinden İslam'a yönelik (müslümanların aleyhinde -ispat edilmemiş-) iddialar için bk. Crone - Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, s. 3-6, 152-156, dipnot 2-29.

Suriye/Filistin coğrafyasında 634-640 yılları civarında yazılmıştır. Eserin tam adı *Didaskalia Iakôbou Neobaptistou* (Lat. *Doctrina Iacobi Nuper Baptizati*; [Yeni Vaftiz Olmuş Yakub'un Öğretileri] şeklindedir.⁵⁹³ Eser birçok araştırmada Latince'deki kısa adıyla *Doctrina Iacobi* olarak şöhret bulmuştur.

Didaskalia Iakôbou'nin müellifi, Hz. Ömer döneminde Suriye ve Filistin'in fethi zamanında yaşadığını anlatmıştır. Bu metinde müellif, "Sarasinler" (Araplar) ile birlikte yaşayan yahudiler hakkında uyarılara yer vermektedir. Yine bu metinde, Hz. Muhammed'in adı zikredilmeksizin, Sarasinler arasından çıkmış peygamberin Arap Yarımadası'nda yahudilerin beklediği Mesih'in habercisi olduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁹⁴

Orijinali Grekçe olan bu metin,⁵⁹⁵ sonraki asırlarda başka dillere yapılan tercümeleri ile günümüze aslı yanında Arapça, Habeşçe, Süryanice, Slavca ve Latince versiyonlarıyla da ulaşmıştır.⁵⁹⁶ *Didaskalia Iakôbou*'de Yahudilik'ten Hristiyanlığa geçen Kayseriyeli Abraham adlı yazar şöyle demektedir:

"Candidatus [Filistin'deki Bizans ordu komutanı Sergios] Sarasinler (Araplar/müslümanlar) tarafından öldürüldüğünde ben [Filistinde eski bir liman olan] Kayseriye'de idim ve [Hayfa yakınlarındaki] Sykamina'ya [Tellü's-Semek] doğru tekneyle yola çıktım. İnsanlar Candidatus öldürüldü diyorlardı ve yahudiler sevinçten uçuyorlardı. Ayrıca peygamberin zuhur ettiğini ve Sarasinler (Araplar) ile geldiğini ve o peygamberin; Mesih'in, gelmesi beklenen İsa'nın, gelişini ilan ettiğini söylüyorlardı."⁵⁹⁷

Didaskalia Iakôbou, 7. yüzyılda Suriye ve Filistin'de Bizans yönetiminin gerilemesine karşı, yahudilerle yaptığı tartışmada eskatolojiye verdiği önemle dikkat çekmektedir. Bir anlamda müslümanların gelişinin âhir zamanın geldiğine işaret olarak görülmektedir. Buradan da İslam'ın "Yahudî Mesihçiliği"nin devamı olduğu gibi bir

⁵⁹³ Pahlitzsch, "Doctrina Iacobi nuper baptizati", s. 117.

⁵⁹⁴ Çolak, *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, s. 118.

⁵⁹⁵ Günümüze ulaşan iki adet yazma bilgisi için bk. Pahlitzsch, "Doctrina Iacobi nuper baptizati", s. 117.

⁵⁹⁶ Pahlitzsch, "Doctrina Iacobi nuper baptizati", s. 119; Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 56, dipnot 8.

⁵⁹⁷ Harald Suermann, "Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources", s. 138.

iddia öne sürülmektedir. Müslümanların fethi, zamanın sonunun gelmesinin bir işareti olarak görülmekte ve Araplar şiddet ile anarşi yaratıcı olarak tasvir edilmektedir.⁵⁹⁸

Didaskalia Iakôbou içerik açısından değerlendirildiğinde; bunun tarihî anlatıma sahip bir eser olmaktan ziyade, hıristiyan-yahudi polemiğinin klasik konularını; ayrıca bir edibe özgü güçlü anlatım unsurlarını içerdiği söylenmektedir. Metnin yazım tarihi hakkında ihtilaf bulunmakla beraber, *Didaskalia Iakôbou* İslam dışı bir metin olarak; Grek kaynakları içerisinde İslam’a yapılan en eski referanslardan biri olarak görülebilir. Ayrıca bu metnin içerik olarak 634-640 yıllarından söz ettiği ifade edilse de, çoğu araştırmacı bu çalışmanın derlenmiş bir metin olup olmadığını tartışmaktadır. Kimi araştırmacılar bu metnin çeşitli bölümlerinin 7. yüzyıla tarihlenmesi gerektiğini kabul ederken, bazı araştırmacılar metnin bir derleyici (*redaktör*) tarafından 9. veya 10. yüzyılda bir araya getirildiği görüşündedir. Ayrıca kimi araştırmacılar müellifi hakkında da *Didaskalia Iakôbou*’nın tek bir yazarın eseri olduğu görüşünderken; başka araştırmacılara göre ise esas sorun, bu metnin “düzeltilemeyecek bir biçimde değiştirilerek” aktarılmış olduğudur.⁵⁹⁹

Müellifi bilinmeyen ve sonradan eklemelerle zenginleştiği anlaşılan bu metinden yola çıkarak İslam mesajının özünün “Yahudî Mesîhçiliği olduğunu söylemek” (Crone - Cook’un iddiasında görüldüğü üzere);⁶⁰⁰ zorlama olmanın da ötesinde bir kurguyu andırmaktadır.

⁵⁹⁸ Pahlitzsch, “Doctrina Iacobi nuper baptizati”, s. 118. Ayrıca “judaic messianism” (*yahudî mesîhçiliği*) iddiası için Patricia Crone ve Michael Allan Cook’un şu ifadelerine bk. Crone - Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, s. 4:

“But the really startling thing about the *Doctrina* is its report that the Prophet was preaching the advent of ‘the anointed one who is to come’. That is to say the core of the Prophet’s message, in the earliest testimony available to us outside the Islamic tradition, appears as Judaic messianism. The idea is hardly a familiar one, but again it is strikingly confirmed independent evidence.”

“Ancak *Doctrina* ile ilgili gerçekten şaşırtıcı olan şey, peygamberin “gelecek olan meshedilmiş kişinin” gelişini vaaz ettiği haberidir. Yani peygamberin mesajının özü, İslam geleneğinin dışında bize sunulan en eski tanıklıkta Yahudi Mesîhçilik olarak görünür. Fikir pek tanıdık değil, ancak yine çarpıcı bir şekilde bağımsız kanıtlarla doğrulanmış oluyor.”

⁵⁹⁹ Pahlitzsch, “Doctrina Iacobi nuper baptizati”, s. 118.

⁶⁰⁰ Crone - Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, s. 3-6, 152-156, dipnot 2-29.

3. Sophronios'un Vaaz ve Yazıları (638'den önce)

Kudüs Patriği Sophronios⁶⁰¹ (560-638) İslam'a dair ilk izlenimlere sahip olan bir diğer kaynaktır. Sophronios, Grekçe konuşan ancak Suriye kökenli Helenistik kültürü ve uzun felsefî geleneğiyle övdüğü Şam'da 560 yılı civarında doğdu. Kendisi bir retorik öğretmenidir. Başka ifadeyle yazar, rahip, ilahiyatçı ve retorik ustası olarak vasıflandırılmaktadır. Aynı mezhebi paylaştığı Giritli Andrew (ö. tah. 720) ve Yûhannâ ed-Dımaşkî (649-749 [?]) gibi bir ilahiyatçıdır. Sophronios hayatının sonlarında, 634-638 yılları arasında Kudüs patriği olmuştur. Kaynaklarda Hz. Ömer'in fetih sırasında kendisi ile görüştüğü aktarılmaktadır.⁶⁰² Sophronios miafizitizm karşı Ortodokslar'ı desteklemek için kendisini Mısır, Sina, Filistin, Kuzey Afrika ve Roma'ya götüren kapsamlı yolculuklar yapmıştır. Daha sonra Doğu Hristiyanları ile Rum Ortodokslar arasında bir uzlaşma çabası olan *monoenerjizm* ve *monothelitizm* kristolojilerine de karşı çıkmıştır.

634'te, artık yaşlanmış olan Sophronios, iki yıldır boş olan Kudüs Patrikliği tahtına (634-638) oturdu. Müslümanların uzun süren şehir kuşatmasının (636-637) ardından, şiddetli bir savaşın kutsal yerler ve Hristiyan halk üzerinde yaratabileceği olumsuz etkileri dikkate alarak savaş olmaksızın Kudüs'ü teslim etti. Daha sonraki tarihçiler, yıkımı engelleyen bu tavrın, Müslümanların ikinci halifesi Hz. Ömer ile kısa bir süre sonra ölen Münzevi Patrik arasında ciddi ve cana yakın bir karşılaşma olduğunu kaydetmişlerdir.⁶⁰³

Sophronios'un hayatı ve eserleri, İslam'ın ortaya çıkışı, Müslüman fetihlerinin ilk dalgası ve Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilk karşılaşmalar bağlamında önemli bilgiler ve yorumlar sağlar.⁶⁰⁴ Sophronios geride üç eser bırakmıştır. Bunlardan birincisi kısa adıyla *Sinodik Mektup* olarak bilinen "Ta Synodika tou autou en hosia tē

⁶⁰¹ Sophronios: Sofroniyus/Sufrûniyûs [صفرוניوس].

⁶⁰² Casim Avcı, "Kudüs [Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar]", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 327; Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 329.

⁶⁰³ Daniel J. Sahas, "Sophronius, Patriarch of Jerusalem 'the Sophist'", *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009, s. 120.

⁶⁰⁴ Sophronios'un yazılarının İslam tarihi açısından hârici bir kaynak olarak kullanılması ile ilgili bk. Crone - Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, s. 155, dipnot 27, s. 156, dipnot 33.

mnêmê Sôphroniou”; ikincisi *Noel Vaazı* olarak bilinen “Tou en hagiois patros hêmôn Sôphroniou archiepiskopou Hierosolymôn logos eis ta theia tou sôtêros genetêlia en hagia Kyriakê katantêsanta kai eis tên tôn Sarakênôn ataxian kai phthartikên epanastasin”; üçüncüsü de *Epifani Vaazı* olarak meşhur olan “Tou en hagiois patros hêmôn Sôphroniou archiepiskopou Hierosolymôn logos eis to hagian baptisma” adlı eserlerdir. Sophronios Grekçe kaleme aldığı birer vaaz türü olan bu eserlerinde giderek yükselen bir şekilde, hristiyanların Tanrı’ya karşı günah işledikleri ve doğru imandan saptıkları için, Sarasinler’in (Araplar/müslümanlar) fetihlerinin ilerlediğini kaydetmektedir.⁶⁰⁵

D. Kıptîce Metin

Mısır’ın Hz. Ömer zamanında fethedilmesi sonucunda Kıptîler’in müslümanlarla karşılaşması tam anlamıyla gerçekleşmiştir. Mısır’daki miafizit hristiyanların yanında Rumlar da bulunmaktadır. Suriye ve Irak’ın fethi sonrası buradaki hristiyanları konu edinen bir metin olan *Babil’in Üç Kutsal Çocuğuna Methiye* Mısır hristiyanları arasında müslümanlara olan yaklaşımın işaretlerinden sayılmaktadır.

⁶⁰⁵ Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 120-121; ayrıca krş. Hıdır, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, s. 145-146. Yazar Özcan Hıdır tarafından burada (s. 145’te) ciddi bir terminoloji hatası yapılmaktadır: “... Sophronius, Monofizitlere karşı Ortodoks bir din adamı, rahip ve patriktir. Ayrıca onun, Herakleios ve dönemin Konstantinople Patriği I. Sergius’un benimsemiş olduğu “monoteizm” anlayışına da karşı olduğu belirtilir.”

Burada kullanılması gereken doğru terim, teolojik olarak “tek tancılık” anlamındaki *monoteizm* değil; kristolojik olarak “tek irade” anlamındaki *monothelitizm* olacaktır. Monothelitizm; Hristiyan kristolojisinde 7. yüzyılda ortaya çıkan bir heretik hareket olarak görülmektedir. Monothelitizme göre İsa Mesih’te iki tabiat (ilâhlık ve insanlık) kabul edilmekle beraber sadece bir tek irade olduğu ileri sürülmektedir. Herakleios döneminde Batı Süryanileri’nden Mârûniler tarafından ileri sürülen *monothelitizm* ile amaç *miafizit* Hristiyanlık (Oryantal Ortodokslar; Kıptî, Süryani, Ermeni) ile *ortodoks* Hristiyanlık (Melkitler; Rum, Latin) arasını uzlaştırmaktır. Fakat İstanbul’da toplanan 6. Ekümenik Konsil’de (7 Kasım 680 - 16 Eylül 681) İsa Mesih’te iki irade olduğu kabul edilerek tek iradenin mevcudiyetini öne süren monothelitizm reddedilmiştir. Özcan Hıdır’ın ifadeyi tırnak içine alıp vurgulamasına rağmen hata yapması, ihtisası hadis olan bir araştırmacının dinler tarihi ve Hristiyanlık gibi farklı bir sahada eser verirken ne kadar dikkatli olması gerektiğini göstermektedir.

1. Babil'in Üç Kutsal Çocuğuna Methiye (640 sonrası)

İslam fetihlerinin başlamasından sonra İslam'a dair erken referanslardan biri Hz. Ömer döneminde Mısır'ın fethinden sonraki yıllara rastlayan müellifi belli olmayan Kıptîce bir metindir. 12. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen Vatikan'daki tek nüsha metnin günümüze ulaşan yegâne halidir.⁶⁰⁶ Buna dayanarak Mısırlı Kıptîler arasında İslam ve müslüman algısı hakkında fikir yürütülmektedir.⁶⁰⁷ Kıptîce'nin Sa'îd (*Taybe*) lehçesinde günümüze ulaşan bu metnin yazılış tarihi de belli değildir. Metnin içeriğinde müellif veya metni derleyen kimse, günah işlemiş erkeklerin kurtuluşu ile üç aziz çocuk ve Peygamber Daniel'in yanı sıra mîafizitizm üzerine bir tartışma içerir. Metnin başlığı ve başlangıç kısmı eksik olduğundan eserin Kıptîce orijinal başlığı bilinmemektedir. Bundan dolayı metnin içeriğine uygun olarak bu kayıt *Babil'in Üç Aziz Çocuğu Hakkında Vaaz* veya *Babil'in Üç Kutsal Çocuğuna Methiye* adlarıyla günümüzde bilinir olmuştur. Yazar, Tanrı'yı hoşnut eden ahlâkî bir yaşam için çaba göstermeyi tavsiye etmekte, müslümanları ve yahudileri eleştirmektedir.⁶⁰⁸

“Bize gelince, sevdiklerim, oruç tatalım ve durmadan dua edelim ve Rabb [İsâ Mesîh'in] emirlerini yerine getirelim ki, O'nu memnun eden tüm atalarımızın kutsaması üzerimize düşsün. Tanrı öldüren yahudiler gibi oruç tutmayalım; kendilerini fuhşa bırakan, katliam yapan ve erkek çocuklarını esaret altına alan ve “İkimiz de oruç tutuyoruz ve dua ediyoruz” diyen zalim Sarasinler [Araplar/müslümanlar] gibi oruç tutmayalım. Bizi ölümden ve azaptan kurtarmak için bizim için ölen rabbimizin kurtarıcı tutkusunu/arzusunu inkâr edenler gibi oruç tutmamalıyız. Bunun yerine, açlık ve susuzluktan acı çekerek her şeyden mahrum bir halde tüm dünyaya giden atalarımız Havârilere gibi oruç tatalım ... Baş peygamber Musa gibi, İlyas ve Yahya gibi, Daniel Peygamber ve ateş fırınındaki üç aziz gibi oruç tatalım.”⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Biblioteca Apostolica Vaticana (Roma), Copt., nr. 69, vr. 103^a-129^b. Bk. Harald Suermann, “The Panegyric of the three holy children of Babylon”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009, s. 128.

⁶⁰⁷ Crone - Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, s. 155.

⁶⁰⁸ Suermann, “The Panegyric of the three holy children of Babylon”, s. 128-129; Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 120-121; Suermann, “Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources”, s. 140.

⁶⁰⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 121; ayrıca krş. Harald Suermann, “Copts and the Islam of the seventh century”, ed. Emmanouela Grypeou - Mark Swanson, - David Thomas, *The Encounter of Eastern Christianity with early Islam*, Brill, Leiden 2006, s. 108.

Bu metnin İskenderiye Kıptî Kilisesi çevresinde bilindiği tahmin edilmektedir. İçerik olarak Irak'ın müslümanlarca fethedilmesinden sonra 640'lı yıllarda buradaki Hristiyanlar'a yapılan baskılardan söz etmektedir. Metnin önemi ise Sarasinler olarak bilinen müslümanların namaz kıldığı ve oruç tuttuklarından söz etmesidir. Bu metin için Mısır'ın fethinden kısa bir süre sonra bir kompozisyon tarihi olması muhtemel olsa da, metin yazarsız olarak aktarılmış ve tarihi belirsizdir. Bu metinde İslamî herhangi bir inançtan söz edilmezken sadece fiillerden namaz ve orucun bahis konusu olması, muhtemelen bu iki ibadetin hem yahudi ve hristiyanlarda hem de müslümanlarda ortak bulunan bedenî amellerden olmasından ileri gelmektedir.⁶¹⁰

E. İslam ve Müslümanlar Hakkında Doğu Süryani Yazılar

İslam fetihleri Sâsânîler'in hâkimiyetindeki bölgelere yayıldığında burada Mecûsîler'in yanında yoğun bir Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup nüfus bulunmaktaydı. İslam öncesinden sahip oldukları bir geleneğin devamı olarak Doğu Süryani din adamı ve tarihçiler müslümanların ilerleyişine ve İslamî pratiklere dair bilgi vermişlerdir. Burada Doğu Süryani Kilisesi Katolikos'u III. İşû'yâhb'ın *Mektuplar*'ı ile *Hûzistan Vekayinamesi*'nden söz edilecektir.

1. Adyâbinli III. İşû'yâhb'ın *Mektuplar*'ı (tah. 650)

Doğu Süryani Kilisesi Katolikos'u III. İşû'yâhb (580-659)⁶¹¹ Erbil merkezli bir bölge olan Adyâbîn'de⁶¹² görev yaptığı için buraya nisbetle bilinmektedir. Ayrıca

⁶¹⁰ Suermann, "Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources", s. 140; Suermann, "Copts and the Islam of the seventh century", s. 107-109.

⁶¹¹ III. İşû'yâhb; Ar. III. İşû'yâhb el-Hıdyâbî [إشوعيا ب الثالث الحديابي]; Sür. İşû'yahb Hadyabayâ [ܡܚܕܝܐ ܝܫܘܥܝܐ ܒܬܠܬܐ ܚܕܝܐܝܐ]. Bu ismin başındaki ya (ܝܐ) harfinin üzerine elif (olef [i]) eklenmesiyle isim, Yeşu' (ܝܫܘܥ) yerine İşu' (ܝܫܘܥ) olarak telaffuz edilmektedir. III. İşû'yâhb ve katolikosluğu hakkında bk. Tûmâ Uskufu'l-Marca, *Kitâbü'r-Rü'esâ'* ve *Yetenâvelü Ahbâra Ünâsin Fûdelâ'* 'Âşû fî Muhtelifi 'i'l-Ecyâl fî Deyri "Beys 'Âbey" el-Mukaddes, Ar. trc. Elbîr Ebûnâ, el-Matba'atü'l-Asriyye, Musul 1966, s. 67-71.

müellif ve litürji reformcusu olarak şöhet bulmuştur.⁶¹³ Babası Bestumag adlı bir soylu olduğundan İşû'yahb bar Bastûmag⁶¹⁴ olarak da bilinmiştir. Nestûrîler'e yani Doğu Süryanileri'ne ait bir okul olan Nusaybin Medresesi'nde dinî eğitimine başlar. Peşinden Bêt 'Abe Manastırı'nda rahip olur.⁶¹⁵ Peşinden Ninova/Musul Piskoposu, ardından Hıdyâb/Erbil Metropoliti ve son olarak da 649'dan ölümüne kadar Doğu Süryani Kilisesi'nin Katolikosu olan III. İşû'yâhb'ın kaleme aldığı bazı mektuplar/notlar günümüze ulaşmıştır.⁶¹⁶ III. İşû'yâhb (580-659) metropolit olarak atandıktan sonra rahiplere, metropolitlere Doğu Süryani Kilisesi katolikosuna kilise içi düzenlemeler hakkında farklı konuları merkeze alan mektuplar yazmıştır. Özellikle miafizitlere karşı Nestûrî kristolojinin savunuculuğunu yapmakla öne çıkmıştır. Bu çabaları "Teselli Mektupları Kitabı" (*Ktabâ d-Buyyâ'ê Avkât d-Egratâ* [ܟܬܒܐ ܕܒܝܝܝܐ ܕܐܘܟܬܐ ܕܐܓܪܬܐ])⁶¹⁷ adıyla piskoposluk döneminden 52, metropolitlik döneminden 32 ve katolikosluk döneminden 22 mektup olmak üzere toplam 106 mektupluk bir koleksiyon ile bir araya

⁶¹² Adyâbîn: Gr. Adiabene; Sür. Hadyâb [ܐܕܝܐܒܝܢ]. Adyâbin bölgesi hakkında bk. Amir Harrak, "Adiabene", *GEDSH*, s. 11-12. Hadyab'ın haritadaki konumu için bk. Ekler: Harita 2. İslâmî Dönemde Süryani Hristiyanlığı.

⁶¹³ Hayatı hakkında bk. Cân Mûrîs Fiyeh (Jean-Maurice Fiey), *el-Kenîsetü's-Süryâniyyetü's-Şarkıyye*, Ar. trc. Kamîl Huşayma, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1990, s. 14-15; Joseph Habbî (Yûsuf Habbî), *Kenîsetü'l-Meşrik: el-Keldâniye - el-Asûriyye*, Menşûrâtü Külliyyeti'l-Lâhûti'l-Hıbrıyye Câmî'tü'r-Rûhu'l-Kuds el-Kaslîk, Cûniye 2001, s. 65-66; Sebastian Paul Brock, "Isho'yahb III of Adiabene", *GEDSH*, s. 218-219.

⁶¹⁴ İşû'yahb bar Bastûmag (ܐܝܫܘܝܐܒܒܪܐܬܘܡܐܓ).

⁶¹⁵ Bêt 'Abe Manastırı hakkında bk. Sebastian Paul Brock, "Beth 'Abe, Monastery of", *GEDSH*, s. 70.

⁶¹⁶ Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 67-68; Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, s. 197. Ayrıca 7. ve 8. yüzyılda Mezopotamya'da yaşayan, öne çıkmış bazı Doğu Süryani Kilisesi mensubu din adamlarından, meselâ I. Georg (ö. 680), Yohannan bar Bankaye (ö. 687), Medâinli I. Hinanişo, Yohannan ed-Deylemî'nin (ö. 738), İslâm ve müslümanlar hakkındaki değerlendirmeleri için bk. s. 198-202.

⁶¹⁷ Tam adıyla *Teselliler/Taziyeler Kitabı Yani Mektuplar*.

getirilmiştir.⁶¹⁸ Bunlardan 48 ve 14 numaralı mektuplar müslümanlarla Doğu Süryaniler'in karşılaşmasının izlerini taşımaktadır.⁶¹⁹

III. İşû'yâhb'ın 39. *Mektub*'unda İslam'dan hemen önceki zaman için “barbar liderler/idareciler” (Sür. *şlitanê barbarê* [ܡܠܚܝܬܐ ܒܒܪܒܪܐ]) ifadesinin kullanılması Araplar'ın, Doğu Süryaniler'in yaşadığı bölgelerdeki hâkimiyetine işaret etme ihtimali taşımaktadır. “Barbar idareciler”in kim olduğu tam olarak kesin değildir. Burada Bizanlılar kastedilmiş olabileceği gibi, Bizans safında savaşıyan hristiyan Gassânî Arapları gibi topluluklar da söz konusu edilmiş olabilir.⁶²⁰

48. *Mektup* esas alındığında III. İşû'yâhb'a göre müslümanların sahip olduğu Mesîh inancı Nestûrî kristolojisiyle uyum içindedir. Ona göre bu açıdan müslüman düşüncesi miafizitlerin inancından çok Nestûrîliğe yakındır. Bu çalışmada müslümanlardan söz edilirken “muhâcir Araplar” anlamında *Tayayê mhagrê* (ܡܗܓܪܐܝܬܐ) ifadesinin kullanılması, bu sıfatı ilk kullanan din adamlarından birinin III. İşû'yâhb olabileceğini göstermektedir.⁶²²

⁶¹⁸ İşû'yâhb'ın *Mektuplar*'ının yazmaları yanında matbu nüshaları ve bunlar üzerinde yapılan çalışmalar için bk. Herman G. B. Teule, “Isho'yahb III of Adiabene”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009, s. 135. *Ktaba d-Buyyâ'e Avkit d-Egrata*'nın Süryanice metni için bk. Isho'yahb III Patriarcha, *Liber Epistularum*, c. 1 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Rubens Duval, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1903.

⁶¹⁹ Teule, “Isho'yahb III of Adiabene”, s. 133-134; Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish an Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 174-182; Bu konu hakkında müstakil bir çalışma için bk. Iskandar Beheiry, *An Early Christian Reaction to Islam: Išû'yahb III and the Muslim Arabs*, Gorgias Press, New Jersey 2019.

⁶²⁰ Marijke Metselaar-Jongens, *Defining Christ: The Church of the East and Nascent Islam*, Doktora Tezi, Vrije Universiteit Amsterdam Faculteit der Geesteswetenschappen, Amsterdam 2016, s. 258.

⁶²¹ III. İşû'yâhb'ın “Tayayê Mhagrê” ifadesini kullandığı 48. Mektup için bk. Isho'yahb III Patriarcha, *Liber Epistularum*, c. 1 (48. Mektup), s. 97 (satır 4).

⁶²² Metselaar-Jongens, *Defining Christ: The Church of the East and Nascent Islam*, s. 261-262; Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish an Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 179-180.

2. Hûzistan Vekayinamesi (652'den sonra)

Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup meçhul bir yazar tarafından 7. yüzyılın sonlarında (muhtemelen milâdî 660-670) Süryanice kaleme alınan *Hûzistan Vekayinamesi*, günümüze başı ile sonu eksik olarak ulaşmıştır. *Vekayiname*, Hûzistan şehrinde yazıldığı tahmin edildiğinden buraya nisbetle meşhur olmuş ve adını buradan almıştır. Yazarı bilinmediğinden anonimliğine, ayrıca eseri keşfedip ilk yayımlayan İtalyan araştırmacı Ignazio Guidi'nin (1844–1935) adına nisbetle de “Guidi Anonim Vekayinamesi” gibi muhtelif isimlerle de kaydedilmiştir.⁶²⁷ Eseri ilk kez 1903 yılında yayımlayan Ignazio Guidi şu başlığı kullanmıştır: “Hürmüz b. Kûsrev'in [Hüsrev] Ölümünden Farslılar'ın Saltanatının Sonuna Kadar: Dinî yani Kilise Tarihlerinden ve Evrensel Yani Dünya Tarihinden Hikâyeler”.⁶²⁸ *Vekayiname*, Sâsânî Hükümdarı IV. Hürmüz (579-89) döneminden, İslam fetihlerinin erken zamanına yani 7. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemi kapsamaktadır.⁶²⁹

Guidi'nin hazırladığı neşirde 23 sayfa olan bu tamamlanmamış *Vekayiname*'nin başlangıç kısmı ve son kısmı eksiktir. Günümüze ulaşmış haliyle, Sâsânî Kısırâsı IV. Hürmüz'ün (590) ölümü ile Hâlid b. Velid'in (ö. 642) seferleri arasındaki dönemi kapsamaktadır. Siyasî ve teolojik meseleler, anekdot ve dedikodu tarzında ele

⁶²⁷ *Hûzistan Vekayinamesi: Anonim Vekayiname.*

⁶²⁸ Ignazio Guidi *Hûzistan Vekayinamesi*'nin adını Süryanice olarak şu şekilde belirlemiştir: *Şarbê Medem men Klisistikê honav deyn Taş'iyatâ 'İtanayatâ va-d-Kûsmûstîkê honav deyn Taş'iyatâ 'Almanaytâ d-men Mavteh d-Hôrmîzd bar Kûsrev va-'damâ l-Şûlam Malkûthûn d-Farsayê* [ܡܬܬܬܝܪܐ ܕܡܕܡܡܢ ܟܠܝܫܬܝܬܝܟܐ ܗܘܢܐܘܕܝܢ ܬܐܫܝܐܬܐ ܐܝܬܢܐܝܬܐ ܘܐܕ-ܕܟܘܫܡܘܫܬܝܟܐ ܗܘܢܐܘܕܝܢ ܬܐܫܝܐܬܐ ܐܠܡܢܐܝܬܐ ܕܡܢ ܡܐܘܬܝܬܐ ܕܗܘܪܡܝܙܕ ܒܪ ܟܘܫܪܐܘܐ ܘܐܕܡܐ ܠܫܘܠܡ ܡܠܟܘܬܗܘܢ ܕܦܪܝܝܐܝܐ]. *Hûzistan Vekayinamesi* metni için bk. “Şarbê Medem men Klisistikê honav deyn Taş'iyatâ 'İtanayatâ va-d-Kûsmûstîkê honav deyn Taş'iyatâ 'Almanaytâ d-men Mavteh d-Hôrmîzd bar Kûsrev va-'damâ l-Şûlam Malkûthûn d-Farsayê”, *Chronica Minora*, c. 1 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Ignatius Guidi, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1903, s. 15-39. Eserin adı, Süryanice yazmaları ve eser hakkındaki çalışmalar için bk. Herman G. B. Teule, “The Chronicle of Khuzistan”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009, s. 130-132. *Hûzistan Vekayinamesi*'nin Süryanice metin ve İngilizce tercümesiyle paralel baskısı için bk. Nasir al-Ka'bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, Gorgias Press, New Jersey 2016.

⁶²⁹ Teule, “The Chronicle of Khuzistan”, s. 130-131; Sebastian Paul Brock, “Syriac Sources for Seventh-Century History”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, c. 2, 1976, s. 23-24; Sebastian Paul Brock, “Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources”, *Journal of the Iraq Academy, Syriac Corporation [Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-'Irâkî - el-Hey'etü's-Süryâniyye]*, c. 5, 1979-1980, s. 25 (302).

alınmaktadır. Materyalin çoğu sözlü kaynaklara dayanmaktadır. *Vekayiname*, yahudilerin ve Sasânîler'in sadık hristiyanlara karşı düşmanlığını vurgulaması, hristiyanlara karşı da kâfirlerin entrikalarını dile getirmesi bakımından tarafdardır. Ancak anlatı yine de çok bilgilendiricidir.⁶³⁰ Olaylar açık ve net bir şekilde somut olarak şu şekilde anlatılır:

Sonra Allah [sayıları neredeyse] deniz kıyısındaki kum gibi çok İsmâil'in oğullarını (Bnay İşmo'îl [بَنِي إِسْمَاعِيل]), onlara [Persler'e] karşı çıkardı. Liderleri (*mdabranhûn* [مَدَابْرَانْهُن]) Muhammed'di (*mhmd* [مُحَمَّد]). Onların önünde ne duvarlar, ne kapılar, ne silahlar ne de kalkanlar dayandı ve Persler'in tüm topraklarına hâkim oldular. Yezdicerd onlara karşı sayısız birlik gönderdi ama Araplar hepsini bozguna uğrattı ve hatta komutanları Rüstem'i öldürdü.⁶³¹

Hûzistan Vekayinamesi'nin yazarı, Hz. Muhammed'i olumlu yansıtmaktadır. İslam fetihlerinin elde ettiği hızlı ilerlemeyi ve birbirini izleyen askeri zaferleri; siyâsî ve askerî yönle odaklanarak resmetmeye çalışmaktadır. *Vekayiname*, ilk halife Hz. Ebû Bekir ve ikinci halife Hz. Ömer zamanına kadar gerçekleşen olayları, son Sâsânî Kısırâsı III. Yezdicerd'in (ö. 651) başkent Medâin'den kaçışını anlatmaktadır. *Vekayiname*'de, Hz. Muhammed'in hayatının başlangıcı, peygamberliğe başlaması ve ölümü hakkında hiçbir açıklama yer almazken, gerçekleşen olaylar üzerinde Hz. Peygamber'in genel etkisine odaklanılmakta ve İslam'ın başarıları yalnızca Hz. Peygamber'e atfedilmektedir. Aynı şekilde *Vekayiname*, Hz. Peygamber'in ölümünden sonraki dönemi kısaca anlatmaya devam etmektedir. Burada birkaç ihtimal söz konusudur: İlk olarak muhtemelen *Hûzistan Vekayinamesi*'nin yazarı Hz. Muhammed'in halefleri hakkında fazla bilgiye sahip değildir. Ya da Hz. Muhammed ve onun adı o kadar iyi bilinmekedir ki; diğer tüm kişilikler onun gölgesinde kalmaktadır. Ayrıca *Vekayiname* yazarının Hz. Muhammed'e, onun inancının kaynağına ve onun takipçilerine olan ilgisi Sâsânî İmparatorluğu'nun başkenti Medâin'in düşüşüne coğrafi ve kronolojik yakınlığından kaynaklanıyor olabilir. *Hûzistan Vekayinamesi* yazarının, İslam'ın erken dönemi hakkında öteki tarihçi ve kilise mensubu yazarlara göre

⁶³⁰ Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish an Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 182-183.

⁶³¹ al-Ka'bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, s. 78-79.

benzersiz konumunun arkasında, muhtemelen kendisini çevreleyen tarihsel bağlam etkili olmuştur. Zira Hz. Peygamber’e atıfta bulunmak için “lider” anlamında *mdabranâ*⁶³² terimini kullanan ilk kişidir.⁶³³

Hiz. Muhammed’in isminin, *Hûzistan Vekayinamesi*’nde açık bir şekilde zikredilmesi tarihî ve filolojik açıdan önemli bir işarettir. Muhtemelen hem Doğu hem de Batı Süryanice metinler dikkate alındığında, Hz. Peygamber’in ismen açıkça zikredildiği ilk metinlerden birinin bu olduğu düşünülmektedir. “Muhammed” ismi, yedinci yüzyılın sonlarına ait daha başka Doğu Süryanice metinlerde yeniden görünmektedir. Şu hususa dikkat çekmek gerekir ki; bu eserlerde isme ek olarak bazı sıfatlar da kullanılır: Örneğin “Arapların Kralı” (*Melikü’l-‘Arab*) ve “İslam Şeriatının Sahibi” (*Sâhibu Şerî’ati’l-İslâm*).⁶³⁴

F. İslam ve Müslümanlar Hakkında Çağdaş Bir Süryani Tanıklık

Süryani Ortodoks hristiyanlar, Suriye ve Filistin bölgesinin yanında Kuzey Mezopotamya’ya dağılmış bir şekilde, ünvanı Antakya Patriği olan dinî lider tarafından idare ediliyordu. Süryani Ortodokslar’ın müslümanlardan haberdar olması erken tarihlere rastlar. Nitekim İslam öncesinden Gassânîler ile iç içe yaşayan Süryani Ortodokslar, Araplar’a aşinaydı. İslam fetihlerini Suriye ve Filistin’de ilk hisseden ve

⁶³² al-Ka‘bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, s. lxiii-lxv.

⁶³³ *Mdabranâ* [ܡܕܒܪܢܐ]: Ar. *el-müdebbir* [المدير].

⁶³⁴ Kaynaklar ve tartışmalar için bk. al-Ka‘bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, s. 78, dipnot 203; ayrıca krş. s. lxiv-lxv. Ayrıca ilginç bir şekilde, Hz. Muhammed’in adının, geleneksel “dolat” (Ar. dâl [د]) yerine (ܡܡܕܪܢܐ); tet (Ar. tâ [ط]) harfiyle bittiği (ܡܡܕܪܢܐ) bir Doğu Süryanice metin de vardır. Hz. Muhammed’in ismindeki farklılık *Anonim 775 Yılı Vekayinamesi* olarak meşhur olan *Şûdo’ô d-Aykanô Îtayhûn Dorê u Şarbotô va-Şnayê d-men Odom ‘damô l-Yavmonô* [ܫܘܕܘܘܕܐ ܕܐܝܟܢܐܐ ܕܪܝܐܐ ܘܫܪܒܘܬܐ ܘܐܝܬܐܝܢܐ ܕܡܢܐ ܕܡܕܐܡܐ ܕܝܐܘܡܢܐ] (Âdem’den Günümüze Zaman, Nesil ve Yılların Haberi) başlıklı tarih eserinde de bulunmaktadır. Bk. “Şûdo’ô d-Aykanô Îtayhûn Dorê u Şarbotô va-Şnayê d-men Odom ‘damô l-Yavmonô”, *Chronica Minora*, c. 3 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Ernest Walter Brooks - Ignatius Guidi - Jean-Baptiste Chabot, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1905, s. 348, (satır 15, 20). Bu vekayinamenin Arapça tercümesi için bk. *Tevârih Süryâniyye mine’l-Kurûn 7-9m*, trc. (nakl ve tahkik) Yûsuf Hibbî (Joseph Habbi), Matbû‘âtü’l-Mecma‘i’l-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî - el-Hey’etü’s-Süryâniyye, Bağdat 1982, s. 256.

kayıt altına alan, Süryani Ortodoks cemaatine mensup anonim bir yazar olmuştur. Burada *Suriye'nin Araplar tarafından Fethinin Hikâyesi* başlıklı metin merkeze alınacaktır.

1. İlk Karşılaşma: Süryanice İncil Yazmasında İslam Fetihlerine Dair Not (637)

Süryani Ortodoks yazarlar, İslam fetihleri ve İslam'ın yeni bir dinî gelenek olarak ortaya çıkmasının İslam dışındaki ilk tanıkları arasındaydı. Hristiyan yazarların Hz. Muhammed'i zikrettiğine dair şimdiye kadar bilinen en eski -büyük ihtimalle çağdaş- kayıt, 637 yılı civarında oluşturulan bir Süryani Ortodoks yazmasında yer almaktadır. Yazmanın kendisi 6. yüzyıla tarihlenen bu eser, Kitâb-ı Mukaddes'in *Peşitta*⁶³⁵ tercümesinin Matta ve Markos İncilleri'nden oluşan bölümüdür.⁶³⁶ Burada dikkat çeken husus ise bu eserin baş tarafında yer alan, normalde boş olması gereken sayfaya, zahriye sayfasına, yazılan ve günümüze parçalanmış halde ulaşan notlardır. British Library, Additional Manuscripts koleksiyonu 14461 numarada kayıtlı, Süryanice yazmanın zahriye sayfasında (vr. 1^a) yer alan İslam hakkındaki en eski metnin bir kısmı, maalesef tamamen okunaksızdır. Muhtemelen düzgün yazamayan bir el tarafından kaydedilen bu notlarda Suriye ve Filistin'deki müslüman varlığı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıdan bir yaprak üzerinde erken dönem İslam fetihlerinin parçalı ve kısmî bir anlatımı yer almaktadır.⁶³⁷ Bu metinde, 634 yılında "Gazze'nin on iki mil doğusunda Filistin'deki Romalılar ile [Hz.] Muhammed'in Arapları arasındaki bir

⁶³⁵ Peşitta; Sür. *Fṣṭtô* (ܦܫܝܬܐ); Lat. *Peshitta*.

⁶³⁶ Bu kaydın yer aldığı varaklar: BL Add., nr. 14,461, vr. 1-107 (*Peşitta*'nın yazılış tarihi 6. yüzyıl). Eserin yer aldığı kütüphane ve koleksiyon bilgileri için bk. William Wright, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, c. 1, British Museum. Department of Oriental Printed Books and Manuscripts, Gilbert and Rivington Printers, London 1870, s. 65-66. Normalde sadece Matta ve Markos İncilleri'ni içeren bu yazmaya, William Wright'ın yorumuna göre, 9. veya 10. yüzyıldan sonra gelen bir yazar, vr. 108-212 arasındaki bölümü oluşturacak şekilde bir parşömen bölümü ekler. Bu kısma Luka ve Yuhanna İncilleri yazılarak dört kanonik İncil tek bir ciltte tamamlanmış olur. Wright, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, c. 1, s. 68.

⁶³⁷ Brock, "Syriac Sources for Seventh-Century History", s. 18; Sebastian Paul Brock, "Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources", s. 2 (325).

Eksik satırları tamamlanmaya çalışılan bu metnin muhtevasının, aşağı yukarı şu şekilde olduğu tahmin edilmektedir:

“Ocak ayında Humus [halkı], hayatları karşılığında teslim olacaklarını taahhüt ettiler ve Muhammed’in (Mûhamed/Mvhmd [محمد]) [Arapları] tarafından birçok köy tahrip edildi. Celile’den Bêt’e kadar birçok insan öldürüldü ve esir alındı... Mayıs ayının yir[mi altıncı] günü vezned[ar], Humus civarından gitti [...]; ve Romalılar onları kovaladılar [...]. On [Ağustos] günü Romalılar Şam civarından kaçtılar ve [orada] yaklaşık on bin [kişi] olmak üzere çok sayıda [insan öldürüldü]. Ve yılın başında Romalılar geldi. Dokuz yüz [kırk yedi] yılının, yirmi [Ağustos’unda] Câbiye’de [çok sayıda R]omalı toplandı ve Romalılar’dan yaklaşık elli bin kişi öldürüldü.”⁶⁴¹

Bu kayıttan anlatılan savaşlar büyük ihtimalle Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihlere işaret etmektedir.⁶⁴² Buradan yola çıkarak Hz. Peygamber’in vefatından 3-4 yıl sonra Suriye şehirlerindeki hıristiyanlar arasında Arabistan’da ortaya çıkan İslam dininden ve Hz. Muhammed’den haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, parçalanmış haliyle bile, mevcut metin açıkça Hz. Muhammed’e, Araplar’a, teslim olan şehirlere (*Celile, Câbiye, Humus, Dimaşk*) ve Bizans ordusunun büyük kayıplarına atıfta bulunmaktadır. Metnin 13. satırında yazarın “biz gördük” (Sür. *hozayn* [سورة الحزین]) ifadesinden yola çıkarak olayların görgü şahidi, çağdaş bir kişi tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁴³ Bu metinden çıkarılabilecek tarih ve yer bilgisinden hareketle, metnin içindeki İskender takvimiyle 20 Ağustos 947 (milâdî 20 Ağustos 636, hicrî 12 Recep 15 Salı)⁶⁴⁴ tarihinin, müslümanların Bizans ile yaptığı en önemli savaş olan ve

⁶⁴¹ Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 117; Palmer - Brock - Hoyland, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, s. 4.

⁶⁴² Bu fetihlerle Cabiye ve Yermük savaşlarına işaret edilmektedir. Cabiye; Sür. Gabîto (جابتو) ifadesinin, Câbiye olduğuna dair yorum hakkında bk. Wright, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, c. 1, s. 66. “Câbiye, Hz. Ebû Bekir devrinde Suriye’de ilk fethedilen yerler arasında zikredilir. İslâm fetihleriyle birlikte önemi artan Câbiye Dimaşk askerî bölgesinin (cünd) merkezi oldu ve burada bir cami ile minber yapıldı. ... Yermük Savaşı sırasında Bizanslılar’la burada küçük bir çarpışma olmuş ve savaşta alınan ganimetler burada toplanmıştır.” Mustafa Fayda, “Câbiye”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 538.

⁶⁴³ Penn, *When Christians First Met Muslims: A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*, s. 22.

⁶⁴⁴ Tam tarih için bk. Mustafa Fayda, “Yermük Savaşı”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 485; ayrıca krş. Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 117.

erken dönem İslamî fetihlerin merkezinde yer alan, Yermuk savaşına atıfta bulunduğu görülmektedir.⁶⁴⁵ Büyük olasılıkla İslam fetihleri gerçekleşirken el ile yazılmış bu kısa not, İslam'ın yükselişinin Süryanice bir el yazmasının içeriğini doğrudan nasıl etkilediği konusunda canlı bir örnek sunar.⁶⁴⁶ Bir anlamda Süryani Ortodoks bir yazar, yaşayıp gördüğü bir vâkıayı elinin altında olan hazır bir kitaba not olarak işlemiştir. Bu da henüz erken denilecek bir tarihte, hem İslam hem de Hz. Muhammed ile ilgili *İslam dışı* ilk kayıtlardan birinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

II. İBNÜ'L-İBRÎ ÖNCESİ METİNLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

A. İbnü'l-İbrî Öncesi Metinler

Bu bölümde müslümanların hristiyanlarla ilk karşılaşmasının örnekleri Grekçe ve Kıptice metinler ile Doğu Süryani ve Süryani Ortodoks yazarların gözünden aktarılmaya çalışılmıştır. Burada özetlenen, hristiyan ve Süryani yazarların İslam ve müslümanlara dair algısı özetlenecek olursa; 7. yüzyıl ve muhtemelen sonrasında, temelde İslam ve müslümanlar için öne çıkan adlandırmalarda birden fazla tanımlama ve isimlendirmenin bulunduğu dikkat çekmektedir.

Hz. Peygamber'i anlatmak için; Arabistan'da ortaya çıkan “Peygamber Muhammed”; yahudilerin beklediği Mesîh'in habercisi olan “Sarasinler arasında çıkmış Peygamber” gibi ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'e atıfta bulunmak için “lider” (*el-müdebbir* [المدير]) anlamında *mdabranâ* (مدبرنا) tabiri tercih edilmiştir.

Bir önceki bölümde zikredilen kaynaklarda da belirtildiği üzere İslam ve müslümanlar anlatılırken bazen hristiyanların kendi dinî durumları da göz önüne alınmıştır. Örneğin, “giderek yükselen bir şekilde, hristiyanların Tanrı'ya karşı günah işledikleri ve doğru imandan saptıkları için, Sarasinler'in (Araplar/müslümanlar)

⁶⁴⁵ Balicka-Witakowski - Brock - Taylor - Witakowski, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası'nın Varisleri*, c. 2, s. 258.

⁶⁴⁶ Michael Philip Penn, “Monks, Manuscripts, and Muslims: Syriac Textual Changes in Reaction to the Rise of Islam, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 12, sy. 2, 2009, s. 240.

fetihlerinin ilerlediği” anlatılmıştır. İslam’ın uygulamalarına işaret babında “Sarasinler’in namaz kıldığı ve oruç tuttuğu”ndan söz edilmiştir. Bir başka açıdan müslümanlar için “muhâcir Araplar” veya “Hâcer’in Çocukları” anlamına gelebilecek bir tabir olan *Tayayê mhagrê* (ܬܝܝܝܬܐ ܡܚܝܝܬܐ) ifadesi kullanılmıştır. Dinler arası ilişkiler yönünden ise müslümanlardan söz edilirken “inancımızı öven” şeklinde müslümanların hristiyanlara iyi baktığı tasvir edilmiştir. Bir başka açıdan da müslümanlar ile hristiyanların ilişkileri bağlamında, müslüman baskısı olmaksızın Hristiyanlık’tan (muhtemelen Nestûrîlik’ten) İslam’a geçenlerden söz edilmektedir. Yine başka bir metinde, Hz. Peygamber ve müslümanlar birlikte zikredilerek “Muhammed’in Arapları” anlamında *Tayayê d-Muhammed* (ܬܝܝܝܬܐ ܕܡܚܡܕܐ) ifadesi kullanılmıştır.

İslamî dönemde Bağdat merkezli Doğu Hristiyanlığı ile Ortaçağ boyunca Roma merkezli Batı Hristiyanlığı arasında bulunan İslam’a bakış farkı, her iki grubun müntesiplerinin yazılarında görülmektedir.⁶⁴⁷ Bizzat Doğu hristiyan mezhepleri dikkate alındığında da bu mezheplerin İslam ve müslümanlar hakkında farklı değerlendirmelere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Batı Süryani (Süryani Ortodoks / Yakubi), Doğu Süryani (Doğu Kilisesi / Nestûrî) ve Rum (Melkit) hristiyanlardan oluşan üç grubun mensubu olan yazarların kendi mezhebî duruşları yanında, yaşadıkları coğrafyadaki hâkim devletle olan ilişkilerine göre müslümanların gelişini yorumlamaları da farklılık arz etmektedir.

Her üç hristiyan mezhebin yazarları yaşadıkları bölgelerde, Bizans ve Sasânî imparatorluklarının hâkimiyetinin yok olmasını anlamlandırmak; ayrıca İslam fetihleri sonucunda hristiyanların karşılaştığı sıkıntılara cevap vermek için bazı teolojik açıklamalar yapma gayretine girmişlerdir. Nestûrî ve Yakubi toplulukları bu durumu ilâhî bir uyarı olarak yorumlamıştır. Yakubiler’e göre Bizans İmparatorluğu’nun Suriye ve Mısır’da mağlup olması, Herakleios döneminde benimsenen Kadıköy Konsili taraftarlığına karşı Tanrı’nın bir cezasıydı.⁶⁴⁸

⁶⁴⁷ Bu konuda kısa bir değerlendirme için bk. Richard C. Martin, “İslâm Çalışmalarının Tarihi”, *Batı’da Din Çalışmaları*, der. ve çev. Ömer Mahir Alper, Metropol Yayınları, İstanbul, 2002, s. 201-202.

⁶⁴⁸ Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, s. 20.

Nestûrîler, Kuzey Mezopotamya'daki (*Bêt Nahrîn*, el-Cezîre) Yakubiler'in yani Süryani Ortodokslar'ın inançlarını yaymadaki başarılarından dolayı ilâhî bir cezaya uğradıklarını ifade etmiştir. Ya da daha geniş bir bakış açısına göre, Sasânî İmparatorluğu'nun Arap müslümanlarca fethedilmesi, Nestûrîler açısından, Zerdüştlük için bir ceza olarak anlaşılmıştır.⁶⁴⁹

Öte yandan Kadıköy Konsili taraftarı Melkitler'e göre ise, Araplar'ın varlığı Hristiyanların günahlarından ve dinlerine karşı gevşek davranmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim Bizans'ın kendi hâkimiyetini Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da sağlamlaştırmak için kiliseler arası birlik umuduyla 7. yüzyılda Kadıköy Konsili kararlarından kısmen vazgeçme anlamına gelen monothelizm/diyotheletizm⁶⁵⁰ kristolojisini gündeme getirmesi bu gevşekliğin tezahürüdür. Ayrıca 690 yılı civarında müslümanların gittikçe güçlenerek Bizanslılar'ın eski topraklarına yerleşmesi, *kıyametin yaklaştığı beklentisiyle* anlamlandırılmaya çalışılmıştır.⁶⁵¹

B. İbnü'l-İbrî Öncesi Metinlerin Değerlendirilmesi

İbnü'l-İbrî'nin de mensubu olduğu Süryani Ortodoks yazarların İslam ve müslümanlar ile ilgili yazıları, son dönem İslam çalışmaları yapan uzmanlarca öne çıkarılmış, muhtemelen bu metinlere yazarının dahi kastetmediği anlamlar yüklenerek metinlerin içeriği yeniden yorumlanmıştır. Burada İbnü'l-İbrî'ye gelinceye kadar genel anlamda İslam'a dair Süryani Hristiyanlığı'nın geride bıraktığı materyali esas alan

⁶⁴⁹ Brock, "Syriac Views of Emergent Islam", s. 20-21. Abdul-Massih Saadi, "Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources", *The Qur'ân in its Historical Context*, ed. Gabriel Said Reynolds, Routledge, London - New York 2008, s. 217-219.

⁶⁵⁰ Monothelizm; Hristiyan inancında İsa Mesih'te sadece tek bir irade olaark ilâhî iradenin bulunduğunu savunan inançtır. Bu inanç 624 yılında Bizans İmparatoru Herakleios tarafından hem miáfizit hem de diyofizit kiliseleri memnun etmek için öne sürülen bir ara formüldür. Patrik Sergius (ö. 638) ile Papa Honorius'un (ö. 638) desteklediği bu formül, 680-681 yıllarında İstanbul'da toplanan 6. Ekümenik Konsil'de reddedilerek diyotheletizm kabul edilmiştir. Diyotheletizm inancına göre İsa Mesih'te insânî ve ilâhî olmak üzere iki irade vardır. Bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, "Monothelizm" md., s. 266.

⁶⁵¹ Brock, "Syriac Views of Emergent Islam", s. 21; Aydın, *Batı İslam Algısının Arkeolojisi*, s. 20-21.

teorik yaklaşımların çerçevesi çizilerek kısa bir değerlendirmesi sunulacaktır. Sonrasında ise, İbnü'l-İbrî'nin düşüncelerine geçilecektir.

İslam'ın Süryaniler ile ilişkisi ve etkileşimi farklı düzlemlerde ele alınmıştır. Süryani mezhebi, dili ve literatürünün İslam ve Kur'an üzerindeki etkisini, son dönemde dört yazar farklı bir boyuta taşımıştır. Neredeyse "İslam her şeyini dışardan ödünç aldı, bunun da baş kaynağı Süryaniler'dir" şeklinde özetlenebilecek iddialar kaleme alınmıştır. Alphonse Mingana (ö. 1937), John Wansbrough (ö. 2002), Cristoph Luxenberg (?) ve Karl-Heinz Ohlig (d. 1938) İslam'a dair bu türden görüşleri öne süren yazarlardandır. Bu iddia sahiplerinden Mingana ve Wansbrough ölmüş, diğer iki iddia sahibi Luxenberg ve Ohlig ise halen hayattadır.

Bu iddialardan birine göre İslam ile Süryani etkileşiminin başlangıcı, esasen İslamî kutsal metinlerde kendini göstererek İslam'ın kökenlerinde görülmüştür. Alphonse Mingana'nın (1878-1937)⁶⁵² öne sürdüğü bu görüşe göre, tahminen Kur'an'da Süryanice'den ödünç alınan kelimeler, Kur'an metnindeki yabancı kelimelerin yaklaşık yüzde yetmişini oluşturuyordu.⁶⁵³

Bir başka iddia sahibi olan John Wansbrough (1928-2002) ise İslam, Muhammed ve Kur'an için Süryani kökenler bulmak üzere Süryani kaynak ve literatürünü de esas alarak karşılaştırmalı veriler kullanmaya çalışmıştır.⁶⁵⁴

Mingana'nın Kur'an'daki Süryani diline ait kelimelere dair iddiası kendisinden sonra gelenleri iyice teşvik etmiştir. Nitekim Cristoph Luxenberg,⁶⁵⁵ takma adlı, kimliği

⁶⁵² Alphonse Mingana: Sür. Hurmiz Mingana [ܡܢܓܢܐ ܡܝܢܓܢܐ]. 20. yüzyıldaki Süryani araştırmacılarından, aslen Osmanlı Irakı'nın Zaho şehrinden olan Keldânî Kilisesi mensubu bir yazardır. Süryani yazmaları hakkında çalışmalar yapmıştır.

⁶⁵³ Mingana'nın bu iddiası için bk. Griffith, "Islam, Syriac Interactions with", s. 220.

⁶⁵⁴ Griffith, "Islam, Syriac Interactions with", s. 220. John Wansbrough'un iddiaları için bk. Steenbrink, "İslâm'ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar", s. 215.

⁶⁵⁵ Muhtemel gerçek kimliğinin Lübnan, Irak, Hindistan asıllı bir hristiyan veya İslam'ın kökeni üzerine çalışan bir Alman araştırmacı olduğu düşünülmektedir. Cristoph Luxenberg'in kimliği, çalışmasının kökeni ve temel iddiaları hakkında özet bir değerlendirme için bk. Steenbrink, "İslâm'ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar", s. 218-219. Cristoph Luxenberg'in Iraklı bir hristiyan olabileceğine dair bk. Bülent Uçar, "Batılı İslamologların Modernist Müslümanlara Bakışı ve Avrupa Üniversitelerinde İslam Din Eğitimi ile İlahiyat Bölümleri", *Rihle Üç Aylık İlim, Kültür, Medeniyet Dergisi*, sy. 3, 2008, s. 108-113. Ayrıca bir internet gazetesinde bu

gizli bir yazar; İslam'ın kökenine dair iddialarıyla öne çıkmaktadır. Luxenberg'in telifi olarak yayımlanan *Die Syro-Aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, (Kur'an'ın Süryanice-Aramice Okuma Biçimi: Kur'an Dilinin Deşifre Edilmesi Üzerine Bir Katkı)⁶⁵⁶ başlıklı kitap, Kur'an'ın Süryani-hristiyan dil ve kültür unsurlarıyla örülü olduğunu iddia etmiş ve Kur'an metnindeki Aramice ve Süryanice ifadelerin de zamanla Arapçalaştırıldığını söylemiştir. Luxenberg'in bu iddiasına göre; Kur'an dilinin dilbilgisi ve sözlük yapısı üzerinde Süryanice dilinin önemli düzeyde etkileri vardı. Hatta Luxenberg kendisinden önceki iddiaları daha da ileri götürerek *Kur'an'ın, Hristiyanlığın bir litürji kitabı üzerine bina edildiğini* ifade etmiştir. Bu iddiasıyla Luxenberg, *İslam'dan önce var olan bir Kur'an* inşa etmiştir. “Öyle ki bu Kur'an zamanla Süryanice'den, kendisiyle birlikte büyüyen Arapça diline dönmüş, hristiyan toplumlara ait bir litürji kitabıdır.”⁶⁵⁷

Kur'an ve İslam'ın Süryanilik ile ilişkisinde şaşırtıcı ve farklı iddialarıyla öne çıkan son isim, Cristoph Luxenberg'un iddialarını devam ettiren Alman yazar Karl-Heinz Ohlig'dir (d. 1938). Almanya'nın Saarbücken şehrindeki Saarland Üniversitesi'nde 2006 yılına kadar görev yapmış olan Ohlig, öne sürdüğü iddialarıyla revizyonist “Saarbrücken grubu/ekölü” müntesibi olarak anılmaktadır. Bir anlamda Ohlig, İslam tarihi ve İslam'ın erken dönemine dair araştırma ve yaklaşımlarıyla “Revizyonist İslam Araştırmaları Okulu”nun bir parçası olan “Saarbrücken Okulu” nun bir temsilcisidir. Karl-Heinz Ohlig ve Gerd-Rüdiger Puin editörlüğünde hazırlanan *The Hidden Origins of Islam: New Research into its Early History* (Karanlık Başlangıçlar:

müstear ismin, Kur'an'ın yazmaları üzerine ve Kur'an metninin Arami/Süryani kökeni üzerine çalışan son dönem Alman oryantalistlerden Gerd-Rüdiger Puin (d. 1940) olduğu da zikredilmiştir. İddialar için bk. “Alman oryantalistlerin Kur'an araştırmaları”, 30.03.2008, <https://www.timeturk.com.tr/2008/03/30/alman-oryantalistlerin-kur-an-arastirmalari.html> (03.07.2022).

⁶⁵⁶ Kitap adının tercümesi farklı olarak şu şekilde kaydedilmiştir: “Kur'an'ın Süryani-Aramice Okunuşu: Kur'an Dilindeki Şifrenin Çözülmesine Katkı”. Bk. İsmail Albayrak, “Batı'da Son Dönem Kur'an Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, ed. Abdullah Aydın - Erdinç Ahatlı - İsmail Albayrak, DİB Yayınları, Ankara 2003, s. 178.

⁶⁵⁷ Luxenberg'in iddiaları hakkında değerlendirmeler için bk. Steenbrink, “İslâm'ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar”, s. 218-219; Uçar, “Batılı İslamologların Modernist Müslümanlara Bakışı ve Avrupa Üniversitelerinde İslam Din Eğitimi ile İlahiyat Bölümleri”, s. 108-113; “Alman oryantalistlerin Kur'an araştırmaları”, 30.03.2008, <https://www.timeturk.com.tr/2008/03/30/alman-oryantalistlerin-kur-an-arastirmalari.html> (03.07.2022).

İslam'ın Kökeni ve Tarihi Üzerine Yeni Araştırmalar) adlı derleme eserde, Ohlig'in kaleme aldığı "Syrian and Arabian Christianity and The Qur'ân" (Süryani ve Arap Hristiyanlığı ve Kur'ân) başlıklı makalede, İslam'ın ve Kur'ân'ın hristiyan bir kökeni olduğu iddia edilmektedir.⁶⁵⁸

Ohlig, Kur'ân'ın İncil'in bozulmuş bir versiyonu olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Hz. Muhammed'in tarihî varlığını inkâr etmekte buna delil olarak da *Muhammed* (kelime anlamıyla "övgü ile anılan") isminin "Îsâ Mesîh'in bir sıfatı" olduğunu ve bunun Suriye-Irak coğrafyasındaki hristiyanlar arasında yaygın bir kabul olduğunu iddia etmektedir.⁶⁵⁹

Özetlemek gerekirse bu iddia sahipleri teorilerini o derece ileri götürmüşlerdir ki; İslam üzerine çalışan gayri müslim yazarlar bile bunların zorlama yorumlar ve iddialar içerdiğini düşünmüş, kimileri de açık bir şekilde bu görüşleri eleştirmiştir: "...[Ohlig gibi] bazıları ise İslam'ın gelişimini çok geç bir tarihlerdeki, İznik öncesi, Süryani Hristiyanlığı'na; şimdiye kadar erken Süryani bilginlerce tanınmayan bir heretikliğe/sapkınlığa dayandıracak kadar ileri gitmiştir."⁶⁶⁰

Süryani kaynakları üzerinden İslam'ın kökenine ve doğuşuna dair bu 20. yüzyıl hipotezleri, kendi özel sonuçları için çok az bilimsel destek kazanmış veya neredeyse hiç taraftar bulamamıştır. Bu teori ve hipotezlerin çizdiği olumsuz çerçeveye rağmen bir hususa dikkat çekilmelidir. Bu iddialara rağmen, İslam'ın zuhur ettiği 7. yüzyıldan, yani Geç Antikçağ'dan başlayarak; Süryani kaynaklarının ve Süryani Hristiyanlığı'nın İslam

⁶⁵⁸ Karl-Heinz Ohlig, "Syrian and Arabian Christianity and The Qur'ân", *The Hidden Origins of Islam: New Research into its Early History*, ed. Karl-Heinz Ohlig - Gerd-Rüdiger Puin, Prometheus Books, Amherst 2009, s. 361-401 (makalenin aslı "Das Syrische und Arabische Christentum und der Koran" [Süryani ve Arap Hristiyanlığı ve Kur'ân] Almanca yazılmıştır. Bk. Karl-Heinz Ohlig, "Das Syrische und Arabische Christentum und der Koran", *Die dunklen Anfänge: Neue Forschungen zur Entstehung und frühen Geschichte des Islam*, ed. Karl-Heinz Ohlig - Gerd-Rüdiger Puin, Schiler Hans Verlag, Berlin 2007, s. 336-404).

⁶⁵⁹ Karl-Heinz Ohlig'in görüşlerinin değerlendirilmesi için bk. Steenbrink, "İslâm'ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar", s. 219-221.

⁶⁶⁰ "...some have gone so far as to postulate the development of Islam at this late date from a supposed heretical, pre-Nicene, Syriac Christianity, hitherto unrecognized by earlier Syriac scholars (Ohlig)." Bk. Griffith, "Islam, Syriac Interactions with", s. 220.

ile ilişkisinin boyutlarını, ilmî çalışmalarla ortaya koymanın gerekliliği önümüzde durmaktadır.⁶⁶¹

Hıristiyan yazarların İslam ve müslüman algısına dair bu bilgilerden sonra İbnü'l-İbrî'nin eserlerinde İslam ve müslüman algısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

⁶⁶¹ Griffith, “Islam, Syriac Interactions with”, s. 220.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ALGI VE GERÇEK:
İBNÜ'L-İBRÎ'DE İSLAMÎ KAVRAM VE DEĞERLER

I. İSLAM VE MÜSLÜMANLAR İLE İLGİLİ TANIMLAMALAR

- A.** Sarkoyê [سركو] (Sarasinler)
- B.** Hagroyê [هagro] (Hâceroğulları) - İşmo 'îloyê [إشمو 'إلوي] (İsmâiloğulları)
- C.** Tayoyê [تايو] (Taylılar - Araplar) - Arâboyê [أرابو] (Araplar)
- D.** Müslimûn [مسلمون] / Maşlmonê [ماشمون] (Müslümanlar)
- E.** Mülûkü 'l- 'Arabi 'l-Müslimîn [ملوك العرب المسلمين] (Müslüman Araplar'ın Krallığı)

II. HZ. MUHAMMED İLE İLGİLİ ANLATILAR

- A.** Sâhibü 'ş-Şerî 'ati 'l-İslâmiyye [صاحب الشريعة الإسلامية] (İslamî Şeriatın Sahibi)
1. Hz. Muhammed'in Çocukluğu
 2. Rahip Bahîrâ Hikâyesi
 3. Bedir Gazvesi
 4. Hendek Gazvesi
 5. Müseylimetülkezzâb [مسيلمة الكذاب] (Yalancı Peygamber Müseylime)
 6. Hz. Muhammed'in Mûcizeleri
 7. Değerlendirme

III. MÜSLÜMANLARIN TESLÎSİ İNKÂRI

- A.** Müslümanlar, Filozoflar, Yahudiler ve Sabbellianistler'in Teslîs Eleştirisi
1. Birinci İtiraz ve Cevabı: Uknûmun Varlığı
 2. İkinci İtiraz ve Cevabı: Kelime ve Ruh
 3. Üçüncü İtiraz ve Cevabı: Uknûmlar ve Varlık
 4. Dördüncü İtiraz ve Cevabı: Uknûmlar ve Cevher

5. Beşinci İtiraz ve Cevabı: Uknûmların Mürekkebe veya Basit Olması
6. Altıncı İtiraz ve Cevabı: Uknûmların Ezeliliği
7. Yedinci İtiraz ve Cevabı: Allah'ın Bilgisinin Mahiyeti
8. Sekizinci İtiraz ve Cevabı: Allah'ın Bilgisinin Vasıtaya İhtiyaç Duyması

IV. MÜSLÜMANLARIN İSÂ MESÎH'İN ULÛHİYYETİNE ELEŞTİRİLERİ

A. Müslümanların Ulûhiyyet-Peygamberlik Mukayesesi

1. Birinci İtiraz ve Cevabı: Teslîs-Tevhid Mukayesesi
2. İkinci İtiraz ve Cevabı: Teslîs ve Monoteizm (Çoktanrıcılık)
3. Üçüncü İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Ulûhiyyeti
4. Dördüncü İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Aynı Anda Hem Tanrı Hem İnsan Olması
5. Beşinci İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Babasız Doğumu
6. Altıncı İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Oğul Olması
7. Yedinci İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Kral Olması
8. Sekizinci İtiraz ve Cevabı: Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin Delilleri
9. Müslümanların Bir Müracaatı ve İbnü'l-İbrî'nin Cevabı: Kutsal Metinlerin Tercümesi ve Tahrifi

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ALGI VE GERÇEK:
İBNÜ'L-İBRÎ'DE İSLAMÎ KAVRAM VE DEĞERLER

“Nasıl ki Aristo Yunan felsefesinin, İbn Rüşd de Arap felsefesinin zirvesini temsil ediyorsa İbnü'l-İbrî de Süryani felsefesinin zirvesini temsil etmektedir. ...”

“... وإذا كان أرسطو يمثل ذروة الفلسفة اليونانية، وابن رشد يمثل ذروة الفلسفة العربية فابن العبري يمثل ذروة الفلسفة السريانية، ...”⁶⁶²

Severyûs İshak Sâkâ (1931-2011)

⁶⁶² Metropolit Severyûs İshak Sâkâ [سويريوس إسحق ساكا] (ö. 2011), 1988 yılından vefatına kadar Süryani İhtisas Çalışmaları Patrik Vekili (en-Nâ'ibü'l-Batriyarkâ li'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ [النائب البطريكي للدراسات [السريانية العليا]] ve Musul'da bulunan *ed-Deyru'l-Kahnûti* başkanlığı yapmıştır. İshak Sâkâ'nın bu ifadeleri için bk. Sâkâ, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, s. 251.

I. İSLAM VE MÜSLÜMANLAR İLE İLGİLİ TANIMLAMALAR

Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koyduğu din anlayışında İslam, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinin genel adıdır. Bu anlamıyla İslam hem ilk hem son dindir.⁶⁶³ Özel olarak ise İslam, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği son ilâhî ve evrensel dindir.⁶⁶⁴ İslam'ın zuhuruyla Hz. Muhammed'in son nebi, onun davet ettiği İslam'ın da son din olduğu, nübüvvetin onun şahsıyla hitam bulduğu ilan edilmiştir.⁶⁶⁵ Öte yandan, Ortaçağ dönemi boyunca genel olarak hristiyanlara göre, Hristiyanlık son evrensel, ilâhî din ve mesajdır. Zira Hristiyanlık *eski ahid* dönemi olan Yahudilik'ten sonra *yeni ahid* döneminin dinidir.⁶⁶⁶ Dolayısıyla Hristiyanlık Mesîh'in dünyanın sonuna doğru ikinci defa gelişine kadar (Gr. *parousia*) son dindir.⁶⁶⁷

İslam'ın Yahudilik ve Hristiyanlık'tan sonra gelen son din olması kimi yazarlarca şöyle açıklanmıştır: “Hristiyanlık kendisini Yahudiliğin tamamlayıcısı; İslam da kendisini Hristiyanlığın tamamlayıcısı ve restore edicisi olarak görmüştür.”⁶⁶⁸ Bu nedenle Ortaçağ'da yaşayan hristiyan yazarlarca İslam'ın ilâhî bir din olduğu kabul edilmemektedir. Onlar, İslam'ın Hristiyanlık'tan ayrılan sapkın bir mezhep olduğunu öne sürerek Hz. Muhammed'in peygamberliği reddetmektedir.⁶⁶⁹

⁶⁶³ Farklı sûre ve âyetlerde tüm peygamberlerin “hak din, dosdoğru din, hâlis din, Allah'ın dini” olarak isimlendirilen *İslam dini*'ni tebliğ ve tavsiye etmiş oldukları (Âl-i İmrân 3/83; et-Tevbe 9/33, 36; ez-Zümer 39/3); ayrıca tüm peygamberlere “müslüman olmaları” emredildiği zikredilmiştir (Yûnus 10/72; el-Bakara 2/131, 132; el-Mâide 5/44; el-En'âm 6/14, 163; el-Mü'min 40/66).

⁶⁶⁴ el-Mâide 5/3; Âl-i İmrân 3/85; el-En'âm 6/19; el-A'râf 7/158; el-Enbiyâ 21/107; el-Furkân 25/1; Sebe' 34/28.

⁶⁶⁵ Âl-i İmrân 3/19; el-Ahzâb 33/40.

⁶⁶⁶ Matta, 26/28; Luka, 22/20; Korintoslular'a İkinci Mektup, 3/6-180; İbraniler'e Mektup, 9/15.

⁶⁶⁷ Yeni Ahid'de İsâ Mesîh'in ikinci gelişi mecâzî olarak temsiller üzerinden anlatılmaktadır. Buna göre çeşitli alâmetler ile Mesîh, ikinci kez dünyaya gelecek ve bin yıl sürecek bir krallık kuracaktır. Bk. Matta, 24/4-44; Markos, 13/24-31; Luka, 17/23-24; 21/25-31; Matta, 25/31-46; Markos, 13/32; Yuhanna, 5/22; Elçilerin İşleri, 1/7; Vahiy, 20/4-6; 22/20.

⁶⁶⁸ Daniel Sahas, “Hristiyanlığın İslam'la Olan Münazaralarında Arap Karakteri Yuhanna ed-Dımaşkî'nin Konumu”, çev. M. Faruk Toprak, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 9, 2010, s. 39.

⁶⁶⁹ İslam'a karşı ilk reddiye yazan Yuhanna ed-Dımaşkî, İslam'ı sapkın hristiyan mezhepler arasında görmüş ve konu ile ilgili kitabının 100. bölümünü “İsmâîlîler/Hâcerîler” adıyla İslam'a ayırmıştır. Yuhanna ed-Dımaşkî'nin ilgili risalesi için bk. İsmail Taşpınar, *Dinler Tarih ve İnançlar*, İFAV Yayınları, İstanbul 2022, s. 101-108.

Süryani kaynakların çoğunda Hz. Muhammed, Arap krallarının ilki olarak tanımlanır. Bununla birlikte, Hz. Muhammed için hem Doğu Süryani hem de Batı Süryani kaynaklarında ortaya çıkan ilginç bir terim; dinî bir anlam taşıyan bir terim olan “rehber” anlamındaki *mhadyanâ* (ܡܚܕܝܢܐ)⁶⁷⁵ ifadesidir.⁶⁷⁶ Bu ifadenin kökeni belli değildir. Bununla beraber Süryanice olduğunu kabul edenlere göre *hadayâ* terimi,⁶⁷⁷ Süryani edebiyatının ilk dönemlerinde kristolojik bir unvan olarak İsa Mesîh için kullanılmıştır.⁶⁷⁸

Yine Hz. Muhammed için *rehber* ifadesini andıran, daha ziyade siyasî hüviyete sahip “lider” (*el-müdebbir*) anlamında *mdabranâ* unvanı *Huzistan Vekayinamesi*’nde öne çıkan nitelendirmelerdendir.⁶⁷⁹ Hz. Muhammed için kullanılan diğer nitelgeler arasında siyasî sıfat olarak “kral/melik” anlamında *malkâ* (ܡܠܟܐ) ifadesi vardır.⁶⁸⁰ Burada Süryani yazarların Hz. Muhammed’in dinî kişiliğini yani peygamberliğini öterek onun liderlik yönünü öne çıkarttıkları, bir anlamda Hz. Muhammed’i siyasî bir figür olarak sundukları söylenmelidir.

Aynı şekilde Süryani yazarlarca Hz. Muhammed’in terbiye edici yönünü anlatan “müeddib” anlamında bir terim olan *terâ’â* (ܬܪܐܐ) sıfatı da kullanılmıştır.⁶⁸¹ Bunun dışında İslam kültürünün etikisiyle -muhtemelen 11. yüzyıl civarında Arapça olarak kaleme alınan bir metinde Hz. Muhammed için “İslâmî Şeriatın Sahibi” (*Sâhibü’ş-Şerî’ati’l-İslâmiyye*) ifadesine işaret eden “şerî’atü’l-İslâm” (ܫܪܝܥܬܐ ܐܝܬܐ ܕܐܝܠܐ) tabiri⁶⁸²

(CSCO), ed. I.-B. [Jean-Baptiste] Chabot, E Typographeo Reipublicae, Parisiis [Paris] 1920, s. 227 (satır 7-8).

⁶⁷⁵ Batı Süryanice’de *mhadyonô* (ܡܚܕܝܢܐ).

⁶⁷⁶ al-Ka’bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, s. lxiv-lxv.

⁶⁷⁷ Batı Süryanice’de *hadoyô* (ܡܚܕܝܢܐ).

⁶⁷⁸ Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, s. 14, dipnot 32.

⁶⁷⁹ al-Ka’bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, s. lxiv-lxv.

⁶⁸⁰ Batı Süryanice’de *malkô* (ܡܠܟܐ).

⁶⁸¹ Batı Süryanice’de *tor’o* (ܬܪܐܐ).

⁶⁸² Bu ifade Doğu Süryani Kilisesi mensubu anonim bir yazar tarafından, kaleme alınan *et-Târîhu’s-Si’irdî*’de (Siirt Vekayinamesi) geçmektedir. Arapça kaleme alınmış eserdeki ifade için bk. “Histoire Nestorienne Inédite (Chronique de Séert): Seconde partie (II)”, nşr. Addai Scher (Eddî Şîr), *Patrologia Orientalis*, c. 13, Firmin-Didot, Paris 1919, s. 600. Ayrıca *et-Târîhu’s-Si’irdî*’nin

kullanılmıştır.⁶⁸³ Nadiren de olsa Hz. Muhammed için Arapça “resûl”den uyarlanan rasûlâ (رَسُولًا)⁶⁸⁴ sıfatının da kullanıldığı zikredilmiştir.⁶⁸⁵

Hz. Muhammed’in vefatından sonra müslümanların idarecisi olan halifeler, Süryani yazarlarca birer kral vârisi olarak telakki edilmiştir. İlginç olarak nadiren de olsa müslümanların kullandığı tabirlerin Süryaniceleştirilmiş halleriyle karşılaşılmaktadır. Örneğin Hulefâ-yi Râşidîn devrinde müslümanların kullandığı “Allah’ın resulünün Halifesi” (*halîfetü resûlillâh*) ve “müminlerin emîri” (*emîrû’l-mü’minîn*) unvanları Hz. Osman’a hitaben Süryanice tercümeleriyle *Tahlûfô da-Nbiyeh d-Alohô* [ܬܠܦܐ ܕܢܒܝܐ ܕܐܠܗܐ] ve *amîrô da-mhaymnê* [ܐܡܝܪܐ ܕܡܚܝܡܢܐ] şeklinde tarih eserlerinde kaydedilmiştir.⁶⁸⁶

Yerel yöneticiler için Süryani kaynakları Arapça terim olan *amîre* (emîrlere) veya nötr bir ifade olarak *şalîte* (sultânlar) veya *rîşê* (reisler) tabirlerini de kullanır. Süryani kaynakları burada sıralanan ifadeleri İslam’dan önce Roma ve Sâsânî idarecileri için de kullanmıştır.⁶⁸⁷ Bu durum Süryani yazarlarda İslamî yönetimin, önceki Bizâns ve Sâsânî döneminin krallık idaresini tevarüs ettiği şeklinde bir bakış açısının olduğuna işaret sayılabilir.

13. yüzyılda İbnü’l-İbrî döneminde, İslam ve Hz. Muhammed ile ilgili literatürün zenginleştiği, artık doğrudan Kur’ân’dan ve müslüman âlimlerin

yeni basımı için bk. *et-Târihu’s-Si’irdî: Târih Nestûrî Ğayr Menşûr - Vekâyi’ Sîrt*, c. 2, nrş. Eddî Şîr, Ma’hadü’t-Türâsi’l-Kürdî, es-Süleymâniyye 2010, s. 181. *et-Târihu’s-Si’irdî*’nin özellikleri ve yazarının muhtemel kimliği, eserin muhtemel yazım tarihi için bk. Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 319-321, 387-389. Kitabın ortaya koyduğu Hz. Muhammed portresinin değerlendirildiği bir çalışma için bk. Philip Wood, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 243-256.

⁶⁸³ al-Ka’bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, s. lxiv-lxv; Saadi, “Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources”, s. 218.

⁶⁸⁴ Batı Süryanice’de *rasûlô* (رَسُولًا).

⁶⁸⁵ Kaynaklar ve tartışmalar için bk. al-Ka’bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, s. 78, dipnot 203; ayrıca krş. s. lxiv-lxv.

⁶⁸⁶ Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, s. 14, dipnot 33. Bu iki unvanın bir arada Hz. Osman’a hitaben kullanımı için bk. *Mektab Zabnê d-‘al Şarbê ‘Olmonoyê u ‘İdtonoyê ‘damô la-Şnat 1234 la-Mşihô* (*Anonymi Auctoris Chronicon Ad Annum Chirsti 1234 Pertinens*), c. 1, s. 277 (satır 3-4).

⁶⁸⁷ Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, s. 14; Saadi, “Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources”, s. 218, dipnot 5.

kitaplarından bilgi alınabilmesinin verdiği fırsatla kullanılan ifade ve sıfatların daha kesin ve açık olduğu görülmektedir.

İbnü'l-İbrî'nin kaleme aldığı tarih ve teolojiye dair eserler içerisinde İslam ve müslümanlarla ilgili bilgilerin bulunduğu eserlerin başında Arapça olan *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel* ile Süryanice olan *Ktobô d-Maktbonût Zabnê* ve *Mnorat Kûdşê* gelmektedir. İbnü'l-İbrî eserlerinde İslam ile ilgili birçok niteleme kullanır. Bunların başında etnik çağırışımı yansıtan *Sarkoyê*, *Îşmo 'ïloyê*, *Hagroyê*, *Tayoyê*, *Arâboyê* ile dinî bir çağırışımı yansıtan *maşlmonê* (*müslimûn*) ifadeleri gelmektedir.

A. *Sarkoyê* [ܣܪܟܝܐ] (Sarasinler)

İslamiyet'ten önce Araplar için kullanılan isimlerden biri “Sarasin” (*Seracen*) ifadesidir. Sarasinler (Gr. *Sarakenos*; Lat. *Sar[r]acene*) ifadesinin kökeni ve anlamı hakkında değişik tezler ve iddialar ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre bunun bir yer adından (Grekçe *Sarakenos*, “Sarakene/Saraka”) veyahut bir Arap kabile adından (*Savârîka*) gelmiş olduğu kabul edilmektedir. Milâdî 1-5. yüzyıllarda “bedevî” anlamıyla Palmira'da (*Tedmür*) ikamet eden Araplar için kullanılmıştır. Ortaçağ'a gelindiğinde “bedevî Araplar” tanımlamasını aşarak “putperest Araplar” (Allahsız Barbarlar) anlamında Hristiyan dışı tüm gruplar için kullanılmıştır.⁶⁸⁸ İbnü'l-İbrî de *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'nin birinci bölümü olan *Maktbonût Zabnê d-'Olmô* (Dünya Tarihi) girişinde bu ifadeyi Araplar ve müslümanlar için kullanmaktadır:

⁶⁸⁸ Sarasinler ifadesinin farklı dönemlerdeki anlamı ve dönüşümü için bk. Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s. 89; Tomar, “Sarasinler”, s. 116; Şehîd (Shahîd), *Rûmâ ve'l-'Arab: Mukaddime fî Dirâseti'l-'Alâkât beyne Bîzanta ve'l-'Arab*, s. 205-228 (eserin aslı için bk. Shahid, *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, 123-141).

“Azerbaycan’daki Merâğa Kütüphanesi’ne girdiğim zaman; Süryaniler’e, Araplar’a (*Sarkoyê* [ܣܪܟܝܐ]) ve Farslılar’a (*Forsoyê* [ܦܪܫܝܐ]) ait olup burada bulunan ciltlerden aldığım malûmatı bu küçük kitabıma doldurdum.”⁶⁸⁹

Ayrıca İbnü’l-İbrî *Ktobô d-Eklesyastîkî*’de “Sarkoyê” (Sarasinler) ve “Tayoyê” (Taylılar) ifadedelerini -birbirinin yerine geçecek şekilde- “Sarkoyê’nin yani Araplar’ın (*Tayoyê*) dili” (*leşonô Sarkoyê avkît Tayoyê* [ܠܫܢܐ ܣܪܟܝܐ ܐܘܟܝܬ ܬܝܝܐ]) şeklinde beraber kullanmaktadır. Bir anlamda bu iki ifade de Araplar ve Araplar’ın dili (Arapça) anlamında kullanılmıştır.⁶⁹⁰ Serasin ifadesi zamanla yerini “İslam/müslüman” isimlendirmesine bırakmıştır.⁶⁹¹

B. Hagroyê [ܗܒܪܝܐ] (Hâceroğulları) - İşmo’ıloyê [ܝܫܡܝܠܝܐ] (İsmâiloğulları)

Süryani metinlerde, İslam’ın etnik ve kabilevî bir yapıdan geldiğini izhar eden adlandırmalar kullanılmıştır. *Hâcerîler* (*Hagroyê* [ܗܒܪܝܐ]) yani Hâceroğulları ile *İsmâîlîler* (*İşmo’ıloyê* [ܝܫܡܝܠܝܐ]) yani *İsmâiloğulları* adlandırmaları, İslam’ı vahye dayanan bir din yerine bir kavmin geleneği olarak esas alan bir yaklaşımın uzantısıdır. Bu iki adlandırma öncelikle Araplar’ın, ardından da müslümanların ve Hz. Peygamber’in İslam öncesi etnik kökenlerine ve dinlerine atıfta bulunmaktadır.

Bu çerçevede İslam ve müslümanların, Hz. İbrâhim’in eşi Hz. Hâcer’e (*Hogor* [ܗܘܓܐ]) nisbeten de *Hâceroğulları* ve oğlu Hz. İsmâîl’e (*İşmo’ıl* [ܝܫܡܝܠܝܐ]) izafeten *İsmâiloğulları* olarak nitelenmesi sık görülen bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Süryani yazarlar da İslam’ı din olarak tavsif etmek yerine etnik kökene işaret eden anlamda *Hâceroğulları* ve *İsmâiloğulları* adlandırmalarına yer vermiştir. *Hâcerîler*

⁶⁸⁹ Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê: Chronicon Syriacum*, (Bruns - Kirsch) c. 2, s. 2; Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*, (Bedjan) s. 2; Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge) c. 1, s. 2; Abû’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, (Doğrul) c. 1, s. 68.

⁶⁹⁰ Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle*, (Wilmshurst) s. 95; ayrıca krş. s. 203, 433, 469, 473. Ayrıca krş. ; Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*, (Bedjan) s. 101, 162; Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge) c. 1, s. 94, 147.

⁶⁹¹ Griffith, *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam*, s. 24, dipnot 6.

anlamındaki *Hagroyê* bazen *Hâceroğulları* (*Bnay Hogor* [ܚܓܪܝܐ]) olarak da kullanılmış ve anlamlandırılmıştır.⁶⁹² Süryaniler, Hâcer isminden ürettikleri kelimeleri, “Hâcerî, Arab, müslüman ve Muhammedî” anlamlarına karşılık gelecek şekilde kullanmışlardır.⁶⁹³

Hz. İsmâil ve Hâcer’in Araplar’la ilişkisi ve bu iki isme karşı Yahudilik ve Hıristiyanlık’taki ön yargı, Eski Ahid ile Yeni Ahid kitaplarındaki anlatılara dayanmaktadır. Eski Ahid’de Hz. İsmâil’in çocukluğu şu şekilde anlatılmıştır: “Oğlun yaban eşeğine benzer bir adam olacak,/ O herkese, herkes de ona karşı çıkacak” (Yaratılış, 16/12). Hz. İsmâil’in yetişkinliği ise: “Kalk oğlunu kaldır, elini tut. Onu büyük bir ulus yapacağım”; “Çocuk büyürken Tanrı onunladı. Çocuk çölde yaşadı ve okçu oldu” (Yaratılış, 21/18, 20).

Yeni Ahid kitaplarında ise Pavlus’un dilinden Hz. İsmâil ve Hâcer kölelikle özdeşleştirilmiştir: “Burada bir benzetme vardır. Bu kadınlar iki antlaşmayı simgelemektedir. Biri Sina Dağı’ndandır, köle olacak çocuklar doğurur. Bu Hacer’dir. Hacer, Arabistan’daki Sina Dağı’nı simgeler. Şimdiki Yerusâlim’in karşılığıdır. Çünkü çocuklarıyla birlikte kölelik etmektedir.” (Galatyalılar, 4/24-25); “Ama Kutsal Yazı ne diyor? ‘Köle kadınla oğlunu kov/ Çünkü köle kadının oğlu/ Özgür kadının oğluyla birlikte/ Asla mirasa ortak olmayacaktır.’ İşte böyle kardeşler, bizler köle kadının değil, özgür kadının çocuklarıyız” (Galatyalılar, 4/30-31).

İbnü’l-İbrî *Nomocanon* kitabında *mhagroyê*, *maghar*, *tahgar*, *mahgar*, ifadelerini “İslam” ve “müslümanlar”, ayrıca “müslümanlaşma” anlamında

⁶⁹² Hâceroğulları sıfatı, “Hâcer” adından türemiştir. Hâcer özel ad olmanın yanında “müslüman, müslümanlar, İslam, İslamlaşma, İsmâililer/İsmâiloğulları (*İsmâ’îlî* [ܐܝܫܡܥܝܠܝ])” anlamlarına gelmektedir. Bk. Evcîn Mennâ, *Kâmûs Keldânî* - ‘*Ârabî*, nşr. Rûfâ’îl Bîdâvîd, Menşûrâtü Merkez Bâbil, Beyrut 1975, s. 168. Ayrıca krş. R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, c. 1-2, E Typographie Clarendoniano, Oxonii [Oxford] 1879-1901, c. 1, s. 971-972; R. Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1903, s. 99-100; Costaz, *Dictionnaire Syraque - Français, Syriac - English Dictionary*, *Kâmûs Süryânî ‘Arabî*, s. 73.

⁶⁹³ Yûsuf Hubeyka el-Baskintâvî, *Fîrê Bşîlê: el-Kutûfû’d-Dâniye Mu‘cem Süryânî -Arabî*, Metâbi‘u’l-Kerîm el-Hadîse, Cûnye 1957, s. 69.

kullanmaktadır.⁶⁹⁴ Bunun dışında literal olarak “Hâcerîler’in dini” olarak anlaşılan *tavdîto hogoroyotô* (ܬܐܘܕܝܬܐ ܗܘܓܘܪܝܘܬܐ) tanımlaması da “İslam dini” anlamında kullanılmıştır.⁶⁹⁵

İbnü’l-İbrî Süryanice dîvânı olan *Mûşhôtô*’da müslümanlardan söz ederken, Hâceroğulları anlamında *Bnay Hogor* adlandırmasını kullanmıştır.⁶⁹⁶

Yine İbnü’l-İbrî’nin Süryanice kaleme aldığı *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*’nin ilk kısmı olan *Maktbonût Zabnê d-‘Olmô*’nun sonlarında müslümanlaşma için Hâcer adından alınan bir kelime olarak *ahgar* fiili kullanmıştır: “Zamanımızda Moğollar’ın büyük bir kısmı müslüman (*ahgar*) olmuştur” (*Metul d-sûgôhûn d-Mûgloyê ahgaru b-yavmotan* [ܡܬܘܠ ܕܫܘܓܘܗܘܢ ܕܡܘܓܠܝܐ ܐܗܓܪܐ ܒܝܐܘܡܘܬܐ]).⁶⁹⁷

C. *Tayoyê* [ܬܝܝܐ] (Taylılar - Araplar) - *Arâboyê* [ܐܪܝܐ] (Araplar)

İslam’ın çıkışından önceye giden tarihlerden beri Süryani yazarlar, “Araplar” (*el-Arab*) ifadesinin karşılığı olarak Süryanice’de *Tayoyê* adlandırmasını

⁶⁹⁴ İbnü’l-İbrî’nin *Nomocanon* kitabında bu sıfatı Ruhâlî Yakub’un fikhî görüşlerini aktarırken kullanmaktadır. *Tahgar* (İslam, İslam’ı kabul etme, İslamlaşma), *mhagroyê* (müslümanlar), *mahgar* (ܡܗܓܪܐ) (müslümanlaşma) ve *maghar* (ܡܓܗܪܐ) (müslümanlaşma) kullanımları için bk. Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Hûdoyê*, (Bedjan) s. 22, 41-41; Bar ‘Ebroyô, *Hûdoyê Metul Konûnê ‘İdtonoyê u Nomûsê ‘Olomonoyê*, (Çiçek) s. 14, 26. Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] bir tercüme için bk. İbnü’l-İbrî, *Kitâbü’l-Hidâye*, Mektebetü Deyr Mor Markos, nr. 209, vr. 19^a. Ayrıca krş. Hoyland, *Seeing Islam as Other Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish an Zoroastrian Writings on Early Islam*, s. 162-163.

⁶⁹⁵ Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Hûdoyê*, (Bedjan) s. 12; Bar ‘Ebroyô, *Hûdoyê Metul Konûnê ‘İdtonoyê u Nomûsê ‘Olomonoyê*, (Çiçek) s. 7.

⁶⁹⁶ Bar ‘Ebroyô, *Mûshotô*, s. 28.

⁶⁹⁷ İbnü’l-İbrî’nin vekayinamesinde bu kısım, milâdî 1290 (İsk. tak. 1601) yılı olayları anlatılırken geçmektedir. 1286 yılında İbnü’l-İbrî vefat ettiği için bu kısım onun vefatından sonra muhtemelen kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safî (ö. 1307/1308) tarafından eklenmiştir. Bk. Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê: Chronicon Syriacum*, (Bruns - Kirsch) c. 2, s. 588; Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*, (Bedjan) s. 570; Bar ‘Ebroyô, *Maktbonût Zabnê men Rîşô da-Brîtô ‘damô la-Şnat 1285 m.*, (Çiçek) s. 518; Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge) c. 1, s. 486; Abû’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, (Doğrul) c. 2, s. 631; İbnü’l-İbrî, *Târîhu’z-Zamân*, (Ermele) s. 360.

kullanılmaktadır.⁶⁹⁸ *Tay* Süryanice’de önce “Arap” sonra da “müslüman” terimlerini ifade etmek için kullanılmıştır.⁶⁹⁹ Süryani yazarlar İslam’ı din olarak tavsif etmek yerine daha çok Araplar’a has bir gelenek olarak yorumlamışlardır.

Süryani kaynaklarında genellikle Araplar *Tay* olarak anılmaktadır. Kimlikleri ve kökenleri söz konusu olduğunda, yedinci yüzyıl yazarlarının, Arapları İsmâil ve Hâcer’in torunları olarak sınıflandırdığı Eusebios’a (ö. 339) kadar uzanan bir geleneğe zaten sahipti. *Tay* teriminin kendi başına herhangi bir dinî iması yoktur. Dinî olarak da bu ifade pagan, hıristiyan veya müslüman olan Araplar’ı ifade edebilir. Nitekim bunun *Benû Tay* denilen kabile ile alakalı olduğu kuvvetli bir ihtimaldir. Onları müslüman olarak belirtmenin gerekli olduğu düşünüldüğünde, ilk metinlerde kullanılan terim *mhagroyê*’dir. Bu ifade tek başına da kullanılabilir. Başlangıçta bu terim Arapça’daki muhâcirûn ile bağlantılı gibi görünebilir. Ancak Süryani yazarların çoğu için muhtemelen “Hâcer’in oğulları” olan *Bnay Hagar* ile eş anlamlı hale geldi. “Hâcerin oğulları” ifadesi Hz. Hâcer’in köle asıllı olmasından dolayı müslümanları tahkir anlamı da taşımaktadır. Tayoyê ifadesinin yanında “İsmâiloğulları” ifadesi de müslümanlar için yaygın olarak kullanılan ifadelerdendir.⁷⁰⁰

D. Müslimûn [مُسلمون] / Maşlmonê [ܡܫܠܡܢܐ] (Müslümanlar)

Müslümanlarla ilgili kullanılan isimlerden biri olan *maşlmonê* ifadesi kökünü selamet (*şlomô* [ܫܠܡܐ]) kelimesinden almaktadır. Kelimenin aslı Arapça İslam ve müslimûn ifadelerine dayanmaktadır. İbnü’l-İbrî Arapça kaleme aldığı eserlerde

⁶⁹⁸ Süryani yazarlar tarafından “Araplar” (*el-‘Arab* [العرب]) ifadesinin karşılığı olarak *Tayôyê* (ܬܝܘܝܐ) yani “Taylılar” (*Âlu Tayy* [ܐܠ ܬܝܝ]) tanımlaması kullanılmıştır (*Tevârih Süryâniyye mine’l-Kurûn 7-9m*, s. 191, dipnot 193).

⁶⁹⁹ Balicka-Witakowski - Brock - Taylor - Witakowski, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası’nın Varisleri*, c. 2, s. 187.

⁷⁰⁰ 12. yüzyılda yaşayan Süryani Ortodoks Patriği ve tarihçisi I. Mihoyel Rabo’nun vekayinamesinde (*Ktobô d-Maktbonût Zabnê* [Zamanların Tarihi Kitabı]) yer alan bilgilere göre “Araplar” (bir başka ifade ile Sarasinler [*Sarkoyê*]) kendilerini “Hâcer oğulları” yerine “İsmâiloğulları” şeklinde adlandırarak kökenlerini gizlemeye çalışmaktadırlar. Ayrıca bu ifadelerin 5. yüzyılda yaşayan kilise tarihçisi Sozomen’in (ö. tah. 450) Araplar’ın kökeni ile ilgili açıklamalarıyla aynı olduğu iddia edilmiştir. İddialar için bk. Brock, “Syriac Views of Emergent Islam”, s. 15.

“müslimûn/müslimîn” ifadesini kullanırken Süryanice kaleme aldığı eserlerde ise “maşlmonê” ifadesiyle müslümanları söz konusu etmektedir.⁷⁰¹ Bazen de “ulemâ’i’l-İslâmiyyîn” kullanımında olduğu gibi *İslam âlimleri* veya *müslüman âlimler* anlamında ifadeye de yer vermiştir.⁷⁰² Ayrıca İbnü’l-İbrî’nin eserlerinde *müslüman kralların sözleri* anlamında “mele d-malkê maşlomonê” (ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ ܡܥܠܐ) ifadelerine de rastlanmaktadır.⁷⁰³

İbnü’l-İbrî tarafından kullanılan bu isimlendirme şüphesiz onun İslamî kaynaklardan haberdar olmasının sonucu olarak, tarafsız bir yaklaşımını göstermektedir. Ayrıca bu ifadenin İbnü’l-İbrî’nin eserlerinde sıkça kullanılması, müslümanların kendileri için kullandığı isimlendirmelerin bir süre sonra diğer din mensupları tarafından da benimsendiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

E. *Mülûkü’l-‘Arabi’l-Müslimîn* [ملوك العرب المسلمين] (Müslüman Araplar’ın Krallığı)

İbnü’l-İbrî’nin vefatının hemen öncesinde 1286 yılında telif ettiği *Muhtasaru Târîhi’d-Düvel’*de on devleti özet olarak anlatmaktadır. İbnü’l-İbrî burada dokuzuncu devleti anlatırken “Dokuzuncu Devlet: Hristiyan Yunan Krallarından Müslüman Araplar’ın Krallığına Geçiş” (*ed-Devletü’t-Tâsi’a: el-Müntekile min Mülûki’l-Yûnâniyyin el-Mutanassirîn ilâ Mülûki ‘Arabi’l-Müslimîn* [الدولة التاسعة: المنتقلة من ملوك اليونانيين المنتصرين إلى ملوك العرب المسلمين]) başlığını kullanmaktadır.⁷⁰⁴

İbnü’l-İbrî’nin bu ifadelerinden İslamiyet’in çıkışını bir devletin doğuşu olarak gördüğü söylenebilir. Bu nedenle İbnü’l-İbrî, “Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emeviler ve Abbâsîler”in hâkim olduğu m.s. 7. ve 13. yüzyıl arasındaki dönemi; “Arap Kralları’nın çıkışı, yükselişi ve yıkılışı” başlığı altında değerlendirmektedir. Bir

⁷⁰¹ Bar ‘Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, s. 359.

⁷⁰² İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) s. 163.

⁷⁰³ İbnü’l-İbrî, *et-Tarâ’if: Tûnoyê Mgahkonê*, s. 132.

⁷⁰⁴ İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) s. 158.

anlamda İbnü'l-İbrî'nin bu ifadelerinde, Hz. Muhammed'i siyasî bir lider olarak gösterme gayretinin olduğu anlaşılmaktadır.

II. HZ. MUHAMMED İLE İLGİLİ ANLATILAR

A. *Sâhibü 'ş-Şerî'atî'l-İslâmiyye* [صاحب الشريعة الإسلامية] (İslamî Şeriatın Sahibi)

İbnü'l-İbrî hayatının daha erken döneminde Süryanice kaleme aldığı iki eserde Hz. Muhammed'den söz etmiştir. İbnü'l-İbrî 1266-1270 yıllarında telif ettiği *Mnorat Kûdşê* ile 1276 yılında yazdığı *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'de Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmeyen, klasik Hristiyan görüşü savunmuştur. Bu iki eserdeki anlatımda Hz. Muhammed bir peygamber olarak görülmez. O Araplar arasında peygamberlik iddiasıyla çıkan bir kral/komutan olarak sunulur. İbnü'l-İbrî'nin hayatının erken dönemindeki bu görüşlerini, onun kendi cemaatine dönük olarak hristiyan bir din adamı kimliğiyle yazdıklarının sonucu olarak anlamak mümkündür.

Bunun aksine İbnü'l-İbrî, 1286 yılında vefatından hemen önce kaleme aldığı *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'de Hz. Peygamber'i klasik bir peygamberin özelliklerine sahip, yüce ve değerli bir şahsiyet olarak tavsif etmiştir. İbnü'l-İbrî'nin bu eserini âhir ömründe -vefatından bir ay önce müslüman dostlarının/âlimlerinin ricası üzerine- daha geniş bir okuyucu kitlesi için kaleme aldığı düşünüldüğünde;⁷⁰⁵ eserin içerdiği bilgiler dikkate ve ciddiye alınmayı hak etmektedir.

İbnü'l-İbrî'nin Hz. Peygamber'e dair ifadelerinde öne çıkan hususlar; Hz. Peygamber'in çocukluk dönemi, rahip Bahîrâ hikâyesi, Bedir Gazvesi, Hendek Gazvesi,

⁷⁰⁵ İbnü'l-İbrî'nin kardeşi III. Barsavmo Safî'nin ifadesine göre, İbnü'l-İbrî ömrünün son aylarında güvenli bir yer olarak Merağâ'da ikamet etmiştir. Burada önde gelen müslüman idareci ve değerli İslam âlimleri tarafından büyük bir ikramla ağırlanmıştır. İşte buradaki idareci ve âlimler, İbnü'l-İbrî'nin Süryanice kaleme aldığı tarih kitabını okumak ve ondan istifade etmek için bunu Arapça'ya tercüme etmelerini talep etmişlerdir. Neticede İbnü'l-İbrî bu talebi tamamlamayı başarmış ve *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'in son 3 sayfası hariç tamamını bir ay içinde kaleme almıştır. Bk. İbnü'l-İbrî, *et-Târîhu'l-Kenesî*, (Şem'ûn) c. 2, s. 111. Ayrıca krş. Teule, "Reflections on Identity. The Suryoye of the Twelfth and Thirteenth Centuries: Bar Salibi, Bar Shakko, and Barhebraeus", s. 13; Conrad, "On the Arabic Chronicle of Bar Hebraeus: His Aims and Audience", s. 322-323.

Müseylimetülkezzâb ve Hz. Peygamber'in mucizeleri başlıkları altında tasnif edilebilir.⁷⁰⁶

1. Hz. Muhammed'in Çocukluğu

İbnü'l-İbrî, Hz. Muhammed'in çocukluğunu anlatırken peygamberden "İslâmî şeriatın sahibi" (*Sâhibü's-Şerî'ati'l-İslâmiyye* [صاحب الشريعة الإسلامية]) ifadesiyle bahseder. Aile kökenini ise Hz. İbrâhim'e dayanacak şekilde "Hâcer'in oğlu İsmâil" olarak ifade etmiştir:

"İslâmî şeriatın sahibi Muhammed b. Abdullah [aleyhisselam]; soy bilgileri onun soyunun, İbrahîm el-Halîl'in eşi Sâre'nin cariyesi olan Hâcer'den doğan oğlu İsmâil'e kadar uzandığını zikretmişlerdir."

"(صاحب الشريعة الإسلامية محمد بن عبد الله [عليه السلام])⁷⁰⁷ ذكر النسابون أن نسبته ترتقي إلى إسماعيل ابن إبراهيم الخليل الذي ولدت له هاجر أمة سارا زوجته."⁷⁰⁸

İbnü'l-İbrî, Hz. Muhammed'in Ebû Tâlib'in himayesinde yetişmesine ve Şam'a gitmesine şu şekilde yer vermiştir:

"Onun (Hz. Muhammed'in) doğumu Mekke'de İskender takvimiyle 892 [milâdî 581]⁷¹⁰ yılında oldu. Yaklaşık iki yaşındayken babası Abdullah vefat etti. Altı yıl annesi Âmine bint Vehb ile

"وكان ولادته بمكة سنة اثنتين وتسعين وثمانمائة للاسكندر. ولما مضى من عمره سنتان بالتقريب مات عبد الله أبوه وكان مع

⁷⁰⁶ İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160-163. İbnü'l-İbrî'nin bu ifadelerinin yer aldığı *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'in ilk baskısındaki yer için bk. Abul-Pharajio, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Historia Compendiosa Dynastiarum*, c. 1, s. 161-165.

⁷⁰⁷ Bazı nüsha ve atıflarda burada "aleyhisselam" ifadesi kullanılmaktadır. Bk. İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'd-Düvel (Muhtasaru Târîhi'd-Düvel)*, Ayasofya, nr. 3368, istinsah tarihi 947/1541, vr. 48^a; krş. İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel İvâs, *es-Süryân ve'l-İslâm Târîh Müşterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, yay. haz. (i'dâd ve tevsîk) Mattâ Fâdîl el-Hûrî, Menşûrâtı Deyr Mor Afrâm es-Süryânî, Dimaşk 2009, s. 49; Samir, "The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors", s. 88. Ayrıca burada "Muhammed b. Abdillâh 'aleyhi ve 'alâ âlihi's-selâm" [محمد بن عبد الله عليه وعلى آله السلام] ifadesinin kullanıldığı bir nüsha için bk. İbnü'l-İbrî, *el-Muhtasaru'd-Düvel fi't-Tevârîh (Muhtasaru Târîhi'd-Düvel)*, Esad Efendi, nr. 2404, vr. 59^a. Bunun dışında İbnü'l-İbrî, pek çok yerde Hz. Muhammed'i zikrederken "Peygamber aleyhisselam" (*ennebî 'aleyhi's-selâm* [النبي عليه السلام]) ifadesini kullanır. Bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 156, 162, 168, 169, 177, 178, 260, 263.

⁷⁰⁸ İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160.

birlikte kaldı. Annesi vefat ettiğinde dedesi Abdülmuttalib onu yanına aldı ve onunla ilgilendi. Abdülmuttalib'in vefatı yaklaşınca oğlu Ebû Tâlib'e onu (Hz. Muhammed'i) gözetmesini vasiyet etti. Ebû Tâlib onu yanına aldı ve onun korumasını üstlendi. Sonra (Ebû Talib), dokuz yaşındayken onunla Şam'a gitti."

أمه أمانة بنت وهب ست سنين. فلما توفيت أخذته إليه جده عبد المطلب وحنا عليه. فلما حضرته الوفاة أوصى ابنه أبا طالب بحياطته فضمه إليه وكفله. ثم خرج به وهو ابن تسع سنين إلى الشام.⁷⁰⁹

2. Rahip Bahîrâ Hikâyesi

İbn İshak (ö. 768), İbn Hişâm (ö. 883) ve Taberî (ö. 923) gibi bazı siyer ve İslam tarihi kaynaklarıyla Tirmizî (ö. 892) gibi bazı hadis kitaplarında rahip Bahîrâ olayından söz edilmektedir.⁷¹¹ Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber henüz dokuz (veya on bir) yaşındayken amcası Ebû Tâlib ile Suriye'ye gitmiş ve burada bilgin bir zat olan Bahîrâ adındaki münzevi bir hristiyan din adamıyla görüşmüştür.⁷¹² İbnü'l-İbrî, Hz. Muhammed'in erken yaşlarında rahip Bahîrâ ile karşılaşmasını kısaca anlatmıştır:

⁷¹⁰ İbnü'l-İbrî'nin İskender takvimine göre verdiği bu tarih Antûn Sâlhânî tarafından İskender takvimiyle "doğrusu 882", yani milâdî 571 notuyla düzeltilmiştir. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160, dipnot 1.

⁷⁰⁹ İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160; krş. İvâs, *es-Süryân ve'l-İslâm Târih Müsterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, s. 49.

⁷¹¹ Bahîra olayının zikredildiği kaynakların listesi ve ayrıntılı değerlendirmesi için bk. Mustafa Fayda, "Bahîrâ", *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 486-487.

⁷¹² Bahîrâ hikâyesi hakkında İslam tarihi yazarlarının ve oryantalistlerin tartışmaları için bk. Fayda, "Bahîrâ", s. 486-487. Ayrıca Bahîra hikâyesi ile ilgili üç rivayetin zikredildiği ve bu hikâye hakkında İslam tarihi yazarları ile oryantalistlerin kanaatlerinin değerlendirildiği bir çalışma için bk. Halis Demir - Recep Tayyip Gedikli - Mikail Şeker, "İslâm Tarihindeki Bir Vakanın Yorum Kritiği: Rahip Bahîrâ Olayı", *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi*, sy. 2, 2018, s. 60-89. Ayrıca bk. Richard James Horatio Gottheil, *Bir Hristiyan Bahira Efsanesi*, trc. Fatumatüz Zehra Kamacı, Ankara Okulu, Ankara 2021, s. 15-48. Haçlılar'la beraber 13. yüzyılda Doğu'ya gelen, Dominik misyoner Trabluslu William (tah. 1220-1277) tarafından Bahîrâ hikâyesi efsaneleştirilerek İslâm'ın kökeni ve kaynağı olarak sunulmuştur. İbnü'l-İbrî'nin çağdaşı olan Batılı bir yazarın iddialarına dair bir değerlendirme için bk. Sabri Çap, "13. Asır Misyoner ve Oryantalistlerinden William of Tripoli'nin Hz. Peygamber ve Kur'an Hakkındaki Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, sy. 12, 2021, s. 114-120.

“Busrâ’ya vardıklarında, Bahîrâ adında ârif bir rahip hücrelerinden yanlarına çıktı ve kendisine (Hz. Muhammed’e) ulaşana kadar insanları geçti. (Ona ulaşınca) elinden tuttu ve şöyle dedi: Bu çocuktan çok büyük iş ortaya çıkacak ve onun adı yeryüzünün doğu bölgelerinde ve batı bölgelerinde yayılacak. Çünkü nereyi şerefendirirse (mesken tutarsa), orası kendisini gölgeleyen bir bulutla kaplanır.”

“فلما نزلوا بصرى، خرج إليهم راهب عارف اسمه بحيرا من صومعته وجعل يتخلل القوم حتى انتهى إليه، فأخذه بيده وقال: سيكون من هذا الصبي أمر عظيم ينتشر ذكره في مشارق الأرض ومغاربها، فإنه حيث أشرف، أقبل وعليه غمامة تظله.”⁷¹³

İbnü’l-İbrî’nin anlatımında Bahîrâ olayı İslam tarihçilerinin yaklaşımıyla aktarılmıştır.⁷¹⁴ Buradaki anlatıda ilginç bir şekilde Bahîrâ’nın verdiği haberler İslam kaynaklarında Hz. Peygamber’in geleceğini müjdeleyen anlatılara benzer bir şekilde sunulmuştur.⁷¹⁵

3. Bedir Gazvesi

İbnü’l-İbrî, Hz. Muhammed’in müşriklerle karşı karşıya geldiği ilk savaş olan Bedir’den ayrıntılı olarak bahsetmiştir:

“Onun (Hz. Muhammed’in) Medine’ye hicretinin ikinci yılında, (Hz. Muhammed’in) bizzat kendisi “şiddetli baskın” (*el-batşatü’l-kübrâ*)⁷¹⁷ denilen Bedir Gazvesi’ne çıktı. 313 kişilik ordusuyla 1000 kişilik Mekke’nin müşrik ordusunu bozguna uğrattı.”

“وفي السنة الثانية من هجرته إلى المدينة خرج بنفسه إلى غزاة بدر وهي البطشة الكبرى وهزم ثلاثمائة وثلاثة عشر رجلاً من المسلمين ألفاً من أهل مكة المشركين.”⁷¹⁶

İbnü’l-İbrî, Hz. Muhammed’in Bedir’e bizzat kendisinin iştirak ettiğini belirtmektedir. Bu ifade aslında İbnü’l-İbrî’nin Hz. Muhammed’in katıldığı savaşlar

⁷¹³ İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160.

⁷¹⁴ İbnü’l-İbrî’nin Hz. Peygamber ile Bahîra görüşmesindeki anlatım şekli Mısırlı Cizvit yazar Samîr Halîl Samîr’in şaşkınlığına sebep olmuştur: “Onun [İbnü’l-İbrî’nin] bu ayrıntıları, ‘müslümanların söylediklerine göre’ gibi imalar olmaksızın gerçek tarih olarak vermesi ilginçtir.” Bk. Samir, “The Prophet Muhammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, s. 89.

⁷¹⁵ Bahîra olayının bir nübüvvet işareti olarak zikredildiği bir çalışma için bk. Mustafa Fayda, “Busrâ”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 470-471.

⁷¹⁶ İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160.

⁷¹⁷ ed-Duhân 44/16’da zikredilen bu tabir, Bedir Gazvesi veya kıyamet günü için kullanılmaktadır. Bk. Bekir Topaloğlu, “Batşe-i Kübrâ”, *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 203.

olan “gazve” ile katılmadığı savaşlar olan “seriyye” arasında ayrım yaptığını göstermektedir. Sonrasında İbnü’l-İbrî, Bedir Gazvesi’nin iki tarafının asker sayısını da vermektedir. Burada Hz. Muhammed ve müslümanların kendilerinden üç kat fazla olan düşmanlarına karşı, bir anlamda “ilâhî destek sayesinde”; yani “Allah, Hz. Muhammed ve müslümanlarla beraber olduğu” için, müslümanların gâlip geldiğini anlatmaktadır. İbnü’l-İbrî, bu ifadelerinde Bedir’de karşı karşıya gelen iki grubu “müslümanlar” ve “müşrikler” (*müslîmîn, müşrikin*) şeklinde birbirinden ayırarak bir anlamda bu tarihî vâkıanın müslüman yorumunu benimsediğini, oluşturduğu metne yansıtmaktadır.⁷¹⁸ İbnü’l-İbrî’nin buradaki “kısa ve öz” ifadeleri ve kullandığı kavramlardan, bu tarihî olaya yönelik açıklamalarını yaparken hristiyan yazarların benimsediği yaklaşımı değil, doğrudan müslümanların anlatımını tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁹

4. Hendek Gazvesi

İbnü’l-İbrî, Bedir’in ardından Uhud Gazvesi’ni kısaca zikretmekte ve bundan sonra da Hendek Gazvesi’ne dair ayrıntılar vermektedir:

“(Hicret’in) dördüncü yılında, ... Çeşitli Arap kabilelerinden hizipler Mekkeliler ile birleşerek topluca Medine’ye ilerlediler... (Ali b. Ebû Tâlib ile mübarezeye giren) iki kişinin öldürülmesi üzerine, sayılarının çok ve güçlerinin fazla olmasına rağmen hizipler hezimete uğradı.”

وفي السنة الرابعة ... وفيها اجتمع أحزاب شتى من قبائل العرب مع أهل مكة وساروا جميعاً إلى المدينة... وكان قتلها سبب هزيمة الأحزاب على كثرة عددهم ووفرة عددهم.⁷²⁰

İbnü’l-İbrî, Hz. Peygamber ile müslümanların zaferini, müşriklerden oluşan ordunun ise mağlubiyetini açıkça ifade etmiştir. Burada dikkat çeken husus ise, İbnü’l-

⁷¹⁸ Samir, “The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, s. 89.

⁷¹⁹ İleriki sayfalarda zikredileceği üzere, hristiyan yazarlar ilâhî müdahale ile müslümanların zafer kazandığı şeklindeki açıklamaları reddetmektedirler. Bk. Samir, “The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, s. 89.

⁷²⁰ İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) s. 161.

İbrî'nin müslümanların bu olayına olumlu bir ışık tutması; ayrıca kendisinin de bu olayın akışını anlatırken müslüman yazarlar ile aynı fikirde olduğunu izhar etmesidir.⁷²¹

5. Müseylimetülkezzâb [مسيلمة الكذاب] (Yalancı Peygamber Müseylime)

İbnü'l-İbrî, Hz. Muhammed'in vefatından önce peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Müseylimetülkezzâb ve onun sözlerinden de bahsetmektedir:

“(Hicretin) onuncu yılında, (Hz. Muhammed) Vedâ haccını yerine getirdi. Bu yıl içinde Yemâme’de Müseylimetülkezzâb (yalancı Müseylime) peygamberlik iddia etti ve Kur’ân’ı taklit edecek şekilde secili olarak şunları söylüyordu: ...”

”وفي السنة العاشرة حج حجة الوداع. وفيها تنبأ باليمامة مسيلمة الكذاب وجعل يسجع مضاهياً للقرآن فيقول: ...”⁷²²

İbnü'l-İbrî'nin, Müseylime için “yalancı” ve “sahte peygamber” ifadelerini kullanması dikkat çekicidir. İbnü'l-İbrî, ayrıca Müseylime'nin Kur’ân’a rakip olarak söylediği secili sözlerden örnekler de zikrederek “yalancılığı” ortaya koymuştur:

“Kesinlikle Allah hamileye lütufta bulunmuştur. Ondan dokuz aylık bir varlık çıkarmıştır. Beden ve rahminin arasından.”

”لَقَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَى الْحَبَلَى أَخْرَجَ مِنْهَا نَسْمَةً تَسْعَى مِنْ بَيْنِ صِفَاقِي وَحَشَا.”⁷²³

6. Hz. Muhammed'in Mûcizeleri

İbnü'l-İbrî, Hz. Muhammed'in hayatını anlatırken İslam âlimlerinin yazmış olduğu tarih ve siyer kitaplarındaki bilgilere uygun olarak, Hz. Muhammed'in mûcizelerini nakletmektedir:

⁷²¹ Samir, “The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, s. 90.

⁷²² İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 162.

⁷²³ Îvâs, *es-Süryân ve'l-İslâm Târih Müşterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, s. 48-49.

“İslam âlimleri onun (Hz. Muhammed’in adının) vahyedilmiş kitaplarda geçtiğini iddia etmişlerdir. Tevrat’taki bir ayette: “Allah Sînâ’dan geldi, Sâ’îr’den doğdu ve Fârân dağında ortaya çıktı” denilmiştir.⁷²⁶ Müslüman âlimlere göre bu ayet Tevrat’ın Musa’ya, İncil’in İsâ’ya ve Kur’ân’ın Muhammed’e nazil olacağına işarettir. Zebur’daki bir ayette ise: “Allah Siyondan övülmüş (mahmûd) bir taç çıkarır” denilmiştir.⁷²⁷ Âlimlere göre buradaki taç, krallığı; “övülen” (mahmûd) ise Muhammed’i temsil eder. İncil’deki ayette ise: “Ben gitmezsem Fâraklît size gelmez” denilmektedir.⁷²⁸

Ayrıca ondan (Hz. Muhammed’dan) “ayın yarılması,⁷²⁹ ağacın ona doğru eğilmesi,⁷³⁰ taşın ona selam vermesi, parmaklarının arasından su fışkırması, az yemekle çok kişiyi doyurması, kütüğün inlemesi, devenin (halinden) şikâyet etmesi ve kızartılmış koyunun kolunun ‘ben zehirliyim’ diye şهادette bulunması gibi mucizeler nakledilmiştir. Bu garip hallerin rivayetleri tevâtür seviyesine çıkmamış, ahâd haber olarak nakledilmiştir. İslam âlimleri onun (Hz. Muhammed’in) nübüvvetini ispat için Kur’ân’a dayanırlar. Zira Kur’ân da mucize bir kitaptır. Kur’ân, kendisine cevap vermeleri için ediplere meydan okudu. Bunlar da onun benzeri bir tek sûre bile getirmekten aciz kaldılar.”

“وقد إدعى علماء الإسلاميين ورود ذكره في كتب الله المنزل. أمّا في التوراة ففي آية: جاء الله من سينا وأشرق من ساعير واستعلن من جبل فاران. قالوا: هذه إشارات إلى نزول التوراة على موسى والإنجيل على عيسى والقرآن على محمد. وأما في الزبور ففي آية: يظهر الله من صهيون إكليلا محمودا. قالوا الإكليل رمز على الملك والمحمود على محمد. وأما في الإنجيل ففي آية: إن أنا لم أذهب فالفارقليط لا يجيئكم.

وقد نقل عنه المعجرات كانشقاق القمر وانجذاب الشجر إليه وتسليم الحجر عليه ونوع الماء من بين أصابعه وإشباع الخلق الكثير من الطعام القليل وحنين الخشب وشكاية الناقة وشهادية الشاة المشوية يقول ذراعها: لاتأكلني فإني مسموم. ولما لم يبلغ رواية هذه الغرائب حدّ التواتر بل إنما نقلت على سبيل الأحاد. كان اعتماد العلماء من الإسلاميين في إثبات نبوته على القرآن وادّعوا فيه الإعجاز. لأنه تحدّى الفصحاء [تحدّى الفصحاء]⁷²⁴ لمعارضته وهم عجزوا عن الإتيان بسورة واحدة من مثله.”⁷²⁵

⁷²⁴ Metindeki “تحدّى الفصحاء” şeklinde geçen ifadenin (İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, [Sâlhânî] s. 163); “تحدّى الفصحاء” olması daha doğru görünmektedir (İbnü’l-İbrî, *Kitâbü’d-Düvel [Muhtasaru Târîhi’d-Düvel]*, Ayasofya, nr. 3368, vr. 49^b). Bu kısmın tercümesi düzeltilmiş ifadeye göre verilmiştir.

⁷²⁵ İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160.

⁷²⁶ Yasanın Tekrarı, 33/1-2: “Tanrı adamı Musa, ölümünden önce İsraililer’i kutsadı. Şöyle dedi: ‘Rab Sina Dağı’ndan geldi./ Halkına Seir’den doğdu/ Ve Paran Dağı’ndan parladı./ On binlerce kutsalıyla birlikte geldi./ Sağ elinde halkı için alev alev yanan ateş vardı.’”

⁷²⁷ Mezmurlar, 50/2. Burada İbnü’l-İbrî’nin aktardığı Zebûr’da Hz. Muhammed’i müjdeleyen bu ifadelerin günümüz Mezmurlar’ındaki karşılığı olarak Mezmurlar, 50/2’de; “Güzelliğin doruğu Siyon’dan/ Parıldıyor Tanrı” (مِنْ صِهْيُونَ. كَمَالِ الْجَمَالِ. اللَّهُ أَشْرَقَ) pasajı yer almaktadır.

Konu bütünlüğü için bk. Mezmurlar, 50/1-2: “Güçlü olan Tanrı, Rab konuşuyor;/ Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar/ Yeryüzünün tümüne sesleniyor./ Güzelliğin doruğu Siyon’dan/ Parıldıyor Tanrı” (إِلَهُ الْإِلَهِةِ الرَّبُّ تَكَلَّمَ. وَدَعَا الْأَرْضَ مِنْ مَشْرِقِ الشَّمْسِ إِلَى مَغْرِبِهَا. مِنْ صِهْيُونَ. كَمَالِ الْجَمَالِ. اللَّهُ أَشْرَقَ).

Bu İfadelerin açıklaması ve yer aldığı kaynaklardan birine örnek olarak bk. Ebû’l-Bekâ Sâlih b. Hüseyin el-Ca’ferî, *Tahcîl men Harrafe’t-Tevrât vel-İncîl*, nşr. (dirâse ve tahkîk) Mahmûd Abdurrahman Kadeh, c. 1-2, Mektebetü’l-‘Ubeykân, Riyad 1998, c. 2, s. 661, dipnot 3.

⁷²⁸ Yuhanna, 16/7: “Size gerçeği söylüyorum, benim gidişim sizin yararınızdır. Gitmezsem, Yardımcı [Faraklit] size gelmez. Ama gidersem, O’nu size gönderirim.”

7. Değerlendirme

İbnü'l-İbrî'nin, Hz. Muhammed ile ilgili verdiği olumlu bilgiler araştırmacılar tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. İlk bakışta şu söylenebilir; İbnü'l-İbrî burada olabilecek en olumlu portre ile Hz. Muhammed'in hayatını özetlemektedir. Bu konu üzerinde hemfikir olan araştırmacılar, İbnü'l-İbrî'nin Hz. Muhammed'in peygamberliğini nasıl gördüğü konusunda farklı düşünmektedirler. Söz konusu araştırmacılar Samîr Halîl Samîr (d. 1938), Herman Teule (d. 1948) ile Süryani Ortodoks Patriği I. Zekkâ İvâs'ın (1933-2014) görüşleri dikkat çekicidir.

Çağdaş Mısırlı Cizvit yazar Samîr Halîl Samîr, İbnü'l-İbrî'nin Hz. Muhammed hakkındaki ifadelerini bir makalesinde değerlendirmiştir.⁷³¹ Samîr'e göre İbnü'l-İbrî burada Hz. Muhammed'i olumlu tasvir etmekle birlikte onun peygamberliğini onaylamamaktadır.⁷³² İbnü'l-İbrî'nin olumlu bir tavırda bulunmasını eleştiren Halîl Samîr, onun hiçbir yorum ve eleştiri yapmadan, İslamî rivâyetleri olduğu gibi kabul ederek *Muhtasarı Târîhi'd-Düvel'*e almasını uygun görmemiştir:

“Bu birkaç örnekten de anlaşılacağı üzere İbnü'l-İbrî, Muhammed hakkında olumsuz bir imaj vermeye çalışmaz; tam tersine çok olumlu bir izlenim bize sunulmaktadır. Bir tarihçi olarak, görünüşe göre, gerçekleri aktarabileceğine ve müslüman geleneğini herhangi bir zorluk çekmeden takip edebileceğine inanıyor; müslüman kaynaklarını tenkit dahi etmeden, tartışmasız kabul ediyor. Daha da ileri giderek, müslümanların peygamberler ve özellikle Muhammed için kullandığı gibi, onun adından sonra iki kere ‘*aleyhi's-selâm!* (O'na selam olsun!) ifadesini kullanır. Bu, Piskopos İbnü'l-İbrî'nin Muhammed'in peygamberliğini tanıdığı anlamına mı gelir? Bu olası değildir. Bunu asla kabul etmez ve kendisi ondan bahsederken asla *nebî* kelimesini kullanmaz. Ebü'l-Ferec, çok nazik bir dil kullanarak, müslüman ifadeleri ve benzerlerini benimseyerek, Muhammed'in insanî kişiliğini takdir etmede mümkün olduğunca ileri gider. Ama Muhammed'in peygamberliği için herhangi bir dinî kabulü içeren bir ifade bulunmaz. O gerçek olaylardan bahseder; fakat Muhammed'in peygamberliği bir gerçeklik değil, ancak bir

⁷²⁹ Buhârî, “Menâkıb”, 27, “Tefsîr”, 54/1; “Menâkıbü'l-Ensâr”, 36; Müslim, “Sıfâtü'l-Münâfikîn”, 44-45. Ayın yarılması hadisesinin, Kamer sûresinin ilk ayeti ve konu ile ilgili hadisler ayrıca son dönem âlimlerin görüşleri esas alınarak değerlendirilmesi için bk. İlyas Çelebi, “İnşikâku'l-Kamer”, *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 343-345.

⁷³⁰ Müslim, “Zühd”, 74; İbni Mâce, “Fiten”, 23; Dârîmî, “Mukaddime”, 3.

⁷³¹ Samîr'in makalesi için bk. Samir Khalil Samir, “The Prophet Muhammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, *Syrian Christians under Islam: The First Thousand Years*, ed. David Thomas, Brill, Leiden 2001, s. 75-106. İbnü'l-İbrî için bk. s. 87-91.

⁷³² Samir, “The Prophet Muhammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, s. 90-91.

görüştür.”⁷³³

Samîr'in bu ifadeleri İslam ve Hz. Muhammed karşıtlığını gösteren ilginç bir açıklamadır. Oysa Samîr, İbnü'l-İbrî'nin bu eseri vefatından hemen önce yazdığı son eseri olduğunu ve onun son görüşlerini temsil ettiğini bilmektedir. Ayrıca İbnü'l-İbrî'nin Ortaçağ İslam dünyasında yaşayan çok yönlü bir yazar olarak, çağdaşı polemik yazarlarından farklı olduğunu zikretmez. Kaldı ki İbnü'l-İbrî kendi mezhebi dışındaki hristiyanlara karşı da dışlayıcı bir dil kullanmaz. Bu durum şüphesiz İbnü'l-İbrî'nin sahip olduğu yaklaşım ile alakalıdır.⁷³⁴

Samîr'e göre, İbnü'l-İbrî “Muhammed için *nebî* ifadesini kullanmaz; sadece iki kere Muhammed'in adından sonra '*aleyhi's-selâm!*' duasını ekler”. Samîr'in bu iddiası hem eksik hem de yanlıştır. Samîr'in, *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'deki sadece Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili bölüm olan, yaklaşık üç sayfalık kısmı esas aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü burada *nebî* ifadesi yer almaz; sadece iki kez salavat duası vardır.⁷³⁵ Halbuki vâkıada İbnü'l-İbrî *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'de, doğrudan Hz. Muhammed için tam yedi defa “*nebî*” ifadesini kullanır. Hem de bu kullanımlarda “Peygamber aleyhisselam” (*en-nebî 'aleyhi's-selâm* [النبي عليه السلام]) şeklinde *tasliye*, yani dua cümlesi de vardır.⁷³⁶ Ayrıca bunun dışında iki yerde daha “*nübüvvet*” (peygamberlik) ve “*enbiyâ*” (peygamberler) ifadelerini dolaylı olarak Hz. Muhammed'i de kapsayacak şekilde kullanır.⁷³⁷ Böylece İbnü'l-İbrî toplamda dokuz kez Hz. Muhammed'in “peygamber” olduğunu ifade etmiştir.

Tasliye yani “*aleyhisselam*” duasına gelince, İbnü'l-İbrî bunu da on bir yerde “Peygamber aleyhisselam” (*en-nebî 'aleyhi's-selâm* [النبي عليه السلام]) ifadesiyle kullanır.

⁷³³ Samir, “The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, s. 91.

⁷³⁴ İbnü'l-İbrî'nin evrensel (“*ekümenist*” [*ecumenist*]) özelliği için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 47-51 (Barhebraeus as Ecumenist). Ayrıca krş. İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 272-273; İbnü'l-İbrî, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, (İvâs, Bağdat 1974) s. 203.

⁷³⁵ Bu kısım için bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 160-163.

⁷³⁶ İbnü'l-İbrî'nin Hz. Muhammed için “*nebî*” ifadesini kullandığı *yedi* (7) yer için bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 156, 168, 169, 178 (iki kere), 260, 263.

⁷³⁷ Bu iki yer için bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 162.

Ayrıca bazı nüshalarda bu dua cümlesi çeşitlenmiş ve “Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm” (*en-nebî ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* [النبي عليه الصلاة والسلام]) ve “Muhammed b. Abdullah, ona ve âline selam olsun” (*Muhammed b. Abdillâh ‘aleyhi ve ‘alâ âlihi’s-selâm* [محمد بن عبد الله عليه وعلى آله السلام]) şeklindeki kullanımlara yer verilmiştir.⁷³⁸

Bu durumda İbnü’l-İbrî’nin ifade ve kullanımlarının her ne kadar Hz. Muhammed’in peygamberliğini takrir anlamında olmasa da “siyasî ve güncel” bir kullanımla derin bir saygıyı ifade ettiği söylenebilir.

İbnü’l-İbrî’nin Hz. Peygamber’i olumlu bir şekilde tasvir etmesini şaşkınlıkla karşılayan bir diğer çağdaş yazar ise Herman Teule’dır (d. 1948). Teule göre İbnü’l-İbrî, burada kaynağını vermediği bazı İslamî kaynaklardaki bilgileri özetlemektedir:

“Daha önemli bir örnek de onun (İbnü’l-İbrî’nin) Muhammed’i tasvir etmesi ve dolayısıyla onun hakkında sahip olduğu görüşlerdir. *Muhtassar*’da [*Muhtasaru Târîhi’d-Düvel*] tamamıyla henüz tespit edilemeyen müslüman kaynaklara dayanan ve dolayısıyla Muhammed’i en olumlu şekilde tasvir eden bir anlatım bulunur.”⁷³⁹

Samîr Halîl Samîr ve Herman Teule dışında, İbnü’l-İbrî’nin bu ifadelerini Süryani Ortodoks Patriği I. Zekkâ İvâs (ö. 2014) da değerlendirmektedir. İvâs, İbnü’l-İbrî’nin Hz. Muhammed hakkında verdiği bilgileri normal kabul edip aynı şekilde kendisi de bunu referans vermiştir. Samîr ve Teule’e göre daha olumlu bir bakışa sahip olan İvâs, İbnü’l-İbrî’nin Hz. Muhammed’e ilişkin ifadelerinden yola çıkarak, buradaki anlatıyı “bir Süryani ilim adamının Hz. Peygamber tavsifi” olarak sunmuştur. İvâs tarih

⁷³⁸ İbnü’l-İbrî’nin Hz. Muhammed için “aleyhisselâm” ifadesini kullandığı yerler için bk. İbnü’l-İbrî, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, (Sâlhânî) s. 156, 162, 168, 169, 178 (iki kere), 260, 263; krş. İvâs, *es-Süryân ve’l-İslâm Târîh Müşterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, s. 48-4 ; Samir, “The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, s. 88, 91. Ayrıca “Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm” (*en-nebî ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm* [النبي عليه الصلاة والسلام]) ve “Muhammed b. Abdillâh ‘aleyhi ve ‘alâ âlihi’s-selâm” [محمد بن عبد الله عليه وعلى آله السلام] ifadeleri için bk. İbnü’l-İbrî, *el-Muhtasari’d-Düvel fi’t-Tevârih* (*Muhtasaru Târîhi’d-Düvel*), Esad Efendi, nr. 2404, vr. 58^a, 59^a.

⁷³⁹ Herman Teule, “Gregory Barhebraeus and his Time: The Syrian Renaissance”, *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, c. 3, 2003, s. 32: “Another more important example is his description of Muhammad and, consequently, the opinion he has about him. In the *Mukhtasar* one finds an account, which is entirely based on yet to be identified Muslim sources, and hence depicts Muhammad in a most positive way.”

boyunca Süryani Ortodoks âlimlerin yazdıklarını dikkate alarak Hz. Muhammed için “Kerim Arap Peygamberi” (*er-Resûlû'l-'Arabîyyü'l-Kerîm* [الرسول العربي الكريم]) vasfını kullanmaktadır.

Şam'da ikamet eden Doğu Hristiyanlığı'nı temsil patriklerden biri olarak I. Zekkâ İvâs, Hz. Muhammed'e yer verdiği çalışmasında olumlu anlamda “dikkatli bir dil” kullanmakta “hassas ifadeler”e yer vermektedir. Şüphesiz bunda hem Süryani Ortodoks Patrikliği'nin Şam'da bulunması hem de Süryani Ortodoks cemaatin çoğunluğunun İslam ülkelerinde bulunmasının olumlu etkisi olduğu söylenebilir.

İvâs, “Süryani Kilisesi'nin Bazı Âlimleri Nazarında Kerîm Arap Peygamberi Muhammed” (*Muhammed er-Resûlû'l-'Arabîyyü'l-Kerîm fî Nazari ba'zı 'Ulemâ'i'l-Kenîseti's-Süryâniyye* [محمد الرسول العربي الكريم في نظربعض علماء الكنيسة السريانية])⁷⁴⁰ başlıklı kitap bölümünde, İbnü'l-İbrî'nin *Muhtasarü Târîhi'd-Düvel*'deki ifadelerini olduğu gibi aktarmıştır. Öncesinde ise İvâs, şu tespiti yapmaktadır:

“Süryani âlimlerin tamamı, Azîz Arap Peygamberi Muhammed'in biyografisini, onun faziletini ve ahlâkî olgunluğunu kabul ederek incelemektedirler. Bu âlimlerden biri de, allâme Doğu Mafiryânı Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ İbnü'l-İbrî'dir (ö. 1286). Arapça olarak kaleme aldığı *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* adlı kitabında, Aziz Arap Peygamber'inin hayatını şu şekilde özetlemiştir: ‘Muhammed b. Abdillâh aleyhisselâm ...’.”

“لم يتناول عالم سرياني سيرة محمد الرسول العربي الكريم إلا واعترف بفضله وكرم أخلاقه، ومن جملة هؤلاء العلماء العلامة مار غريغوريوس يوحنا ابن العبري مفران المشرق (1286+)، الذي لخص ترجمة حياة الرسول العربي الكريم في كتابه تاريخ مختصر الدول، الذي ألفه بالعربية قائلا: «محمد بن عبد الله عليه السلام»...”⁷⁴¹

Buraya kadar anlatılanlar özetlenecek olursa; aslında İbnü'l-İbrî'nin bu anlatısı, onun kendi mezhebi olan Süryani Ortodoks dışındaki mezhep mensuplarıyla ve diğer din müntesipleriyle kurduğu olumlu ilişki dikkate alındığında gayet anlaşılır bir

⁷⁴⁰ İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel İvâs, *es-Süryân ve'l-İslâm Târîh Müşterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, yay. haz. (i'dâd ve tevsîk) Mattâ Fâdîl el-Hürî, Menşûrâtı Deyr Mor Afrâm es-Süryânî, Dimaşk 2009, s. 48; krş. Zekkâ el-Evvel İvâs, *Nazarât Hâtife: fî Târîhi Kenîseti Antâkiyyeti's-Süryâniyye el-Müşterek me'a'l-İslâm 'abre'l-'Usûr*, Matba'atü'l-Kâtibi'l-'Arabî, Dimaşk 1995, s. 13.

⁷⁴¹ İvâs, *es-Süryân ve'l-İslâm Târîh Müşterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, s. 48-49.

durumdur.⁷⁴² Zira İbnü'l-İbrî, kendisinden önceki Süryani Ortodoks yazarların kristoloji (*mesihbilim*) konusunda ayrı düşükleri ve birbirlerine karşı birçok aforoz ve reddiyede bulundukları mezheplerin görüşlerini bir problem olarak görmemiştir. İbnü'l-İbrî, Doğu Süryani (Nestûrî) ve Rum Ortodoks kiliseleri din adamlarıyla iyi ilişkiler geliştirerek kristoloji tartışmalarını göz ardı etmiş, kendi dönemine göre ileri bir duruş ve bakış sahibi olduğunu ortaya koymuştur.

İbnü'l-İbrî'nin vefatından hemen önceki son yazıları, âhir ömründe, vefat edeceği 1286 yılında yazdığı, *Muhtasaru Târîhi'd-Düvel*'de yer almaktadır. Daha önce 1266-1270 yıllarında telif ettiği *Mnorat Kûdşê* ile 1276 yılında yazdığı *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*'de Hz. Muhammed için olumsuz bir kanaate sahip olan İbnü'l-İbrî'nin son yazılarında bu görüşünü ıslah edip olumlu yönde geliştirdiği ve İslam'a karşı ön yargılardan kurtulduğu söylenebilir. Nitekim İbnü'l-İbrî, Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr eden bir ifade kullanmaz. Aksine Hz. Muhammed'i zikrederken *defalarca* "Peygamber aleyhisselam" (*en-nebî 'aleyhi's-selâm* [النبي عليه السلام]) ifadesiyle onu över ve Hz. Muhammed'in hayatını anlatırken onun hakkında İslam tarihi kaynaklarında anlatılan bilgileri özetler.⁷⁴³

Muhtemelen İbnü'l-İbrî'nin böyle bir sonuca ulaşmasında Merâğa'da müslüman âlimlerle beraber vakit geçirmesi, ayrıca Merâğa Rasathânesi'nde Nasîrüddin Tûsî ve İbn Ebü's-Şükr gibi dönemin zirvesi müslüman bilginleriyle görüşmesi etkili olmuştur.⁷⁴⁴ İbnü'l-İbrî'nin buradaki görüşleri dikkate alındığında, onun düşünce itibarıyla kendisinden önceki ve kendi dönemindeki hıristiyan yazarlardan fıkren önde

⁷⁴² İbnü'l-İbrî'nin diğer din ve mezhep mensuplarıyla iletişime açık olma özelliği onun evrensel ("ekümenist" [*ecumenist*]) bir yönü şeklinde açıklanmıştır. Bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 47-51 (Barhebraeus as Ecumenist).

⁷⁴³ İbnü'l-İbrî'nin Hz. Muhammed için "aleyhisselam" ifadesini kullandığı yerler için bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 156, 162, 168, 169, 178 (iki kere), 260, 263; krş. İvâs, *es-Süryân ve'l-İslâm Târîh Müşterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, s. 48-50; Samir, "The Prophet Muhammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors", s. 88, 91. Bu ifade bazı nüshalarda "Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm" (*en-nebî 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm* [النبي عليه الصلاة والسلام]) ve "Muhammed b. Abdillâh 'aleyhi ve 'alâ âlihi's-selâm" [محمد بن عبد الله عليه وعلى آله السلام] şeklinde geçmektedir. Bk. İbnü'l-İbrî, *el-Muhtasaru'd-Düvel fî't-Tevârih (Muhtasaru Târîhi'd-Düvel)*, Esad Efendi, nr. 2404, vr. 58^a, 59^a.

⁷⁴⁴ İbnü'l-İbrî'nin döneminin islam âlimleriyle görüşmesi ile ilgili bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Sâlhânî) s. 489-490, 501.

olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kanaatimizce, tarihçi olmasının yanında Kitâb-ı Mukaddes müfessiri de olan İbnü'l-İbrî'nin, Hz. Muhammed'i "Eski Ahid peygamberlerinden bir peygamber" gibi değerlendirmiş olması mümkündür.

Öte yandan bunlara ilaveten şu hususa da dikkat çekilmelidir. İbnü'l-İbrî'nin vefat etmeden önce müslüman olduğu bazı eserlere yansımıştır.⁷⁴⁵ Bununla beraber İbnü'l-İbrî'nin gerçekten müslüman olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. İbnü'l-İbrî hakkında böyle bir bilginin "neden ve nasıl oluştuğu", henüz açıklığa kavuşmuş değildir. Kanaatimizce, İbnü'l-İbrî'den sonra gelen yazarların ve müstensihlerin böyle bir kanaate ulaşmasında, İbnü'l-İbrî'nin *Muhtasarı Târîhi'd-Düvel*'deki Hz. Muhammed ile ilgili olumlu ifadelerinin etkili olduğu söylenebilir. Zira bu bilgi *Muhtasarı Târîhi'd-Düvel*'in birden fazla yazma nüshasında yer almış ve 1663 yılındaki ilk neşrinde bu bilgiye dikkat çekilmiştir.⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ Ebülferec - İbnü'l-İbrî, *Târîhi Muhtasari'd-Düvel*, (Yaltkaya) mütercimnin önsözü, s. 2-3; Özaydın, "İbnü'l-İbrî", s. 93. Ziriklî, İbnü'l-İbrî'nin akidesinden şüphe duyan hristiyan din adamlarının olduğunu zikretmiştir: "Hristiyan din âlimleri arasında İbnü'l-İbrî'nin inancından şüphe duyanlar vardır. Bunu, onun filozofların/hekimlerin (*hükemâ*) ilmini alıp onların görüşlerine tâbi olmasına bağlayanlar vardır." Bk. ez-Ziriklî, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî", *el-A'lâm: Kâmusü Terâcim*, c. 5, s. 117. İbnü'l-İbrî'nin hayatı ile ilgili ihtilaflı birkaç meseleden biri olan bu konu müstakil bir çalışmaya konu olmuştur. Bk. Fathi, "Les Notices d'Ibn Hallikân sur l'Épitém des Dynasties de Barhebraeus", s. 158-199.

⁷⁴⁶ İbnü'l-İbrî'nin âhir ömründe müslüman olduğu bilgisi *Muhtasarı Târîhi'd-Düvel*'in birkaç yazma nüshasının sonundaki notta (İbn Hallikân'a [ö. 1282] dayandırılarak) zikredilmiştir. Bk. İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'd-Düvel (Muhtasarı Târîhi'd-Düvel)*, Ayasofya, nr. 3368, vr. 181^a; İbnü'l-İbrî, *el-Muhtasari'd-Düvel fi't-Tevârih (Muhtasarı Târîhi'd-Düvel)*, Esad Efendi, nr. 2404, vr. 213^b. Bu nüshaların dışında, Hidemi Takahashi (*Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 129 [nr. A1.6.5]) bu notun üç nüshada daha bulunduğunu zikretmiştir (Paris Arabe, nr. 296, Copenhagen, nr. 121 ve Bodlean Pocockiani nüshalarının birinde [nr. 54, nr. 162]). Ayrıca Bu bilginin *Muhtasarı Târîhi'd-Düvel*'in ilk neşrinde zikredildiği yer için bk. Abul-Pharajio, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Historia Compendiosa Dynastiarum*, c. 2, neşreden önsözü (Prefatio ad Lectorem), s. VIII-IX; krş. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 129, dipnot 467; s. 310 (nr. 1541: İstanbul, Ayasofya 3368).

III. MÜSLÜMANLARIN TESLİSİ İNKÂRI

A. Müslümanlar, Filozoflar, Yahudiler ve Sabbellianistler'in Teslîs Eleştirisi

İbnü'l-İbrî müslümanların teslîs karşıtlığını *Mnorat Kûdşê*'de ele almıştır. İbnü'l-İbrî, *Mnorat Kûdşê*'de teolojik meseleleri sistematik olarak incelemekte ve ana konuları 12 rûkûn (kısım; *şetêsê* [شَتَئِسَ]) altında tasnif etmektedir. *Mnorat Kûdşê*'nin birinci rûknü *basit ilim* (marifet; *yida'tô fşûtô'it*); ikinci rûknü mahlûkatın tabiatı ve âlemin yaratılışı; üçüncü rûknü de ilahiyat meseleleri hakkındadır. İbnü'l-İbrî üçüncü rûkünde (*şetêstê tlîtoytô*) Tanrı'nın varlığı, teslîs, tevhid, ilahiyat ve Tanrı bilim" (*mmallût Alohûtô*) başlıklarını el almaktadır. Üçüncü rûknün dokuzuncu babının ikinci faslında ise İbnü'l-İbrî, teslîs inkârcılarını "felsefeciler, yahudiler, müslümanlar ve Sabellianistler"⁷⁴⁷ şeklinde incelemektedir. Bu dört grubun ortak noktası Hristiyanlığın esas inancı olan teslîsi ve uknûm düşüncesini kabul etmemeleri şeklinde tespit etmektedir.

Müslümanların (ve onlarla beraber teslîsi kabul etmeyen felsefeciler, yahudiler ve Sabellianistler'in) teslîse yönelik ortaya koydukları sekiz başlıktan oluşan aklî sekiz itiraz (hüccet; *s'oyô* [سُؤْيَو]) ile İbnü'l-İbrî'nin bunlara verdiği sekiz cevap (reddiye; *şroyô* [شُرُؤْيَو]) şu şekilde özetlenebilir:⁷⁴⁸

⁷⁴⁷ Sabellianizm, m.s. 3. yüzyılda yaşayan Libyalı bilgin Sabellius'a dayanmaktadır. Aslen Kuzey Afrikalı olan Sabellius, Roma'da ders veren bir ilahiyatçıdır. Sabellius'un görüşlerinin takipçisi olan *Sabellianistler*, Tanrı'nın tek ve bölünemez olduğunu ifade etmektedir. Bunlar, Hristiyanlığın tanrı inancındaki "üç uknûm/unsur" fikrini reddederek tanrılıktaki bölünmenin yalnızca geçici olduğunu öne süren teolojik bir akımdır. Bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, "Sabellianizm" md., s. 326; "Monarkianizm" md. s. 266; "Modalizm" md., s. 265; krş. Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 549, 551; Mehmet Aydın, "Hristiyanlık [VI. Mezhepler ve Tarikatlar]", *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 354. İbnü'l-İbrî'nin Sabellianizm hakkındaki ifadeleri için bk. Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 452; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 368.

⁷⁴⁸ Teslîsi inkâr edenlerin sekiz itirazı ve İbnü'l-İbrî'nin bunlara cevabı için bk. Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 277-283; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 217-221.

1. Birinci İtiraz ve Cevabı: Uknûmun Varlığı

Teslîs ve uknûm düşüncesini eleştiren âlimlere göre; varolan her şey, ya zorunlu varlık (“vâcibü’l-vücûd”, *kyonô olsoy* [كنو]) ya da mümkün varlık olmak zorundadır. Eğer zorunlu varlığın üç uknûmu (*knûmô* [كنمو])⁷⁴⁹ varsa yani zorunlu varlık teslîsten oluşuyorsa bu teslîsin üç unsuru da; ya zorunlu ya da mümkün olmalıdır. Oysa zorunlu varlık “tek ve biricik olduğu için” onun kendisinin veya herhangi bir unsurunun “mümkün” olması söz konusu değildir.⁷⁵⁰

İbnü’l-İbrî ise bu itiraza şu cevabı verir: Eğer, “tek olan şey”in aynı anda hem fail hem mef’ul olması imkânsız ise bu durumda; iki şeyin bir illete ma’lûl olması da imkânsızdır. Oysa bu durum imkânsız değildir.⁷⁵¹

2. İkinci İtiraz ve Cevabı: Kelime ve Ruh

Başka inanç mensupları yanında müslüman âlimler de Hıristiyanlığın hikmet (logos) ve ruh düşüncesini eleştirmiştir. Buna göre; eğer Tanrı’nın hikmeti yani “kelimesi” (Îsâ Mesîh) ve hayatı, yani “ruhu” (Kutsal Ruh) iki ayrı uknûm ise, bu

⁷⁴⁹ Teslîsin üç unsuru Arapça’da uknûm olarak tanımlanmıştır. Uknûm kelimesi Süryanice’deki *knûmô* (كنمو) teriminin Arapçalaşmış halidir. *Knûmô* ifadesi ise Grekçe’deki *hypostasis* kavramının tercümesidir. *Hypostasis* Grekçe’de sözlükte “altta duran, fonksiyon, şahsî varlık” anlamına gelmektedir. Uknûm ifadesi hıristiyan düşüncesinde ıstilahî manasıyla “şahıs, tabiat, zât, asıl, unsur, mâhiyet, cevher ve sûret” anlamlarını kazanmıştır. *Mnorat Kûdşê*’deki tartışma, ayrıca genel olarak tevhid ehli yazarların teslîs eleştirisi, hıristiyan inancının temel dayanağı olan teslîsteeki cevher ve uknûm düşüncesi hakkındadır. Buna göre temel eleştiri; “... genellikle Allah’a cevher olma isnadı ile cevher ve uknûmlar arasındaki ulûhiyyet ilişkisine dairdir. Hıristiyan ilâhiyatının temelini oluşturan cevher ve uknûmlar arasında bir zât-sıfat münasebeti mi yoksa iki zât ilişkisi mi olduğu açık değildir. Uknûmlar sıfat kabul edildiği takdirde kadîm sıfatların tecessüm etmesi, zaman ve mekân şartlarını haiz olması problemi ortaya çıkmakta, diğer taraftan uknûmların yanında cevherin ne işlev gördüğü sorusu açıkta kalmaktadır.” Bk. Mustafa Sinanoğlu, “Hıristiyanlık [VIII. İslâm Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık]”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 366; krş. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, “Teslis” md., s. 177; “Monoteizm” md. s. 266; “Hypostatik Birlik” md., s. 367; es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Tarîfât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, trc. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul 1997, “Ekânîm” md., s. 41 (*et-Ta’rîfât*’ın orijinalinde yer almayan “ekânîm” maddesi mütercim tarafından ilave edilmiştir).

⁷⁵⁰ Bar ‘Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, s. 277; İbnü’l-İbrî, *Menâretü’l-Akdâs*, s. 217.

⁷⁵¹ Bar ‘Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, s. 281; İbnü’l-İbrî, *Menâretü’l-Akdâs*, s. 220.

durumda; Tanrı'nın varlığı, hayat ve hikmet sahibi olmak için bu ikisine muhtaçtır. Tanrı'nın başkasına muhtaç olması durumu ise Tanrı'nın "ilâh" olmadığı sonucunu çıkarır.⁷⁵²

İbnü'l-İbrî'ye göre ise ilâhî cevher, kelime ve hayata muhtaç olmakla hâricî bir cevhere muhtaç olmaz. Zira kelime ve hayat ilâhî cevherin kendi içindedir. Bu durum şuna benzer; biz bir insanın "insan" olabilmesi için konuşmaya ve hayata ihtiyacı olduğunu söyleriz. Halbuki insan bu iki şeye muhtaç olmakla kendisi dışında bir şey olmaz. Mademki bu durum *mürekkebe* (birleşik) bir varlık olan insan için mümkündür, basit varlıklar için niye imkânsız olsun!⁷⁵³

3. Üçüncü İtiraz ve Cevabı: Uknûmlar ve Varlık

Teslîs karşıtlarına göre heyûlâ (madde-sûret sahibi) olmayan bir cevherin, birden fazla uknûmu olması mümkün değildir. Tanrı için uknûmların olması onu varlıklardan bir varlık yapar.⁷⁵⁴

İbnü'l-İbrî bu itirazı şu şekilde cevaplandırır: Uknûmların birden fazla olması tanrının birden fazla şekil/suret sahibi olmasını gerekli kılmaz.⁷⁵⁵

4. Dördüncü İtiraz ve Cevabı: Uknûmlar ve Cevher

Uknûmların varlığını kabul etmeyen âlimlere göre; birden fazla uknûma sahip olan her cevher uknûmlarından şu şekilde ayrılır: Cevher "akledilir" (*ma'kûl*) olandır, uknûmlar ise "hissedilir" (*mahsûs*) olandır. İnsanî cevher ancak akılla hissedilir;

⁷⁵² Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 277-278; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 217.

⁷⁵³ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 281; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 220.

⁷⁵⁴ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 278; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 217-218.

⁷⁵⁵ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 281-282; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 220-221.

uknûmlar ise ancak hislerle idrak edilir. Eğer yaratıcı Tanrı da akledilir olup hissedilemiyorsa, bu durumda uknûmları da cevheri gibidir.⁷⁵⁶

İbnü'l-İbrî dördüncü itiraza şu şekilde karşılık verir: Birden fazla uknûma sahip olan her cevher, hissedilen uknûmlara sahip olmak zorunda değildir. Nitekim biz bunu bedenlerinden ayrı olan akıl sahibi nefisler (*naşşotô mlîltô*) için ortaya koymuştuk.⁷⁵⁷

5. Beşinci İtiraz ve Cevabı: Uknûmların Mürekkeb veya Basit Olması

Hristiyanlığın uknûm inancını eleştirenlere göre; ilâhî cevherin (*kyonô alohoyô* [כְּיוֹנוֹ אֱלֹהִי]) ezeli (*mtûmoyô* [מְטֻמוֹי]) olması gerektiği gibi, onun her uknûmun da ezeli olmak zorundadır. Bu durumda cevher ve uknûmlar ya birbirinden ayrılır ya da birbirinden ayrılmaz. Birincisi, yani cevher ve uknûmların birbirinden ayrılması doğru değildir. Zira bu durumda ilâhî cevher, ezeli olarak birleşik (*mürekkeb*) olmak zorunda kalır. Mürekkeb varlık ise zorunlu varlık olmaz. İlâhî cevher zorunlu varlık olduğundan mürekkeb olamaz. İkinci ihtimal ise, yani cevher ve uknûmların birbirinden ayrılmaması durumu da doğru değildir. Çünkü eğer cevher ve uknûmlar birbirinden ayrılmaz ise bu durumda tüm uknûmların cevher olması gerekir. Zira her uknûmun kendine has bir cevherinin olması gerekir. Sonuç olarak uknûmlar, üç cevher olmadığına göre bu durumda üç uknûmun olmaması gerekir.⁷⁵⁸

İbnü'l-İbrî'ye göre; cevherin ebedî olması onun ezeli olması anlamında değildir. Zira ebedîlik (*mtûmoyûtô* [מְטֻמוֹיּוֹת]) başlangıcının olmaması anlamındadır. Bu nedenle bir şeyin cüzünden ve başka bir şeyden yeni bir şeyin oluşması mümkün değildir.⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 278; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 218.

⁷⁵⁷ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 282; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 221.

⁷⁵⁸ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 278-279; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 218-219.

⁷⁵⁹ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 282; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 221.

6. Altıncı İtiraz ve Cevabı: Uknûmların Ezeliliği

Teslîse muhalif yazarların eleştirisi konularından biri ise, uknûmların ezeliliği meselesidir. Teslîsin unsuru olan üç uknûm ya ezelî olmalı ya da ezelî olmamalıdır. Birinci ihtimal doğru değildir. Zira her ezelî zorunlu varlıktır. Eğer birden fazla ezelî varsa bu durumda birden fazla zorunlu varlık olur. Bu ise imkânsızdır. Çünkü zorunlu varlık tektir. Diğer ihtimal yani uknûmların ezelî olmaması ise doğru değildir. Zira bu durum zorunlu varlığın bizzat kendi uknûmunun ezelî olmasını ortadan kaldırır. Çünkü bütün cevherler, ancak uknûm vasıtasıyla fiilen varlık kazanır. Aksi halde cevher basit ve mücerret bir zamirden ibaret kalır. Neticede bu uknûmlar ezelî olmadığına göre, bunların var olmaması da mümkündür. Çünkü her varlık (*mevcût*) ya ezelîdir ya da ezelî değildir.⁷⁶⁰

İbnü'l-İbrî'ye göre ise; ezelî olan her şey daima zorunlu varlık olmaz. İki delille bu durum desteklenir. Birinci delil, bu âlem zihnin haricinde ezelî olduğu halde zorunlu varlık değildir. Çünkü âlem ezelî sıfatını kendi zatından değil, yaratıcıdan almıştır.⁷⁶¹ İkinci delil, ezelî olan başlangıcı olmayandır. Bu da herhangi bir illeti olmayan zorunlu varlıktır. Bunun için ilk ezelîden ayrılmış (*farklı*) olur. Bu durumdan şu sonuç çıkar; “ezelîlik” ve “varlığın zorunluluğu” (zorunlu varlık) bazen aynı olurken (*ittifak ederler*) bazen de birbirinden ayrılır (*ihtilaf ederler*).⁷⁶²

⁷⁶⁰ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 279; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 218-219.

⁷⁶¹ Diyûnîsyûs Behnâm Cicâvî'ye göre İbnü'l-İbrî burada, altıncı itiraza cevabın birinci delilinde, âlemin “bilkuvve ezelî” ve “bilfiil hâdis” olduğunu desteklemiştir. Şöyle ki, âlem Yaratıcı'nın aklında ezelden beri var olmasına nispetle bilkuvve ezelîdir. Âlemin bu türden ezelî olması, âlemin kendi zatından/cevherinden olmayıp Yaratıcı tarafından kendisine verilmiştir. Öte yandan âlem bilfiil hâdisdir. Zira âlem, olmadığı bir zamandan sonra varolmuştur. Bir anlamda âlem önce yokken, sonradan yaratılmıştır (*li-ennehû kâne ba'de en lem yekün* [لأنه كان بعد أن لم يكن]). Böylece İbnü'l-İbrî, “Ezelî Vâcibü'l-Vücûd” olan Allah ile “bilkuvve ve bilminhe (بالمنحة) ezelî” olan âlem arasındaki farkı ortaya koymuştur. Bk. İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 221, dipnot 221.

⁷⁶² Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 282-283; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 221.

7. Yedinci İtiraz ve Cevabı: Allah'ın Bilgisinin Mahiyeti

Teslîsin unsurlarından logos inancını reddeden yazarlara göre; Allah'ın (*Alohô şûbhô l-taybûteh* [الله موصلا حقهو]) sınırsız bir şekilde her şeyi bildiğinden hiç kimse şüphe etmez. Teslîs inancına göre; Allah'ın bu bilmesi ya bir marifet (yani hikmet [*hekmtô*] olan kelime [*meltô*; oğul]) ile ya sonsuz bilgiyle ya da sonlu bilgiyledir. Allah'ın eşyayı marifet, yani kelim (oğul) uknûmu olan Âsâ Mesîh) vasıtasıyla ya da sonlu bilgiyle bilmesi mümkün değildir. Zira bu tür bilgiler, “sonlu ve sayılan” varlıklar için uygun olur. Allah için ise bu durum imkânsızdır. Zira sayılan şeyler artma ve azalma kabul eder. Artma ve azalma kabul eden ise sonlu/sınırlı olur. Bu durumda Yarattıcı'nın eşyayı marifet ile yani hikmet olan oğul uknûmu ile bilmesi söz konusu değildir.⁷⁶³

İbnü'l-İbrî'ye göre ise; Allah'ın eşyayı bir marifet (*bahdô yida'tô* [احسا يبحا]) yani kelim (oğul) uknûmu ile bilmesi durumunun, onun zatına yönelik bir eksiklik ortaya çıkarması zorunlu değildir. Bir bilgi (kelam/oğul) ile siyahın beyazın zıddı olduğu bilinir. Bu şekilde Allah'ın marifet ile bilmesi mümkündür.⁷⁶⁴

8. Sekizinci İtiraz ve Cevabı: Allah'ın Bilgisinin Vasıtaya İhtiyaç Duyması

Hıristiyan teslîsini eleştiren bilginlere göre; Şayet Allah eşyayı kelimesi (oğul) vasıtasıyla biliyorsa bu durumda kelimenin de başka bir kelime aracılığıyla veya herhangi bir kelime aracı olmaksızın bilmesi zorunludur. Bu ihtimal doğru değildir. Çünkü bu şekilde başka bir kelime aracılığıyla eşyayı bilen kelimenin de daha başka bir kelime aracılığına ihtiyacı olacaktır. Bu imkânsızdır. Zira bu durum sonsuza dek devam edecek, yani teselsül ortaya çıkacaktır. Oğul uknûmunun yanında daha birçok uknûmun varlığını ortaya çıkaran bu durum imkânsızdır. Buradan da Allah'ın eşyayı bilmede

⁷⁶³ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 279-280; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 219.

⁷⁶⁴ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 283.

herhangi bir kelimeye ihtiyacı olmadığı anlaşılır. Böylece Yaratıcı'nın (*Borûyô* [بَرُؤِیَو]), *kelime* diye bir uknûmunun olmadığı sonucu çıkar.⁷⁶⁵

İbnü'l-İbrî bu eleştiiye itiraz eder ve kendisiyle bilinen kelime dışında her şeyin, bizzat kelimeyle bilindiğini belirtir. Kendisiyle bilinen kelimenin başka bir kelimeye ihtiyacı yoktur. Nitekim insanoğlunun tamamı, eşyayı bilmede kendi zihnini kullanır, başka bir zihne ihtiyaç hissetmez.⁷⁶⁶

B. Teslîs Eleştirileri ve İbnü'l-İbrî'nin Cevaplarının Değerlendirilmesi

Burada özet olarak zikredilen, başta müslümanlar olmak üzere teslîs karşıtı filozoflar, yahudiler, ve Sabellianistler'in itirazları ile İbnü'l-İbrî'nin onlara verdiği cevaplar göz önüne alındığında şunlar söylenebilir: İlk grubun teslîs inancına karşı aklî ve epistemolojik açılardan eleştiriye öne çıkardığı, İbnü'l-İbrî'nin ise savunmacı bir yaklaşımla bunlara cevap vermeye çalıştığı ifade edilebilir. Müslümanların da içinde yer aldığı teslîs karşıtlarının düşünceleri İbnü'l-İbrî tarafından özet olarak verilirken; bunların *teslîs* yerine -tam olarak- *hangi inancı taşıdığı* zikredilmemiştir. İbnü'l-İbrî'nin temel kalkış noktası ise “teslîs inancının mutlak doğru olduğu” ve *her ne suretle olursa olsun bunun aklen ve madden ispat edilmesi* ön kabulünden hareketle bir savunma gayretidir. İbnü'l-İbrî'nin savunma sırasında teslîsi ispat için, Tanrı'ya dair meseleleri insanın düşünce ve fiilleri üzerinden temellendirdiği görülmektedir.

Bir başka açıdan teslîs eleştirilerinin kaynağı İbnü'l-İbrî'nin kendi rivayeti ve delaletidir. Bunun tabii bir sonucu olarak İbnü'l-İbrî hangi görüşün, doğrudan hangi inanç sahibine ait olduğuna işaret etmemiştir. İbnü'l-İbrî açısından, müslümanların da içinde yer aldığı bu dört inanç/düşünce sahibinin ortak noktasının teslîsi inkâr olduğu; bir boyutuyla bunların *tevhid ehli* olduğu baştan kabul edilmiştir. Nitekim İbnü'l-İbrî teslîs karşıtlarının düşüncelerini özetlerken bunların kimliklerine ve düşüncelerinin

⁷⁶⁵ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 280-281; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 219-220.

⁷⁶⁶ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 283. Teslîsi inkâr edenlerin sekiz itirazı ve İbnü'l-İbrî'nin bunlara verdiği cevaplar burada sonlanmaktadır. Bk. Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 283; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 221.

kaynaklarına temas etmeden doğrudan onların itirazlarını özetlemiştir. Ardından kendi felsefî ve dinî anlayışıyla bu itirazlara cevap vermiştir.

IV. MÜSLÜMANLARIN İSÂ MESÎH'İN ULÛHİYYETİNE ELEŞTİRİLERİ

A. Müslümanların Ulûhiyyet-Peygamberlik Mukayesesi

İbnü'l-İbrî *Mnorat Kûdşê*'de İsâ Mesîh'in müslümanlar nezdindeki konumunu incelemektedir. *Mnorat Kûdşê*'nin dördüncü rüknü “kelam tanrının tecessüdü” başlığını taşımaktadır. Dördüncü rüknün alt konuları; “ilâhî kelâmın enkarnasyonun sırrı, Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi'nin İsâ Mesîh kristolojisi, Mesîh'in insanlaşması, tecessümü (*şahıslaşması*) ve âhir zamanda tekrar enkarnasyonu ile Tanrı annesi olarak Meryem” meselelerinden oluşmaktadır.

İbnü'l-İbrî, *Mnorat Kûdşê*'nin dördüncü rüknünün üçüncü babında; İsâ Mesîh'in tecessüdüne dair tevatür delilleri sıralamakta ve bu delillere yapılan itirazlara cevap vermektedir. Üçüncü bab altında yedinci “bid‘at” (*orosîs* [أُورِسِيْس])⁷⁶⁷ olarak müslümanların “tanrıoğlu Mesîh” inancına yönelik sekiz itirazına; ardından da bu sekiz itiraza karşılık olarak İbnü'l-İbrî'nin cevaplarına yer verilmiştir. Bu sekiz itiraz ve cevaptan sonra, dokuzuncu başlık olarak İbnü'l-İbrî; müslüman âlimlerden gelen ek bir müracaatı, yani karşı delili zikretmekte ve buna yönelik kendi cevabını kaydetmektedir. Müslümanların sekiz itirazı ve bir müracaatı ile İbnü'l-İbrî'nin bunlara verdiği cevaplar şu şekilde özetlenebilir:⁷⁶⁸

1. Birinci İtiraz ve Cevabı: Teslîs-Tevhid Mukayesesi

Müslümanlara göre; eğer Allah için teslîs (“üçleme”, *sâlûs* [ثالوث], *tlîtoyûtô* [أَلَكُتُؤُت]) inancının doğru olduğu düşünülürse bu durumda şunu sormak gerekir: Allah

⁷⁶⁷ İbnü'l-İbrî'nin teslîse itiraz eden gruplar için kullandığı *orosîs* ifadesi “heretik” ve “görüş” anlamlarına da gelmektedir

⁷⁶⁸ Müslümanların teslîse yönelik sekiz tenkidinin geçtiği yerler yerler için bk. Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 359- 369; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 289-296.

tek iken ona niye üç diyelim! Oysaki biz müslümanlar, siz hristiyanlar, yahudiler ve Mecûsîler Allah'ın tekliğini (vahdâniyet) zarurî olduğunu ikrar ederiz. Bu durumda teslîsin Allah için kullanılması mümkün değildir. Çünkü “üç bire eşittir”; “bir de üçe eşittir” demek açıkça küfürdür. Zira bu ikisi (birlik ve üçlük) birbirinden apayrı şeylerdir.⁷⁶⁹ Ayrıca birbirinden ayrı olan birlik ve üçlüğün bir konuda bir araya gelmesi imkânsızdır.⁷⁷⁰

İbnü'l-İbrî bu itiraza şu şekilde cevap verir: Biz başka bir açıdan şunu deriz. Bir konuda birlik ve üçlüğün bir araya gelmesi imkânsız değildir. Zira bu durumda birlik Allah'ın tabiatına, üçlük ise Allah'ın uknûmlarına hamledilmektedir.⁷⁷¹

2. İkinci İtiraz ve Cevabı: Teslîs ve Monoteizm (Çoktanrıcılık)

Baba'nın ilâh, Oğul'un ilâh ve Kutsal Ruh'un ilâh olduğunu itiraf etmek; birden fazla ilâhın var olmasına (*politeizm*) sebep olur. Halbuki bizzat Mesîh dahil, ilkinden sonuncusuna kadar tüm peygamberler, birden fazla tanrı inancını kınamıştır. Bundan dolayı her kim çok tanrılı bir inancı benimserse peygamberlere ve Mesîh'e ters düşmüş olur. Böyle bir inanca sahip çıkmak nasıl doğru olur!⁷⁷²

İbnü'l-İbrî müslümanların teslîsi çoktanrıcılık olarak gören bu itirazına karşı çıkarak şöyle cevap verir: Biz hristiyanlar “üç tanrı”ya değil; “üç uknûma sahip tek Tanrı”ya inanıyoruz. Bu nedenle biz de üç ilâh inancına sahip herkesi dışlar, aforoz ederiz. Üç ilâh inancı mensuplarını hristiyanlardan saymayız.⁷⁷³

⁷⁶⁹ Birbirine zıt olan iki şey bir konuda bir araya gelemez.

⁷⁷⁰ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 359; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 289.

⁷⁷¹ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 363; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 292.

⁷⁷² Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 359- 360; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 289-290.

⁷⁷³ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 363-364; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 292.

3. Üçüncü İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Ulûhiyyeti

Hıristiyanlar Mesîh'in zamanla kayıtlı olduğunu, yaratılmış olduğunu, sınırlı olduğunu, varlığı mümkün olup zorunlu varlık olmadığını ve son olarak bedenli olup bedensiz olmadığını söylerler. Bu durumda şu özelliklere sahip biri zaten ilâh olamaz. Bunlar Allah Teâlâ'nın vasıfları değildir. Öyleyse bu özelliklere sahip biri ilâh değildir.⁷⁷⁴

İbnü'l-İbrî Mesîh'in ulûhiyyetini savunmak için şunu söyler: Bizler Mesîh'in bu (zamanlı, yaratılmış, mahdud, bedenli) özellikleriyle insan olduğunu ikrar ederiz. Diğer yönden Mesîh ezeli olma, yaratılmamış olma, sınırlı olmama, zorunlu varlık olma, bedenli olmama yönlerinden ise ilâhtır. Bundan dolayı hıristiyanlar İsa Mesîh'e kâmil bir ilâh ve kâmil bir insan olarak inanır.⁷⁷⁵

4. Dördüncü İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Aynı Anda Hem Tanrı Hem İnsan Olması

Hıristiyanlar Mesîh'in ilâhlığını, tam bir insanlık ile tam bir ilâhlığın birleşmesi (*ittihad*) ilkesi üzerine bina ederler. Oysaki böyle bir durumda bile Mesîh ilâh değildir.⁷⁷⁶

İbnü'l-İbrî Mesîh'in tanrılığine ilişkin itirazı redderek şöyle der: Biz daha önce birçok yerde Mesîh'te ilahlık ile insanlığın birleşmesinin mümkün olduğunu delillerle ortaya koyduk.⁷⁷⁷

⁷⁷⁴ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 360; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 290.

⁷⁷⁵ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 364; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 292.

⁷⁷⁶ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 360; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 290.

⁷⁷⁷ İbnü'l-İbrî'nin İsa Mesîh'in tecessüdünü, yani hem ilâh hem de insan olmasını (*ittihad*) anlattığı bölüm için bk. Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 299 vd; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 237 vd.

5. Beşinci İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Tanrı Oğlu Olarak Doğumu

Doğumun ne olduğu hakkına şu söylenir; “doğum” denilen şey “yaratan / etki eden” ve “kabul eden” şeklinde iki ayrı şeyin birleşmesiyle ortaya çıkan sonuçtur. Bu da pratikte bir kadın ve erkeğin birleşmesi sonucu doğan çocuktur. Ya da teorikte küçük önerme/öncül ile büyük önermenin/öncülün birleşmesi sonucunda ortaya çıkan neticedir. Hristiyanlara göre Allah'ın Mesîh'i doğurması mümkün olduğuna göre, bu durumda Allah'ın zorunlu olarak başka bir şey ile ortaklık sağlaması (*iştirak*) ve birleşmesi (*ittihad*) gerekir. Oysaki Allah hakkında böyle bir şey düşünmek açık bir küfürdür (*Allah'ı inkârdır*).⁷⁷⁸

İbnü'l-İbrî Mesîh'in Tanrı oğlu olduğu şeklindeki inancı şu ifadelerle savunur. Müslümanların bu itirazı aklî değil, lafzîdir. Zira müslümanlara göre iki şekilde (pratik ve teorik) doğum olması bize göre eksik bir durumdur. Bu iki duruma ek olarak şunu da deriz. Bize göre doğum her malulün varlığının, illetinden dolayı tabiatında eşit olmasıdır. Bunun misali sözün (*kelimenin*) nefsten doğması; ışınların da güneşten doğmasına benzetilmektedir. Bu sûret üzere biz Oğul'un (Mesîh'in) Baba'dan (Tanrı'dan) doğmuş olduğunu söyleriz.⁷⁷⁹

6. Altıncı İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Oğul Olması

Eğer Mesîh'in, kendisi hakkında Allah'ın oğlu olduğunu söylemesi yeterli bir şahitlik olarak görülecekse bu durumda oğul olmak Mesîh ile sınırlı kalmaz. Bu durumda Mesîh'in “Allah'ın tabii bir oğlu” olması gerekir, hatta ilâh olması gerekir. Bundan sonra da Mesîh'in öğrencilerinin (havarilerinin) de Allah'ın tabii oğulları ve ilâh olmaları gerekir. Zira Âsâ Mesîh onlardan ayrılıp gökyüzüne çıkarken “benim babama ve sizlerin babasına gidiyorum” demiştir.⁷⁸⁰ Ayrıca sadece Mesîh'in

⁷⁷⁸ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 360; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 290.

⁷⁷⁹ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 364; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 292.

⁷⁸⁰ Bk. Yuhanna, 20/17: “İsa, [Mecdelli Meryem'e] ‘Bana dokunma!’ dedi. ‘Çünkü daha Baba’nın yanına çıkmadım. Kardeşlerime git ve onlara söyle, benim Babam’ın ve sizin Babanız’ın, benim Tanrım’ın ve sizin Tanrınız’ın yanına çıkıyorum.” Müslümanların altıncı itirazına bir katkı için bk. Fadıl Aygân, “Müslüman Kelamcılarının Mecaz Merkezli Kitab-ı Mukaddes Yorumlamaları: Baba-

öğrencilerinin değil, tüm hristiyanların da ilâh ve Allah'ın oğlu olması gerekir. Çünkü hristiyanlar şöyle der: “Babamız’a şu şekilde dua edin: Göklerdeki babamız”.^{781 782}

İbnü’l-İbrî oğul düşüncesini eleştiren bu itiraza şöyle cevap verir: Bizce her oğul tabii olarak ya da nimet (manen, teberrüken) açısından babasına nispet edilir. İşte Mesîh, tabii olarak Allah'ın oğludur. Bunun yanında Mesîh'in öğrencilerinin (havarilerinin) ve diğer iyi şahısların (sıddıkların) Allah'ın oğlu olması nimet açınsındandır. Öte yandan Allah için “baba” lafzının kullanılması meselesine gelince, Mesîh'ten önce birçok peygamber tarafından Allah için “baba” şeklinde bir kullanım olmuştur. Nitekim Peygamber İşaya (İşa'yâ/Yeşaya) “Ey gökler dinleyin, ey yeryüzü kulak ver! Çünkü Rab konuşuyor: ‘Çocuklar yetiştirip büyüttüm. Ama bana başkaldırdılar’ (Yeşaya, 1/2); ayrıca “Yine de Babamız sensin, ya Rab. Biz kiliz, sen çömlekçisin. Hepimiz senin ellerinin eseriyiz” (Yeşaya, 64/8) demektedir. Buna benzer başka kullanımlar da vardır.⁷⁸³

7. Yedinci İtiraz ve Cevabı: Mesîh'in Kral Olması

Hristiyanlara göre Mesîh'in ilâh olmasının sebebi, kendisinden önceki peygamberlerin onun hakkında verdiği haberlerdir. Oysaki hiçbir peygamber “gelecek olan Mesîh Allah'ın oğludur ve ilâhtır” dememiştir. Sadece “Mesîh kraldır” demişlerdir.

Oğul Metaforu Bağlamında Bir İnceleme”, *Kader: Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. 13, sy. 2, 2015, s. 763-764.

⁷⁸¹ “Göklerdeki babamız” duası için bk. Matta, 6/9-13: “Bunun için siz şöyle dua edin: ‘Göklerdeki Babamız,/ Adın kutsal kılınsın./ Egemenliğin gelsin./ Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de/ Senin istediğin olsun./ Bugün bize gündelik ekmeğimizi ver./ Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi,/ Sen de bizim suçlarımızı bağışla./ Ayartılmamıza izin verme./ Bizi kötü olandan kurtar./ Çünkü egemenlik, güç ve yücelik/ Sonsuzlara dek senindir! Amin’.”

Luka, 11/2-4: “İsa bir yerde dua ediyordu. Duasını bitirince öğrencilerinden biri, ‘Ya Rab’ dedi, ‘Yahya’nın kendi öğrencilerine öğrettiği gibi sen de bize dua etmesini öğret.’ İsa onlara, ‘Dua ederken şöyle söyleyin’ dedi: ‘Baba, adın kutsal kılınsın./ Egemenliğin gelsin./ Her gün bize gündelik ekmeğimizi ver./ Günahlarımızı bağışla./ Çünkü biz de bize karşı suç işleyen herkesi bağışlıyoruz./ Ayartılmamıza izin verme’.”

⁷⁸² Bar ‘Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, s. 361; İbnü’l-İbrî, *Menâretü ‘l-Akdâs*, s. 290.

⁷⁸³ Bar ‘Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, s. 364-365; İbnü’l-İbrî, *Menâretü ‘l-Akdâs*, s. 292.

Eğer hıristiyanların bu sözleri doğru olsaydı, Mesîh'in gelmesini bekleyen yahudilerin bu görüşü sahiplenmesi gerekirdi. Halbuki vâkıada böyle bir şey olmamıştır.⁷⁸⁴

Hıristiyanlara göre Mesîh, babasız doğduğu için ilâhtır. Oysaki Âdem hem babasız hem de annesiz olarak yaratılmıştır. Âdem'in yaratılması sadece bir anneden doğan Mesîh'in yaratılmasına göre daha büyük bir mûcizedir.⁷⁸⁵

Hıristiyanlara göre Mesîh gösterdiği büyük mûcizeler/acayıplikler nedeniyle ilâhtır. Gerçekte ise Mûsâ daha büyük daha acayip mûcizeler ortaya koymuştur. Mesîh'in de bizzat söylediği gibi Allah her insan vasıtasıyla bu mûcizlerden çok daha fazlasını gösterebilir. Bu neden olmasın ki! İşte Elyesa' (Elyeşa'), sadece hayattayken değil öldükten sonra da mûcize göstermiş, mezarındayken kemiklerine değen bir ölü dirilmiştir.⁷⁸⁶ Bu ise daha büyük bir mûcizedir.

Hıristiyanlara göre Mesîh hiç günah işlememiştir. İşte Hz. Yahya, hem hiç günah işlemedi, ayrıca hem betûl (iffetli/bekâr) hem de zâhidane bir hayat sürdürdü.

Hıristiyanlara göre Mesîh gökyüzüne yükselmiştir. İşte Ahnûh/Uhnûh (Hanok [İdrîs]) ve İlyâ (İlyâs), ikisi de ölümü tatmadan gökyüzüne yükseldi.⁷⁸⁷

⁷⁸⁴ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 361; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 290-291.

⁷⁸⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelmesi, Hz. Âdem'in yaratılışıyla mukayese edilmektedir (Âl-i İmrân 3/59).

⁷⁸⁶ Hz. Elyesa'nın şeceresi İslâm tarihi kaynaklarında "Elyesa' b. Ahtûb b. Acûz" şeklinde verilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de iki ayette kendisinden söz edilmektedir: "İsmâil, Elyesa', Yûnus ve Lût'a da yol gösterdik; hepsini âlemlere üstün kıldık" (el-En'âm 6/86); "İsmâil'i, Elyesa', Zülkifl'i de an. Hepsi de iyilerdendir" (Sâd 38/48). Hz. Elyesa', Eski Ahid'de Elişa olarak zikredilen isimle aynı olmalıdır. Eski Ahid'e göre Peygamber İlyâ (İlyâs) kendisine halef olarak Elişa'yı seçmiş o da birçok mûcize göstermiştir. Müslümanların yedinci itirazında Hz. İsa'nın ölülere dirilmesi ile ilgili olarak Hz. Elyesa'nın iki mûcizesine işaret edilmiştir. Bunlardan birine göre Peygamber Elişa çocuğu olmayan yaşlı bir kadın için dua etmiş ve kadın çocuk sahibi olmuştur. Daha sonra vefat eden bu çocuk Elişa tarafından yeniden hayata döndürülmüştür (2. Krallar, 4/8-37). İkinci mûcize ise şu şekildedir: "Her ilkbaharda Moav akıncıları İsrail topraklarına girerlerdi. Bir keresinde İsraililer, ölü gömerken akıncıların geldiğini görünce, ölüyü Elişa'nın mezarına atıp kaçtılar. Ölü Elişa'nın kemiklerine dokununca dirilip ayağa kalktı" (2. Krallar 13/20-21).

⁷⁸⁷ Hanok (İdrîs) ve İlyâ'nın (İlyâs) da gökyüzüne yükselmesi Eski Ahid'de zikredilmiştir: "[Hanok] Tanrı yolunda yürüdü, sonra ortadan kayboldu; çünkü Tanrı onu yanına almıştı" (Yaratılış, 5/24);

Hristiyanlara göre Mesîh Allah'ın kelimesi ve ruhudur. Oysaki tüm kâinat/mahlûkat Allah'ın kelimesi ve ruhu ile var olmuştur.

İbnü'l-İbrî Mesîh'in krallığını şu şekilde açıklamaktadır: Gelecekte haber vermek genellikle işaret yoluyla/sembolikdir. Peygamberler Mesîh'i "kral" diye bildirdilerse bu onun aynı zamanda ilâh olmasına engel değildir. Çünkü kral ve ilâh kelimeleri birbirinin zıddı değildir. Yahudilerin bu görüşe -Mesîh'in ulûhiyyetine- sahip çıkmayışının nedeni ise onların bütün işlerinde rehavete dalıp doğrudan sapmaları ile ilgilidir. Tıpkı diğerleri gibi bu hakikati de unuttular! İşaya bunu bize şöyle haber verir: " 'Duyacak duyacak, ama anlamayacaksınız,/ Bakacak bakacak, ama görmeyeceksiniz!/ Bu halkın yüreğini duygusuzlaştır,/ Kulaklarını ağırlaştır,/ Gözlerini kapat./ Öyle ki, gözleri görmesin,/ Kulakları duymasın, yürekleri anlamasın/ Ve bana dönüp şifa bulmasınlar' " (Yeşeya, 6/9-10).⁷⁸⁸

Âdem'in durumuna gelince; biz Mesîh'in ilâhlığını yalnız babasız doğmakla açıklamıyoruz. Buna dair diğer deliller daha önce geçmişti. Şu kadarını söyleyebiliriz ki; Âdem ne bir kadın ne bir erkek insan nevine dair hiçbir fert yokken dünyaya gelmiştir. Mesîh ise erkek ve kadın insan türünün sayılamayacak kadar çok ferdi varken babasız olarak doğmuştur. Bu anlamda Âdem'in ana-babasız dünyaya gelmesi şaşırtıcı değildir. Mesela bir atı düşünelim veya diğer bütün hayvanların türlerinin ilk örneklerini. Hepsinin vücuda gelme hikâyesi aynıdır.

İlyâ (İlyâs) ve Ahnûh'un (Hanok [İdrîs]) göğe yükselip ölümsüz olmaları durumu ise hakikatte böyle değildir. Eski Ahit Ahnûh'u, yalnızca Allah'a halisane kulluk eden biri olarak tanımlar. İlyâ'nın da bir fırtınanın marifetiyle göğe tırmandığını bildirir. Fakat kendisinin ölmediğine dair bir bilgi yoktur. Oysa biz Mesîh'in göğe yükselişini, kendisinin ulûhiyyetine bir ispat olarak değerlendirdiğimiz gibi İlyâ'nın urucunu (göğe alınışını) da nübüvvetini pekiştiren bir unsur olarak görüyoruz. Aynı şekilde hem Mûsâ peygamber hem de diğer mûcize sahibi peygamberler bu mûcizelerle nübüvvetlerini pekiştirmiştir. Biz hristiyanlar, Mesîh'i kabul etmeyenlerin itirazına

"Onlar [İlyas ve Elişâ] yürüyüp konuşurlarken, ansızın ateşten bir atlı araba göründü, onları birbirinden ayırdı. İlyas kasırgayla göklere alındı" (2. Krallar 2/11).

⁷⁸⁸ Aynı ifadelere, Matta (13/14-15) ve Luka (8/910) İncillerinde yer verilmiştir.

karşı şunu deriz; nasıl peygamberleri ikrar edip doğruluyorlarsa İncıl’de geçtiği şekliyle Allah’ın ruhu ve oğlu olan Mesîh’i de öylece kabul etmelidirler.

Müslümanların söylediği gibi bütün mahlûkat Allah’ın kulu ve kelimesi olsaydı; boğayı ve solucanı, yüceyi ve hakiri, temizi ve kirliyi aynı şekilde Allah’ın ruhu ve kelimesi olarak tanımak, böyle çağırmak gerekirdi. Oysaki durum bunun aksidir!

Sizler Mesîh’i yüce sıfat ve övgülerle andınız. Böylece kitabınızın (Kur’ân’ın) da seslendiği şekliyle onun cisimleşmiş “kelimetullah” olduğu ortaya çıktı!⁷⁸⁹

8. Sekizinci İtiraz ve Cevabı: Hz. Muhammed’in Peygamberliğinin Delilleri

Müslüman yazarlar Hz. Muhammed’in peygamberliğini ortaya koyarak üç başlıkta delillendirirler. Buna göre; Muhammed Allah’ın peygamberi ve resulüdür (*d-mhamad nbiyô u va-şliho d-Alohô* [ﷺ]). Allah ona vahiy göndererek insanlarla konuşmuştur. Allah şöyle demiştir: “Teslîse inananlar kesinlikle kâfir olmuşlardır”.⁷⁹⁰ Ayrıca “Allah birdir, doğmamıştır (babası yoktur), doğurmamıştır (çocuğu yoktur), hiçbir şey ona denk değildir” demiştir.⁷⁹¹ Bunun yanında Muhammed *üç açıdan* Allah’ın peygamberi ve resulüdür: Birincisi gösterdiği mûcizeler. İkincisi yaşayarak gösterdiği ahlâk ve yaptığı sâlih ameller. Üçüncüsü kendisinden önceki peygamberlerin, çok eskiden beri onun geleceğini haber vermesi.

1. Kur’ân’ın mûcizelerinden biri de Âdem’den son peygambere kadar bütün peygamberlerin kıssalarının anlatılmasıdır. Kur’ân, kendisinde birçok şeriati ve âdil hükmü barındırmaktadır. Hiçbir Arap şairi Kur’ân ayetlerinden bir tanesinin bile benzerini getirememiştir. Gerçekten de böyle bir kelamın, yazmayı bilmeyen ümmî bir adamın ağzından çıkması, büyük bir mûcizedir. Kur’ân’ın bir mûcizesi de gelecekte haber vermesidir. Nitekim Rûmlar’ın yeryüzünün en alçak noktasında yenileceklerini

⁷⁸⁹ Bar ‘Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, s. 365-366; İbnü’l-İbrî, *Menâretü’l-Akdâs*, s. 293-295.

⁷⁹⁰ el-Mâide 5/73.

⁷⁹¹ el-İhlâs 112/1-4.

önceden haber vermiştir. Peygamber'in bazı mûcizeleri şunlardır: Peygamber ümmetinin Doğu'dan Batı'ya hâkim olacağını ve zenginleşip bilineceğini haber vermiştir. Gerçekten de bu mûcizeler gerçekleşmiştir. Ayrıca Peygamber'den daha başka mûcizeler aktarılmıştır. Parmaklarının arasından su fışkırması, ayın yarılması, taşın ona selam vermesi, onun az yemekle çok kişiyi doyurması, kütüğün halinden şikâyet etmesi (inlemesi), devenin ona doğru yönelmesi, kızartılmış koyunun kolunun “ben zehirliyim” diye şهادette bulunması ve nübüvvete başlamadan bulutun kendisini gölgelemesi de onun mûcizelerindendir.

2. Peygamber'in nübüvvetinin bir diğer delili, onun nebîlere has olan ahlâk ve sâlih amel ile donanmış olmasıdır. O hiçbir zaman yalan söylememiş, günah işlememiş ve düşmanlarından korkup kaçmamıştır. Ayrıca o ümmetine karşı çok merhametli ve cömert olmuş, dünyevî makamlara asla iltifat etmemiştir. Zira Kureyşliler peygamberliğinden vazgeçmesi halinde liderlik istediği güzel kadınla evlenme ve zenginlik teklif ettiklerinde, o bunların hiçbirini kabul etmemiştir. Bunun ötesinde Peygamber, toplum içinde makam sahibi olan insanların yanında lider gibi davranır, mütevazı insanların yanında da onlar gibi sakin ve mütevazı olurdu.

3. Kur'ân'da zikredildiği üzere kendisinden önceki peygamberler onun geleceğini haber vermiştir: “Onlar [müslümanlar], ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar” (el-A'râf 7/157). Yine Kur'ân'da İsâ Mesîh'in şöyle dediği zikredilmiştir: “Benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiye müjdeliyorum” (es-Saff 61/6).⁷⁹²

İbnü'l-İbrî kendi içinde üç tane delil içeren müslüman âlimlerin sekizinci itirazına maddeler halinde şu şekilde cevap verir:

1. Bizce tüm müslümanlar burada zikredilen mûcizelerin hakikat olduğunu kabul etmez. Nitekim Şîîler'e (şî'oyê [مجتعل]) göre onun (Muhammed aleyhisselâmın), ilâhî kelâmın tezahürü olan Kur'ân dışında mûcizesi yoktur, zira o yazmayı da bilmediği halde bu kitabı vahiy sonucu olarak tebliğ etti.

⁷⁹² Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 362-363; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 291-292.

Fahreddin er-Râzî *el-Muhassal* kitabında (*ba-ktobô Mûhasal* [أحمد ط مرس]) onun peygamberliğinin üç tür delil ile gerçekleştiğini ifade etmiştir.⁷⁹³ Birincisi, onun “ben Allah’ın resûlüyüm” demesidir. Sözü’nün doğruluğu onun mûcizesi olan Kur’ân ile sabittir. İkincisi, yaşayarak gösterdiği ahlâk ve yaptığı sâlih ameller doğrudan nübüvvetine delalet etmese de bütün bu meziyet ve doğru davranışların ancak bir peygamberde toplanacağı aşikârdır. Nitekim bu delili ilk Câhiz (ö. 869)⁷⁹⁴ dile getirmiş, sonrasında Gazzâlî de *el-Münkız*’da⁷⁹⁵ teyid etmiştir.⁷⁹⁶ Üçüncüsü, geçmiş peygamberlerin semâvî kitaplarında onun (son peygamber Muhammed aleyhisselâmin) geleceğini bildirmeleridir.

Biz hıristiyanlar ise bu delillere karşı şunu deriz: Neden müslümanların içinde faziletli olan bu zatlar [Câhiz, Gazzâlî, Râzî], sadece Kur’ân’ın mûcizeliği ile yetinmediler de onun (Muhammed’in) güzel ahlâkı ve amelleri ile peygamberliğini ispat etmeye çalıştılar. Halbuki bir insanın güzel amelleri onun peygamber olmasına yetmez. Nitekim âdil olan birçok kralın güzel amelleri bulunduğu halde bunlar peygamber değildir.

⁷⁹³ Râzî’nin nübüvvet hakkındaki görüşleri için bk. Fahreddin er-Râzî, *Muhassalü Efkrâri’l-Mütekeddimîn ve’l-Müte’ahhirîn mine’l-Hükemâ’i ve’l-Mütekelimîn*, nşr. (musahhih) Muhammed Bedrüddîn Ebû Firâs en-Nu‘mânî el-Halebî, el-Matba‘atü’l-Hüseyniyyetü’l-Mısriyye, Kahire 1323, s. 151; Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal ve hüve Muhassalü’l-Efkâri’l-Mütekeddimîn ve’l-Müte’ahhirîn mine’l-Hükemâ’i ve’l-Mütekelimîn*, nşr. (takdîm ve tahkîk) Hüseyin Atay, Mektebetü’t-Türâs, Kahire 1991, s. 490-491. Ayrıca krş. Fahreddîn Râzî, *Kelâma Giriş [el-Muhassal]*, trc. Hüseyin Atay, AÜİF Yayınları, Ankara 1978, s. 207-208.

⁷⁹⁴ Câhiz’in tespit ettiği nübüvvetin delilleri için bk. Câhiz, “Hucesi’n-Nübüvve”, *Resâ’ilü’l-Câhiz*, c. 3, nşr. (tahkîk ve şerh) Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Darü’l-Cîl, Beyrut 1991, s. 232-281. Güzel ahlâk ve sâlih amelin nübüvvetine delil teşkil etmesi hakkında Câhiz’in ifadeleri için özellikle bk. s. 266-269, 280-281.

⁷⁹⁵ Gazzâlî’nin nübüvvetin ispatı hakkındaki görüşü için bk. Gazzâlî, *el-Münkız mine’d-Dalâl*, nşr. (hakkakahû ve kaddeme lehû) Cemîl Salîbâ - Kâmil Ayyâd, 7. bs., Dârü’l-Endelüs, Beyrut 1967, s. 111-113, 128-129. Ayrıca krş. Gazzâlî, *el-Münkızu min-ad-Dalâl*, trc. Hilmi Güngör, 2. bs., Maarif Basımevi, Ankara 1960, s. 70-72, 89-90; el-Gazzâlî, *Dalâletten Hidâyete*, trc. Ahmed Subhi Furat, Şâmil Yayınevi, İstanbul 1972, s. 70-71, 84-85.

⁷⁹⁶ Râzî’nin ifadesi: “وهذه طريقة اختارها الجاحظ وارتضاها الغزالي في كتاب المنقذ”. Bk. er-Râzî, *el-Muhassal ve hüve Muhassalü’l-Efkâri’l-Mütekeddimîn ve’l-Müte’ahhirîn mine’l-Hükemâ’i ve’l-Mütekelimîn*, s. 491.

Ayrıca bu kitap (*Kur'ân*) eğer Arap olmayan bir Farslı (*Forsoyô* [فُرسو]), bir Hunlu (Moğol, *Hûnoyô* [هُونُو])⁷⁹⁷ veya daha başka milletlerden, kitaplarla haşır neşir olmayan bir adam tarafından (onun ağzıyla, onun davetiyle) Arapça olarak tebliğ edilseydi; işte o zaman gerçekten mûcize bir kitap olduğu ortaya çıkardı. Nitekim havariler (öğrenciler, *şlihê* [مُحْتَمِل]) Siyon tepesinde otururken, Kutsal Ruh onların üzerine bir ateş topu gibi inmiş ve havariler daha önce bilmedikleri dillerle konuşmuşlardır.⁷⁹⁸

2. Bunun dışında gelecekte haber verme konusunda şunu söyleriz: Bir topluluğa lider olan kişi içinde bulunduğu topluluğu mutlaka ileriye doğru teşvik için onları cesaretlendirecek şekilde hedefler gösterir. Bu liderin peşinden gidenler, eğer hedefler çıkarsa bu durumu teyid eder, eğer çıkmazsa bu gaib haberin zamanının henüz gelmediğini düşünür.

3. Muhammed'in adının Tevrat ve İncil'de geçtiği konusunda şunu deriz: Siz bunu sadece Kur'ân'ın haber vermesiyle biliyorsunuz. Oysaki Kur'ân zaten onun (Muhammed'in) peygamberliğinin sabit olmasıyla vahiy olduğu kabul edilen bir kitaptır. Bu durumda Kur'ân'da bunun söylenmesi normal bir durumdur. Öte yandan

⁷⁹⁷ İbnü'l-İbrî'nin "Hunlu" karşılığında kullandığı *Hûnoyô* ifadesi, Diyûnîsyûs Behnâm Cicâvî tarafından "Ahvâzlı" (*Ahvâzî* [أَهْوَزِي]) şeklinde yanlış tercüme edilmiş; burada ise orijinal metindeki ifade esas alınarak "Hunlu" (*Hûniyyun* [هُونِي]) anlamıyla doğru tercüme edilmiştir. Bk. Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 367; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 295.

⁷⁹⁸ Yeni Ahid'de yer alan anlatıya göre İsa Mesîh'in semaya urûcundan on gün sonrasına denk gelen Pentikost günü (Fısıh bayramından elli gün sonra kutlanan bayram) havâriiler Kutsal Ruh ile dolar ve her biri, büyük bir şevk ve heyecan içinde çeşitli milletlerin dillerini konuşup anlar hale gelir. Böylece Kudüs'te ilk hristiyan cemaatini oluşturan havâriiler, Pentikost gününden itibaren her tarafa dağılarak İncil'i, bir anlamda yeni dini yaymaya başlamışlardır. Pentikost günü/bayramı (Gr. *Pentekoste* "ellinci gün", Tür. *Hamsin Yortusu*; Ar. *'İdü'l-'Ansara* [عيد العنصرة]; Sür. *'İdô d-Fentikûstî* [عيد الفصحى]) Elçilerin İşleri'nde şu şekilde anlatılmaktadır: "Pentikost Günü geldiğinde bütün imanlılar bir arada bulunuyordu. Ansızın gökten, güçlü bir rüzgarın esişini andıran bir ses geldi ve bulundukları evi tümüyle doldurdu. Ateşten dillere benzer bir şeylerin dağılıp her birinin üzerine indiğini gördüler. İmanlıların hepsi Kutsal Ruh'la doldular, Ruh'un onları konuşturduğu başka dillerle konuşmaya başladılar." Elçilerin İşleri, 2/1-4.

eğer onun peygamberliği Tevrat ve İncil’de zikredilseydi bu bize gizli kalmaz; bizim için aşîkâr bir durum olurdu.⁷⁹⁹

9. Müslümanların Bir Müracaatı ve İbnü’l-İbrî’nin Cevabı: Kutsal Metinlerin Tercümesi ve Tahrifi

Müslüman âlimler bu sekiz itirazdan sonra ek bir açıklama (“müracaat/itiraz”, *hfokotô* [ܚܝܟܘܬܐ]) yaparak hristiyan düşüncesine karşı eleştiride bulunmuşlardır. Hristiyanların kutsal kabul ettiği kitaplara yönelik olan bu tenkit şu şekildedir: Siz hristiyanlar kitaplarınızı bozup tahrif ederek onun (Hz. Muhammed’in) adını çıkarttınız. Nitekim sizin kitapları (Tevrat ve İncil’i) bozmanız bilinen/açık bir vaziyettir. Zira siz hristiyanların yanında, Yunanca’dan Süryanice’ye tercüme edilmiş altı adet Eski Ahid tercümesi bulunmaktadır.⁸⁰⁰ Birincisi Yetmişler (*Septuaginta*);⁸⁰¹ ikincisi Ekûlôs (*Aquila*);⁸⁰² üçüncüsü Sûmakûs (*Symmachus*, Simmakus);⁸⁰³ dördüncüsü

⁷⁹⁹ Bar ‘Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, s. 365-368; İbnü’l-İbrî, *Menâretü’l-Akdâs*, s. 295-296.

⁸⁰⁰ İbnü’l-İbrî *Mnorat Kûdşê*’de, “Yunanca’dan Süryanice’ye tercüme edilmiş” (*d-men Yavnoyô l-Sûryoyô* [ܕܡܢ ܝܒܢܝܝܐ ܠܫܘܪܝܝܐ]) altı kitaptan söz etmektedir. Gerçekte ise bu altı tercümenin; bir kısmının “İbranice’den Yunanca’ya”, bir kısmının da “Yunanca’dan Süryanice’ye” yapılmış; Kitâb-ı Mukaddes’in bazı bölümlerine ait tercümeler olduğu bilinmektedir.

⁸⁰¹ *Mnorat Kûdşê*’nin metninde *d-şab’in* ([ܕܫܒܝܢ]); Lat. Septuaginta; İng. The Septuagint, The Greek Bible, Ar. es-Seb’îniyye [السبعينية]); milâttan önce 3. yüzyılda Mısır Batlamyus (Ptolemy) hânedanlığı zamanında, İskenderiye Kütüphanesi için Tevrat’ın/Eski Ahid’in İbranice’den Yunanca’ya yapılmış tercümesidir. II. Batlamyus’un (Ptolemaios Philadelphos, ö. m.ö. 309) talebi üzerine, on iki kabileden altışar kişi olmak üzere toplam yetmiş iki kişi bu tercüme için görevlendirilmiş ve Tevrat’ı Yunanca’ya çevirmiştir. Bu tercüme yetmiş iki kişi tarafından yapıldığı için *Septuagint* (yetmiş) denmiştir. Zamanla Septuagint tercümesi, Yunanca konuşan bütün yahudi cemaatler arasında yayılmıştır. Yunanca Septuagint, Tevrat’ın bilinen nüshalarının en eskisi olarak kabul edilmektedir. Genelde bu tercümeyle Romen rakamlarıyla “LXX” kısaltmasıyla işaret edilir. Septuagint tercümesi ve Tevrat’ın diğer tercümeleri için bk. Baki Adam, “Tevrat”, *DİA*, c. 41, İstanbul 2012, s. 42; krş. Sebastian Paul Brock, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, trc. Circis Bulut, Zafer Matbaası, İstanbul 2000, s. 36-39.

⁸⁰² *Mnorat Kûdşê*’nin metninde *d-Ekûlôs* ([ܕܝܚܠܐܠܐܝܠܐ]); İbr. ‘Âkîlas, Lat. Aquila Ponticus, Ar. el-Ekûlâsiyye [الأقولاسية]); Pontuslu Aquila (ö. yaklaşık m.s. 130), Pontus bölgesinin Sinop şehrinde Gentileler’in (yahudilerin dışındaki milletlerin) bir mensubu olarak doğmuştur. Aquila önce Hristiyanlığı benimsemiş, daha sonra Hristiyanlık’tan Yahudiliğe geçerek Eski Ahid’i İbranice’den Yunanca’ya tercüme etmiştir. Bk. Crawford Howell Toy - Francis Crawford Burkitt - Louis Ginzberg, “Aquila (‘Ακύλας ὁ Σινώπης)”, *JE*, c. 2, s. 34-38 [https://www.jewishencyclopedia.com/articles/1674

Theodotion,⁸⁰⁴ beşincisi Erîhâ'nın Nîkopolis bölgesinde bulunan tercüme;⁸⁰⁵ altıncısı Süryaniler'in elinde bulunan Fşîttô (*Peşitta*)⁸⁰⁶ tercümesidir. Öte yandan Aquila ve Simmakus'un tercümeleri Eski Ahid'i ıslah etmekten ziyade daha da çok bozmuştur. Nitekim Menbecli Filüksinos (ö. 523) bu tercümeleri eleştirmiştir. Bu altı Eski Ahid kitapları ile beraber Süryaniler'in yanında Yeni Ahid'in üç tercümesi vardır. Bunların birincisi Peşitta;⁸⁰⁷ ikincisi Harkeloytô⁸⁰⁸ ve Karkfoytô'dur.⁸⁰⁹ Daha sonra gelen Süryani bilginlerden Ruhalı Yakub (ö. 708) bu Yeni Ahid tercümelerini ıslah etmiş, başka Süryani bilginleri ise herhangi bir düzeltme yapmamıştır. O halde bu Kitâb-ı Mukaddes'te bu kadar tağyir (farklılıklar ve değişiklikler) olduğu halde nasıl olur da hristiyanlar bu kitaplarda herhangi bir değişiklik olmadığını iddia edebilir?⁸¹⁰

-
- (23.06.2022)]. Aquila'nın tercümesinin diğer Eski Ahit tercümeleri arasındaki yeri için bk. Robert Barend ter Haar Romeny, "Bible", *GEDSH*, s. 75; Brock, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, s. 37.
- ⁸⁰³ *Mnorat Kûdşê*'nin metninde *d-Sûmakûs* ([ܣܡܚܐܬܐ]); İng. Symmachus, Ar. Sîmâhûs [سيمخوس], es-Sûmâhûsiyye [السوماخوسية]); Simmakus (ö. m.s. 2. yüzyılın sonları), Eski Ahid'i İbranice'den Yunanca'ya tercüme etmiş Ebiyonlar'a (Yahudi Hristiyanlığı'na) mensup bir yazardır. Bk. Sebastian Paul Brock, "Symmachus", *GEDSH*, s. 387: "...Symmachus, the Jewish Greek translator of the Old Testament, whose readings are cited in the margin of the Syro-Hexapla...". Krş. Romeny, "Bible", s. 75; Brock, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, s. 33, 37.
- ⁸⁰⁴ *Mnorat Kûdşê*'nin metninde *d-Teûdûtivun* ([ܬܝܘܕܘܬܝܘܢ]); İng. Theodotion; Ar. Sîvâdûtûn [ثيوادوطون], es-Sivuzûtûniyye [الثيودوطونية]); Theodotion (ö. yaklaşık m.s. 200), Efes'te yaşamış Helen (Grek) kökenli bir yazardır. Theodotion inanç açısından önce gnostik olmuş, ardından Yahudiliğe geçmiştir. Theodotion, Eski Ahid'i İbranice'den Yunanca'ya tercüme etmiş ve bu çalışmasıyla meşhur olmuştur. Bk. T. [Crawford Howell Toy] - E. G. [Emil G. Hirsch], "Theodotion", *JE*, c. 12, s. 127-128 [https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14361 (23.06.2022)]. Theodotion'un tercümesinin diğer Eski Ahit tercümeleri arasındaki yeri için bk. Romeny, "Bible", s. 75; Brock, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, s. 37.
- ⁸⁰⁵ Kutsal Kitap'ın bu tercümesi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.
- ⁸⁰⁶ *Mnorat Kûdşê*'nin metninde *d-Fşîttô* ([ܦܝܫܝܬܐ]); İng. Peshitta; Ar. el-Basîta [البسيطة]); Peşitta, Eski Ahid'in m.s. 2. yüzyıldan itibaren İbranice'den ve Süryanice'ye yapılmış tercümesidir. Bunun yanında Peşitta m.s. 400 civarında Yeni Ahid'in Yunanca'dan Süryanice'ye yapılmış tercüme için kullanılır. Bk. Brock, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, s. 28, 29-30, 44-46; krş. Romeny, "Bible", s. 74.
- ⁸⁰⁷ *Peşitta*'nın (ܦܝܫܝܬܐ) Yeni Ahid bölümü için bk. Brock, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, s. 44-46.
- ⁸⁰⁸ *Harkeloytô* ([ܚܪܟܝܠܝܘܬܐ]) için bk. Brock, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, s. 48-49; Romeny, "Bible", s. 76.
- ⁸⁰⁹ *Karkfoytô* ([ܟܪܟܦܝܘܬܐ]) için bk. Jonathan A. Loopstra, "Qarqaphto, Monastery of", *GEDSH*, s. 344-345.
- ⁸¹⁰ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 368-369; İbnü'l-İbrî, *Menâretü'l-Akdâs*, s. 296.

İbnü'l-İbrî'nin müslümanların bu müracaaatına/itirazına cevabı (*fûnoyô* [فُنُؤْ]) ise şu şekildedir: Bu soruya biz hristiyanlar şöyle deriz; birçok kitap bir dilden başka dile, birden fazla kez tercüme edilir. Bu tercümelerde manayı bozmayacak, lafzî farklılıkların olması doğal bir durumdur. Buna rağmen eğer peygamberinizin (Muhammed'in) adı, bu sayılan (dokuz farklı) tercümelerden herhangi birinde olsaydı da diğerinde olmasaydı o zaman sizin (müslümanların iddiası) haklı olurdu. Bu durumda biz hristiyanların onun adını çıkarttığı anlaşıldı. Fakat bunun aksine onun adı hiçbir tercümede olmadığı için sizin (müslümanların) iddianız doğru değildir.⁸¹¹

B. Müslümanların Eleştirileri ve İbnü'l-İbrî'nin Cevaplarının Değerlendirilmesi

Burada özet olarak ortaya konulan müslümanların teslîse ve hristiyan düşüncesine yönelik eleştirileri ve İbnü'l-İbrî'nin cevapları incelendiğinde, her iki grubun kendi düşüncesini aklî ve naklî delillerle ortaya koyduğu görülmektedir. Özellikle İbnü'l-İbrî'nin Fahreddin Râzî'den doğrudan nakilde bulunması dikkat çekicidir. İbnü'l-İbrî'nin kendi ifadeleriyle aktardığı, müslümanların itirazlarının tam çerçevesiyle ortaya konulması; İslam'ın ve Hristiyanlığın temel inançlarının ve bu dinlere mensup bilginler arasında zikredilen ihtilaf noktalarının daha anlaşılır olması yolunda, ileri bir adım olarak zikredilebilir. Zira İslam âlimlerinin delillerinin *daha tafsilatlı* olması mümkündür. Öte yandan İbnü'l-İbrî'nin cevaplarının, klasik hristiyan inancını temellendirmeye yönelik *savunmacı* bir metotla ortaya konulan deliller ve görüşler olduğu söylenebilir.

Sonuç bölümüne geçmeden önce başka bir hususa dikkat çekmek faydalı olacaktır. Şöyle ki; İbnü'l-İbrî, İslam dinine ve müslüman düşüncesine karşı doğrudan müstakil bir reddiye veya tartışma metni kaleme almamıştır. Kitaplarında yer alan tartışma içerikli konulara ve buradaki üsluba bakıldığında bunların savunma amaçlı çalışmalar olduğu anlaşılır. Bir anlamda İbnü'l-İbrî'nin hristiyan takipçilerine ve

⁸¹¹ Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 369; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 296. Müslümanların teslîse ve hristiyanlara yönelik sekiz sekiz itirazı ve İbnü'l-İbrî'nin bunlara verdiği cevaplar burada sonlanmaktadır. Bk. Bar 'Ebroyô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê 'İdtonoyotô*, s. 359-369; İbnü'l-İbrî, *Menâretü 'l-Akdâs*, s. 289-296.

idaresi altında olan Süryani cemaatine kendi inançlarını doğru şekilde ortaya koyacak bilgi ve fikir sunmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan İbnü'l-İbrî'nin İslam inanç ve düşüncesine yönelik, takdir ve övgü ile diyalog ve tartışma/itiraz türünden görüşlerinin sadece tarih eserleri (*Ktobô d-Maktbonût Zabnê* ve *Muhtasaru Târîhi'd-Diüvel*) ile *Mnorat Kûdşê* ve onun özeti olan *Ktobô d-Zalgê* ile sınırlı kaldığını söylemek eksiklik olur. Zira İbnü'l-İbrî'nin felsefe ansiklopedisi hüviyetindeki *Hêvat Hekmtô* ile Kitâb-ı Mukaddes tefsiri *Avsar Rozê*'nin tam metninin ilmî, tahkikli neşri ile bunların önceden yapılmış tercümelerinin neşri hala gerçekleşmiş değildir. Ancak bu mümkün olduktan sonra ve bunların orijinal yönleri ile özet içerikleri ortaya konduğunda muhtemelen İbnü'l-İbrî'nin başka din ve gelenekler ile ilgili görüşleri daha da net bir şekilde açığa çıkmış olur.

SONUÇ

“Onun [İbnü'l-İbrî'nin] eserlerinin çoğu Süryanice, bazıları Arapça yazılmıştır. İbnü'l-İbrî orijinal görüşleri olan (özgün) bir düşünür olarak görülmeyebilir; fakat yaşadığı asrın tüm bilimsel çalışmalarına dair bilgisi çok etkileyicidir. Yunan ve müslüman ilminden oluşagelen materyalleri; Süryani fikrî/entellektüel mirasına dahil ederek bu mirası zenginleştirdi. Esasında onun ilmî verimliliğinden dolayı, 12. ve 13. yüzyıllara ‘Süryani Rönesansı’ denilmektedir.”⁸¹²

Witold Witakowski (d. 1949)

Doğu Hristiyanlığı içinde kadim bir geleneği temsil eden Süryaniler ve Süryanice literatür, özellikle İslam öncesi ve İslam sonrası dönemde Ortadoğu'daki hristiyan kültürünün belirleyici unsurlarından biri olmuştur. İslam'ın doğuşu ile birlikte müslümanlarla karşılaşan ilk hristiyan topluluklar; Süryaniler ve Süryani literatürüne dayanan Doğu hristiyanlarıdır. Dolayısıyla Ortaçağ boyunca hristiyanların müslümanlara dair edindiği bilgiler yine bu topluluklara dayanmaktadır. Doğu hristiyanlarının İslam ve müslüman algısı Haçlılar'la beraber Avrupa'ya da taşınmıştır.

13. yüzyılda yaşamış olan Süryani tarihçi ve ilahiyatçı İbnü'l-İbrî bu literatürün öne çıkan son temsilcilerindendir. Eserlerinde İslam inancı, Hz. Peygamber, Kur'ân ve müslümanlara dair dikkat çeken bilgiler aktarmıştır.

İbnü'l-İbrî'nin birçok eseri bulunmakta ve bu eserlerin büyük bir kısmı çeşitli nüsha, tercüme ve neşirleriyle günümüze ulaşmıştır. İbnü'l-İbrî'nin eserlerinin konusu ilahiyat, hukuk, tarih, felsefe, edebiyat ve tıp olarak geniş bir alana yayılmaktadır.

⁸¹² “Most of his works were written in Syriac, some in Arabic. He may not have been an original thinker, but his erudition over the whole scientific gamut of the epoch is most impressive. He enriched the Syriac intellectual tradition by introducing into it material from Greek and Muslim scholarship. It is mainly due to his scholarly output that the whole period of the twelfth and thirteenth centuries is called the ‘Syriac Renaissance’.” Witakowski, “Syriac Historiographical Sources”, s. 266.

Araştırmada cevapları aranan temel sorular ile ilgili bazı sonuçlara ulaşılmıştır:

a) İbnü'l-İbrî'nin görüşlerinin ve eserlerinin Süryani tarihi açısından ciddi bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çağdaş Süryani yazarlar İbnü'l-İbrî'nin eserlerini hem neşir ve tercüme ile yeniden ilmî çevreye kazandırmakta, hem de referans olarak kullanıp onu bir kaynak olarak kabul etmektedir.

b) İbnü'l-İbrî'nin geniş kapsamlı ve küçük risale hacminde toplam 46 eseri incelenmiştir. Bu eserlerin orijinal adı, yazma olup olmadığı, neşredilip neşredilmediği ve tercümeleri zikredilmiştir. Bu eserlerin en hacimlilerinden biri olan Eski Ahit ve Yeni Ahit tefsiri *Avsar Rozê* ile bir felsefe ansiklopedisi hüviyetindeki *Ktobô Hêvat Hekmtô*'nun henüz tam metninin ve bunların önceden yapılmış tercümelerinin bilimsel neşrinin yapılmadığına işaret edilmiştir.

c) 19. yüzyıldan itibaren İslam üzeine yapılan araştırmalarda, Süryaniler'e ait metinlerin birincil kaynak olarak kullanılmasına yönelik ilginin arttığı bilinmektedir. Nitekim oryantalist yazarlar ve kendilerini revizyonist olarak adlandıran araştırmacılar; İslam'ın zuhurunu anlatırken, ayrıca İslam tarihini açıklarken, Süryani yazarların kaleme aldığı eserleri kaynak olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede İbnü'l-İbrî'nin eserleri de esaslı bir yere sahiptir.

d) Süryani yazarlar, İslam ve müslümanlardan söz ederken Sarasinler, Haceriler, İsmâîlîler, Taylılar ve müslümanlar gibi isimleri kullanmış; ayrıca İslam dinini de bir Arap Krallığı olarak tanımlamışlardır. İbnü'l-İbrî de bu tanımları Süryanice yazdığı eserlerinde aynen kullanmış, Arapça kaleme aldığı eserlerinde ise, İslam'ı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini olumlu bir şekilde tasvir etmiştir. İbnü'l-İbrî'nin bu orijinal tasvirinde, Merâga Kütüphanesi'ndeki çalışmaları son derece belirleyici olmuştur. Nitekim, bu kütüphanedeki ciltlerce kitabı incelemekle kalmamış, burada tanıştığı İslam âlimlerinden de istifade etme fırsatı bulmuştur.

e) Bu çalışmanın sonucunda; sadece İbnü'l-İbrî'nin eserleri esas alınarak, Doğu Hristiyanlarının İslam'a dair görüşlerinin tamamının ortaya konulmasının mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Süryani geleneğinde İbnü'l-İbrî'nin merkezî bir yeri olsa da, Süryani kaynaklarındaki İslam'a dair yaklaşımın tamamı hakkında bir

fikir elde edebilmek için; diğer Süryani bilginlere ait eserlerin de çalışılması gerektiği ifade edilmelidir.

Bunun yanında doğal olarak, Süryani geleneği dışında yer alan diğer Doğu Hristiyan yazarlara ait eserlerdeki İslam algısının da çalışılması ve incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu eserler hakkıyla çalışılmadığında Batı’da yapılan bir kısım eksik ve önyargılı çalışmaların literatürü şekillendireceği ve yanlış yönlendireceği rahatlıkla söylenebilir.

Bu tespitlerden sonra yapılabilecek muhtemel çalışmaların neler olabileceğine dair şu tekliflerin zikredilebilir:

1. Ortadoğu’nun Sami ve Arami kökenlerine dayanan bir topluluğu olan Süryaniler’in, tarih ve kültürünün tanınması için onların kaynaklarına ait eserlerin genel okuyucu ve araştırmacıların kullanımına sunulması gerekmektedir.

2. İslam tarihinin çok yönlü anlaşılabilmesi için Süryani kaynaklarının da çalışılması gerekir.

3. İbnü’l-İbrî’nin ve onun gibi kapsamlı eserleri olan Doğu Hristiyanlığı’na mensup diğer yazarların eserleri üzerinde de bilimsel araştırmaların yapılması elzemdir.

4. Süryani dinî literatürünün İslam ve müslümanlara dair tasavvurlarını ortaya koymak, aynı zamanda Ortaçağ’da kaleme alınan İslam kaynaklarındaki Hristiyanlığa karşı yazılan metinlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Ayrıca şu husus da belirtilmelidir ki; İbnü’l-İbrî’nin dinî ve felsefî eserlerinin tümünün ilmî neşri henüz yapılmamıştır. Bu ise söz konusu literatür üzerinde çalışacaklar için ciddi bir engel teşkil etmektedir. Nitekim farklı kaynaklarda farklı eser listelerinin olduğu görülmektedir. Böylece bu araştırmanın bir diğer hedefi de İbnü’l-

İbrî'nin eserlerini tam anlamıyla tespit etmek; ayrıca bunların ilmî neşirlerinin hazırlanmasına temel teşkil edecek bilgi ve malzemeyi ortaya koymaktır.⁸¹³

Ortadoğu'da tarih boyunca özellikle hristiyanların İslam ve müslümanlara dair algısının anlaşılması, Süryani Ortodoks tecrübesi dikkate alınarak farklı açılardan çalışılmayı ve incelenmeyi hak etmektedir. Özellikle bu perspektifin daha da genişletilerek, tarihî tecrübe ve müşterek coğrafyada bulunmanın avantajı da dikkate alınarak; Doğu Süryani, Marunî, Kıptî, Ermeni ve Rumlar'a ait yazılı mirasın değerlendirilmesi gerekmektedir. 19. yüzyıldan itibaren, Batılı yazarlar, Ortadoğu tarih ve kültürüne dair yaptığı çalışmalarda bu mezhep ve cemaatlerin yazılı kaynaklarını önemsemiş ve kaynak olarak kullanmıştır. Benzer çalışmaların Türkiye'de ve İslam dünyasında, özellikle akademik seviyede, araştırmacılar tarafından yapılması geç kalmış da olsa ciddi bir boşluğu dolduracaktır.

⁸¹³ Ortadoğu'da Hristiyanlık ve İslam tarihi araştırmaları açısından İbnü'l-İbrî'nin eserleri vazgeçilmez bir kaynaktır. Ne var ki eserlerinin hakkıyla incelenmesi bir yana, tam ve doğru bir şekilde künyeleri dahi bilinmemektedir. Buradaki en esaslı sorun, bu eserlerin aslını görememek ve bunların doğrudan yazıldığı ilk dildeki haline vâkıf olamamaktır. Bu da nihayetinde eksik ve yanlış çalışmaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Tercümelerin tercümesine dayanan, popüler mahiyetteki bu çalışmalar birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bu araştırmada ortaya konulan tezler bir yana, özellikle ikinci bölümde derli toplu bir şekilde sunulan İbnü'l-İbrî bibliyografyası bile ileri çalışmalar için kaynak mahiyetinde olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

A. İbnü'l-İbrî'nin Eserleri

A

Abû'l Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, Süryancadan İngilizceye çev. Ernest Alfred Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 1-2, TTK Yayınları, Ankara 1945-1950.

Abu'l Faraç, "Beyin Toyluğu Hakkında Öykü", Süryanice'den çev. Cercis Alkan, *Doğu'nun Işığı Abu'l Faraç*, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Anadolu Ofset (İstanbul), Elazığ 2010.

Abu'l Faraç, "Kanunlar Kitabı (Hudoye) Kilise Kanunları ve İnsani Şeriatler", Süryanice'den çev. Gabriel Akkurt, *Doğu'nun Işığı Abu'l Faraç*, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Anadolu Ofset (İstanbul), Elazığ 2010.

Abulfaradsch, Gregorius, *Kurze Geschichte der Dynastien; oder, Auszug der Allgemeinen Welt-Geschichte Besonders der Geschichte der Chalifen und Mogolen*, trc. M. Georg Lorenz Bauer, c. 1-2, Adam Friedrich Böhme, Leipzig 1783-1785.

Abu'l-Faragii, Gregorii, *ez-Zeyl 'alâ Târîhi Muhtasari'd-Düvel: Supplementum Historiae Dynastiarum*, nşr. Edvardo Pocockio, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1663.

Abul-Pharajio, Gregorio, *Historia Orientalis*, nşr. Edvardo Pocockio, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1672.

Abul-Pharajio, Gregorio, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Historia Compendiosa Dynastiarum*, nşr. ve trc. Edvardo Pocockio, c. 1-2, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1663.

B

[Bar Ebraya]

Bar Ebraya, Gregorios Mapriana, *Yauno (Prâvu)*, trc. Julius Yacoub [Madapattu] - Julius Kuriakose, Kottayam 1983.

[Bar 'Ebroyô]

Bar ‘Ebroyô, *Ktobô d-Maktbonût Zabnê*, Mektebetü Deyr Mor Markos (Kudüs), nr. 211.

[Bar ‘Ebroyô (Bar-Hebraei)]

Bar ‘Ebroyô (Bar - Hebraei), Mor Grîgôriyôs (Gregorii Abulpharagii sive), *Ktobô d-Maktbonût Zabnê: Chronicon Syriacum*, nşr. ve trc. Paulus Iacobus Bruns - Georgius Guilielmus Kirsch, c. 1-2, Adamus Fridericus Boehmum, Lipsiae [Leipzig] 1789.

Bar ‘Ebroyô (Bar-Hebraei), Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Abûlfarag (Abulpharagii Gregorii Mafriani Orientis), *Ktobô d-Yavnô (Kithâbhâ Dhiyaunâ, seu Liber Columbae)*, nşr. Gabriel Cardahi, Typis Academiae Lynceorum, Romae [Roma] 1898.

[Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei)]

Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Hûdoyê (Nomocanon)*, nşr. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898.

Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Îtîkûn d-‘al Myatrût Dûborê (Ethicon, seu Moralia)*, ed. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898.

Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei), Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû, *Ktobô d-Eklesyastîkî: Chronicon Ecclesiasticum*, nşr. ve trc. Joannes Babbista Abbeloos - Thomas Josephus Lamy, c. 1-3, Peters, Lovanii [Leuven] 1872-1877.

Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei), Mor Grîgôriyôs *Ktobô d-Maktbonût Zabnê (Chronicon Syriacum)*, nşr. Paul Bedjan, Maisonneuve, Parisiis [Paris] 1890.

Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei), *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê (Liber Columbae, seu Directorium Monachorum)*, nşr. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898.

Bar ‘Ebroyô (Gregorii Barhebraei), “Taş‘îtô ‘al Talyûteh d-Havnô”, *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê (Liber Columbae, seu Directorium Monachorum)*, nşr. Paulus [Paul] Bedjan, Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1898.

[Bar ‘Ebroyô, Grîgôriyôs]

- Bar ‘Ebroyô, Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû, *Ktobô d-Semhê d-‘al Yida’tô Gramatîkoytô d-Leşonô Sûryoyô*, Syrianska Riksförbundets Kultur Kommittee i Sverige, Stockholm 1983.
- Bar ‘Ebroyô, Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô, “Ktobô da-Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrêmoitô”, *Œuvres Grammaticales d’Abou’lfaradj dit Bar Hebraeus*, nşr. L’Abbé [Jean Pierre Paulin] Martin, c. 2 (Contenant La Petite Grammaire en Vers de Sept Syllabes et le Traité “de Vocibus Aequivocis” Texte et Commentaire), Maisonneuve, Paris 1872.
- Bar ‘Ebroyô, Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô, “Ktobô d-Semhê”, *Œuvres Grammaticales d’Abou’lfaradj dit Bar Hebraeus*, nşr. L’Abbé [Jean Pierre Paulin] Martin, c. 1 (Contenant le K’tovo d’tsem’he), Maisonneuve, Paris 1872.
- [Bar Hebraei]
- Bar Hebraei qui et Abulpharağ, Gregorii, *Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrêmoitô (Grammatica Linguae Syriacae in Metro Ephrameo)*, nşr. Ernestus Bertheau, Vandenhoeck et Ruprecht, Gottingae [Göttingen] 1843.
- [Barhebräus]
- Barhebräus, *Buch der Strahlen, Die Grassere Grammatik*, trc. Axel Moberg, Otto Harrassowits, Leibzig 1907.
- Bar Hebräus, Gregor, *Buch der Pupillen*, nşr. Curt Steyer, Druck von August Pries, Leipzig 1908.
- [Bar Hebraeus]
- Bar Hebraeus, *Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon*, trc. (with an introduction, notes and registers) Arent Jan Wensinck, E. J. Brill, Leyden [Leiden] 1919.
- Bar Hebraeus, Gregorios, *Book of Guides (Hudaya) or Nomocanon*, trc. Baby Varghese, Malankara Orthodox Church Publications, Kottayam 2014.
- Bar Hebraeus, Gregory, *Book of Glory: Grammar of the Syriac Language*, Gorgias Press, New Jersey 2015.
- Bar Hebraeus, Gregory Abulfaraj, *Ktobo d-Boboto: The Book of the Pupils of the Eye*, Gorgias Press, New Jersey 2009.

Bar Hebraeus, *La Chronographie de Bar Hebraeus: Ktābā dMaktbānut Zabnē: l'Histoire du Monde d'Adam à Kubilai Khan*, trc. Philippe Talon, E.M.E. [Éditions Modulaires Européennes], Fernelmont (Bruxelles) 2013.

Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle: An English Translation*, (Süryanice-İngilizce paralel metin) nşr. ve trc. David Wilmshurst, Gorgias Press, New Jersey 2016.

Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle: An English Translation*, (Süryanice-İngilizce paralel metin) nşr. ve trc. David Wilmshurst, Gorgias Press, New Jersey 2016.

[Bar Hebræus]

Bar Hebræus, Grégoire Aboulfarag dit, *Le Livre de l'Ascension de l'Ésprit Sur la Forme du Ciel t de la Terre: Cours D'Astronomie*, nşr. ve trc. François Nau, c. 1-2, Paris 1899-1900.

Bar Hebraeus, Gregory Abû'l-Faraj, *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj 1225-1286 the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus Being the First Part of His Political History of the World*, nşr. ve trc. Ernest Alfred Wallis Budge, c. 1-2, Oxford University Press, London 1932.

[Barhebraeus]

Barhebraeus, Gregory, *Ethicon (Memra I)*, nşr. ve trc. Herman G. B. Teule, E. Petters, Lovanii [Louvain] 1993.

Barhebraeus, Grégoire, *Le Livre Des Splenderurs La Grande Grammaire*, nşr. Axel Moberg, C.W.K. [Christian Wilhelm Kyhl] Gleerup, Lund 1922.

[Bar-Hebraei]

Bar-Hebraei, Gregoii, *Carmina*, nşr. Augustino Scebabii, Typographia Polyglotta, Romea [Roma] 1877.

[Bar-Hebraeo]

Bar-Hebraeo, Gregorio Abulpharagio, “Ecclesiae Antiochenae Syrorum Nomocanon”, trc. Iosepho Aloysio Assemano [Joseph Aloysius Assemani], *Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis Codicibus Edita*, ed. Angelus Maius, c. 10 [ikinci kısım], Typis Collegii Urbani, Romae [Rome] 1838.

[Bar-Hebræus]

Bar-Hebræus, Mâr Gregory John, *The Laughable Stories*, nşr. ve trc. Ernest Alfred Wallis Budge, Luzac and Co., London 1897.

Bar-Hebræus, Mâr Gregory, John *Oriental Wit and Wisdom or the Laughable Stories or The “Laughable Stories”*, trc. Ernest Alfred Wallis Budge, Luzac & Co., London 1899.

[Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs]

Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô Mşabhô d-Madnhô d-‘İdtô d-Sûryoytô Trîsat Şûbhô d-Antîyûk d-hûyô, *Hûdoyê Metul Konûnê ‘İdtonoyê u Nomûsê ‘Olomonoyê*, nşr. Julius Yeşû‘ Çiçek, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1986.

Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô d-Madnhô d-Metîda‘ b-Şem, *Ktobô d-Avsar Rozê Fûşokô d-Kulo Sûrat Ktob h[onav] d[en] d-‘Atîktô kîr u d-Hadtô*, nşr. Julius Yeşû‘ Çiçek, Bêt Frosô d-Bar ‘Ebroyô (Bar-Hebraeus Verlag), Losser 2003.

Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô d-Madnhô, *Ktobô d-Tûnoyê Mgahkonê*, nşr. Julius Yeşû‘ Çiçek (Budge’nin 1987 neşrinin elyazısıyla hazırlanan nüshanın tıpkıbasımı), Bar Hebraeus Verlag, Losser 1987.

Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Mafryonô Kadîşô d-Madnhô d-metîda‘, *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô*, nşr. Yûhanon Dûlabânî, Matba‘tô Sûryoytô da-b-‘Ûmrô d-Mor Hananyô, Mardin 1916.

Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-metîda‘, *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô*, nşr. Julius Yeşû‘ Çiçek, Frîsotô d-Dayrô d-Mor Afrêm Sûryoyô b-Malkûtô d-Hûlândâ (Monastery of St. Ephrem’s the Syrian Publication), [Losser] 1983.

Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-hû, *Ktobô d-Zalgê u-Şurorê d-Şetêsê ‘İdtonoyotô*, Zafer Matbaası (Zâzlı Yeşû‘ b. Gabriel tarafından 1996 yılında istinsah edilmiş yazma nüshadan tıpkıbasım), İstanbul 1997.

Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô Mşabhonô d-Madnhô d-metdalal, *Maktbonût Zabnê men Rîşô da-Brîtô ‘damô la-Şnat 1285 m.*, nşr. Julius Yeşû‘ Çiçek (Hahlı Barsavmo Doğan’ın elyazısının tıpkıbasımı), Bar Hebraeus Verlag, Losser 1987.

- Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafryonô d-Madnhô d-Sûryoyê Trîsay Şûbhô, *Mnorat Kûdşê Metul Şetêsê ‘İdtonoyotô*, nşr. Julius Yeşû‘ Çiçek, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1997.
- Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Yûhanon Mafroyonô Kadîşô d-Madnhô, *Mûşhotô*, nşr. Yûhanon Dûlabânî, Matba‘tô d-Dayrô d-Mor Markûs d-Sûryoyê, Ūrişlem [Kudûs] 1912.
- Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Mafryonô d-Madnhô d-hû Abûlfarag (Abulfaragii Gregorii Bar-Hebraei Mafriani Orientis), “Taş‘îtô ‘al Talyûteh d-Havnô”, *Ktobô d-Yavnô (Kithâbhâ Dhiyaunâ, seu Liber Columbae)*, ed. Gabriel Cardahi, Typis Academiae Lynceorum, Romae [Roma] 1898.
- Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Mafryonô Kadîşô d-Madnhô d-metîda‘, “Taş‘îtô ‘al Talyûteh d-Havnô”, *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô, Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê b-Karyotô*, nşr. Yûhanon Dûlabânî, Matba‘tô Sûryoytô da-b-‘Ūmrô d-Mor Hananyô, Mardin 1916.
- Bar ‘Ebroyô, Mor Grîgôriyôs Mafryonô Kadîşô d-Madnhô d-metîda‘, “Taş‘îtô ‘al Talyûteh d-Havnô”, *Ktobô d-Yavnô Metul Dûborê d-Yihîdoyê*, nşr. Julius Yeşû‘ Çiçek, Frîsotô d-Dayrô d-Mor Afrêm Sûryoyô b-Malkûtô d-Hûlândâ (Monastery of St. Ephrem’s the Syrian Publication), [Losser] 1983.

E

- Ebûl-Farac Mor Gregoiyos, “Beğın Toyluğu (Çiğliğı) Hakkındaki Öykü”, *Güvercin Kitabı: Yalnızlığa Çekilenlerin Kısaca Tedbirleri*, trc. Cercis Alkan, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1989.
- Ebûl-Farac Mor Gregoiyos, “Beğın Toyluğu (Çiğliğı) Hakkındaki Öykü”, *Güvercin Kitabı: Yalnızlığa Çekilenlerin Kısaca Tedbirleri*, trc. Cercis Alkan, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1989.
- Ebûl-Farac Mor Gregoiyos, *Güvercin Kitabı: Yalnızlığa Çekilenlerin Kısaca Tedbirleri*, trc. Cercis Alkan, Bar-Hebraeus Verlag, Losser 1989.
- Ebü’l-Ferec Ğrîğûriyûs İbnü’l-‘İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsaha’l-Fransiyye) Bûlus el-Fegğalî (Boulos Feghali), Menşûrâtü’r-Râbitati’l-Kehnûtiye - Mü’essesetü Dekkâş li’t-Tıbâ‘a, Kisrevân 2003.

Ebülferec - İbnü'l-İbrî, *Tarihi Muhtasarü'd-Düvel*, trc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul Maarif Vekâleti, İstanbul 1941.

İ

[İbnü'l-İbrî]

İbnü'l-İbrî, *Eşi 'a*, trc. Salîbâ Şem'ûn (el-Matrân el-Müsteşârü'l-Batriyarkî li's-Süryân el-Ursûzuks), [yy] 2016.

İbnü'l-İbrî, "Kıssa fî Tufûliyyeti'l-'Akl", trc. Mübârek Sâbit ed-Deyrânî - Mübârek Ebû Mârûn el-Mezra'ânî, *el-Meşrik*, c. 50, sy. 1 (Kânûnu's-Sânî - Şubât), 1956.

İbnü'l-İbrî, "Kitâbü'l-Hamâme", nşr. Yûsuf Hubeyka, *el-Meşrik*, c. 50, sy. 1 (Kânûnu's-Sânî - Şubât), 1956.

İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'l-Hidâye*, Mektebetü Deyr Mor Markos (Kudûs), nr. 209.

İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'l-Hidâye*, Paris Bibliothèque Nationale, Syriaque. nr. 227.

İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'd-Düvel [Muhtasaru Târîhi'd-Düvel]*, Ayasofya, nr. 3368.

İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'l-Hidâye*, Mektebetü Deyr Mor Markos, nr. 209.

İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'd-Düvel (Muhtasaru Târîhi'd-Düvel)*, Ayasofya, nr. 3368.

İbnü'l-İbrî, *el-Muhtasarü'd-Düvel fî't-Tevârîh (Muhtasaru Târîhi'd-Düvel)*, Esad Efendi, nr. 2404.

İbnü'l-İbrî, *el-Muhtasarü'd-Düvel fî't-Tevârîh (Muhtasaru Târîhi'd-Düvel)*, Esad Efendi, nr. 2404.

İbnü'l-İbrî, *Muhtasar fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsâniyye*, nşr. [sahhahahû ve 'alleke 'aleyh] Pavlus Sebât (Paul Sbath), el-Mektebetü's-Sûriyye, Kahire 1928.

İbnü'l-İbrî, "Târîhu'z-Zamân", trc. İshak Ermele (İshâq Armaleh), *el-Meşrik*, c. 43, 1949; c. 45, 1951; c. 46, 1952; c. 47, 1953; c. 48, 1954; c. 49, 1955; c. 50, 1956.

İbnü'l-İbrî, "Târîhu'z-Zamân", (Ermele) *el-Meşrik*, c. 43, 1949.

İbnü'l-İbrî, *et-Târîhu'l-Kenesî*, trc. Salîbâ Şem'ûn, c. 1-2, Dârü'l-Meşriki's-Sekâfiyye, Dahûk 2012.

[İbnü'l-İbrî, Crîcûriyûs Ebü'l-Ferec]

İbnü'l-İbrî, Crîcûriyûs Ebü'l-Ferec, *Mahtûtatü Târîhi'l-Ezmine*, trc. Şâdiye Tevfik Hâfiz, mür. es-Sibâ'î Muhammed es-Sibâ'î, el-Merkezü'l-Kavmî li-t-Terceme, Kâhire 2007.

[İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec]

- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn *Târîhu'z-Zamân*, trc. İshak Ermele (İshâq Armaleh), takd. Cân Mûrîs Fiyeh (Jean-Maurice Fiey), Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Ğrîğûriyûs el-Ma'rûf, *Müntehabü Kitâbi Câmi' li'l-Müfredât li-Ahmed b. Muhammed el-Ğâfikî*, c. 1 (fasikül 1-4), nşr. ve trc. Maks Meyerhoff - Cûrcî Subhî Bek (George Sobhy), Matba'atü'l-Emîriyye bi-Bûlâk, Kahire 1932-1940.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec el-Ma'rûf, "en-Nefsü'l-Beşeriyye Makâle Muhtasara", *Nebzetün fî Tercemeti ve Te'âlîfi'l-'Allâme Ğrîğûriyûs Ebî'l-Ferec bin Ehrûn et-Tabîbi'l-Malatî el-Ma'rûf bi'bni'l-'İbrî*, nşr. Luvîs Şeyho, el-Matba'atü'l-Kâsûlîkiyye, Beyrut 1898.
- [İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîğûriyûs]
- İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîğûriyûs Ebü'l-Ferec Mafiryânü'l-Meşrik, *Menâretü'l-Akdâs*, trc. Diyûnîsyûs Behnâm Cicâvî, haz. (i'dâd ve takdîm) Yûhannâ İbrâhîm, Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1996.
- İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîğûriyûs Ebü'l-Ferec Mafiryânü'l-Meşrikî's-Süryânî, *Kitâbu Hadîsi'l-Hikme*, nşr. (neşerahû ve sahhaha naklehû li-evveli merra) İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, Matba'atü's-Selâme, Humus 1940.
- İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîğûriyûs Mafiryânü'l-Meşrik, *Risale fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsânîyye*, nşr. İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm, Matba'atü Deyr Mor Markos li's-Süryân bi'l-Kuds, Kudüs 1938.
- İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîğûriyûs Mafiryânü'l-Meşrik, "Tercâmü 'İdu's-Sa'ânîn", nşr. Afrâm el-Evvel Barsavm, *el-Mecelletü'l-Batriyarkîyye*, sn. 2, sy. 8, (Şubât) 1935.
- İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, trc. (hakkâkahu ve 'arrabehu) Zekkâ İvâs, Matbû'âtü Mecma'i'l-Luğati's-Süryâniyye - Matba'atü'l-Edîb el-Bağdâdiyye, Bağdâd 1974.
- İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf, *el-Hamâme: Muhtasar fî Tervîdi'n-Nüssâk*, trc. (hakkâkahu ve 'arrabehu) Zekkâ İvâs, nşr. İbrâhîm Serrûc, 2. bs., el-Manşûrâtü'l-Câmi'a - Mektebetü's-Sâ'ih, Trablus 1983.
- [İbnü'l-İbrî, Ğrîğûriyûs]

- İbnü'l-İbrî, Ğrîĝûriyûs Ebül-Ferec el-Ma'rûf, *Muhtasar fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsânîyye*, nşr. (sahhahahû ve 'alleka aleyh) Bûlus Sbât, el-Matba'atü's-Sûriyye, Kahire 1928.
- İbnü'l-İbrî, Ğrîĝûriyûs, *el-İsikûn: Felsefeti'l-Adâbi'l-Hulukıyye*, trc. Ğrîĝûriyûs Bûlus Behnâm, Matba'atü's-Şebâb - Mektebetu Dari'l-Livâ', Kamışlı 1967.
- İbnü'l-İbrî, Ğrîĝûriyûs, *el-İsikûn: Felsefeti'l-Adâbi'l-Hulukıyye*, trc. Ğrîĝûriyûs Bûlus Behnâm, nşr. (e'ade tıbâ'atahu) Deyr Mor Afrâm es-Süryânî, Matba'atu Şâfir, Kamışlı 2011.
- İbnü'l-İbrî, Ğrîĝûriyûs Yûhannâ Ebü'l-Ferec el-Malatî el-Ma'rûf, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, nşr. Antûn Sâlhânî el-Yesû'î, el-Matba'atü'l-Kâsûlîkiyye li'l-Âbâ'i'l-Yesû'ıyyîn fî Beyrut, Beyrut 1890.
- İbnü'l-İbrî, "el-Ehâdîsü'l-Mutribе", *Mecmû'atü Erba'u Resâ'il li-Kudemâ'i Felâsifeti'l-Yunân ve li'bni'l-İbrî*, nşr. Luvîs Şeyho el-Yesû'î, Matba'tü'l-Âbâ'i'l-Yesû'ıyyîn, Beyrut 1920-1923.
- İbnü'l-İbrî, "el-Ehâdîsü'l-Mutribе", nşr. Luvîs Şeyho el-Yesû'î, *Erba'u Resâ'il li-Kudemâ' Felâsifeti'l-Yunân ve İbnü'l-İbrî*, Aristotes, haz. (cem') Luvîs Şeyho, Hindawi Foundation C.I.C., 2017.
- İbnü'l-İbrî, Mor Ğrîĝûriyûs, *et-Tarâ'if: Tûnoyê Mgahkonê*, nşr. ve trc. Salîbâ Şem'ûn (el-Matrân el-Müsteşârü'l-Batriyarkî li's-Süryân el-Ursûzuks), [yy] 2015.

Y

Yûhannâ, Ğrîĝûriyûs, *Nüsükiyyâtü İbni'l-İbrî* [yy] [ty].

B. Ansiklopediler - Kitaplar - Tezler

A

el-Âbî, Mansûr b. el-Hüseyn, Ebû Sa'd, *Nesrû'd-Dürr fî'l-Muhâdarât*, thk. Hâlid Abdülğânî Mahfûz, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

el- 'Allâme Ğrîğûriyûs Yûhannâ İbnü'l- 'İbrî, 1286-1986, Menşûrâtü Merkezi't- Terbiyeti'd-Dîniyye - Matrâniyyetü's-Sûryânü'l-Ursûzuks bi-Haleb, Halep 1986.

Abduh, Samîr, *es-Sûriyyûn ve 'l-Hadâratü's-Sûryâniyye*, Dımaşk, Dârü'l-Hasâd, 1998.

Abduh, Samîr, *es-Sûryân: el-Mesîhiyyûn - el-Müslimûn*, Menşûrâtü Dâri 'Ala'addîn, Dımaşk 2000.

Ahmad, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993.

Alper, Ömer Mahir, "İbn Kuf", *DİA*, c. 21, İstanbul 2000.

Arıcı, Mustakim, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

Atiya, Aziz Suryal, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005.

Atiya, Aziz Suryal, *The Crusade of Nicopolis*, Methuen, London 1934.

Atiya, Aziz Suryal, *The Crusade in the Later Middle Ages*, London 1938.

Atiya, Aziz Suryal, *The Crusade, Historiography and Bibliography*, Indiana University Press, Bloomington 1962.

Atiya, Aziz Suryal, *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962.

Atiya, Aziz Suryal, *A History of Eastern Christianity*, Kraus Reprint, New York 1991.

Atiyye, Azîz Sûryâl, *Târîhu'l-Mesîhiyyeti's-Şarkıyye*, trc. İshak Ubeyd, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kahire 2005.

Atiyye, Azîz Sûryâl, *es-Sûryân fî't-Târîh Fasılun min Kitâbi Târîhu'l-Kenîseti's-Şarkıyye*, trc. Hannâ İsâ Tûmâ, takd. Yûhannâ İbrâhîm, Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 2000.

Attwater, Donald, *The Dissident Eastern Churches*, The Bruce Publishing Company, Milwaukee 1937.

Assemanus (es-Sem'ânî), Joseph Simonius (Yûsuf b. Sem'ân), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 2 (Tomus Secundus de Scriptoribus Syris

Monophysitis), Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Romae [Roma] 1721.

Avvad, Korkîs, *el-Usûlû'l-'Arabiyye li'd-Dirâsâti's-Sûryâniyye*, Matbû'âtû'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-'Irâkî - el-Hey'etü's-Sûryâniyye, Bağdat 1989.

B

Badger, George Percy, *The Nestorians and Their Rituals : with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850 ; Also, Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry into the Religious Tenets of the Yezedees*, c. 1-2, Joseph Masters, London 1852.

Balicka-Witakowski - Brock - Taylor - Witakowski, Eva - Sebastian Paul - David G. K. - Witold, *Saklı İnci: Antik Arami Mirası'nın Varisleri*, c. 2, , ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2006.

Bar - Hebraeus, 1286-1986, 5 - 6. Juli 1986, nşr. Julius Yeşû' Çiçek, St. Ephrem Klooster, Bar Hebraeus Verlag, [Losser] 1986.

Barsavm, Efrem I., *Saçılmış İnciler: Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, çev. Zeki Demir, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2005.

Barsoum, Ignatius Aphram I, *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Sciences*, trc. Matti Moosa (Mattâ Mûsâ), Gorgias Press, New Jersey 2003.

Barşaum, Ignatios Aphrem I, *Geschichte der Syrischen Wissenschaften und Literatur*, trc. Georg Toro (Corc Toro) - Amill Gorgis, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012.

Barsavm, İğnâtiyûs Afrêm Kadmoî, *Ktobô d-Berûlê Bdîrê d-'al Mardût Yûlfonê Sûryoyê Hdîrê*, trc. Yûhanon Dûlabânî, Matba'tô d-'laymê, Kamışlı 1967.

Barsavm, İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Sûryâniyye*, 1. bs., Matba'atü's-Selâme, Humus 1943.

Barsavm, İğnâtiyûs Afrâm el-Evvel, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Sûryâniyye*, yay. haz. Yûhannâ İbrâhîm, 6. bs., Dâru Mârdîn - Dârü'r-Ruhâ, Halep 1996.

- Baumer, Christoph, *The Church of the East: An Illustrated History of Assyrian Christianity*, 2. bs. (yeni basım), I.B.Taurus, London - New York 2016.
- Baumstark, Anton, *Geschichte der Syrischen Literatur mit Ausschluß der Christlich-Palästinensischen Texte*, A. Marcus und E. Webers Verlag Dr. jur. Albert Ahn, Bonn 1922.
- el-Betânûnî - Hâmid, Kemâlüddin Hasan - Ahmed Abdülbâsit, “Türâsü’n-Nebâtâtî’t-Tıbbiyye fî Mektebâtî’l-Kâhire”, *Mecelletü Ma’hedî’l-Mahtûtâtî’l-‘Arabiyye*, c. 55, sy. 2, (Kahire, Zülhicce) 1432/2011.
- Bergsträsser, Gotthelf, *Sâmî Dilleri Tarihi*, haz. Hulusi Kılıç - Eyyüp Tanrıverdi, Anka Yayınları, İstanbul 2006.
- Bcheiry, Iskandar, *An Early Christian Reaction to Islam: İsh‘yahb III and the Muslim Arabs*, Gorgias Press, New Jersey 2019.
- Brock, Sebastian Paul, *A Brief Outline of Syriac Literature*, 2. bs. (genişletilmiş ve gözden geçirilmiş), SEERI, Kerala 2008.
- Brock, Sebastian Paul, *Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap*, trc. Circis Bulut, Zafer Matbaası, İstanbul 2000.
- Brock - Taylor, Sebastian Paul - David G. K., *Saklı İnci: Antik Arami Mirası*, c. 1, ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2006.
- Brock - Taylor [Witakowki], Sebastian Paul - David G. K. [Witold], *Saklı İnci: Üçüncü Bin Yılın Başında; Süryani Ortodoks Kilisesi Tanıklığı*, c. 3, ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2006.
- Bulut, Aziz, *Sözlük: Türkçe-Süryanice, Süryanice-Türkçe*, Süryani Mor Efrem, Hengelo 1996.
- el-Bustânî, Butrus, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif*, Beyrut 1876.
- C**
- el-Ca‘ferî, Ebü’l-Bekâ Sâlih b. Hüseyin, *Tahcîl men Harrafe’t-Tevrât vel-İncîl*, nşr. (dirâse ve tahkîk) Mahmûd Abdurrahman Kadeh, c. 1-2, Mektebetü’l-‘Ubeykân, Riyad 1998.
- Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Cân Mûrîs Fiyeh (Jean-Maurice Fiey), *el-Kenîsetü's-Süryâniyyetü's-Şarkıyye*, Ar. trc. Kamîl Huşayma, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1990.

CE (*The Coptic Encyclopedia*), ed. in ch. Aziz Suryal Atiya, c. 1-8, Macmillan Publishing Company, New York 1991.

Chansons de Geste (Jehan de Lanson: Chanson de Geste of the 13th Century, ed. John Vernon Myers, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1965.

Costaz, Louis, Dictionnaire Syraque - Français, Syriac - English Dictionary, Kâmûs Süryânî 'Arabî, 3. bs., Dar El-Machreq, Beyrouth 2002.

Crone - Cook, Patricia - Michael Allan, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Corc (George), Asanâsyûs (Athanasius), *Ya'kûb el-Barâda'î - mine'l-Âbâ'i's-Süryân*, Metâbi' Kûnkûrd, [Dublin] 1999.

Ç

Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn: Lexicon Bibliographicum et Encyclopedicum*, nşr. ve trc. Gustavus Fluegel (Gustav Leberecht Flügel), c. 1-2, Oriental Translation Fund, Leibzig 1835-1837; c. 3-7, Oriental Translation Fund, London 1842-1858.

Çolak, Yaşar, *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun 2007.

D

Daniel, Norman, *Islam and West: The Making of an Image*, Oneworld Publications, Oxford 1993.

Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme, Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Demir, Zeki, *Süryani Kilisesi ve Kilisenin Kutsal Yedi Gizi*, 3. bs., Resim Matbaacılık, İstanbul 2002.

Demir, Zeki, *Süryani Ortodoks Kilisesi Gelenekleri ve Yedi Gizi*, 3. bs., Anadolu Ofset, İstanbul 2016.

Dilek, Abdullah, *Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, İÜSBE, İstanbul 2013.

DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), c. 1-44, Ek 1-2, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara/İstanbul 1988-2013.

Dirâsât fi'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye: İbnü'l-'İbrî fi'l-Mi'evîyyeti's-Sâbi'a li-Vefâtihî, Külliyyetü't-Terbiye fi'l-Câmi'ati'l-Lübnâniyye - Meclisü Kenâ'isi'ş-Şarkî'l-Evsat, c. 15, sy. 23, Beyrut 1988.

Diyôskûrôs Gabrôyel d-Gozartô, *Mîmrô 'al Kadîşô Grîgôriyôs Mafrîyonô d-hu Bar 'Ebroyô*, nşr. Julius Yeşû' Çiçek, St. Ephrem the Syrian Monastert, [Lossier] 1985.

Dolabani, Hanna [Yûhannâ], *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriel Akyüz, İstanbul 2006.

Dôlabânî, Yûhannâ, "Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque du Patriarcat Syrien Orthodoxe à Homs (Auj. à Damas)", trc. René Lavenant - Sebastian Paul Brock - Samir Khalil Samir, *Parole de l'Orient*, c. 19, 1994.

Doğu'nun Işığı Abu'l Faraç, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Anadolu Ofset (İstanbul), Elazığ 2010.

Doru, Mehmet Nesim, *Süryanilerde Felsefe*, Yaba Yayınları, İstanbul 2012.

Doru, Mehmet Nesim, *Doğu'dan Batı'ya Köprü Süryaniler: Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007.

Durak, Nihat, *Süryani Kadim Metropolit Hanna Dolapönü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2014.

Durak, Nihat, *Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011.

Duval, Rubens, *Syriac Literature*, trc. Olivier Holmey, Gorgias Press, New Jersey 2013.

Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, trc. Mehmet Aydın, TTK Basımevi, Ankara 1990.

E

Ebûnâ (Abouna), Elbîr (Albert), *Târîhu'l-Kenîseti's-Süryâniyyeti'ş-Şarkîyye: Min Mecî'i'l-İslâm hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-'Abbâsî*, c. 2, 2. bs., Dârül-Meşrik, Beyrut 2002.

EEOC (The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity), ed. John Anthony McGuckin, c. 1-2, Wiley-Blackwell, Malden - Oxford 2010.

EJ (Encyclopaedia Judaica), ed. in ch. Fred Skolnik, exc. ed. Michael Berenbaum, 2. bs., c. 1-22, Macmillan Reference USA - Keter Publishing House, Detroit - Jerusalem 2007.

ER (Encyclopedia of Religion), ed. in ch. Lindsay Jones, c. 1-15, Macmillan Reference USA, New York 2005.

F

Fayda, Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2006.

Fathi, Jean, *Apologie et Mysticisme chez les chrétiens d'Orient: Recherches sur al-Kindī et Barhebraeus (vers 820 & 1280)*, Doktora Tezi, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 2020.

Frothingham, Arthur Lincoln, *Stephen bar Sudaili the Syrian Mystic and the Book of Hierotheos*, E. J. Brill, Leyden [Leiden] 1886.

G

GEDSH (Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage), ed. Sebastian Paul Brock - Aaron Michael Butts - George Anton Kiraz - Lucas Van Rompay, Gorgias Press, New Jersey 2011.

Gottheil, Richard James Horatio, *Bir Hristiyan Bahira Efsanesi*, trc. Fatımatüz Zehra Kamacı, Ankara Okulu, Ankara 2021.

Gökalp, Hüseyin, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Doktora Tezi, NEÜSBE, Konya 2019.

Günaltay, M. Şemsettin, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, sad. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında -Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar-*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.

Griffith, Sidney H., *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam*, Princeton University Press, Princeton 2008.

H

Habbî (Habbî), Joseph (Yûsuf), *Kenîsetü'l-Meşrik: el-Keldâniye - el-Asûriyye, Menşûrâtü Külliyyeti'l-Lâhûti'l-Hibriyye Câmi'tü'r-Rûhu'l-Kuds el-Kaslîk, Cûnîye* 2001.

- Healey - Smith, John F. - G. Rex, *A Brief Introduction to the Arabic Alphabet: Its origins and Various Forms*, Saqi Books, London - California - Beirut 2009.
- Hıdır, Özcan, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 2. bs., İnsan Yayınları, İstanbul 2019.
- Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Hourani, Albert, *Islam in European Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Hoyland, Robert Gerard, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton 1997.
- Hallier, Ludwig, "Untersuchungen über die Edessenische Chronik", *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, c. 9, sy. 1, Leipzig 1892,
- Hubeyka el-Baskintâvî, Yûsuf, *Fîrê Bşîlê: el-Kutûfû'd-Dâniye Mu'cem Süryânî -Arabî, Metâbi'u'l-Kerîm el-Hadîse*, Cünye 1957.
- İ**
- İbnü'l-İbrî, Zikrâ ve 'İbra: el-Yûbîlû'l-Mi'evîyyü's-Sâbi' li-Vefâti'l-'Allâme İbnü'l-İbrî fi'l-'Irâk*, haz. (i'dâd ve tensik) Salîbâ Şem'un, Matba'atu Şefîk, Bağdâd 1987.
- İrfân Şehîd (Irfan Shahîd), *Rûmâ ve'l-'Arab: Mukaddime fî Dirâseti'l-'Alâkât beyne Bîzanta ve'l-'Arab*, trc. Kâsım Muhammed Süveydan, Daru Kîvân li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Dîmaşk 2008.
- Irfan Shahîd, *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1984.
- Isho'yahb III Patriarcha, *Liber Epistularum*, c. 1 (CSCO, Scriptorum Syri, Textus), nşr. Rubens Duval, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1903.
- Îvâs, İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 1, Menşûrâtü Deyr Mor Ya'kûb el-Baradâ'î, Atşâne 1998.
- Îvâs, İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 3, Menşûrâtü Deyr Mor Ya'kûb el-Baradâ'î, Atşâne 2000.

Îvâs, İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel, *İbnü'l-İbrî (1226-1286)*, Matba'atü'l-Meşrik, Bağdat 1979-1980.

Îvâs, Zekkâ el-Evvel, *Nazarât Hâtife: fî Târîhi Kenîseti Antâkiyyeti's-Süryâniyye el-Müşterek me'a'l-İslâm 'abre'l-'Usûr*, Matba'atü'l-Kâtibi'l-'Arabî, Dimaşk 1995.

Îvâs, İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, 2. bs., Menşûrâtü Deyr Mor Afrâm es-Süryânî, Dimaşk 2008.

Îvâs, İğnâtiyûs Zekkâ el-Evvel, *es-Süryân ve'l-İslâm Târîh Müşterek: Makâlât ve Muhâdarât ve Mukâbelât ve Tasrîhât*, yay. haz. (i'dâd ve tevsîk) Mattâ Fâdıl el-Hûrî, Menşûrâtü Deyr Mor Afrâm es-Süryânî, Dimaşk 2009.

J

JE (The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day), ed. Isidore Singer, c. 1-12, Funk and Wagnalls Company, New York - London 1901-1905.

Joosse, N. Peter, "A Newly-Discovered Commentary on the Hippocratic *Prognostic* by Barhebraeus: Its Contents and Its Place within the Arabic *Taqdimat alma'rifa* Tradition", *Oriens*, c. 41, 2013.

K

al-Ka'bi, Nasir, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam 590-660 A.D.*, Gorgias Press, New Jersey 2016.

Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.

el-Kartmînî, er-Râhib, *Havliyyât*, trc. (ta'rîb ve dirâse târîhiyye mukârene) Bünyâmîn Haddâd, Dârü'l-Meşriki's-Sekâfiyye, Dahûk 2012.

Kazâncî, Fu'ad Yûsuf, *Usûlü's-Sekâfeti's-Süryâniyye fî Bilâdi mâ beyne'n-Nehreyn*, Dâru Dicle, Bağdat 2010.

Kawerau, Peter, *Die jakobitische Kirche im Zeitalter der Syrischen Renaissance: Idee und Wirklichkeit*, Akademie-Verlag, Berlin 1955.

Kidd, B. J., *The Churches of Eastern Christendom from A. D. 451 to Present Time*, Faith Press, London 1927.

Konutgan - Kınran - Özbek - Yıldırım, Behnan - Levent - İlhan - Mine, *Kutsal Kitap Sözlüğü*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2016.

Kouriyhe, Yousef, *Das Buch der Ersten Philosophie aus dem Kompendium Rahm der Weisheit „Butyrum Sapientiae“ des Bar Hebräus Edition und Übersetzung*, Doktora Tezi, Fachbereich Philosophie und Geisteswissenschaften der Freien Universität Berlin, Berlin 2015.

Kritzeck, James, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, Princeton 1964.

Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003.

L

Lahmô d-Hayê: Ktobô d-Kudşô Alohooyô; Lahmo Dhaye The Bread of Life: The Book of Divine Liturgy; Hubzü'l-Hayâti: Kitâbü'l-Kuddâsi'l-Îlâhî, haz. Corc Salîbâ, Cebelilübnan, 2012.

Lewis, Bernard, *Islam and the West*, Oxford University Press, Oxford 1993.

Luxenberg, Christoph, *Die Syro-Aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, Hans Schiler Publishers, Berlin 2000.

Luxenberg, Christoph, *The Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*, Verlag Hans Schiler, Berlin 2007.

M

Maalouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Telos Yayıncılık, İstanbul 1988.

Medieval Christian Perceptions of Islam: A Book Of Essays, ed. John Victor Tolan, Garland Publishing, New York 1996; *Europe and the Islamic World: A History*, ed. John Tolan - Henry Laurens - Gilles Veinstein - John L. Esposito, trc. Jane Marie Todd, Princeton University Press, Princeton 2013.

Mektab Zabnê d-'al Şarbê 'Olmonoyê u 'İdtonoyê 'damô la-Şnat 1234 la-Mşihô (Anonymi Auctoris Chronicon Ad Annum Chirsti 1234 Pertinens), c. 1 (CSCO), ed. I.-B. [Jean-Baptiste] Chabot, E Typographeo Reipublicae, Parisiis [Paris] 1920.

Mehhûl, Mûsâ, *el-Hadâratü's-Süryâniyye Hadâra 'Âlemiyye: Devru's-Süryân fî'n-Nehdati'l-'Arabiyyeti'l-Ûlâ el-'Asri'l-Ümevî ve'l-'Asri'l-'Abbâsî*, Bîsân li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-Î'lâm, Beyrut 2009.

Mennâ, Evcîn, *Kâmûs Keldânî - 'Arabî*, nşr. Rûfâ'îl Bîdâvîd, Menşûrâtü Merkez Bâbil, Beyrut 1975.

el-Mergînânî, Burhânüddîn, *el-Hidâye (Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî)*, nşr. Said Bektaş, c. 1-7, Darü's-Sirâc, Medine 2019.

Metselaar-Jongens, Marijke, *Defining Christ: The Church of the East and Nascent Islam*, Doktora Tezi, Vrije Universiteit Amsterdam Faculteit der Geesteswetenschappen, Amsterdam 2016.

Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioch (1166-1199)*, nşr ve trc. J.-B. [Jean-Baptiste] Chabot, c. 1-4, Ernest Leroux, Paris 1899-1910.

Mingana, Alphonse, *Catalogue of the Mingana Collection of Manuscripts now in the Possession of the Trustees of the Woodbrooke Settlement Selly Oak, Birmingham*, c. 1 (Syriac and Garshuni Manuscripts), W. Heffer and Sons, Cambridge 1993.

Murray, Robert, *Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1975.

Müftüoğlu, Ferruh, "İbn Ebü's-Şükr", *DİA*, c. 19, İstanbul 1999.

Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013-2014.

N

Neugebauer -Hoesen, Otto - Henry Bartlett Van, *Greek Horoscopes*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1987.

NCE (New Catholic Encyclopedia), ed. Thomas Carson - Joann Cerrito, c. 1-15, 2. bs., Thomson Gale - Catholic University of America, Detroit - Washington 2003.

Nûro, Abrohom, *Cevletî fî Abraşıyyati'l-Kenîseti's-Süryâniyye fî Sûriye ve Lübnân*, Dârü'r-Râ'id, Beyrut 1967.

O

Ohlig, Karl-Heinz “Das Syrische und Arabische Christentum und der Koran”, *Die dunklen Anfänge: Neue Forschungen zur Entstehung und frühen Geschichte des Islam*, ed. Karl-Heinz Ohlig - Gerd-Rüdiger Puin, Schiler Hans Verlag, Berlin 2007.

Ohlig, Karl-Heinz, “Syrian and Arabian Christianity and The Qur’ân”, *The Hidden Origins of Islam: New Research into its Early History*, ed. Karl-Heinz Ohlig - Gerd-Rüdiger Puin, Prometheus Books, Amherst 2009.

Ö

Öztürk, Levent, *Asr-ı Saadet’ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

P

Palmer - Brock - Hoyland, Andrew - Sebastian Paul - Robert, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool University Press, Liverpool, 1993.

Penn, Michael Philip, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, University Pennsylvania Press, Philadelphia 2015.

Penn, Michael Philip, *When Christians First Met Muslims: A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*, University of California Press, Oakland 2015.

Pocockii, Edvardi (Edward Pococke), *Lüma‘ min Ahbâri’l-‘Arab: Specimen Historiae Arabum, sive, Gregorii Abul Farajii Malatiensis, De origine & Moribus Arabum Succincta Narratio*, Excudebat Henricus Hall, Oxoniae [Oxford] 1650.

R

Rahmet - Kâşâ, Corc - Süheyl, *es-Süryân A‘midetü’l-Hadâratı’l-İslâmiyye, Dâru Sâ’iri’l-Meşrik li’n-Neşr ve’t-Tevzi‘, Cedîdetü’l-Metn - Nehru’l-Mevt* 2018.

Rajan, K. Mani, *Martyrs, Saints & Prelates of The Syriac Orthodox Church*, c. 1, Jacobite Syrian Christian Publications Patriarchal Centre, Puthencruz 2017.

Râzî, Fahreddîn, *Kelâma Giriş [el-Muhassal]*, trc. Hüseyin Atay, AÜİF Yayınları, Ankara 1978.

er-Râzî, Fahreddin, *Muhassalü Efkrâri’l-Mütekeddimîn ve’l-Müte’ahhirîn mine’l-Hükemâ’i ve’l-Mütekellimîn*, nşr. (musahhih) Muhammed Bedrüddîn Ebû

- Firâs en-Nu‘mânî el-Halebî, el-Matba‘atü’l-Hüseyniyyetü’l-Mısriyye, Kahire 1323.
- er-Râzî, Fahreddin, *el-Muhassal ve hüve Muhassalü’l-Efkâri’l-Mütekaddimîn ve’l-Müte’ahhirîn mine’l-Hükemâ’i ve’l-Mütekellimîn*, nşr. (takdîm ve tahkîk) Hüseyin Atay, Mektebetü’t-Türâs, Kahire 1991.
- Robinson, Neal, *Discovering the Qur’an: A Contemporary Approach to a Veiled Text*, 2. bs., SCM Press, London 2003.
- Robinson, Neal, *Kur’an’ı Keşfetmek: Örtülü Bir Metne Çağdaş Bir Yaklaşım*, çev. Süleyman Kalkan, KURAMER Yayınları, İstanbul 2018.
- Rustum, Esed, *Kenisetü Medinetillâhi Antâkiyyeti’l-‘Uzmâ 634-1453*, c. 1-3, Menşûrâtü’l-Mektebeti’l-Bûlusiyye, Beyrut 1988.
- S**
- Sâkâ, İshak, *Kenîsetî es-Süryâniyye*, el-Mektebetü’s-Süryâniyye, Halep 2006.
- Saklı İnci: Süryani Ortodoks Kilisesi ve Antik Arami Mirası*, ed. Sebastian Paul Brock - David G. K. Taylor, fot. Riccardo Grassetti, yay. haz. Gabriel Rabo, c. 1-3, İstanbul Süryani Ortodoks Metropotliği, İstanbul 2006.
- Salîbâ, Corc, *Fûrsô Rîşoyô da-Svodô Sûryoyô: Mu‘allimu’l-Lüğati’s-Süryâniyye: Way of Teacing Syriac*, 2. bs., Matba‘atu Tûma, Cebelilübnan 2007.
- Salibi, Kamal, *Maronite Historians of Medieval Lebanon*, Beyrut 1959,
- Salibi, Kamal, *Syria under Islam, Empire on Trial, 634-1097*, Delmar 1977.
- Salibi, Kamal, *Bilâdü’ş-Şâm fi’l-‘Uşûri’l-İslâmiyyeti’l-Ûlâ 634-1097*, trc. Kemâl Havlî, hakkakahû: Antuan B. Nevfel, Müessesetü Nevfel, Beyrut 2011.
- Sarıçam - Özdemir – Erşahin, İbrahim - Mehmet - Seyfettin, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2011.
- Sawma, Gabriel, *The Qur’an: Misinterpreted, Mistranslated, and Misread; The Aramaic Language of the Qur’an*, Adibooks, Lowell 2006.
- Sert, Ekrem, *Mısır’da Araplaşan Hristiyanlar: Kiptiler*, Doktora Tezi, UÜSBE, Bursa 2021.
- es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Tarifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, trc. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul 1997.

- Šlomo Surayt: An Introductory Course to Surayt-Aramaic (Turoyo)*, ed. Shabo Talay, Bar Hebraeus Verlag - Anadolu Ofset, Losser - İstanbul 2017.
- Smith, R. Payne, *Thesarus Syriacus*, c. 1-2, E Typographeo Clarendoniano, Oxonii [Oxford] 1879-1901.
- Smith, R. Payne, *A Compendious Syriac Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1903.
- Sonn, Tamara, *Is Islam an Enemy of the West?*, Polity Press, Cambridge 2016.
- Southern, Richard William, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Harvard University Press, Cambridge 1962 (*Orta Çağ Avrupasında İslam algısı*, trc. Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000.
- Sûryoyê b-Ūrhô Frištô: es-Sûryâniyyetü bi-Üslûbin Mümeyyez*, nşr. Knûştô d-Rohmay Leşonô Sûryoyê: Cem‘iyyetu Esdikâ’i’l-Lüğati’s-Sûryâniyye, 3. bs., Thomas Press, Beyrut 2000.
- Sûryani Büyükllerinden İnciler*, haz. İshak Tanoğlu - Sara Tanoğlu, Çağ Ofset, Elazığ 2010.

Ş

- Şâhîn, Ğrîğûriyûs Circis, *es-Sûryân: Asâle ve Cüzûr ev Nehc Vesîm fî Târîhi’l-Ümmeti’s-Sûryâniyyeti’l-Kavîm*, yay. haz. Yûhannâ İbrâhîm, 6. bs., Dâru Mârdîn, Halep 1997.
- eş-Şankıtî, Muhammed b. el-Muhtâr, *Eserü’l-Hurûbi’s-Salîbiyye ‘alâ ‘Alâkâti’s-Sünniyyeti’-ş-Şî’iyye*, eş-Şebeketü’l-‘Arabiyye li’l-Ebhâs ve’n-Neşr, Beyrut 2016.
- eş-Şankıtî, Muhammed b. el-Muhtâr, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri*, çev. İdris Çakmak, İstanbul 2016.
- Şeyho, Luvîs, *Nebzetün fî Tercemeti ve Te’âlîfi’l-‘Allâme Ğrîğûriyûs Ebi’l-Ferec bin Ehrûn et-Tabîbi’l-Malatî el-Ma’rûf bi’bni’l-‘İbrî*, el-Matba‘atü’l-Kâsûlikiyye, Beyrut 1898.

T

- Takahashi, Hidemi, *Aristotelian Meteorology in Syriac: Barhebraeus, Butyrum Sapientiae, Books of Minerology and Meteorolgoy*, Brill, Leiden 2004.
- Takahashi, Hidemi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, Gorgias Press, New Jersey 2005.
- Tarrâzî, Fîlîb dî, *‘Asru’s-Sûryân ez-Zehbî: Bahs ‘İlmî Târîhî Eserî*, yay. haz. Cûzeyf Şabû, Halep 1979.

- et-Târihu's-Si'irdî: Târîh Nestûrî Ğayr Menşûr - Vekâyi' Sîrt*, c. 2, nşr. Eddî Şîr, Ma'hadü't-Türâsi'l-Kürdî, es-Süleymâniyye 2010.
- Taşpınar, İsmail, *Dinler Tarih ve İnançlar*, İFAV Yayınları, İstanbul 2022.
- Taşpınar, İsmail, *Tarihin Aynasında Dinler ve Mezhepler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2018.
- Tarrâzî, Fîlîb dî, *Hazâinu'l-Kütübi'l-'Arabiyye fî'l-Hâfikayn*, Menşûrâtü Vizâreti't-Terbiyeti'l-Vataniyye ve'l-Fünûnu'l-Cemîle, Beyrut 1947.
- Terazi, Vikont Filip de, *Doğu ve Batı Süryanileri'nin Altın Çağları*, çev. Murat Kara, Nsibin Yayınevi, Södertälje 1994.
- Terzioğlu, Arslan, "Gâfikî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, c. 13, İstanbul 1996.
- Tevârih Süryâniyye mine'l-Kurûn 7-9m*, trc. (nakl ve tahkîk) Yûsuf Hibbî (Joseph Habbi), Matbû'âtü'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-'Irâkî - el-Hey'etü's-Süryâniyye, Bağdat 1982.
- The Chanson d'Antioche: An Old French Account of the First Crusade*, trc. Susan B. Edgington - Carol Sweetenham, Ashgate Publishing, Farnham 2011.
- The Crusades: An Encyclopedia*, ed. Alan V. Murray, c. 1-4, California 2006.
- The Hidden Pearl: The Syrian Orthodox Church and Its Ancient Aramaic Heritage*, ed. Sebastian Paul Brock, fot. Riccardo Grassetti, c. 1-3, TransWorld Film Italia, Roma 2001.
- The Song of Roland: An Analytical Edition*, trc. Gerard J. Brault, c. 1-2 Pennsylvania State University Press, University Park - London 1978.
- Tolan, John, *Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today*, Princeton University Press, New Jersey 2019.
- Tolan, John Victor, *Medieval Perceptions of Islam*, Garland Publishing, New York - London 1996.
- Tûmâ Uskufu'l-Marca, *Kitâbü'r-Rü'esâ' ve Yetenâvelü Ahbâra Ünâsin Fûdelâ' 'Âşû fî Muhtelifi'i'l-Ecyâl fî Deyri "Beys 'Âbey" el-Mukaddes*, Ar. trc. Elbîr Ebûnâ, el-Matba'atü'l-'Asriyye, Musul 1966.
- et-Tûsî, Nasîrüddîn, *Tahrîru Kitâbi Arşimidis fî'l-Küre*, Hacı Selim Ağa, nr. 743.
- Tümer, Günay, "Âyin", *DİA*, c. 4, İstanbul 1991.

U

Usener, Hermann, *Arbeiten zur Griechischen Literaturegeschichte, Geschichte der Wissenschaften, Epigraphik, Chronologie, Kleine Schriften*, c. 3, Druck und Verlag Von B.G.Teubner, Leipzig - Berlin 1914.

Y

Ya'kûb es-Sâlis, İğnâtiyûs, *Defekâtü 'Tib fî Târîhi Deyri 'l-Kiddîs Mâr Mattâ el-'Acîb, Matba'atü 'r-Râsî*, Zahle 1961.

Yûsuf, Afrâm 'Îsâ, *el-Hamelâtu's-Salîbiyye kemâ Yurvîha 'l-Müerrihune's-Süryân*, trc. Fahrî el-'Abbâsî, Dârü't-Talî'a li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Beyrut 2010.

Yousif, Ephrem-Isa, *Süryani Vakanüvisler*, trc. Mustafa Aslan, Doz Yayınları, İstanbul 2009.

Yusif, Efrem İsa, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*, çev. Mustafa Arslan, Doz Yayınları, İstanbul 2007.

Yousif, Ephrem-Isa, *Les Syriaques racontent les Croisades*, Editions L'Harmattan, Paris 2006.

Z

Zâzâ, Hasan, *es-Sâmiyyûn ve 'l-Luğâtühüm: Ta'rîf bi'l-Karâbâti 'l-Lüğaviyye ve 'l-Hadâriyye 'inde 'l-'Arab*, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1990.

ez-Ziriklî, Hayreddîn, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî”, *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*, nşr. Züher Fethullah, c. 1-8, 15. bs., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.

W

Wright, William, *A Short History of Syriac Literature*, London 1894.

Wright, William, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, c. 1, British Museum. Department of Oriental Printed Books and Manuscripts, Gilbert and Rivington Printers, London 1870.

Wood, Philip, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press, Oxford 2013.

C. Kitap Bölümleri - Makaleler - Ansiklopedi Maddeleri

A

Ağırakça, Ahmet, “Gassânîler”, *DİA*, c. 13, İstanbul 1996.

Ağırakça, Ahmet, “Nabatîler”, *DİA*, c. 32, İstanbul 2006.

Albayrak, İsmail, “Batı’da Son Dönem Kur’ân Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı’da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, ed. Abdullah Aydın - Erdinç Ahatlı - İsmail Albayrak, DİB Yayınları, Ankara 2003.

Algül, Hüseyin, “Mute”, *DİA*, c. 31, İstanbul 2006.

Anthony, Sean William, “Muhammad, the Keys to Paradise, and the *Doctrina Iacobi*: A Late Antique Puzzle”, *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, c. 91, sy. 2, 2014.

Apak, Adem, “Tay (Benî Tay)”, *DİA*, c. 40, İstanbul 2011.

Ashtor, Eliyahu, “Bar Hebraeus (or Bar ‘Ebhraya or Ibn al-‘Ibri), Johanan”, *EJ*.

Avcı, Casim, “Kudüs [Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar]”, *DİA*, c. 26, Ankara 2002.

Avcı, Casim, “Sugûr”, *DİA*, c. 37, İstanbul 2009.

Avcı, Casim, “Tağlib (Benî Tağlib)”, *DİA*, c. 39, İstanbul 2010.

Aycan, İrfan, “Rebia (Benî Rebîa)”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007.

Aydın - Aydın, Cengiz - Gülseren, “Batlamyus”, *DİA*, c. 5, İstanbul 1992.

Aydın, Mehmet, “Hristiyanlık [VI. Mezhepler ve Tarikatlar]”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998.

Azizova, Elnure, “Tenûh”, *DİA*, c. 40, İstanbul 2011.

B

Badawi, Abdurrahman, “Helenleştirenlerin Yolu: Yunan Felsefesinin İslâm Medeniyetine Nakli”, çev. Osman Baş, *İslâm Kültürü (Çeşitli Konuları ile): İslâm’da Kültür ve Bilgi*, c. 5, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.

Baki Adam, “Tevrat”, *DİA*, c. 41, İstanbul 2012.

Barsavm, Afrâm el-Evvel, “Kitâbu Tahrîri Mesâ’il Huneyn b. İshak et-Tıbbiyye li’l-‘Allâme Mor Ğrîğûriyûs Ebi’l-Ferec İbnü’l-İbrî Mâfiryânî’l-Meşrik ve

- Te'âlîfihi't-Tıbbiye", *el-Mecelletü'l-Batriyarkiyye*, sn. 7, sy. 3, (Hazîrân - Temmûz) 1940.
- Becker, Timothy J., "Islam, Orthodoxy and", *EEOC*.
- Beggiani, Seely, "Syrian Christianity", *The Blackwell Dictionary of Eastern Christianity*, ed. Ken Parry - David J. Melling - Dimitri Brady - Sidney H. Griffith - John F. Healey, Blackwell Publishing, Malden 1999.
- Berg, Heleen Mure van-der, "Mesopotamian Christianity", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, Oxford, 2011.
- Berg, Heleen Mure van-der, "Syriac Churches", *The Blackwell Company to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Blackwell Publishing, Malden 2007.
- Bilge, Mustafa Lütfi, "Uman", *DİA*, c. 42, İstanbul 2012.
- Bingöl, Abdulkuddüs, "Ebherî, Esîrüddin", *DİA*, c. 10, İstanbul 1994.
- Borbone, Pier Giorgio, "Marāgha Mdittā Arškitā: Syriac Christians in Marāgha under Mongol Rule", *Egitto e Vicino Oriente*, c. 40, 2017.
- Briquel-Chatonnet, Françoise, "Nau, François", *GEDSH*,
- Brock, Sebastian Paul, "A half century of Syriac Studies", *Byzantine and Modern Greek Studies*, c. 40, sy. 1, 2016.
- Brock, Sebastian Paul, "Aristotle", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Assemani, Joseph Aloysius", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Assemani, Josephus Simonius", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Beth 'Abe, Monastery of", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Dionysios bar Salibi", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Ecumenical dialogue", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Isho'yahb III of Adiabene", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Liturgy", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Marutha of Tagrit", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkāyē's Ris Melles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 9, 1987.
- Brock, Sebastian Paul, "Some Basic Annotation to *The Hidden Pearl: The Syrian Orthodox Church And Its Ancient Aramaic Heritage*, I-III (Rome, 2001)", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 5, sy. 1, 2002.

- Brock, Sebastian Paul, "Symmachus", *GEDSH*.
- Brock, Sebastian Paul, "Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources", *Journal of the Iraq Academy, Syriac Corporation [Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-'Irâkî - el-Hey'etü's-Süryâniyye]*, c. 5, 1979-1980.
- Brock, Sebastian Paul, "Syriac Views of Emergent Islam", *Studies of the First Century of Islamic Society*, ed. Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, Southern Illinois University Press, Carbondale 1982.
- Brock, Sebastian Paul, "Ya'qub Burd'oyo", *GEDSH*.
- Brock - Kessel, Sebastian Paul - Grigory, "Recent Books on Syriac Topics", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 18, sy. 1, 2015.
- Brock - Takahashi, Sebastian Paul - Hidemi, "Diosqoros of Gozarto", *GEDSH*.
- Brokelman, Carl, "İbnül'ibrî", *İA*, c. 52, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987.
- Bulut, Yücel, "Oryantalizm", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007.
- Butts, Aaron Michael, "Syriac Language", *GEDSH*.
- Buzpinar, Şit Tufan, "Havran", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997.
- C**
- Câhiz, "Hucesi'n-Nübüvve", *Resâ'ilü'l-Câhiz*, c. 3, nşr. (tahkîk ve şerh) Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Darü'l-Cîl, Beyrut 1991
- Camelot, P. T., "Ephesus, Council of", *NCE*.
- Childers, Jeff W., " 'Abdisho' bar Brikha", *GEDSH*.
- Conrad, Lawrence I., "On the Arabic Chronicle of Bar Hebraeus: His Aims and Audience", *Parole de l'Orient*, c. 19, 1994.
- Ç**
- Çağatay, Neşet, "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, sy. 1, 1978.
- Çap, Sabri, "13. Asır Misyoner ve Oryantalistlerinden William of Tripoli'nin Hz. Peygamber ve Kur'an Hakkındaki Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, sy. 12, 2021.
- Çelebi, İlyas, "İnşikâku'l-Kamer", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000.
- Chabot, Jean-Baptiste, "Une Lettre de Bar Hébréus au Catholico Denha Ier, Publiée et Traduite", *Journal Asiatique*, série 9, c. 11, (Janvier-Février) 1898.

Çolak, Yaşar, “İslâm Tarihi Çalışmalarının Batı’daki Tarihsel Gelişimi Üzerine”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 11, 2019.

D

Dagron - Déroche, Gilbert - Vincent, “Juifs et Chrétiens dans l’Orient du viie siècle”, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, ed. Gilbert Dagron - Vincent Déroche, Association des Amis du Centre d’histoire et civilisation de Byzance, Paris 2010.

ed-Dâkûkî, Hüseyin Ali, “Hîre”, *DİA*, c. 18, İstanbul 1998.

Daley, Brian A., “Christian Councils”, *ER*.

Demir - Gedikli - Şeker, Halis - Recep Tayyip - Mikail, “İslâm Tarihindeki Bir Vakanın Yorum Kritiği: Rahip Bahîrâ Olayı”, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi*, sy. 2, 2018.

Demirci, Mustafa, “Tikrît”, *DİA*, c. Ek 2, İstanbul 2016.

Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992.

Demirkent, Işın, “Haçlılar”, *DİA*, c. 14, İstanbul 1996.

Demirkent, Işın, “Herakleios”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998.

Demirkent, Işın, “İstanbul”, *DİA*, c. 23, İstanbul 2001.

Demirkent, Işın, “Kayser”, *DİA*, c. 23, İstanbul 2002.

Doru, Mehmet Nesim, “Ebu’l-Farac İbn İbri (Bar Hebraeus) (1226-1286)”, *Süryaniler ve Süryanilik*, haz. Ahmet Taşgın - Eyyüp Tanrıverdi - Canan Seyfeli, Orient Yayınları, Ankara 2005.

Doru, Mehmet Nesim, “Yahyâ b. Adî”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013.

Doru, Mehmet Nesim, “The Influence of Islamic Philosophy on Bar Hebraeus (Abu’l-Faraj Ibn Al-Ibrî)”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, c. 21, sy. 2, 2017.

E

“Enbâ’ü’l-Abraşıyyât [Abraşıyyetü’l-Cezîre ve’l-Furât: el-Üsbû’u’s-Sekâfî fi’t-Turâsî’s-Süryânî bi’l-Kâmişlî]”, *el-Mecelletü’l-Batriyarkıyye*, sn. 43, sy. 241-242-243, [Kânûnu’s-Sânî - Şubât - Âzar] 2005.

Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, c. 8, İstanbul 1993.

Ermele (Armaleh), İshak (İshâq), *et-Tarfe fî Mahtûtâtı Deyri’s-Şerfe*, Matba’atü’l-Âbâ’i’l-Mürselîn el-Lübânîyyîn, Cünye 1936.

F

- Fadıl Ayğın, “Müslüman Kelamcılarının Mecaz Merkezli Kitab-ı Mukaddes Yorumlamaları: Baba-Oğul Metaforu Bağlamında Bir İnceleme”, *Kader: Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. 13, sy. 2, 2015.
- Fathi-Chelhod, Jean, “L’Origine du Nom Bar ‘Ebroyo : une Vieille Histoire D’homonymes”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 4, sy. 1, 2001 [basım 2010].
- Fathi, Jean, “Les Notices d’Ibn Hallikān sur l’*Épitomé des Dynasties* de Barhebraeus”, *Parole de l’Orient*, c. 44, 2018.
- Fathi, Jean, “Yūḥannā ibn al-Ġurayr, Passeur de la Tradition Syriaque et Arabe Chrétienne au XVIIe Siècle”, *Journal of Eastern Christian Studies*, c. 68, sy. 1-2, 2016.
- Fayda, Mustafa, “Bahîrâ”, *DİA*, c. 4, İstanbul 1991.
- Fayda, Mustafa, “Busrâ”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992.
- Fayda, Mustafa, “Câbiye”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992.
- Fayda, Mustafa, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *DİA*, c. 18, İstanbul 1998.
- Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, Sivas 2018.
- Fayda, Mustafa, “Ömer”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007.
- Fayda, Mustafa, “eş-Şurûtu’l-Ömeriyye”, *DİA*, c. 39, İstanbul 2010.
- Fayda, Mustafa,, “Yermük Savaşı”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013.
- Fayda, Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, c. 44, İstanbul 2013.
- Fiey, Jean-Maurice, “Esquisse d’une Bibliographie de Bar Hébraeus (+ 1286)”, *Parole de l’Orient*, c. 13, 1986.
- Fiyeh (Fiey), Cān Mûrîs (Jean-Maurice), “Ehemmiyyetü ve Hudûdü’l-Küttâbi’z-Zimmiyyîn min Ecli Târîhi’ş-Şark”, *Ebü’l-Ferec Ġrîğûriyûs İbnü’l-İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ’l-Fransiyye) Bûlus el-Feğğalî (Boulos Feghali), Menşûrâtü’r-Râbitati’l-Kehnûtiye - Mü’essesetü Dekkâş li’t-Tıbbâ’a, Kisrevân 2003.
- Fiyeh (Fiey), Cān Mûrîs (Jean-Maurice), *el-Kıddîsûne’s-Sûryân*, trc. Cûzeyf Hureyş, mür. Rây Cebr Mu‘avvad (Ray Jabre Mouawad), el-Ma‘hedü’l-Almânî li’l-Ebhâsi’ş-Şarkıyye fî Beyrût, Beyrut 2005.

el-Feğğalî (Feghali), Bûlus (Feghali), “Ğrîğûriyûs Ebü’l-Ferec İbnü’l-‘İbrî”, *Ebü’l-Ferec Ğrîğûriyûs İbnü’l-‘İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ’l-Fransiyye) Bûlus el-Feğğalî (Boulos Feghali), Menşûrâtü’r-Râbitati’l-Kehnûtiye - Mü’essesetü Dekkâş li’t-Tıbbâ’a, Kisrevân 2003.

el-Feğğalî (Feghali), Bûlus (Boulos), “Mukaddime”, *Ebü’l-Ferec Ğrîğûriyûs İbnü’l-‘İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ’l-Fransiyye) Bûlus el-Feğğalî (Boulos Feghali), Menşûrâtü’r-Râbitati’l-Kehnûtiye - Mü’essesetü Dekkâş li’t-Tıbbâ’a, Kisrevân 2003.

G

Gazali, *el-Munkızu min-ad-Dalâl*, trc. Hilmi Güngör, 2. bs., Maarif Basımevi, Ankara 1960.

el-Gazzâlî, *Dalâletten Hidâyete*, trc. Ahmed Subhi Furat, Şâmil Yayınevi, İstanbul 1972.

Gazzâlî, *el-Münkız mine’d-Dalâl*, nşr. (hakkakahû ve kaddeme lehû) Cemîl Salîbâ - Kâmil Ayyâd, 7. bs., Dârü’l-Endelüs, Beyrut 1967.

Ginkel, Jan J. van, “The Perception and Presentation of the Arab Conquest in Syriac Historiography: How did the Changing Social Position of the Syrian Orthodox Community Influence the Account of their Historiographers?”, *The Encounter of Eastern Christianity With Early Islam*, ed. Emmanouela Grypeou - Mark N. Swanson - David Thomas, Brill, Leiden 2006.

Gögebakan, Gökür, “Malatya”, *DİA*, c. 27, Ankara 2003.

Gökkır, Necmettin, “Anglo-Sakson ve Amerikan Geleneklerinde Revizyonizm”, *Kur’an’ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları II*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, KURAMER Yayınları, İstanbul 2017.

Görgün, Tahsin, “Mettâ b. Yûnus”, *DİA*, c. 29, Ankara 2004.

Griffith, “İslam, Syriac Interactions with”, *GEDSH*.

Gür, Mehmet Sadık, “Süryânîce”, *DİA*, c. 36, İstanbul 2010.

Gürkan, Salime Leyla, “İbrânîler”, *DİA*, c. Ek 1, İstanbul 2016.

H

Harman, Ömer Faruk, “Hristiyanların İslâm’a Bakışı”, *Asrımızda Hristiyan Müslüman Münasebetleri*, haz. İsmail Kurt, Ensar Yayınları, İstanbul 2005.

Harman, Ömer Faruk, “Nûh”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007.

Harrak, Amir, “Edessa”, *GEDSH*.

Harrak, Amir, “Tagrit”, *GEDSH*.

Harrak, Amir, “Mosul”, *GEDSH*.

Harrak, Amir, “Adiabene”, *GEDSH*.

Harrak, Amir, “Zuqnin, Chronicle of”, *GEDSH*.

Hermann, Usener, “De Stephano Alexandrino Commentatio, Bonn 1880.

“Herod The Great: A Master Builder”, *Awake*, September 2009.

“Histoire Nestorienne Inédite (Chronique de Séert): Seconde partie (II)”, nşr. Addaï Scher (Eddî Şîr), *Patrologia Orientalis*, c. 13, Firmin-Didot, Paris 1919.

Hourani, Albert, “Islam in European Thought”, *Tanner Lectures on Human Values*, ed. G. B. Peterson, c. 11, University of Utah Press, Salt Lake City 1990.

J

Jacops, Bert, “Preliminary Considerations on Dionysius Bar Şalībī’s Islamic Sources”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 21, sy. 2, 2018.

Janssens, Herman F., “Bar Hebraeus’ Book of the Pupils of the Eye [I. The Book of the Pupils of the Eye]”, *AJSL*, c. 47, sy. 1, (October) 1930.

Janssens, Herman F., “Bar Hebraeus’ Book of the Pupils of the Eye-Concluded [II. Syriac Text and Variants]”, *AJSL*, c. 47, sy. 2, (January) 1931.

Janssens, Herman F., “Bar Hebraeus’ Book of the Pupils of the Eye-Concluded [II. Syriac Text and Variants-Continued]”, *AJSL*, c. 48, sy. 4, (July) 1932.

Janssens, Herman F., “Bar Hebraeus’ Book of the Pupils of the Eye-Continued”, *AJSL*, c. 52, sy. 1 (October) 1935.

Janssens, Herman F., *Bar Hebraeus’ Book of the Pupils of the Eye*, Gorgias Press, New Jersey 2007.

Janssens, Herman F., *L’entretien de la Sagesse, Introduction aux Œuvres Philosophiques de Bar Hebraeus*, Faculte de Philosophie et Lettres - Librairie E. Droz, Liege - Paris 1937.

Jonathan A. Loopstra, “Qarqaphto, Monastery of”, *GEDSH*.

Juckel, Andreas, “Tumo of Harqel”, *GEDSH*.

Jullien, Florence, “Une Question de Controverse Religieuse: La *Lettre* au Catholicos Nestorien Mār Denḥa Ier”, *Parole de l’Orient*, c. 33, 2008.

L

Lapidus, Ira Marvin, “Foreword”, *The Cambridge illustrated history of the Islamic world*, ed. Francis Robinson, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

K

Karlığa, Hacı Bekir, “Gazzâlî [Eserleri]”, *DİA*, c. 13, İstanbul 1996.

Kahya, Esin, “İbnü’n-Nefis”, *DİA*, c. 21, İstanbul 2000.

Kapar, Mehmet Ali, “Lahmîler”, *DİA*, c. 24, İstanbul 2003.

Kara, İsmail, “Yaltkaya, Mehmet Şerafettin”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013.

Kaplan, Yaşar, “Umut ve Yeis Arasında Bir Kilise: Moğollar/İlhanlılar Döneminde (1258-1335) Doğu/Nesturi Kilisesi’nin Serencamı”, *Kurdiyat*, sy. 3, 2021.

Kaufhold, Hubert, “Theodoros bar Vahbun”, *GEDSH*.

Kaya, Remzi, “Ehl-i Kitap”, *DİA*, c. 10, İstanbul 1994.

Kessel, Grigory, “The Syriac Commentary Tradition: An Update”, *La philosophie en Syriacque*, ed. Emiliano Fiori - Henri Hugonnard-Roche, Geuthner, Paris 2019.

Kiraz, George Anton, “Maphrian”, *GEDSH*.

Kızıl, Fatma, “Wensinck, Arent Jan”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013.

Koç, Mehmet Akif, “Wansbrough, John Edward”, *DİA*, c. Ek 2, İstanbul 2016.

Korkut, Şenol, “Edward Pococke”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007.

Küçüksipahioğlu, Birsal, “Ninevâ”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007.

L

Lasser, Justin M., “Syrian Orthodox Churches”, *EEOC*.

Lebîb, Hânî Fâyiz, “el-Kısmetü’s-Süryâniyyetü beyne’t-Türâsi’s-Süryânî ve’t-Taksi’l-Kıbtî”, *el-Mecelletü’l-Batriyarkıyye*, sn. 46, sy. 271-272-273, (Kânûnu’s-Sânî - Şubât) 2008.

M

Martin, Richard C., “İslâm Çalışmalarının Tarihi”, *Batı’da Din Çalışmaları*, der. ve çev. Ömer Mahir Alper, Metropol Yayınları, İstanbul, 2002.

- “Menşûr Batriyarkî”, *el-Mecelletü'l-Batriyarkiyye*, sn. 24, sy. 54 , (Nîsân) 1986.
- Megally, Mounir, “Bashmuric Revolts”, *CE*.
- Meral, Yasin, “Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği”, *Dinler Arası İlişkiler*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
- Mingana, Alphonse, “An Ancient Syriac Translation Of The Kur’ân Exhibiting New Verses and Variants”, *John Rylands Library Bulletin*, c. 9, sy. 1, 1929.
- Moosa (Mûsâ), Matti (Mattâ), “The Crusades: An Eastern Perspective, With Emphasis on Syriac Sources”, *The Muslim World*, sy. 93, 2003.
- Murphy, Francis Xavier, “Bar-Hebraeus (Gregorius Ibn a-Ibri)”, *NCE*.

N

- Noble, Samuel, “Abû l-Faraj ibn al-‘Ibrî (Barhebraeus)”, *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*, ed. Henrik Lagerlund, Springer, Dordrecht 2011.
- Noldeke, Theodor, “Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrh. d. H. aus syrischen Quellen”, *ZDMG*, c. 29, sy. 1, 1876.
- Nicholson, Reynold Alleyne, “Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma”, trc. Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 7, 1998.

Ö

- Özaydın, Abdülkerim, “Dânişmendliler”, *DİA*, c. 8, İstanbul 1993.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-İbrî”, *DİA*, c. 21, İstanbul 2000.
- Özaydın, Abdülkerim, “Mekîn”, *DİA*, c. 28, Ankara 2003.
- Özel, Ahmet, “Gayri Müslim”, *DİA*, c. 13, İstanbul 1996.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, c. 40, İstanbul 2011.
- Özkuyumcu, Nadir, “Mukavkıs”, *DİA*, c. 31, İstanbul 2006.

P

- Pahlitzsch, Johannes, “Doctrina Iacobi nuper baptizati”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009.
- Palmer, Andrew N., “Tur Abdin”, *GEDSH*.
- Palmer, Andrew, N, “Gabriel, Monastery of Mor”, *GEDSH*.
- Palmer, Andrew, “The 1600-year History of the Monastery of Qartmin (Mor Gabriel)”, *Lebendiges Kulturerbe: Living Cultural Heritage: Canlı Kültür Mirası*:

Turabdin, Wo die Sprache Jesu Gesprochen Wird: Where Jesus' Language is Spoken: İsa Mesih Dilinin Konuşulduğu Yer, Hans Hollerweger, İngilizce'ye çev. Andrew Palmer, Türkçe'ye çev. Sevil Gülçur, Freunde des Turabdin, Linz 1999.

Papathanassiou, Maria, "The Horoscope of Stephanus of Alexandria", *CMRBH*, ed. David Thomas - Alex Mallett - Juan Pedro Monferrer Sala - Johannes Pahlitzsch - Mark Swanson - Herman Teule - John Tolan, c. 5 (1350-1500), Brill, Leiden 2013.

Papathanassiou, Maria, "Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer", *The Occult Sciences in Byzantium*, ed. Paul Magdalino - Maria Mavroudi, La Pomme d'or, Geneva 2006.

Penn, Michael Philip, "Monks, Manuscripts, and Muslims: Syriac Textual Changes in Reaction to the Rise of Islam", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 12, sy. 2, 2009.

Platti, Emilio, "«L'entretien de la Sagesse» de Barhebraeus: La Traduction Arabe", *MIDEO*, c. 18, 1988.

Pratelli, Simone Isacco Maria, "The Textual Tradition of Bar 'Ebroyo's Chronography and its Continuations: First Soundings", *The Medieval Chronicle*, c. 13, 2020.

R

Rabo, Gabriel, "Haymonûtô d-İdtô Sûryoytô Trîsat Şûbhô l-fût Mor Diyûnûsiyûs Ya'kûb bar Salîbî (Dionysius Jacob Bar Şalibi's Confession of the Syrian Orthodox Faith)", *Hekamtho: Syrian Orthodox Theological Journal*, c. 1, sy. 1, (Kerala) 2015.

Robinson, Neal, "İslâm'ın Doğuşuyla İlgili Alternatif Yaklaşım", çev. İsmail Albayrak, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 16, sy. 1, 2003.

Roggema, Barbara, "Ibn Kammûna's and Ibn al-İbrî's Responses to Fakhr al-Dîn al-Râzî's Proofs of Muḥammad's Prophethood", *Intellectual History of the Islamicate World*, sy. 2, 2014.

Roggema, Barbara, "The Debate Between Patriarch John and Emir of the Mhaggrâyê: A Reconsideration of the Earliest Christian-Muslim Debate", *Christians and Muslims in Dialogue in the Islamic Orient of the Middle Ages: Christlich-*

Muslimische Gespräche im Mittelalter, ed. Martin Tamcke, Orient-Institut - Ergon Verlag, Beirut - Würzburg, 2007.

Roggema, Barbara, “The Disputation of John and the Emir”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009.

Rompay, Lucas Van, “Beth Qaṭraye”, *GEDSH*.

Rompay, Lucas Van, “Chronicle of Edessa”, *GEDSH*.

Rompay, Lucas Van, “Ştephanos bar Şudayli”, *GEDSH*.

Rompay, Lucas Van, “Theodosios”, *GEDSH*.

Rompay, Lucas Van, “Yuḥanon X, Isho‘ bar Shushan”, *GEDSH*.

Romeny, Robert Barend ter Haar, “Bible”, *GEDSH*.

S

Saadi, Abdul-Massih, “Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources”, *The Qur’ān in its Historical Context*, ed. Gabriel Said Reynolds, Routledge, London - New York 2008.

Sahas, Daniel, “Hıristiyanlığın İslam’la Olan Münazaralarında Arap Karakteri Yuhanna ed-Dımaşkî’nin Konumu”, çev. M. Faruk Toprak, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 9, 2010.

Sahas, Daniel J., “Sophronius, Patriarch of Jerusalem ‘the Sophist’ ”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009.

Samîr, Samîr Halîl, “Haber Siyerevî li’bni’l-‘İbrî”, *Ebü’l-Ferec Ğrîğûriyûs İbnü’l-‘İbrî*, ed. ve trc. (Muhâdarât ve Makâlât Nessekahâ ve Kaddeme lehâ ve Nakale Nusûsahâ’l-Fransiyye) Bûlus el-Feğğalî (Boulos Feghali), Menşûrâtü’r-Râbitati’l-Kehnûtiye - Mü’essesetü Dekkâş li’t-Tıbâ’a, Kisrevân 2003.

Samir, Samir Khalil, “Un Récit Autobiographique d’Ibn al-‘İbrî”, *Dirâsât fi’l-Âdâb ve’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye: İbnü’l-‘İbrî fi’l-Mi’evîyyeti’s-Sâbi’a li-Vefâtihi*, Külliyyetü’t-Terbiye fi’l-Câmi’ati’l-Lübnâniyye - Meclisü Kenâ’isi’ş-Şarkî’l-Evsat, c. 15, sy. 23, Beyrut 1988.

Samir, Khalil Samir, “The Prophet Muḥammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, *Syrian Christians under Islam: The First Thousand Years*, ed. David Thomas, Brill, Leiden 2001.

Sâkâ, İshak, “Nüşû’ü’l-Kenâ’isi’l-Meşrikiyye ve Turâsihâ: (el-Karnü’l-Hâmis - el-Karnü’s-Sâdis) el-Kenâ’isü’s-Süryâniyyeti’t-Turâs: I. es-Süryân”, *el-*

- Mesîhiyye ‘abra Târîhihâ fî'l-Meşrik*, haz. Habîb Bedr, Su‘âd Selîm, Cûzeyf Ebû Nehrâ, Meclisü Kenâ’isi’ş-Şarkî’l-Evsat, Beyrut 2001.
- Sayılı, Aydın, “Hâce Nasîr-i Tûsî ve Rasadhâne-yi Merâğa”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 14, sy. 1-2, 1956.
- Sayılı, Aydın, “Khazini’nin Rasat Aletleri Üzerindeki Risalesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 14, sy. 1-2, 1956.
- Seligsohn - Gottheil, Max - Richard, “Gregory Bar Hebræus (“son of a Hebrew”), Abu Al-Faraj Ibn Harun”, *JE* [https://www.jewishencyclopedia.com/articles/6877 (23.06.2022)].
- Shahid, Irfan, “İslam ve Doğu Hristiyanları”, çev. Zekiye Dönmez, *Dini Araştırmalar*, c. 20, sy. 51, 2017.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Hristiyanlık [VIII. İslâm Kaynaklarına Göre Hristiyanlık]”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İlham [Diğer Dinlerde İlham]”, *DİA*, c. 22, İstanbul 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İznik Konsili”, *DİA*, c. 23, İstanbul 2001.
- Steenbrink, Karel, “İslâm’ın Menşei Hakkında Yeni Oryantalist İddialar”, çev. Nihat Uzun, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 1, 2014.
- Steenbrink, Karel, “New Orientalist Suggestions on the Origins of Islam”, *The Journal of Rotterdam Islamic and Social Sciences*, c. 1, sy. 1, 2010.
- Suermann, Harald, “Copts and the Islam of the seventh century”, ed. Emmanouela Grypeou - Mark Swanson, - David Thomas, *The Encounter of Eastern Christianity with early Islam*, Brill, Leiden 2006.
- Suermann, Harald, “Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources”, *The Qur’ân in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur’ânic Milieu*, ed. Angelika Neuwirth - Nicolai Sinai - Michael Marx, Brill, Leiden 2010.
- Suermann, Harald, “The Panegyric of the three holy children of Babylon”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009.
- Ş
- Şakiroğlu, Mahmut H., “Assemani, Giuseppe Simonio”, *DİA*, c. 3, İstanbul 1991.

“Şarbê Medem men Klisistîkê honav deyn Taş‘iyatâ ‘Îtanayatâ va-d-Kûsmûstîkê honav deyn Taş‘iyatâ ‘Almanaytâ d-men Mavteh d-Hôrmîzd bar Kûsrav va-‘damâ l-Şûlam Malkûthûn d-Farsayê”, *Chronica Minora*, c. 1 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Ignatius Guidi, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1903.

Şeşen, Ramazan, “Cezîre”, *DÎA*, c. 7, İstanbul 1993.

“Şûdo‘ô d-Aykanô Îtayhûn Dorê u Şarbotô va-Şnayê d-men Odom ‘damô l-Yavmonô”, *Chronica Minora*, c. 3 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Ernest Walter Brooks - Ignatius Guidi - Jean-Baptiste Chabot, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1905.

T

Thomas, David, “Arab Christianity”, *The Blackwell Company to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Blackwell Publishing, Malden 2007.

Takahashi, Hidemi, “A *Mimro* on Maphrian Gregory Barşawmo Şafî Bar ‘Ebroyo by Dioscorus Gabriel of Bartelli, Bishop of Gozarto d-Qardu”, *Syriac Renaissance*, ed. Herman Teule - Carmen Fotescu Tauwinkl - Bas ter Haar Romeny - Jan Jan Ginkel, Peeters, Leuven 2010.

Takahashi, Hidemi, “Amid”, *GEDSH*.

Takahashi, Hidemi, “Baghdad”, *GEDSH*.

Takahashi, Hidemi, “Bar ‘Ebroyo Grigorios”, *GEDSH*.

Takahashi, Hidemi, “Barsawmo, Dayro d-Mor”, *GEDSH*.

Takahashi, Hidemi, “Barsawmo, Grigorios Safi”, *GEDSH*.

Takahashi, Hidemi, “Barsawmo, Dayro d-Mor”, *GEDSH*.

Takahashi, Hidemi, “Melitene”, *GEDSH*.

Takahashi, Hidemi, “Simeon of Qal‘a Rumaita, Patriarch Philoxenus Nemrod and Bar ‘Ebroyo”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, c. 4, sy. 1, 2001 [basım 2010].

Takahashi, Hidemi, “Baghdad”, *GEDSH*.

Tannous, Jack, “Athanasios I Gamolo”, *GEDSH*.

Taşpınar, İsmail, “Doğu’nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 21, sy. 2, 2001.

Taşpınar, İsmail, “Mârûnîler”, *DÎA*, c. 28, Ankara 2003.

- “Taṣ‘îto d-‘al Kboṣoh d-Sûriyâ d-men Tayoyê”, *Chronica Minora*, c. 2 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Ernest Walter Brooks, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1904.
- “Taṣ‘yotô d-Sû‘ronê ayk da-b-Fosîkotô (Chronicon Edessenum)”, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, c. 1 (Tomus Primus de Scriptoribus Syris Orthodoxis), nşr. ve trc. Joseph Simonius Assemanus, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Romae [Roma] 1719
- Teule, Herman, “Gregory Barhebraeus and his Time: The Syrian Renaissance”, *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, c. 3, 2003.
- Teule, Herman, “Reflections on Identity. The Suryoye of the Twelfth and Thirteenth Centuries: Bar Salibi, Bar Shakko, and Barhebraeus”, *Church History and Religious Culture*, c. 89, sy. 1, [June] 2009.
- Teule, Herman, “The Interaction of Syriac Christianity and the Muslim World in the Period of the Syriac Renaissance”, *Syriac Churches Encountering Islam: Past Experiences and Future Perspectives*, ed. Dietmar Werner Winkler, Gorgias Press, New Jersey 2010.
- Teule, Herman G. B., “Barhebraeus”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Alex Mallet, c. 4 (1200-1350), Brill, Leiden 2012.
- Teule, Herman G. B., “Eliya of Nisibis”, *GEDSH*.
- Teule, Herman G. B., “Isho‘yahb III of Adiabene”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009.
- Teule, Herman G. B., “Renaissance, Syriac”, *GEDSH*.
- Teule, Herman G. B., “The Chronicle of Khuzistan”, *CMRBH*, ed. David Thomas - Barbara Roggema, c. 1 (600-900), Brill, Leiden 2009.
- Teule, Herman G. B., “The Transmission of Islamic Culture to the World of Syriac Christianity: Barhebraeus’ Translation of Avicenna’s kitâb al-İşârât wa l-Tanbîhât. First Soundings.”, *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, ed. J. J. van Ginkel - H. L. Murre-van den Berg - T. M. van Lint, Peeters, Leuven 2005.
- Teule, Herman G. B., “Yuhanon bar Ma‘dani”, *GEDSH*.
- Teule, Herman G.B., “Yuhanon of the Sedre”, *GEDSH*.

Tolan, John Victor, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York 1959.

Topdemir, Hüseyin Gazi, “Öklid”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007.

“Tûb Taş‘yotô d-Sû‘ronê ayk da-b-Fosîkotô”, *Chronica Minora*, c. 1 (CSCO, Scriptores Syri, Textus), nşr. Ignatius Guidi, E Typographeo Reipublicae - Otto Harrassowitz, Parisiis [Paris] - Lipsiae [Leipzig] 1903

Tomar, Cengiz, “Salîbî, Kemal Süleyman”, *DİA*, c. Ek 2, İstanbul 2016.

Tomar, Cengiz, “Suriye”, *DİA*, c. 37, İstanbul 2009.

Tomar, Cengiz, “Haçlılar Çağında Doğu-Batı Etkileşimi”, *XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslâm-Türk Medeniyeti ve Avrupa Uluslararası Sempozyum*, TDV İSAM, İstanbul 2006.

Tomar, Cengiz, “Sarasınler”, *DİA*, c. 36, İstanbul 2009.

Topaloğlu, Bekir, “Batşe-i Kübrâ”, *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992.

Toy - Burkitt - Ginzberg, Crawford Howell - Francis Crawford - Louis, “Aquila (‘Ακύλας אֶקְוִלָּא)”, *JE* [<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/1674> (23.06.2022)].

Toy - Hirsch, Crawford Howell - Emil G., “Theodotion”, *JE* [<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14361> (23.06.2022)].

Trüppû (Troupeau), Cîrâr (Gérard), “el-Mesîhiyye fi’l-‘Ukûdi’l-İslâmiyyeti’l-Ûlâ (610-660)”, *el-Mesîhiyye ‘abra Târihihâ fi’l-Meşrik*, haz. Habîb Bedr, Su‘âd Selîm, Cûzeyf Ebû Nehrâ, Meclisü Kenâ’isi’ş-Şarkî’l-Evsat, Beyrut 2001.

U

Uçar, Bülent, “Batılı İslamologların Modernist Müslümanlara Bakışı ve Avrupa Üniversitelerinde İslam Din Eğitimi ile İlahiyat Bölümleri”, *Rihle Üç Aylık İlim, Kültür, Medeniyet Dergisi*, sy. 3, 2008.

Uçar, İlyas, “Bir Irkçılık Söylemi: Hâcerizm”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 12, 2019.

‘Uveys, Hudeyl, “Müsteşâr Trâmb li er-Riyâd’: el-İttifâkü’n-Nevevî me‘a Îrân kad Yülğâ bi’l-Kâmil. Savmâ: el-‘Alâkâtü’l-Hâliciyye - el-Emrîkîyye ilâ Tehassün.. Ve İrsâlu Kuvveti Selâmin ‘Arabiyyetin ilâ Sûriye Metrûhun”, *er-Riyâd: Şüûn Düveliyye*, sn. 54, sy. 17758, 5.2.2017.

W

Wansbrough, John, “The Review of Hagarism”, *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 41, 1978.

Watt, John William, “Anṭun of Tagrit”, *GEDSH*.

Watt, William Montgomery, “Oryantalistlerin İslam Araştırmaları”, çev. Talip Küçükcan, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7, 1992.

Watt, William Montgomery, “Oryantalistlerin İslâm Araştırmaları”, çev. Musa Kâzım Gülçür, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, 1991.

Weltecke, Dorothea, “Crusades”, *GEDSH*.

Weltecke, Dorothea, “Michael I Rabo”, *GEDSH*.

Witakowski, Witold, “Dionysios of Tel Maḥre”, *GEDSH*.

Witakowski, Witold, “Giwargis of B‘eltan”, *GEDSH*.

Witakowski, Witold, “Michel II the Younger”, *GEDSH*.

Witakowski, Witold, “Quryaqos”, *GEDSH*.

Witakowski, Witold, “Syriac Historiographical Sources”, *Byzantes and Crusaders in Non-Greek Sources (1025-1204)*, ed. Mary Whitby, Oxford University Press, Oxford 2007.

Y

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, c. 1, İstanbul 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, c. 1, İstanbul 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Avâsım”, *DİA*, c. 4, İstanbul 1991.

Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, c. 11, İstanbul 1993.

D. Dijital Kaynaklar

- “Alman oryantalistlerin Kur’an araştırmaları”, 30.03.2008, <https://www.timeturk.com.tr/2008/03/30/alman-oryantalistlerin-kur-an-arastirmalari.html> (03.07.2022).
- Esmer, Halîm, “el-Mizacü’l-Hadârî fî Netâci İbnü’l-İbrî.. ‘el-Ehâdîsü’l-Mütribe Nemûzecen”, 30.10.2010, <http://www.terezia.com/section.php?id=218;> 06.04.2011, <https://www.fouadzadieke.de/showthread.php?p=133234> (22.02.2022).
- “İftitâhu Merkezin li’d-Dirâsâti’s-Süryâniye fî Haleb”, 01.07.2010, <https://ankawa.com/forum/index.php?topic=424545> (01.04.2022).
- “On the discovery of Barhebraeus’ Arabic Book of the Dove: An Interview with Jean Fathi”, 09.12.2020, <https://theo.kuleuven.be/apps/press/theologyresearchnews/2020/12/09/on-the-discovery-of-barhebraeus-arabic-book-of-the-dove> (12.03.2022).
- “Siyâdetü’l-Matrân Mor Ğrîğûriyûs Yûhannâ İbrâhîm Yeftetihu Merkeze İbnü’l-İbrî li’d-Dirâsâti’s-Süryâniyye bi-Haleb”, 02.07.2010, <https://www.ishtartv.com/viewarticle,29949.html> (01.04.2022).
- “Târîhu’l-Kenîse min hilâli’l-‘Allame İbni’l-İbrî”, 06.09.2018, <https://youtu.be/y7G202WRF-o?t=1867> (01.04.2022).
- ‘Uveys, Hudeyl, “Müsteşâr Trâmb li er-Riyâd’: el-İttifâkü’n-Nevevî me‘a Îrân kad Yûlgâ bi’l-Kâmil. Savmâ: el-‘Alâkâtü’l-Hâliciyye - el-Emrîkîyye ilâ Tehassün.. Ve İrsâlu Kuvveti Selâmin ‘Arabiyyetin ilâ Sûriye Metrûhun”, *er-Riyâd: Şûûn Düveliyye*, sn. 54, sy. 17758, 5.2.2017, s. 1; <https://www.tasnimnews.com/ar/news/2017/02/05/1318515/-مستشار-ترامب-> <https://www.elnashra.com/news/show/1074650/> <https://www.linkedin.com/in/gabriel-sawma>; <https://angryarab.blogspot.com/2017/02/is-gabriel-sawma-middle-east-advisor-to.html?m=0> (30.12.2022).
- <https://dss-syriacpatriarchate.org/الفن-السرياني/أيقونات-سريانية/صور-قديسين> (07.02.2022).
- <https://syriacorthodoxresources.org/Personage/BarcEbroyo/index.html> (07.02.2022).
- <https://syriaca.org/person/239> (07.02.2022).
- <https://syriacpress.com/blog/2020/08/16/syriac-identity-of-lebanon-who-are-the-syriacs> (07.02.2022).
- <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Bar-Hebraeus> (07.02.2022).

EKLER

1. Haritalar

Harita 1. Ortadoğu’da Hristiyanlık (500-1200)

Harita 2. İslamî Dönemde Süryani Hristiyanlığı

Harita 3. Süryani Ortodokslar’a Ait Merkezler (1150-1280)

Harita 4. İbnü’l-İbrî’nin Yaşamında Öne Çıkan Dokuz Merkez

2. Tablolar

Tablo 1. Nabatice, Aramice ve Süryanice Alfabeler

Tablo 2. Günümüzdeki İsimleriyle Süryani Geleneğinin Devamı Olan Kiliseler

Tablo 3. Özel İsim Tablosu

3. Eserlerden Örnekler

Örnek 1. *Mnorat Kûdşê*’nin Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] Yazmasında Takımyıldızları Tablosu

Örnek 2. *Ktobô d-Hûdoyê*’nin 1290 Tarihli En Eski Yazması, Kerala/Güney Hindistan

Örnek 3. *Ktobô d-Hudoyê*’nin 17. Yüzyıl Tarihli Arapça Tercümesi

Örnek 4. *Ktobô Svod Sûfiyâ*’nın Arapça Tercümesinde İbnü’l-İbrî’ye Övgü

Örnek 5. *Ktobô da-Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrêmoitô* Yazmasında İbnü’l-İbrî’ye Övgü

4. Resimler

Resim 2. Hz. Peygamber’in Adı “Muhammed” ([,]محمّد) İfadesinin Geçtiği En Eski Kaynak

Resim 3. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim)

Resim 4. İbnü’l-İbrî (Temsilî Resim)

Resim 5. İbnü'l-İbrî (Temsilî Resim, Farklı Perspektiften)

Resim 6. Nasîrüddin Tûsî'nin *Tahrîru Kitâbi Arşimidis fî'l-Küre*'sinde İbnü'l-İbrî'nin
Temellük Kaydı

Resim 7. Süryani Ortodoks Takvimi'nde İbnü'l-İbrî Günü (30 Temmuz)

Resim 8. İbnü'l-İbrî'nin Mezarının Bulunduğu Mor Matay Manastırı, Gravür, Musul/Irak

Resim 9. İbnü'l-İbrî'nin Mezarı, Mor Matay Manastırı, Musul/Irak

Resim 10. İbnü'l-İbrî'nin Mezarının Kitabesi (Eski Görünüm), Mor Matay Manastırı,
Musul/Irak

Resim 11. İbnü'l-İbrî'nin Mezarının Kitabesi (Metin), Mor Matay Manastırı, Musul/Irak

5. Kronolojiler

Kronoloji 1. İbnü'l-İbrî'nin Hayatı

Kronoloji 2. İbnü'l-İbrî'nin Eserleri

6. Metin

Metin 1. İbnü'l-İbrî Yılı, Patriklik Menşûru (1986)

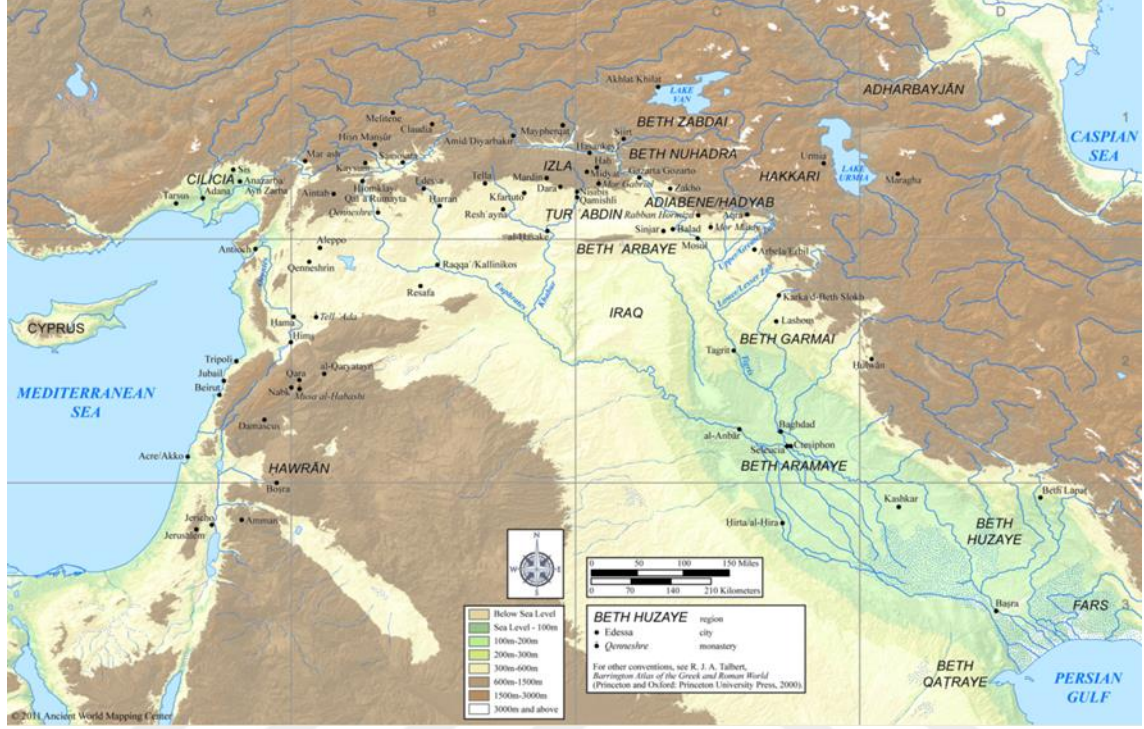
EKLER

1. Haritalar

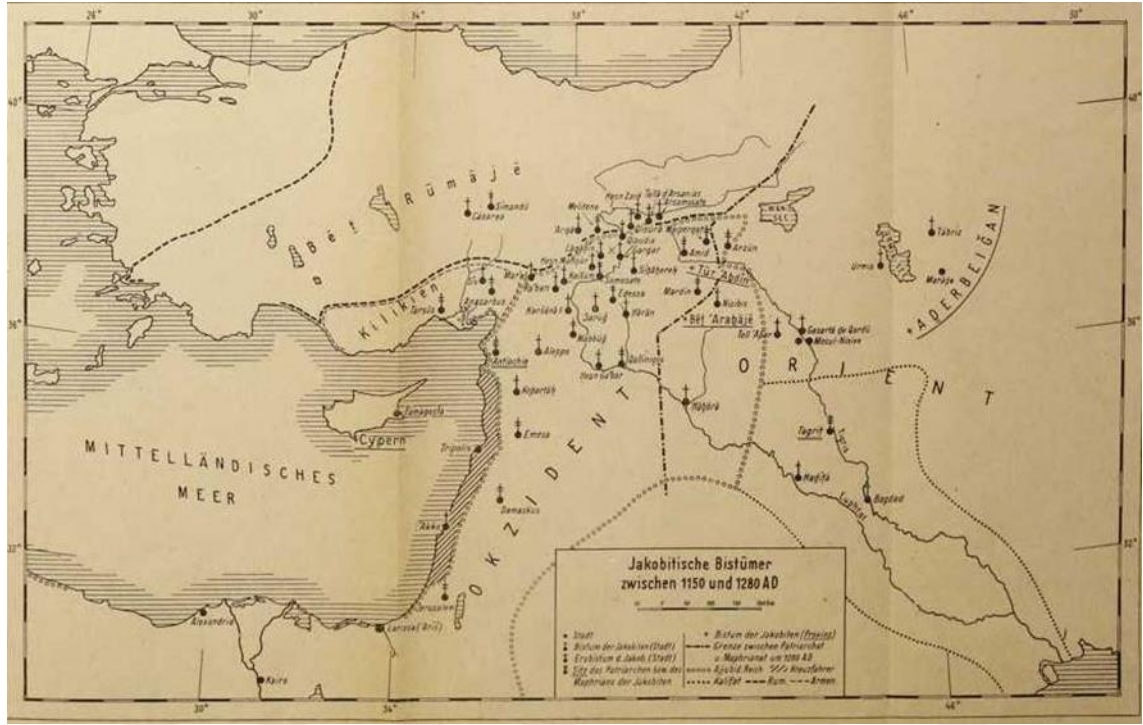
Harita 1. Ortadoğu'da Hristiyanlık (500-1200)

[Philip Jenkins, *The Lost History of Christianity: The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa, and Asia—and How It Died*, HarperCollins, New York 2008, s. 59 (Map 2.2 . The Heart of the Christian Middle East)]

Harita 2. İslâmî Dönemde Süryani Hıristiyanlığı

[GEDSH, s. 476-477 (Map II. Syriac Christianity in the Islamic period)]

Harita 3. Süryani Ortodokslar'a Ait Merkezler (1150-1280)

[Peter Kawerau, *Die jakobitische Kirche im Zeitalter der Syrischen Renaissance: Idee und Wirklichkeit*, Akademie-Verlag, Berlin 1955, s. (114-115); krş. Fiyeh (Fiey), *el-Kiddîsûne's-Süryân*, s. (260)]

Harita 4. İbnü'l-İbrî'nin Yaşamında Öne Çıkan Dokuz Merkez

(Şehir ve merkezler kronolojik olarak: Malatya [doğum], Antakya, Trablus, Halep, Musul, Ninova, Mor Matay Manastırı [Doğu/ Tıkrît Mafiryânlığı], Bağdat, Merâga [vefat])

[İbnü'l-İbrî'nin hayatındaki kronolojik dönemler için bk. Ekler: Kronoloji 1. İbnü'l-İbrî'nin Hayatı] [\https://syriaca.org/person/239 (07.02.2022)]

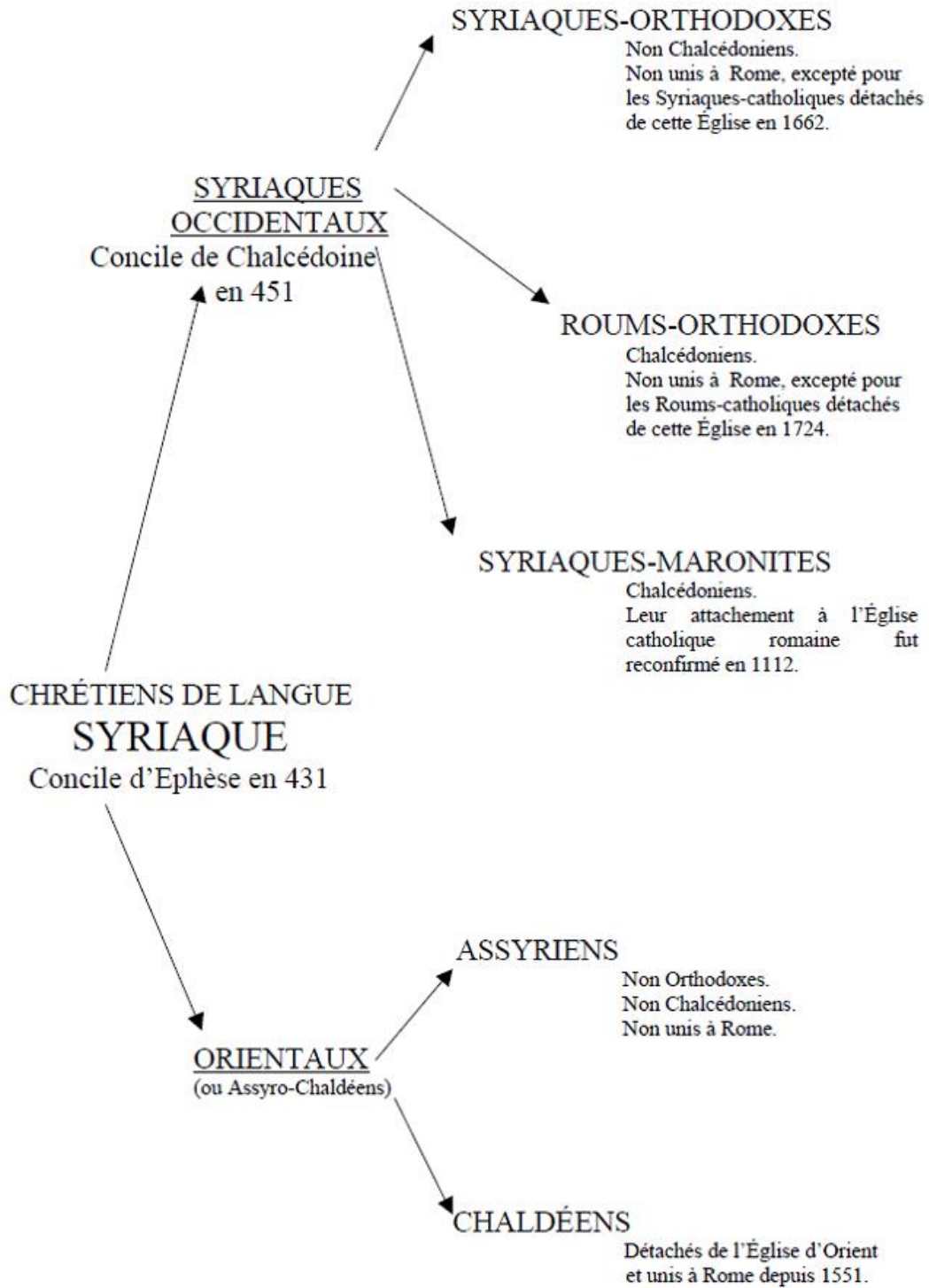
2. Tablolar

Transliteration	Printed Jewish Aramaic	Early Syriac Cursive	Printed <i>estrangelâ</i> Syriac	Monumental Nabataean	Cursive Nabataean	Early Arabic Papyri	Printed Arabic (most relevant form is cited)
ʾ	ܐ	ܐ	ܐ	ܐ	ܐ	ܐ	ا
b	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ب
g	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ج
d	ܕ	ܕ	ܕ	ܕ	ܕ	ܕ	د
h	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ه
w	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	و
z	ܙ	ܙ	ܙ	ܙ	ܙ	ܙ	ز
ḥ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ح
ṭ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ط
y	ܝ	ܝ	ܝ	ܝ	ܝ	ܝ	ي
k	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ك
l	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ل
m	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	م
n	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ن
s	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	س
ʿ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ع
p	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ف
ṣ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ص
q	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ق
r	ܪ	ܪ	ܪ	ܪ	ܪ	ܪ	ر
š	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	س
t	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ت

Tablo 1. Nabatice, Aramice ve Süryanice Alfabeler

(Sağdan Sola: 1. Matbu Arapça, 2. Erken Papirüs Arapçası, 3. Elyazı Nabatîcesi, 4. Kitabe Nabatîcesi
5. Matbu Strangelô Süryanice, 6. Erken Elyazı Süryanicesi, 7. Matbu Yahudi Aramicesi)

[John F. Healey - G. Rex Smith, *A Brief Introduction to the Arabic Alphabet: Its origins and Various Forms*, Saqi Books, London - California - Beirut 2009, s. 59]

Tablo 2. Günümüzdeki İsimleriyle Süryani Geleneğinin Devamı Olan Kiliseler

(1. Süryani Ortodokslar, 2. Rum Ortodokslar, 3. Süryani Marûnîler, 4. Asûrîler, 5. Keldânîler)

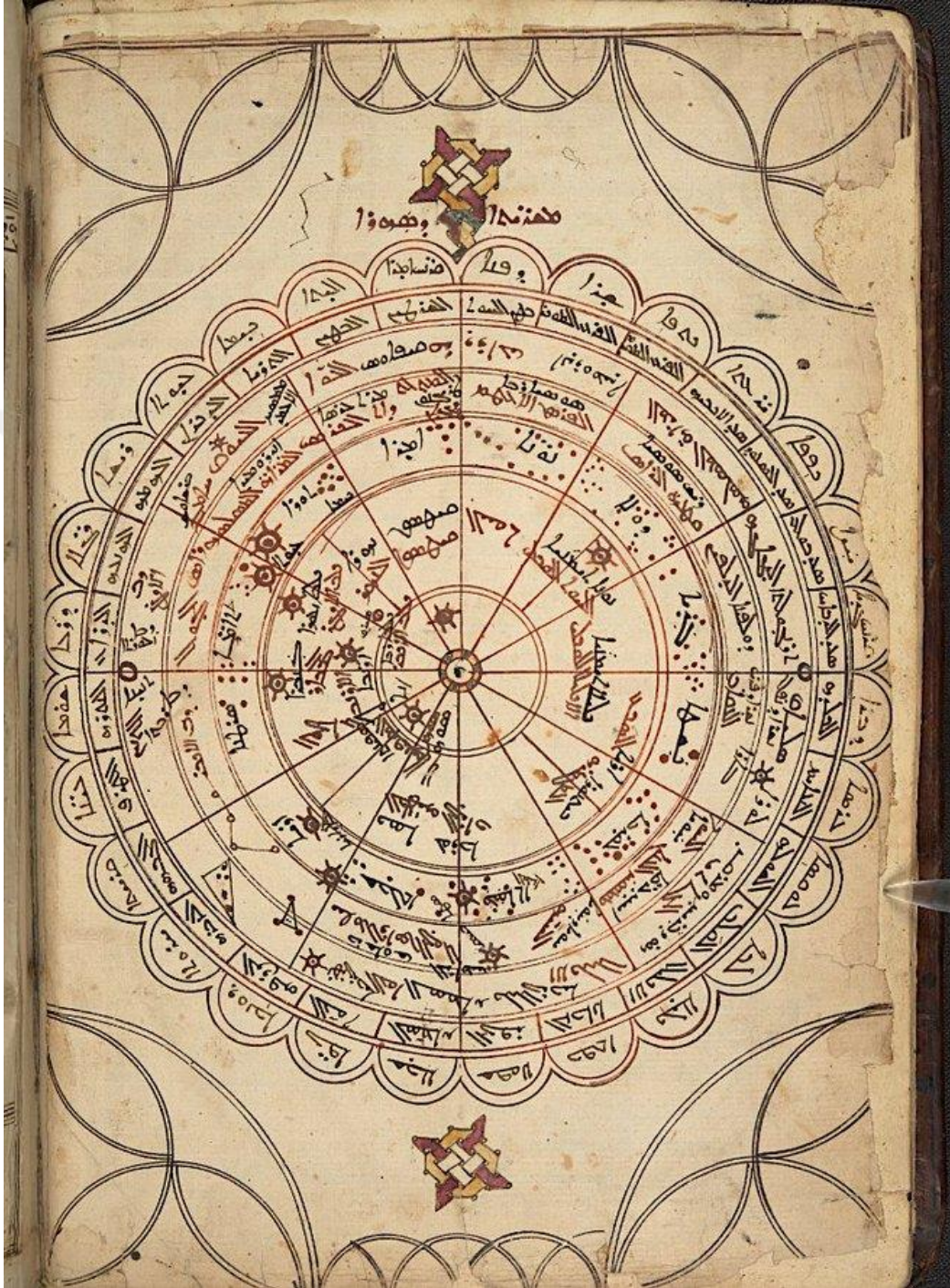
[<https://syriacpress.com/blog/2020/08/16/syriac-identity-of-lebanon-who-are-the-syriacs> (07.02.2022)]

Çalışmada Tercih Edilen Kullanım	Türkçe Farklı Kullanımlar	Arapça Orijinali/Kullanım [ve Latince Transkripsiyonu]	Süryanice Orijinali [ve Latince Transkripsiyonu]
I. Afrâm Barsavm	Efrem I. Barsavm	إغناطيوس أفرام الأول برصوم [Ġgnâtiyûs Afrâm el-Evvel Barsavm]	ܐܝܬܢܐܝܘܨ ܐܦܪܡ ܕܒܝܬ ܒܪܨܘܡ [Ġgnâtiyûs Afrêm Kadmoýô d-Bêt Barsavm]
I. Mihoyel Rabo		ميخائيل الكبير / ميخائيل السرياني [Mihâ'îl el-Kebîr] / [Mihâ'îl es-Süryânî]	ܡܝܚܝܐܝܠ ܪܒܐ [Mor Mihôyel Rabô]
I. Zekkâ İvâs	I. Zekka Ayvaz Zakka I. Ayvas Zakka I. İwas	إغناطيوس زكا الأول عيواص [Ġgnâtiyûs Zekkâ el-Evvel İvâs]	ܐܝܬܢܐܝܘܨ ܙܟܐ ܕܡܝܚܝܐܝܠ [Ġgnâtiyûs Zakay Kadmoýô 'İvâs]
Abdişû' bar Brihâ		عبد يشوع الصوباوي [Abdyeşû' es-Savbâvî]	ܐܒܕܝܫܘܥ ܒܪܝܗܐ / ܐܒܕܝܫܘܥ ܕܝܨܒܐ [‘Ebedyeşû' d-Savbâ] / [‘Ebdîşû' bar Brikâ]
Cizreli Dioskoros	Bartulli'li Metropolit Gabriel	المطران جبرائيل بن يوحنا البرطلي [el-Matrân Cebrâ'îl b. Yûhannâ el-Bartellî]	ܕܝܘܫܟܘܪܐܘܨ ܕܒܪܝܘܬܐ ܕܕܝܘܫܟܘܪܐܘܨ [Diyôskûrôs Gabrôyel d-Gozartô] / [Diyôskûrôs Efiskûfô d-Gozartô]
Efesli Yûhannâ		يوحنا الاقسسي [Yûhannâ el-Efesûsî]	ܝܘܚܢܢ ܕܐܦܝܫܘܨ [Yûhanon d-Efesûs]
İbnü'l-İbrî [Tam Adı: Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Gregoriyus Yûhannâ İbnü'l-İbrî b. Tâciddîn Hârûn b. Tûmâ el-Malatî]	Ebu'l-Ferec Abu'l Farac Bar Ebroyo Barebroyo Bar 'Ibroyo	غريغوريوس أبو الفرج الملقب بفرمان المشرق ابن العبري [Ġrîgûriyûs Ebü'l-Ferec el-Malatî Mafiryânü'l-Meşrik İbnü'l-'İbrî]	ܕܝܘܫܟܘܪܐܘܨ ܐܒܘ ܐܠܦܪܝܝܬ ܕܡܩܪܝܢ ܡܪܝܬܐ ܕܡܫܪܩ ܕܒܢ ܐܠܗܒܪܝܐ [Ġrîgôriyôs Abûlfarag Milîtinoyô Mafryonô d-Madnhô Bar 'Ebroyô]
Nusaybinli İliyâ		إليّا النصيبيني / إيليا بر شينايا [Ġliyyâ en-Nusaybînî] / [Ġliyâ bar Şînâyâ]	ܐܠܝܐ ܢܨܝܒܝܢܐ / ܐܠܝܐ ܕܝܨܢܐ [Eliyâ Nsibînoyâ] / [Eliyâ bar Şinayâ]
Nusaybinli Nuno		نونا النصيبيني [Nûnâ en-Nusaybînî]	ܢܘܢܐ ܢܨܝܒܝܢܐ [Nûnô Nsibînoyô]
Ruhâlî Yakub		يعقوب الرهاوي [Ya'kûb er-Ruhâvî]	ܝܥܩܘܒ ܕܪܗܘܝܐ [Ya'kûb d-Ûrhoy]
Sütuncu Yeşu		القس يشوع العمودي [el-Kîss Yeşû' el-'Amûdî]	ܩܝܨܝܫܘܥ ܐܡܘܕܝܐ [Kaşîşô Yeşû' Estûnorô]
Yûhannâ Dolabani	Hanna Dölapönü Hanna Dolabani	يوحنا دولباني [Yûhannâ Dûlabânî]	ܦܝܠܘܟܣܝܢܘܨ ܕܝܘܚܢܢ ܕܘܠܒܢܐ [Fîlûksînûs Yûhanon Dûlabânî]

Tablo 3. Özel İsim Tablosu

(Kullanılan Bazı Özel İsimler ve Onların Kaynağı Olan Süryanice-Arapça Asılları)

3. Eserlerden Örnekler

Örnek 1. *Mnorat Kûdşê*'nin Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] Yazmasında Takımyıldızları Tablosu

(*Maşroyotô d-Sahrô* [ܡܫܪܝܘܬܐ ܕܫܗܪܐ]; Ayın Menzilleri)

[BL Or., 4410, istinsah tarihi 1696, vr. 8^b]

Örnek 2. *Ktobô d-Hûdoyê*'nin 1290 Tarihli En Eski Yazması, Kerala/Güney Hindistan

[Christoph Baumer, *The Church of the East: An Illustrated History of Assyrian Christianity*, 2. bs. (yeni basım), I.B.Taurus, London - New York 2016, s. 239]

Örnek 3. *Ktobô d-Hudoyê*'nin 17. Yüzyıl Tarihli Arapça Tercümesi

(Yahya b. Cerîr ez-Zürabî'nin Gerşûnî [Süryani harfli Arapça] Tercümesi)

[İbnü'l-İbrî, *Kitâbü'l-Hidâye*, Paris Bibliothèque Nationale, Syriaque. nr. 227, vr. 6^b, istinsah Ocak 1653 (1652-1654); Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 240 (nr. B9.M3c.); Fathi, "Yūḥannā ibn al-Gurayr, Passeur de la Tradition Syriaque et Arabe Chrétienne au XVIIe Siècle", s. 191]

كتاب حديث الحكمة

تصنيف ابننا ملك العلماء مار غريغوريوس ابن العبري

رضي الله عنه وحرس جمهور المؤمنين بدعائه

وضعه للراغبين في معرفة المذاهب الحكمية والآراء العملية

مقدمة

تعاليت اللهم في ازليتك ، وتقدست من كل ذي روح في
أقنوميتك ، جلّت عظمتك من كل عظمة ، وحارت في قدرتك
ذوو العقول والحكمة . اهّلنا اللهم لما منك يُزلفنا ، وانقذنا مما
عنك يبعدنا ، فانك الغرض والغاية ، ومنك يستمد التوفيق
والهداية .^(١)

وبعد ، فان اناساً أولي ايادي راموا ان يقفوا على شي . من
اسرار الحكمة ، بالفاظ واضحة الكيفية معتدلة الكمية ، فاسعفتهم
بذلك حسب ما جادت به القريحة ، وساعدت عليه القوة . ولم
يأب ضعف حالتي تجارتهم ، ولا قلّة بضاعتي اتحافهم ، فحصلت
هذه التجارة السنية ، والعمدة الفلسفية في اربعة ابواب ، والله
الموفق للصواب .

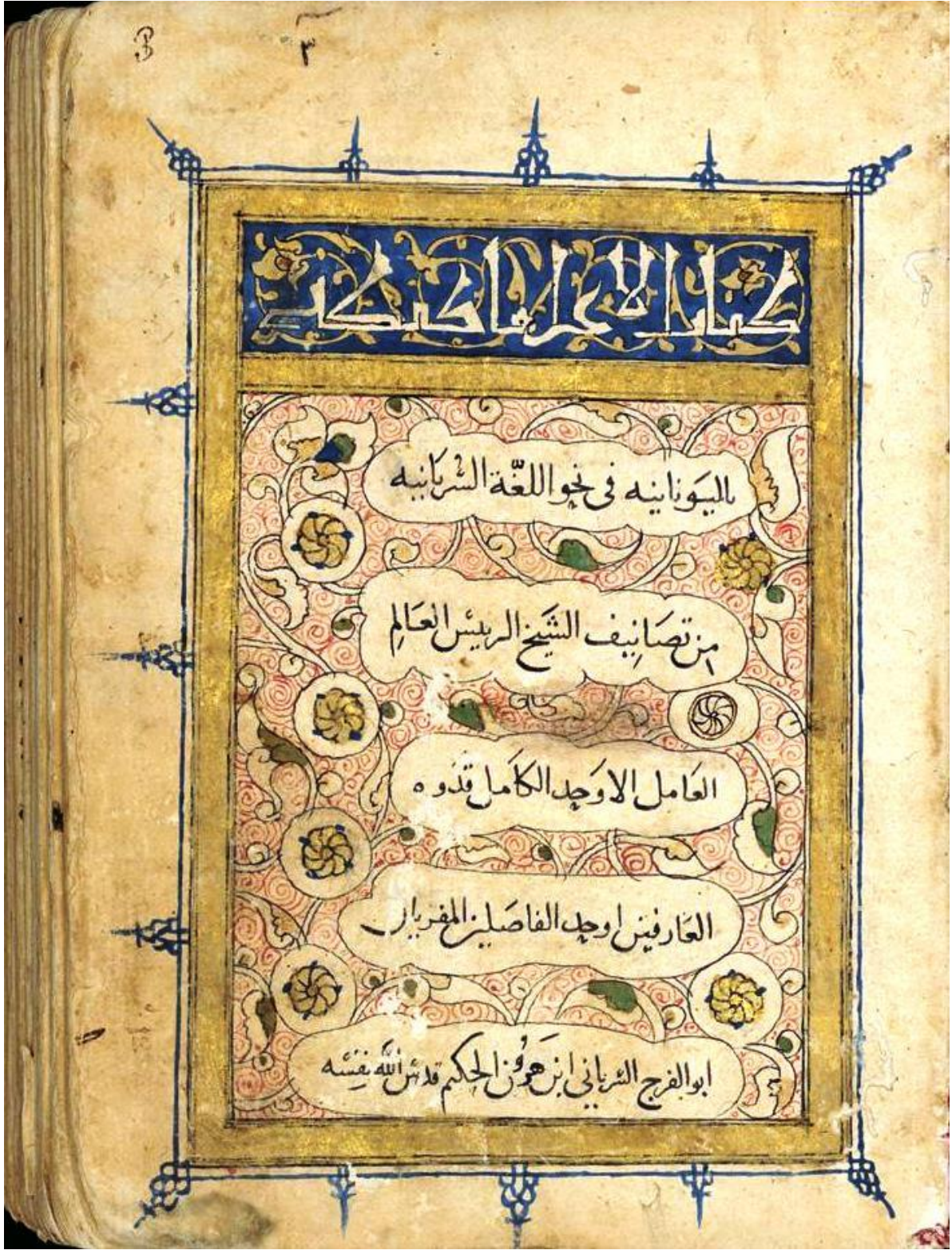
(١) ورد في الاصل السرياني : وفي كور الهيام بك يمحص اقنوم كل عاقل ناطق
ويطهر تطهيراً .

Örnek 4. Ktobô Svod Sûfiyâ'nın Arapça Tercümesinde İbnü'l-İbrî'ye Övgü

(I. Afrâm Barsavm'ın neşrettiği *Hadîsü'l-Hikme*'nin Mukaddime Sayfası)

[İbnü'l-İbrî, *Kitâbu Hadîsi'l-Hikme*, s. 3]

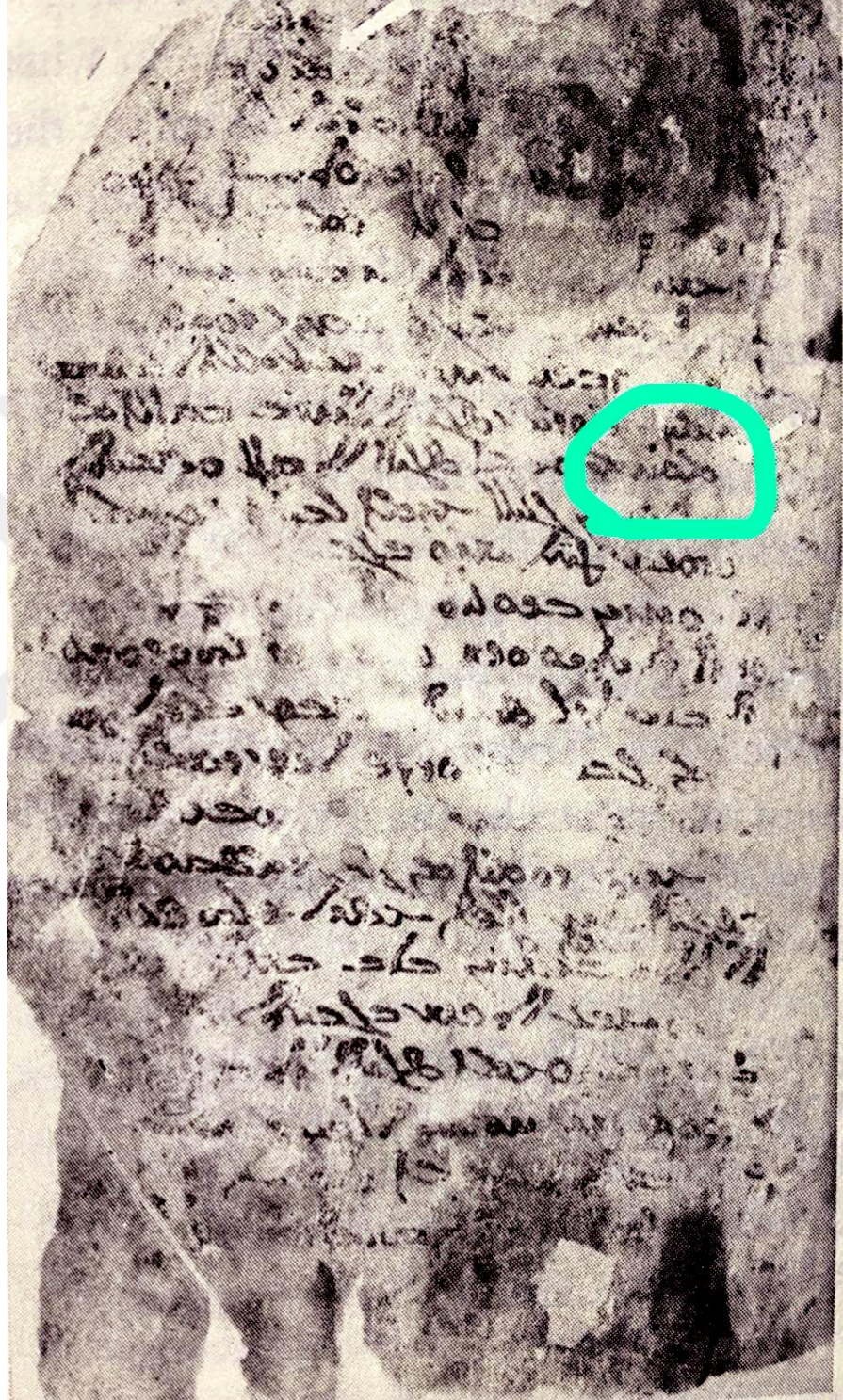
[İlgili yer işaretlenmiştir]

Örnek 5. *Ktobô da-Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrêmoytô* Yazmasında İbnü'l-İbrî'ye Övgü

[Biblioteca Medicea Laurenziana (Floransa), Orientali, nr. 298, vr. 3^a]

4. Resimler

Resim 2. Hz. Peygamber'in Adı “Muhammed” (ܡܚܡܡ) ifadesinin Geçtiği En Eski Kaynak

[BL Add., nr. 14461, vr. 1^a]

[İlgili yer işaretlenmiştir]

ايقونة العلامة يوحنا ابن العبري

Resim 3. İbnü'l-İbrî (Temsilî Resim)

(Mor Ya'kûb es-Surûcî Kilisesi, Cebelilübnan/Lübnan)

[<https://dss-syriacpatriarchate.org/> (07.02.2022)]

Maphryono Mor Gregorius Bar ʿEbroyo (1226-1286)

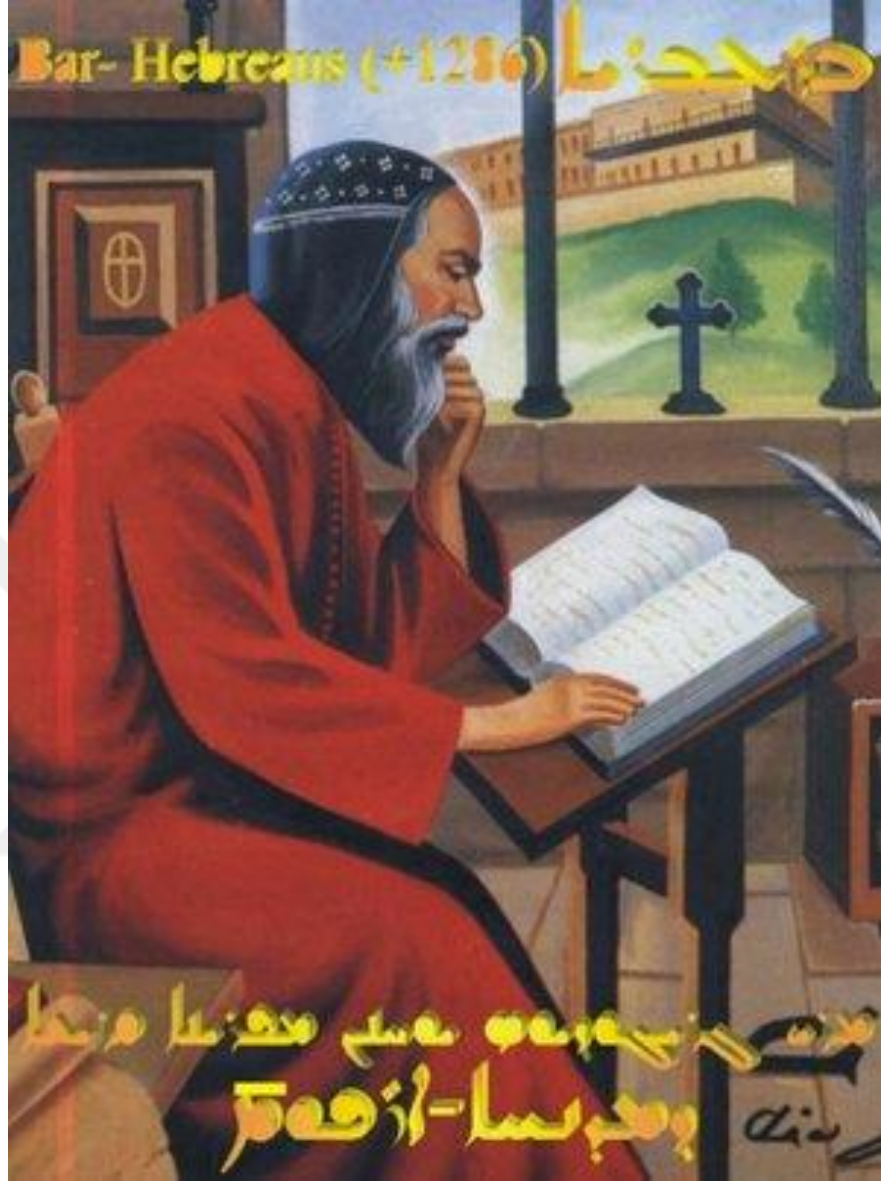

Source: Poster published by Dayro d-Mor Ephrem, Glane

Resim 4. İbnü'l-İbrî (Temsilî Resim)

(Mor Afrem Manastırı, Glane/Hollanda)

[<https://syriacorthodoxresources.org/Personage/BarcEbroyo/index.html> (07.02.2022)]

Resim 5. İbnü'l-İbrî (Temsilî Resim, Farklı Perspektiften)

[<https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Bar-Hebraeus> (07.02.2022)]

(Müellif ve Eserin Kapaktaki Tam Adı: el-Mevlâ el-Mu‘azzam ve’s-Sadrü’l-A‘zam Nasîrû’l-Hakki ve’l-Milleti ve’d-Dîn Efdalü’l-Müte-kaddimîn ve’l-Müte’ahhirîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Tahrîru Kitabi Arşimidis fi’l-Küre ve’l-Üstuvâne ve Teksîri’d-Dâ’ire* [Kısa Adı: *Tahrîru Kitâbi’l-Küre ve’l-Üstuvâne li-Arşimedis*])

CALENDAR OF ISTANBUL SYRIAN ORTHODOX CHURCH

TEMMUZ / July 2018

تمّوز ٢٠١٨

PAZARTESİ	SALI	ÇARŞAMBA	PERŞEMBE	CUMA	CUMARTESİ	PAZAR
اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا
MONDAY	TUESDAY	WEDNESDAY	THURSDAY	FRIDAY	SATURDAY	SUNDAY
الاثنين	الثلاثاء	الأربعاء	الخميس	الجمعة	السبت	الأحد
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23/30	24/31	25	26	27	28	29

3 - Elçi Mor Tuma (+ 75) Günü.
 15 - Mor Kuryakos (301) ve Annesi Yuliti (+ 304) Günü.
 20 - Mor İlyos ve Mor Harbtsabo (4. yy) Günü.
 30 - Mor Yakup Burud'ono (+ 578) Günü.
 ve Mor Grigorios Barebroyo (1226-1286) Günü.

3 - Apostle St. Thomas Day.
 15 - St. Kuriakose the Martyr and his Mother.
 20 - St. Hadithabo and St. Elja.
 30 - St. Jacob Baradaeus
 and St. Gregorius Bar Hebraeus.

مەككەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا
 ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا
 (ھەمەدا)
 Səvgi, sadakati hiç yanından ayırma, bağla onları boynuna, yaz yüreğinin levhasına.
 (Süleyman Özdeyişleri 3: 3)

AĞUSTOS / August 2018

آب ٢٠١٨

PAZARTESİ	SALI	ÇARŞAMBA	PERŞEMBE	CUMA	CUMARTESİ	PAZAR
اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا	اتر جمعا
MONDAY	TUESDAY	WEDNESDAY	THURSDAY	FRIDAY	SATURDAY	SUNDAY
الاثنين	الثلاثاء	الأربعاء	الخميس	الجمعة	السبت	الأحد
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

1 - Mort Şmuni ve Çocukları (M.Ö. 163) Günü.
 6 - Tecelli (Görünme) Bayramı (Mt.16:27-17 Lk.9:28-36).
 7 - Mor Hobel ve Mor Abrohom (4. yy) Günü.
 10 - Meymana Perhiz (5 gün).
 15 - Meymana'nın İstikası (Mt.8:16-22).
 16 - Mor Sobo (+363) Günü.
 18 - Mor Ahısnoyo (Menbeci Filüksinos (+523) Günü.
 26 - Mor Hananyo Günü.
 31 - Mor Gabriel (634-668) Günü.

1 - St. Shmuni (Samona) and her 7 Children.
 6 - The Transfiguration of Our Lord.
 7 - St. Hobel and St. Abraham.
 10 - Lent of the Blessed Virgin Mary (5 days).
 15 - Assumption of the Blessed Virgin Mary.
 16 - St. Sobo.
 18 - Martyrdom of St. Philoxenos of Mabbug.
 26 - St. Ananias.
 31 - St. Gabriel.

كەمەر ٢٠١٨، ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا
 ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا ھەمەدا
 (ھەمەدا)
 Her şeyden önce birbirinizi candan sevin. Çünkü sevgi birçok günahı örter. (1. Petrus 4:8)

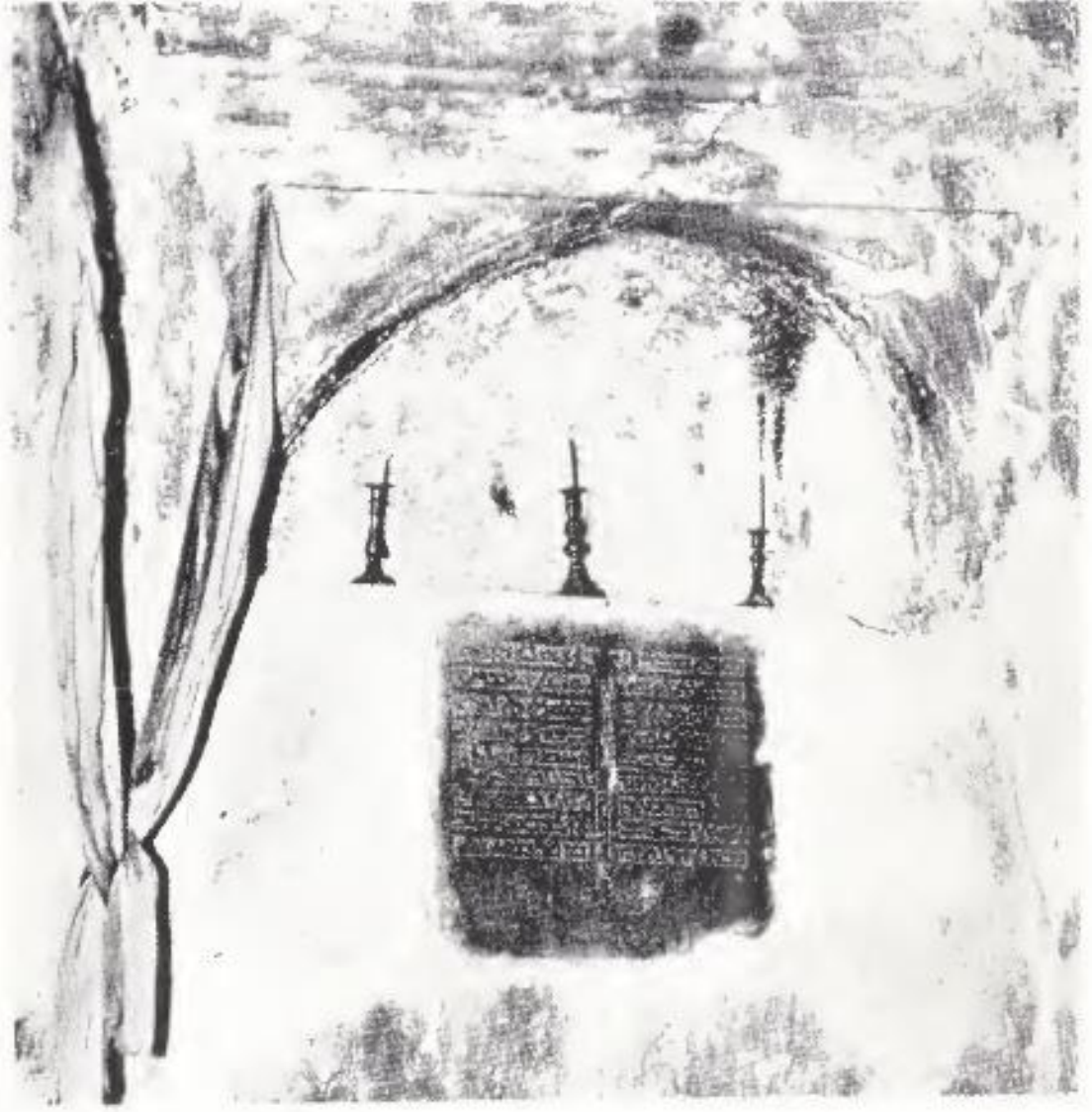
Resim 7. Süryani Ortodoks Takvimi'nde İbnü'l-İbrî Günü (30 Temmuz)

[Süryani Ortodoks Takvimi 2018]
 [İlgili yer işaretlenmiştir]

Resim 8. İbnü'l-İbrî'nin Mezarının Bulunduğu Mor Matay Manastırı, Gravür, Musul/Irak

[George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals : with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850 ; Also, Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry into the Religious Tenets of the Yezedees*, c. 1-2, Joseph Masters, London 1852, c. 1, s. 96-97]

ضريح العلامة المفريان مار غريغوريوس ابن العبري

Resim 9. İbnü'l-İbrî'nin Mezarı, Mor Matay Manastırı, Musul/Irak

[İġnâtiyûs Ya'kûb es-Sâlis, *Defekâtü Tîb fî Târîhi Deyri'l-Kıddîs Mâr Mattâ el-'Acib*, Matba'atü'r-Râsî, Zahle 1961, s. 226-227; ayrıca mezarın farklı açıdan resmi için krş. Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge) c. 1, s. liv-lv]

Resim 10. İbnü'l-İbrî'nin Mezarının Kitabesi (Eski Görünüm), Mor Matay Manastırı, Musul/Irak

[Bar Hebraeus, *The Chronography*, (Budge) c. 1, s. Iiv-lv]

[illegible]

Resim 11. İbnü'l-İbrî'nin Mezarının Kitabesi (Metin), Mor Matay Manastırı, Musul/Irak

[Kitabenin resmi için bk. *GEDSH*, s. 61. Metnin -kısmen doğru- tercümesi için bk. Badger, *The Nestorians and Their Rituals : with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850 ; Also, Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry into the Religious Tenets of the Yezedees*, c. 1, s. 97; kitabenin metni için bk. Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 130. Ayrıca İbnü'l-İbrî'nin vecizesi için bk. İvâs, *Ra'ihatü'l-Mesîhi'z-Zekiyye*, s. 29; Bar Hebraeus, *The Ecclesiastical Chronicle*, (Wilmshurst) s. 468-469; İbnü'l-İbrî, *et-Târihu'l-Kenesî*, (Şem'ûn) c. 2, s. 11-12; İbnü'l-İbrî, *Mûshotô*, s. 73]

5. Kronolojiler

Kronoloji 1. İbnü'l-İbrî'nin Hayatı

Milâdî Yıl	İskender Takvimi	Gerçekleşen Olay
1225/1226	1537	Malatya 'da doğdu.
		Babası Hârûn'dan ilk eğitimine (tıp, dinî ilimler) başladı.
1242/1243		Babası Hârûn, Moğolllar'ın saldırısı sonucunda çıkan Köseadağ savaşı nedeniyle ailesini Halep 'e götürdü.
1243		Ailesiyle güvenli bir yer arayışıyla Antakya 'ya gitti.
1243-1244		Moğol Komutanı Yasavur Noyan Malatya 'yı ele geçirdi.
1244		Rahipliği -16 yaşında- benimseyerek Antakya yakınlarındaki bir manastırda تنها bir mağarada inzivaya çekildi.
1245		Trablus 'a gelerek Nestûrî Yakub'un yanında Arap dili, tıp ilimleri, beyân (belâgat) ve mantık eğitimi aldı.
		Dımaşk 'ta Nûreddîn Mahmud Zengî'nin <i>Bîmâristânü'n-Nûrî</i> adıyla 1154 yılında yaptırdığı dârüşşifâda, Hekim Cemâlüddîn Osman b. Yûsuf b. Haydare İbnü'r-Rahbî ([ابن الرحبي], ö. 1268) yanında tıp eğitimi aldı.
1246/1247	1557	Gubos bölgesi (Malatya) piskoposluğuna -20 yaşındayken- atandı (14 Ekim 1246).
1247/1548	1558	Lakabin bölgesi (Malatya) piskoposluğuna atandı.
1253		Halep Metropolitliği'ne atanarak 12 yıl boyunca burada kaldı.
		Dımaşk 'taki Eyyûbî sarayında, dinî işler için, iki kez bulundu.
1263/1264	1575	Sis 'te (Adana) mafıryân olarak atandı (19 Ocak 1264). Ardından Hülâgû'nun sarayına gitti. Oradan Musul 'a ve sonrasında Mor Matay Manastırı'na gitti.

1264/1665	1576	Yaz ayını geçireceği Bağdat 'a gitti (Doğu Süryani Kilisesi Katolikosu II. Makkika Nisan ayında öldü). Sonbaharda Ninova 'ya döndü.
1267/1268	1579	Batı'ya akrabalarını ziyarete gitti. Hastalandığı Sis 'e gitti. Patriğin ikametgâhı Mor Barsavmo Manastırı'na (Malatya) gitti. Sonrasında Tebriz ve Merâğa 'ya gitti. Sonbahar'da Ninova 'ya gitti.
1271/1272	1583	Yaz ayında bir yılını geçireceği Merâğa 'ya gitti.
1272/1273	1584	Paskalya'dan sonra Mor Barsavmo Manastırı'na gitti. Kilikya 'ya gitti. Ninova 'ya gitti.
1276/1277	1588	Paskalya'da yaz ayını geçireceği Bağdat 'a gitti.
1277/1278	1589	Sonbahar'da (1277) Tikrît 'e gitti (Tikrît, 60 yıl sonra bir mafiryân tarafından ziyaret edildi). Orada iki ay kaldı. Ardından Ninova 'ya gitti.
1278/1279	1590	Büyük oruç (Lent) boyunca Merâğa 'da kaldı.
1281/1282	1593	Baharın başında Tebriz 'e doğru yola çıktı. Abaka Han'ın ölüm (1 Nisan 1282) haberi Moğol sarayına (yeni İlhanlı hükümdarı Ahmed oldu) ve Tebriz'e ulaştı.
1282/1283	1594	Süryani Ortodoks Patriği IV. İğnâtiyûs Yeşuun ölüm haberini (17 Ekim 1283 Salı günü) ve yeni patrik V. İğnâtiyûs Filüksinos Nemrûd'un seçildiğini (1283) Tebriz 'de öğrendi.
1283/1284	1595	Büyük oruçta (Lent) Ninova 'ya gitti.
1284/1285	1596	Bartellî 'de (Musul) Mor Yûhanna Manastırı (Bar Nagorê Kilisesi) inşası tamamlandı.
1285/1286	1597	Kardeşi Gregoriyus III. Barsavmo Safi'nin ısrarı üzerine, 30 Temmuz'da vefat edeceği Merâğa 'ya gitti.

[Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 23-25, ayrıca bk. s. 1-20;
krş. Barsavm, *el-Lü'lü'ü'l-Mensûr fî Târîhi'l-'Ulûm ve'l-Âdâbi's-Süryâniyye*, s. 411- 414;
Sâkâ, *Kenîseti es-Süryâniyye*, s. 251-252, 255, 257]

Kronoloji 2. İbnü'l-İbrî'nin Eserleri

Milâdî Yıl	İskender Takvimi	Kaleme Alınan Eser veya Eser Bölümü
1252		<i>Muhtasar fî 'İlmi'n-Nefsi'l-İnsâniyye</i> (İnsan Psikolojisi Hakkında Kısa Makale) <i>muhtemelen</i> 1252 yılından önce Malatya Metropolitisi Dionisios Ahrun Ancur'un isteğine cevap olarak yazıldı (?).
1266/1267	1578	<i>Mnorat Kûdşê</i> 'nin (Kutsallığın Kulesi) ikinci bölümü yazıldı.
1269/1270	1581	<i>Mnorat Kûdşê</i> 'nin (Kutsallığın Kulesi) dördüncü bölümü yazıldı.
1271/1272	1583	<i>Avsar Rozê</i> 'nin (Sırlar Hazinesi: Kitâb-ı Mukaddes Tefsiri) yazımına Aralık'ta başlandı [15 Aralık 1271]; <i>muhtemelen</i> Haziran'da tamamlandı/yazıldı (?). <i>Tefsîru Kitâbi Uklîdis fî'l-Mesâha</i> (Öklid'in <i>Elementler</i> 'inin Tefsiri) yazıldı/tamamlandı.
1273		<i>Şerhu Kitâbi'l-Mecistî li-Batlamyûs el-Kalûzî</i> (Batlamyus'un <i>el-Macestî</i> 'sinin Şerhi) Merâga'da tamamlandı.
1275/1276	1587	<i>Ktobô d-Maktbonût Zabnê</i> 'nin (Zamanların Tarihi Kitabı) bir bölümü yazıldı.
1276/1277	1588	<i>Ktobô Svod Sûfiyâ</i> (Hikmetin Sözü) 1275 yılından sonra yazıldı. <i>Ktobô d-Fûşokô d-Îrote'ôs</i> (Hierotheos Kitabı Hakkında Kısa Bir Tefsir) Musul'da yazıldı. <i>Ktobô da-Gramatîkî ba-Mşûhtô Afrémoytô</i> (Gramere Giriş) Bağdat'ta yazıldı. <i>Ktobô d-Mûşhotô</i> 'dan (<i>Dîvân</i>) bir bölüm olan <i>Memrô Zavgonoyô</i> şiiri Bağdat'ta yazıldı. <i>Ktobô d-Tegrat Tegrotô</i> (Hazineler Risalesi) <i>muhtemelen</i> 1276 yılından önce yazıldı (?).
1278/1279	1590	<i>Ktobô d-Remzê da-M'ironovotô</i> (<i>el-İşârât ve't-Tenbihât</i> 'ın Süryanice Tercümesi) Hülâgû'nün başhekimisi Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup bir papaz (<i>el-kıss</i>) olan Şem'un Âl Tûmâ eş-Şarkî'nin talebi üzere yazıldı.

		<i>Ktobô d-Sulokô Havnonoyô</i> (Aklın Yükselmesi) Doğu Süryani Kilisesi'ne mensup papaz Şem'un Âl Tûmâ eş-Şarkî'nin talebi üzerine yazıldı. <i>Ktobô d-Îtîkûn</i> (Ahlâk Kitabı) 15 Temmuz 1279 tarihinde Merâga'da yazıldı/tamamlandı.
1281/1282	1593	<i>Ktobô d-Yavnô</i> (Güvercin Kitabı) muhtemelen bu yılda (<i>Ktobô d-Îtîkûn</i>'un özeti olarak) kaleme alındı (?). "Mor Yakub Anaforası'nın Muhtasarı" (Süryanice olarak) Ermenistan dağlarında yazıldı. "Katolikos I. Denha'ya Mektup" (Süryanice olarak 1282 yılı civarında) yazıldı.
1284/1285	1596	<i>Ktobô Hêvat Hekmtô</i>'nun (Hikmetin Özü) ikinci bölümü (22 Ağustos'ta Musul'da) tamamlandı.
1285/1286	1597	<i>Ktobô Hêvat Hekmtô</i>'nun (Hikmetin Özü) üçüncü bölümü (Kasım'ın sonunda) ve dördüncü bölümü (8 Şubat'ta) tamamlandı. <i>Ktobô d-Talyût Havnô</i>'nun (Aklın Çocukluğu Hakkında Hikâye) yazımı (Merâga yolunda seyahatte olduğundan) tamamlanmadan eksik kaldı. <i>Muhtasaru Târîhi 'd-Düvel</i> (Muhtasar Devletler ve Hanedanlar Tarihi) müslüman âlimlerin ricasına cevap olarak (yaklaşık bir ayda -üç sayfası hariç-) Merâga'da yazıldı. <i>Ktobô d-Kânûnô Rabô d-Abû 'Alî</i> (İbn Sînâ'nın <i>el-Kânûn fi 't-Tıbb</i>'ının Süryanice Tercümesi) tamamlanmadan eksik kaldı. <i>Ktobô d-Balsûsîtô</i> (Kıvılcım Kitabı) tamamlanmadan eksik kaldı.

[Takahashi, *Barhebraeus: A Bio-Bibliography*, s. 23-25;
krş. Barsavm, *el-Lü 'lü 'ü 'l-Mensûr fî Târîhi 'l-'Ulûm ve 'l-Âdâbi 's-Süryâniyye*, s. 414-430]

6. Metin

Metin 1. İbnü'l-İbrî Yılı, Patriklik Menşûru (1986)

منشور بطريركي

بحم كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك
البحر كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك
كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك
كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك كرسك

باسم الأزلي السرمدى الواجب الوجود الضابط الكل

يعلن

إغناطيوس زكا الأول عيواص
بطريك كرسك أنطاكية الرسولي وسائر المشرق
الرئيس الأعلى للكنيسة السريانية الأرثوذكسية في العالم أجمع

الذكرى المئوية السابعة للقديس المفريان ابن العبري

نهدي البركة الرسولية والأدعية الخيرية إلى أخوتنا أصحاب
النيافة المطارنة الجزيل وقارهم، وحضرات أبائنا الروحيين

(İbnü'l-İbrî Yılı, Patriklik Menşûru, s. 1 [Başlangıç])

نواب الأبرشيات والخوارنة والرهبان والقسوس والشمامسة الموقرين، ولفيف أفراد شعبنا السرياني الأرثوذكسي المكرمين. شملتهم العناية الربانية بشفاعاة السيدة العذراء مريم والدة الإله والشهداء والقديسين كافة آمين.

يسرنا أن نتفقد خواطركم العزيزة، أيها الأحباء، أملين أن تكونوا بفضل الله مشمولين برعايته تعالى، وسالكين في طريق البر والاستقامة، كما يليق بالمؤمنين الحقيقيين وبعد:

كان مجمعنا الأنطاكي المقدس الملتئم في مقر كرسينا الرسولي بدمشق في شهر تشرين الثاني من العام المنصرم ١٩٨٥ قد قرر الاحتفال بالذكرى المئوية السابعة لانتقال العلامة المفريان مار غريغوريوس يوحنا ابن العبري إلى الخدور العلوية، واعتبار سنة ١٩٨٦ سنة «ابن العبري» في كنيستنا السريانية الجامعة.

وانطلاقاً من قرار مجمعنا المقدس تصدر منشورنا هذا الرسولي، متأملين بسيرة صاحب الذكرى، ملخصين ترجمة حياته المجيدة فنقول:

ولد في مدينة ملطية قاعدة أرمينية الصغرى، عام ١٢٢٦م من أبوين مسيحيين سريانيين أرثوذكسيين، وسمي بالمعمودية يوحنا، وأحب العلم منذ نعومة أظفاره، وأكب على تحصيله بكل جوارحه، فأتقن اللغات السريانية والعربية واليونانية ثم الفارسية والأرمنية، وتبحر في علوم: الكتاب المقدس، واللاهوت، والتاريخ الكنسي والمدني، والطب، والهيئة، والشرع البيعي والمدني، والمنطق، والبيان، والنحو، والشعر وغيرها من العلوم التي دبجت يراعه فيها ستة وثلاثين كتاباً تعتبر جميعها في القمة مقاماً وأهمية.

وقد أُعجب المستشرقون المهتمون بالدراسات السريانية
بنبوغه وعبقريته فلقبوه بدائرة معارف القرن الثالث عشر
للميلاد.

رُسم ابن العبري أسقفاً لبلدة جوباس من أعمال ملطية وسُمي
مار غريغوريوس وذلك عام ١٢٤٦ ثم انتقل إلى أبرشية لاقبين
فأبرشية حلب. وفي عام ١٢٦٤ رسمه البطريرك اغناطيوس
يشوع مفراناً على المشرق، فدير كرسي المفريانية اثنتين
وعشرين سنة متتقلاً بين نينوى ودير مار متى والموصل وبغداد
ومراغة وتبريز، وازدهرت على عهده أبرشيات المشرق
الواسعة.

وحظي بمكانته اللائقة لدى الرؤساء والعلماء فكرموا فيه
العلامة القدير، والباحثة الشهير، والطبيب البارع، والشاعر
المبدع والخطيب المفوه، بل الرئيس الروحي الورع والناسك
التقي الزاهد. وجاهد الجهاد المرير في خدمة الكنيسة، في فترة
زمنية صعبة، لم يجد عليه الدهر خلالها أيام سلام واستقرار،
بل كانت حياته مليئة بالمشقات؛ فانقسامات من الداخل مصدرها
الحسد والتنافس والتناحر بين أحزاب في الكنيسة، وحروب
وغزوات من الخارج. وأنهى جهاده الحسن، وأكمل شوطه في
الحياة، لما أدركته المنية في مدينة مراغة في الثلاثين من شهر
تموز من السنة ١٢٨٦م وهو في الستين من عمره. ودفن هناك
ثم نقل رفاته الطاهر إلى دير مار متى في جبل الألوف الواقع
شرقي مدينة الموصل.

كان ابن العبري وحيد دهره وفريد عصره، وهو ملفان
الكنيسة السريانية الجامعة لكل العصور والأجيال وإلى الأبد.

وهو فارسها المغوار الذي لا يبارى ولا يجارى في العلوم الدينية والمدنية كافة. وإننا إذ نحتفل اليوم بإحياء ذكراه المجيدة نقبس العبر الثمينة بتأملنا بسيرته الطاهرة في جميع أدوار حياته، وبخاصة في دور الشباب إذ نراه، فتى الفتيان الذي جارى كبار العلماء وغاص في بحر العلوم المتنوعة، وصنوف المعرفة وخاض غمار هذا اليم الخضم بشجاعة فائقة، فاكشف سر الحكمة الإلهية المكنون، والتقط الدرر الغوالي، باذلاً في سبيل ذلك التضحيات الجمّة. وقد دون لنا ما عانتته نفسه من أتعاب نتيجة التجربة القاسية التي دخلها عندما ساورته الشكوك وهو يتعمق في دراسة فلسفة الملحدّين من الفلاسفة، فخبط في دياجيرها خبط عشواء في الليلة الظلماء وصار كريشة في مهب الريح، بل كادت سفينة حياته الروحية تتحطم قبل أن تبلغ ميناء الحكمة الإلهية، ولكن العناية الربانية افتقدته فأنقذته، وهو يقول بهذا الصدد: (لولا أن الرب أعانني وردّني من ضلال مختلف العلوم وأنواع الفنون إلى التأمل في كتب العارفين لتلبّستني العادات الرديئة تلك التي أراها تلازم الكثيرين) فابن العبري في حالته تلك خير عبرة للشباب المنكّبين على تحصيل العلوم في أيامنا هذه، ليقرنوا دراساتهم العلمية بدراسة الكتاب المقدس ومؤلفات الآباء الروحية فيصنّوا بذلك نفوسهم من الخطل والزلل، ويضمنوا حياتهم الروحية لنلا يخسروا السعادة الأبدية.

وكان ابن العبري الأسقف ثم المغيّر المثل الحي للراعي الصالح الذي انتمنه الرب على رعاية خرافه، فأنكر ذاته، وكرّس حياته لخدمة الرب وكنيسة الرب بتواضع كبير وتضحية تامة، مترفعاً عن الدنيويات مبتعداً عن الأمجاد الباطلة، مهتماً ببناء النفوس وتأسيس المدارس والكنائس والأديرة. ويروى عنه

أنه لم يأخذ درهما بيده طيلة أيام حياته، فعندما كان المؤمنون المحسنون يأتونه بهداياهم كانوا يضعونها جانبا وكان أحد تلامذته الرهبان يجمعها، ثم تصرف في مشاريع تؤول إلى الكنيسة بالخير. فهو ولئن تبوأ رتبة دينية رفيعة، ولكن رتبته تلك لم تقف حائلا دون التزامه جانبا النسك والتقشف والزهد والتخلي بالفقر الاختياري. فهو الزاهد المتواضع الذي تسعى روحه إلى الاتحاد بالله كما يقول عن نفسه: (فكم أنا تائق إلى أن تشرق على «شمسي» وتتفحني ولو نذرا يسيرا من نور الجميل الحقيقي لكي لا أسجد بعد الآن لمن لا أعرفه بل أسجد بأرواح والحق لمن أعرفه إن اللذة التي تنتج عن معرفة رب الكائنات وإلهها تفوق كل اللذات). هذه كانت حياة صاحب الذكرى، حياة بر وقداسة، فيحق لكنيستنا السريانية أم العلماء، والفلاسفة، والرعاة الصالحين، بل أم الشهداء الأبرار، والمؤمنين الأنقياء، أن تفخر بإنجاب القديس المفريان مار غريغوريوس يوحنا ابن العبري.

وإننا بسلطاننا الرسولي نأمر أن يفتتح الاحتفال بإحياء الذكرى المئوية السابعة لانتقاله إلى الخدور العلوية صباح يوم الأحد المصادف ٢٧ تموز ١٩٨٦، ولئن تصادف ذكرى انتقاله في ٣٠ تموز ولكننا نبتدى بالاحتفال بإحياء ذكراه السعيدة يوم الأحد الذي هو يوم الرب بإقامة القدايس الإلهية في كل كنيسة من كنائسنا، وحيث يوجد كاهن سرياني في أي مدينة أو قرية في العالم. وأن يتناول الوعظ سيرة صاحب الذكرى المجل في مواضعهم، إتماما لوصية كاتب الرسالة إلى العبرانيين القائل: «اذكروا مرشديكم الذين كلموكم بكلمة الله. انظروا إلى نهاية سيرتهم، فتمثلوا بإيمانهم» (عب ١٣: ٧). كما نأمر أن يتقدم الأكليروس والشعب إلى منبر الاعتراف، مقدمين لله توبة

صادقة، مشتركين بتناول القربان المقدس، لإحياء هذه الذكرى
العزيزة بخوف الله تعالى ونيل بركة الرب. لأن «ذكر الصديق
للبركة» (أم ١٠: ٧) وأن تقام في كل من أبرشياتنا السريانية،
احتفالات تكريمية، وندوات علمية، وحلقات دراسية تتناول
بالدرس والتمحيص سيرته الطاهرة النقية، ومؤلفاته النفيسة.
جعل الرب الإله هذه الذكرى السعيدة سبب نعمة وبركة لكم
جميعاً أيها الأحباء، بشفاعاة السيدة القديسة العذراء مريم والددة
الإله، والقديس المبجل المفريان مار غريغوريوس يوحنا ابن
العبري وسائر الشهداء والقديسين آمين.

صدر عن قلايتنا البطريركية بدمشق
في اليوم السابع عشر من شهر آذار سنة ألف وتسعمائة وست وثمانين
وهي السنة السادسة لبطريركتنا

(İbnü'l-İbrî Yılı, Patriklik Menşûru, s. 6 [Son])

[Îvâs, *Buhûs Târîhiyye Dîniyye Edebiyye*, c. 3, s. 113-118; krş. *Bar - Hebreus*, 1286-1986, 5 - 6. Juli 1986; "Menşûr Batriyarkî", s. 195-200]